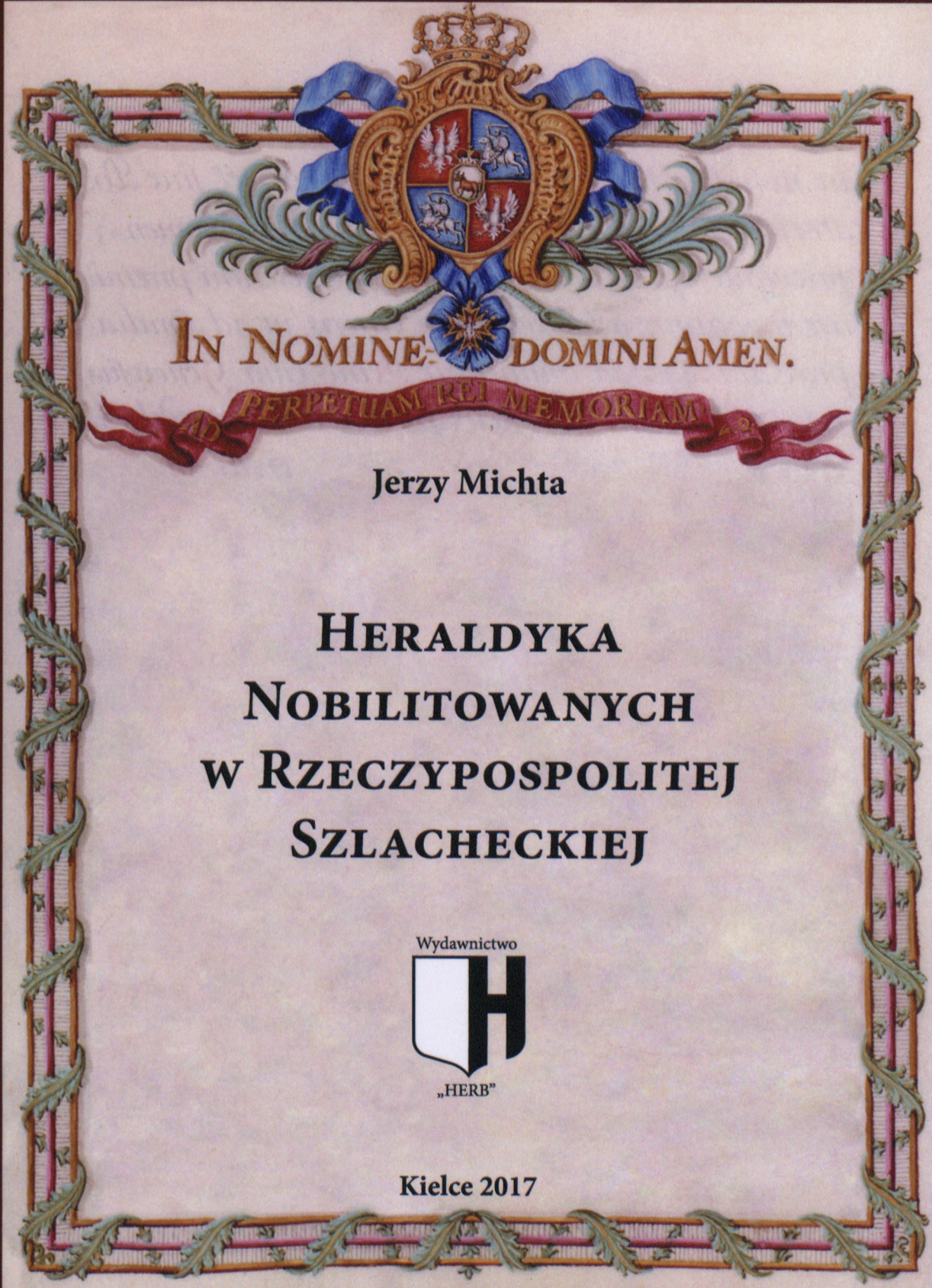

A 882901

PERPETUAM REI MEMORIAM

Jerzy Michta

**HERALDYKA
NOBILITOWANYCH
W RZECZYPOSPOLITEJ
SZLACHECKIEJ**

Kielce 2017

Jerzy Michta

**HERALDYKA
NOBILITOWANYCH
W RZECZYPOSPOLITEJ
SZLACHECKIEJ**

*Próżna ufność w marmurze,
Próżna i w żelazie,
To trwa do skonu świata,
Co na papier wlezie*

Wacław Potocki

Jerzy Michta

HERALDYKA NOBILITOWANYCH W RZECZYPOSPOLITEJ SZLACHECKIEJ

Wydawnictwo

„HERB”

Biblioteka Jagiellońska

1002437825

Kielce 2017

Recenzenci

prof. dr hab. Zdzisław Pietrzyk
prof. dr hab. Krzysztof Stopka
dr hab. Zenon Piech

Opracowanie redakcyjne, układ typograficzny i projekt okładki

Zenon Szczerba

Korekta i indeks

Bożena Kosno

Tłumaczenie na język angielski

Beata Banach

Tłumaczenie na język niemiecki

Ewa Martyna

Tłumaczenie na język rosyjski

Teresa Dudek

Opracowanie graficzne herbów

Tadeusz Żołnierczyk

Przygotowanie ilustracji do druku

Jerzy Michta

BIBLIOTHECA
UNIV. CRACOVENSIS
MAGELL

A 882901
III

ISBN 978-83-937741-6-6

© Copyright by Jerzy Michta 2017

Wydawnictwo „Herb”, Kielce, tel. 41 345 44 42

Ważniejsze błędy dostrzeżone w druku

Str.	Wiersz	Jest	Powinno być
4	16 od g.	Tadeusz Żołnierczyk	Robert Kaleta
45	1 od g.	Nieświerz	Nieświcz

J. Miehta - Heraldyka Nobilitowanych w Rzeczypospolitej Szlacheckiej

A
Bibl. Jagiell
2017 F 3187

Spis treści

Wykaz skrótów	6
Wstęp	9
Rozdział I: Nobilitacja i indygenat	25
Rozdział II: Godło w herbach nobilitowanych w Rzeczypospolitej w XV-XVIII wieku	81
Rozdział III: Klejnot w herbach nobilitowanych	133
Rozdział IV: Ornamenty zewnętrzne w herbach nobilitowanych (hełm korona, labry, trzymacze, panoplia, ozdoby, dewizy)	177
Rozdział V: Barwa w herbach nobilitowanych	227
Zakończenie	283
Aneks	289
Abstract	339
Zusammenfassung	347
Rezume (Резюме)	355
Indeks osób	361
Spis ilustracji	381
Bibliografia	409

Wykaz skrótów

AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AP Kraków	– Archiwum Państwowe w Krakowie
AP Gdańsk	– Archiwum Państwowe w Gdańsku
AP Lublin	– Archiwum Państwowe w Lublinie
AP Łódź	– Archiwum Państwowe w Łodzi
AP Przemysł	– Archiwum Państwowe w Przemysłu
AP Toruń	– Archiwum Państwowe w Toruniu
AP Poznań	– Archiwum Państwowe w Poznaniu
Arch. UJ	– Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego
Bd	– Band
Bełz. ziem.	– Bełskie księgi ziemskie
Bibl. PAN w Gdańsku	– Biblioteka PAN w Gdańsku
BJ	– Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
BN	– Biblioteka Narodowa w Warszawie
Bibl. Ossol.	– Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
Bibl. PAU/PAN w Krakowie	– Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
Bibl. Publ. im. H. Łopacińskiego w Lublinie	– Biblioteka Publiczna im. Henryka Łopacińskiego w Lublinie
BUW	– Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
CPAHU w Kijowie	– Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie
CPAHU we Lwowie	– Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie
Dok. pap.	– dokument papierowy
EK	– <i>Encyklopedia katolicka</i>
F.	– Fond
Fund. XX Czart.	– Fundacja XX Czartoryskich w Krakowie
k.	– karta
Kamien. ziem.	– Kamienieckie księgi ziemskie w CPAHU w Kijowie
Kancl. ks.	– Kanclerskie księgi w AGAD
Krak. gr. rel.	– Krakowskie księgi grodzkie relationum w AP w Krakowie
Krak. ziem.	– Krakowskie księgi ziemskie w Archiwum Państwowym w Krakowie
Krak. ziem. nowe	– Krakowskie księgi ziemskie nowe w Archiwum Państwowym w Krakowie
Lubel. gr.	– Lubelskie księgi grodzkie
Lwow. gr.	– Lwowskie księgi grodzkie w CPAHU we Lwowie
MH m. st.	– Muzeum Historyczne miasta stołecznego Warszawy
MK	– Metryka Koronna w AGAD
ML	– Metryka Litewska (księgi oryginalne w RPADA w Moskwie)

- MN – Muzeum Narodowe
- Ms – manuskrypt
- MRPS – *Matricularum Regni Poloniae summaria*, (ed.) T. Wierzbowski, Pars 1-5, Varsoviae 1905-1961
- Oryg. perg. – oryginał pergaminowy
- Oświęc. gr. – Oświęcimskie księgi grodzkie w Archiwum Państwowym w Krakowie
- Płockie gr. – Płockie księgi grodzkie w AGAD
- Poznań. gr. – Poznańskie księgi grodzkie w Archiwum Państwowym w Poznaniu
- Przem. gr. – Przemyskie księgi grodzkie w CPAHU we Lwowie
- PSB – *Polski słownik biograficzny*
- rkps – rękopis
- RMO – relacje, manifestacje, oblaty
- RPADA w Moskwie – Rosyjskie Państwowe Archiwum Dawnych Akt w Moskwie
- Sąd. gr. – Sąddeckie księgi grodzkie w Archiwum Państwowym w Krakowie
- Sieradz. gr. – Sieradzkie księgi grodzkie w AGAD
- SML – Sumariusz Metryki Litewskiej w AGAD
- SPPP – *Starodawne prawa polskiego pomniki*, (ed.) A.Z. Helcel, Kraków 1870; (ed.) E. Ulanowski, Kraków 1885
- SPTK – *Słownik polskich teologów katolickich*, pod red. H.E. Wyczawskiego, Warszawa 1981
- Standeserhebungen und Gnadenakte – Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806, Band 1-5, Karl Friedrich von Frank, Schloss Senftenrgg 1967-1974
- Szad. ziem. – Szadkowskie księgi ziemskie w AGAD
- Tzw. ML – Tak zwana Metryka Litewska w AGAD
- U I/2 (Urz.wlkp.) – *Urzędnicy wielkopolscy XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 1, z. 2, pod red. A. Gąsiorowskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.
- U II/2 (Urz. łącz.) – *Urzędnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 2, z. 2, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1993.
- U III/1 (Urz. rus.) – *Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Przyboś, w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 3, z. 1, pod red. A. Gąsiorowskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.
- U III/2 (Urz. bełsk.) – *Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 3, z. 2, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1992.
- U III/3 (Urz. pod.) – *Urzędnicy podolscy XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas [i in.], w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 3, z. 3, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1958.
- U IV/2 (Urz. krak.) – *Urzędnicy województwa krakowskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 4, z. 2, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1992.

- U IV/3 (Urz. sand.) – *Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 4, z. 3, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1993.
- U IV/4 (Urz. lub.) – *Urzędnicy województwa lubelskiego XVI-VIII wieku. Spisy*, oprac. W. Kłaczewski, W. Urban, w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 4, z. 4, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1991.
- U VI/2 (Urz. kuj.) – *Urzędnicy kujawscy i dobrzyńscy XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, W. Stanek, przy współudziale Z. Górskiego, R. Kabacińskiego, w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 6, z. 2, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1990.
- U VIII (Urz. podl.) – *Urzędnicy podlascy XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz [i in.], w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 8, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1994.
- U IX (Urz. infl.) – *Urzędnicy inflanccy XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski i A. Rachuba, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 9, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1994.
- U X (Urz. centr.) – *Urzędnicy centralni i nadworni XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski [i in.], w: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 10, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1992.
- U XI (Urz. WXL) – *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 11, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1994.
- VL – *Volumina legum*, t. 1-10 (1-8), Petersburg 1859-1860, (9): Kraków 1889, (10): Poznań 1952
- ZDM – *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, cz. 7, Wrocław 1975

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Utwór w całości ani we fragmentach nie może być reprodukowany, powielany, kodowany w urządzeniach przetwarzania danych ani rozpowszechniany za pomocą urządzeń elektronicznych kopiujących lub nagrywających. Udostępnianie treści książki w mediach elektronicznych jest możliwe jedynie po uzyskaniu pisemnej zgody wydawcy. Wykorzystanie w wystąpieniach publicznych w całości lub w części, jest możliwe tylko za wyłącznym zezwoleniem właściciela praw autorskich. Jakiegokolwiek naruszenie praw autorskich może spowodować pociągnięcie do odpowiedzialności cywilnej i karnej w maksymalnym zakresie dopuszczonym przez prawo.

In NOMINE ⁂ DOMINI. Amen.

AN PERPETUAM REI MEMORIAM

NOS STANISLAVS AUGUSTVS
DEI GRATIA
REX POLONIAE,
MAGNUS DUX LITHVANIAE, RUSSIAE,
PRUSSIAE, MASOVIAE, SAMOGITIAE, KIOVIAE,
VOLHYNIAE, PODOLIAE, PODLACHIAE, LIVONIAE,
SMOLENSCIAE, SEVERIAE, CZERNIECHOVIAEQVE.

IGNIFICAMUS presenti *Diplomate* Nostro,
Universis & *singulis* quorum *interest*, nunc
& *in futurum* ejus *notitiam* habituris.
Præclara Virtus, *Celsitudoque* Animi late-
re *in obscuro* non potest, ut non suo lumi-
ne

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Marcellego Bacciarellego, wystawionego w Warszawie 29 X 1771 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Marcellego Bacciarellego z 1771 roku

WSTĘP

Niniejsza praca ma charakter heraldyczny, a jej przedmiotem są herby nobilitowanych w Polsce w XV-XVIII wieku¹. Opierając się na dokumentach nobilitacji, gdzie zazwyczaj opis herbu i jego wizerunek występują razem, można prześledzić ewolucję pewnych zjawisk w ikonografii heraldycznej w Polsce. Jest to ważny problem z tego względu, że heraldyka, zajmując się herbem, musi w pierwszej kolejności uwzględnić jego wyobrażenie graficzne. Opis w stosunku do ikonografii będzie zawsze pełnił rolę pomocniczą.

Dlatego przedmiotem tej pracy jest herb, który razem z dyplomem szlachectwa otrzymywali nobilitowani. Stąd problemy natury historyczno-prawnej i dyplomatycznej zostaną tylko zaznaczone, bowiem analiza stosunku opisu herbu do jego ikonografii jest głównym problemem, wokół którego będą się toczyły dalsze rozważania. Dotyczy to wszystkich rozdziałów, w których prezentowane są oddzielnie poszczególne elementy herbu nobilitowanych, takie jak: godło, klejnot, ornamenty zewnętrzne (hełm, korona, labry, trzymacze, panoplia, ozdoby, dewizy), a także ich barwa.

Ramy czasowe pracy obejmują prawie cztery stulecia, tj. od wieku XV do XVIII włącznie. Dolną granicą to 4 marca 1434 roku² – nobilitacja Mikołaja z Lelowa wystawiona w Nowym Mieście Korczynie przez króla Władysława Jagiełłę (ewentualnie 1419 – problematyczna nobilitacja Szymona Szczeciny, mieszczanina z Brześcia Kujawskiego)³. Górna zaś – rok 1794, kiedy król

3. Herb własny Joachima de Beke, nobilitowanego w Gdańsku 27 V 1457 roku

¹ Książka jest uzupełnioną i rozwiniętą wersją pracy doktorskiej, której promotorem był profesor Józef Szymański, a została obroniona w 1986 roku. Jej recenzentami byli: profesor Janusz Bieniak i profesor Zbigniew Perzanowski. Jej druk ma miejsce dopiero teraz, ponieważ zgromadzenie do niej ilustracji z tak dużego i rozproszonego materiału ikonograficznego i jego opracowanie wymagało długich starań.

² AP Kraków, Krak. ziem., ks. 10, k. 460.

³ O tym problematycznym szlachectwie Szymona Szczeciny pisze J.K. Kochanowski, *Imię pan Szymon Szczecina i król Władysław Jagiełło*, w: Tegoż, *Szkice i drobiazgi historyczne*, Warszawa 1904, s. 135-146.

wystawił ostatni, ze znanych do dziś, przywilej nobilitacji dla Henryka Prahla Geriona, pochodzącego z Księstwa Kurlandii⁴. Stąd każdy rozdział został podzielony na trzy części: epokę Jagiellonów do 1572 roku, królów elekcyjnych do 1763 roku i panowanie króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Pod względem terytorialnym praca ograniczona została do dokumentów pochodzących z ziem Rzeczypospolitej, z wyłączeniem z rozważań nobilitacji Litwinów do roku 1569, czyli do sejmu unii, części cudzoziemskiej szlachty z XVI wieku, której przywileje Zygmunt Wdowiszewski uznał za indygenaty⁵, a także nobilitacji wystawionych w Księstwie Siewierskim przez biskupów krakowskich, gdyż jego szlachta dopiero na mocy konstytucji z roku 1790 została zrównana ze szlachtą polską. Jednak niektórzy z nobilitowanych w Księstwie Siewierskim, niezależnie od tego aktu prawnego, postarali się wcześniej o nowe przywileje szlachectwa, które otrzymali z rąk króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, między innymi Bontaniowie i Borakowscy⁶.

Na ogólną liczbę około tysiąca sześciuset znanych nobilitacji, zgromadzonych zostało ponad dziewięćset pięćdziesiąt dyplomów szlachectwa i te właśnie przywileje stanowią podstawowy materiał do rozważań nad herbami nobilitowanych w Polsce w XV-XVIII wieku. W tym miejscu z całym naciskiem należy zaznaczyć, że analizie podlegają te herby, znane z opisu bądź wizerunku, które występują w oryginalnych tekstach przywilejów lub ich późniejszych oblatkach, a zatem opisy i rysunki, które są integralną częścią danego przywileju⁷. Będą to więc herby znane tylko z ikonografii, ikonografii i opisu oraz tylko z opisu.

W niewielkim stopniu, tam gdzie to będzie rzeczywiście konieczne, zostaną włączone inne źródła do tych rozważań, drukowane i rękopiśmienne, w tym również herbarze. Materiał ikonograficzno-heraldyczny zebrany w kościołach, a także z pieczęci, ekslibrisów, supereklibrisów, drzeworytów, obrazów itp., jest tak obszerny, że wykorzystanie go przekracza ramy niniejszej pracy.

Poza tym źródła wymienione wyżej wymagają same w sobie osobnego opracowania i ewentualnego włączenia do ogólnych rozważań. Można będzie wtedy prześledzić zmiany, jakie się dokonywały w ikonografii herbów nobilitowanych, gdy opuszczały one przywileje i zaczynały istnieć samodzielnie⁸. Możemy prześledzić to na przykładzie herbów, którymi posługiwał się Marcin Kromer, sekretarz królewski i biskup warmiński.

⁴ Prahł Gerion Henryk otrzymał nobilitację i herb w Warszawie, 12 kwietnia 1794 roku, Kancl. ks. 42a, s. 340.

⁵ *Regesty przywilejów indygenatu w Polsce (1519-1793)*, opracował, wstępem i przypisami opatrzył Z. Wdowiszewski, w: *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 5, Buenos Aires-Paryż 1971, s.19-23.

⁶ Na temat nobilitacji siewierskich zob.: H. Polackówna, *Szlachta na Siewierzu biskupim w latach 1442-1790*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, t. 4: 1913.

⁷ Informacje wskazujące na dokonaną nobilitację i wystawienie przywileju bez podania jego treści, nie będą rozpatrywane.

⁸ W kościele N.M. Panny w Krakowie herb Kłóśnik (razem z nobilitacją otrzymał go w roku 1588 Jan Januszowski) występuje aż siedmiokrotnie: na bramce balustrady wydzielającej apsydę prezbiterium z 1681 roku, nagrobku archidiecezjalnego Jerzego Januszewicza, monstrancji barokowej z końca XVII

Pierwszy herb, otrzymany z nobilitacją w 1552 roku, składał się z połowy białego orła z rozpostartymi skrzydłami, z zielonym wieniec laurowym zawieszonym na jego szyi, w czerwonym polu tarczy⁹. Jego przedstawienie ikonograficzne widzimy na supereklibrisie znajdującym się na oprawie szesnastowiecznej księgi, gdzie godło zostało umieszczone na tarczy w kształcie kartusza otoczonego laurowym wieniec¹⁰.

Z opisu i rysunku uzyskanego przez Marcina Kromera nowego, rozszerzonego herbu od cesarza Ferdynanda w Wiedniu 5 kwietnia 1564 roku, dowiadujemy się, że tarcza została podzielona na dwie części w pas, na której od głowicy zostało umieszczone godło z nobilitacji Zygmunta Augusta w czerwonym polu. Natomiast w czerwonym polu od podstawy, widzimy poprzeczną belkę (herb Habsburgów). Marcin Kromer otrzymał też klejnot, którego nie posiadał w herbie polskiej nobilitacji, w postaci dwugłowego srebrnego orła, na wzór czarnego orła cesarskiego oraz labry w barwach czerwonej i białej czyli srebrnej, cytuję w tłumaczeniu: *mianowicie, aby tarcza była czerwonego koloru, poziomo na dwie równe części po kolei podzielona i w wyższej części aby pojawiał się w połowie orzeł wyprostowany naturalnego koloru, z rozłożonymi skrzydłami, wieniec laurowy na szyi mający, niższa zaś część, słynnego domu naszego austriackiego herb ma w sobie zawierać, małą czerwoną tarczę, której powierzchnia jest rozdzielona wstążką czyli białą ścieżką, która nieprzerwanie ma świadczyć o najwspanialszej twojej względem nas i całej austriackiej rodziny i naszej względem ciebie życzliwości. Na tarczy ma być umieszczony hełm otwarty, kratką czyli przegrodą i gałązkami i kiściami o kształcie winorośli po-*

4. Herb własny Marcina Kromera, nobilitowanego w Piotrkowie 14 III 1552 roku

5. Herb własny Marcina Kromera, nobilitowanego w 1552 roku

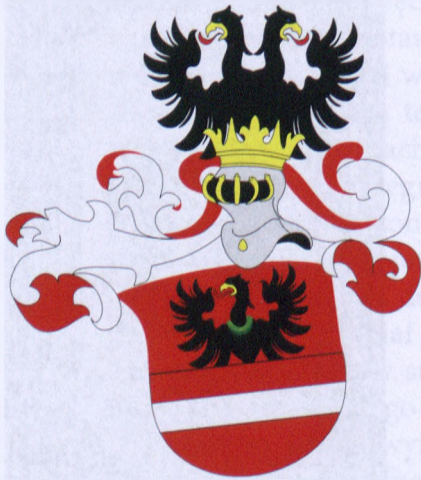
wieku, krzyżu procesyjnym barokowym srebrnym z roku 1691, garniturze białych szat liturgicznych z czwartej ćwierci XVII wieku, garniturze szat liturgicznych z adamaszkiem z drugiej połowy XVII wieku, kapie i ornacie z kolumną z brokatu z pierwszej połowy XVII wieku (*Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4 – miasto Kraków, cz. 2 – kościoły śródmieścia, pod red. A. Bochnaka i J. Samka, Warszawa 1971, s. 16, 23, 36, 40, 42, 47, 49). Z kolei w kościele parafialnym w Tarczynie, herb własny nobilitowanego w 1609 roku Gabriela Prewancjusza-Władysławskiego występuje dwukrotnie: na chrzcielnicy z 1623 roku oraz na epitafulum Gabriela Władysławskiego z roku 1631 (*Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10 – województwo warszawskie, z. 5 – powiat grójcecki, oprac.: I. Galicka i H. Sygietyńska, Warszawa 1971, s. 67). Przykłady te można mnożyć.

⁹ Biblioteka Kórnicka, rkps 474, k. 103v – J.K. Dachnowski, Herbarz szlachecki – tekst przepisany z MK ks. 82; MK, ks. 82, k. 31 – opis herbu: *illis stemmata seu imagines novas, in aquilae partem naturali colore, eamque laurea corona cinctum.*

¹⁰ M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Polskie supereklibrisy XVI-XVIII wieku. Centuria druga*, Warszawa 2001, s. 68-69, tabl. 16.

6. Herb własny Marcina Kromera, nobilitowanego w 1552 roku

7. Herb własny Marcina Kromera, który otrzymał w Wiedniu 12 IV 1564 roku od Habsburgów

złaczanymi i diademem złotym uwieńczony i ozdobiony labrami i wstążkami czerwonymi i białymi, czyli srebrnego koloru, z obu stron rozlanymi i miękko spływającymi, z którego hełmu (stożka) mają wystawać z jednej szyi dwie głowy czarne cesarskiego orła, z otwartymi dziobami i wysuniętymi językami (cesarskie orły z otwartymi dziobami i językami wysuniętymi), co będzie darem naszej Cesarskiej Wysokości¹¹.

Ten herb bez klejnotu widzimy na kopii obrazu Marcina Kromera namalowanego przez Wacława Rybotyckiego, z XVI-wiecznego oryginału, znajdującej się w parafialnym kościele w Bieczu. Na tarczy w kształcie kartusza umieszczone zostało godło, identyczne jak w opisie cesarskiej nobilitacji z 1564 roku, czyli połowa białego orła z laurowym wieńcem na szyi w czerwonym polu oraz również w czerwonym polu od podstawy, mała tarcza z herbem Habsburgów (biała belka na czerwonym polu tarczy)¹². W odróżnieniu od dyplomu cesarskiego wprowadzono na tym obrazie białego orła, a w polu od podstawy małą tarczę z herbem Habsburgów. W nobilitacji z 1564 roku Marcina Kromera i jego braci, Bartłomieja i Mikołaja, ten ostatni herb zajął całe pole tarczy od podstawy.

Prawdopodobnie nie była to ostatnia wersja herbu Marcina Kromera (1512-1589), urodzonego w Bieczu biskupa warmińskiego od 1579 roku, dyplomaty, historyka, pisarza kontrreformacyjnego¹³. Cesarz Ferdynand I Habsburg tak *serdecznie miłował naszego dyplomatę, rad z nim przestawał, jeździł pospołu po Czechach, Niemczech i Węgrzech, do stołu swego sadzał. (...) Tej przychylności dowody dawał mu ciągle, już to udzielając nowe herby, do jego szlacheckiego polskiego dyplomu(...)*¹⁴.

¹¹ *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 1, 1967, s. 204 – *Videlicet ut scutum sit rubei coloris per transversum in duas aequales partes directe distinctum et in superiore parte appareat dimidia aquila erecta nativi coloris, expansis alis corollam lauream in collo gestans inferior autem in se parvum clipeum rubeum, cuius area fascia seu via candida distringuatur inclitae, Domus nostrae Austriae stemmata contineat, quod praeclarissimum tuum erga nos et universam Austriacam familiam studium ac nostram in te benignitatem perpetue testetur. Galea autem scuto sit imposita aperta, clatris seu cancellis ac timbriis claviculisque deauratis et diademate auro gemmato ac phaleris et teniis rubeis et albis seu argentei coloris ex utraque parte circumfusus ac molliter defluentibus ornata et cuius cono promineant, ex uno iugulo duo capita nigra et Imperialis aquilae, hiantibus rostris et linguis exertis (quod Imperialis aquilae hiantibus rostris et linguis exertis), quod Imperialis nostri culminis munus erit.*

¹² T. Ślowski, *Marcin Kromer w 400 rocznicę śmierci*, Biecz 1989, s. 33.

¹³ H. Barycz, *Kromer Marcin h. własnego (1512-1589)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15 (1970), s. 124-125.

¹⁴ *Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda*, t. 16, Warszawa 1864, s. 126.

To kolejne nadanie herbu potwierdza pochodzący z około 1587 roku portret Marcina Kromera, znajdujący się w Szwecji w Skokloster. Widzimy na nim namalowany herb biskupa warmińskiego, na którym białego orła zastąpiono czarnym „cesarskim” z jedną głową, w białym polu tarczy od głowicy, a od podstawy czerwoną belkę na białej tarczy, położoną na czerwonym polu¹⁵.

Z tej analizy wynika, że Marcin Kromer posługiwał się otrzymanym herbem do czasu jego kolejnego rozszerzenia. Najpierw z nobilitacji Zygmunta Augusta, od 1552 do 1564 roku, kiedy otrzymał przywilej cesarski, a następnie jego kolejnymi ikonograficznymi wyobrażeniami, do czasu otrzymania ostatecznej wersji herbu, znanej z portretu namalowanego około 1587 roku.

Jako przykład funkcjonowania herbów można też wskazać na naganę, która wielokrotnie spotyka obdarowanych szlachectwem¹⁶. Skoncentrowanie uwagi na najcenniejszym źródle – dokumencie nobilitacji, nastąpiło przede wszystkim z powodu dużego zakresu chronologicznego pracy, obejmującego okres od XV do XVIII wieku.

Najwięcej przywilejów polskich nobilitacji, w których herby zostały opisane i namalowane, znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Są one rozproszone w kilkudziesięciu księgach *Metryki Koronnej*, księgach kanclerskich i innych rękopisach, między innymi „Kapicjanach”.

Podobnie nobilitacje były wpisywane do ksiąg *Metryki Litewskiej*, przechowywanej w Rosyjskim Archiwum Dawnych Akt w Moskwie. Z ksiąg grodzkich i ziemskich krakowskich znajdujących się na Wawelu znanych jest kilkadziesiąt przywilejów, z ksiąg grodzkich lwowskich około czterdziestu, po kilka z poznańskich, sieradzkich, płockich, lubelskich, chełmskich, kamienieckich, przemyskich, sanockich, bieckich, oświęcimskich.

8. Herb własny Marcina Kromera w 1584 roku

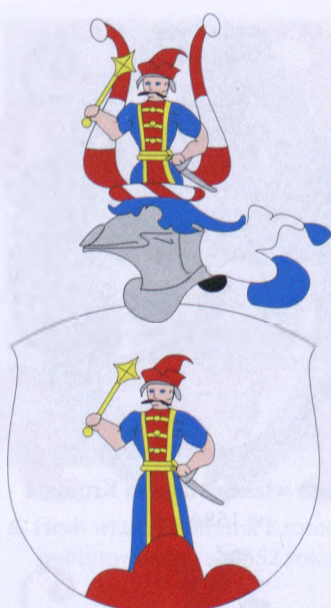

9. Herb własny Marcina Kromera, jak na obrazie W. Rybotyckiego

¹⁵ T. Ślawnski, *Marcin Kromer...*, s. 5.

¹⁶ W pierwszej połowie XVII wieku naganą się szlachectwo Jeżewskim, w osobach Mateusza – ojca oraz Jana, Stanisława i Wojciecha – synów. Zarzut nieszlachectwa postawił Adam Olbracht Przyjemski, oboźny wielki koronny i kasztelan gnieźnieński. Według niego Jeżewscy plebejami będąc, ośmielili się jakiś przywilej na szlachectwo od króla bez wiedzy senatu wyprosić. Szlachectwo ich przeciwne prawom senatu i stanów Rzeczypospolitej ma ulec skasowaniu. Jednak po śmierci Przyjemskiego nobilitacja dekretem sejmowym została uznana za ważną, a kaduk na rzecz Przyjemskich skasowany. W roku 1646 uzyskali oni potwierdzenie nobilitacji, którą jeszcze przed rokiem 1601 (kiedy to uchwalono konstytucję, która prawo nobilitacji zastrzegła dla sejmu) wystawiono dla Kaspra Jeżewskiego, stryja obecnie pozwanych i Mateusza Jeżewskiego, niewątpliwie braci (Poznań. gr., ks. 692, k. 275).

Szczególnie ważną grupę złożoną z kilkudziesięciu dokumentów, stanowią nadania szlachectwa i herbów przez władców z dynastii Habsburgów, osobom, które mieszkaly w Polsce, bądź postanowiły się w niej osiedlić. Starając się o polską nobilitację często przedkładały one do zatwierdzenia w kancelarii królewskiej cesarskie dokumenty, (np. Jan Węgier z Poznania w 1549 roku)¹⁷, które można porównać z przywilejami królów polskich. Większość tych dyplomów, w formie kopii, pochodzi z Allgemeine Verwaltungsarchiv w Wiedniu¹⁸. Katalogiem dokumentów tego archiwum jest praca Karla Fryderyka von Franka, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblände bis 1806*, wydana w pięciu tomach w latach 1967-1974, gdzie nazwisko jest sygnaturą. W tej grupie dokumentów znajdują się też nobilitacje królów polskich, między innymi dla Mikołaja i Mateusza Hübnerów z 1572 roku¹⁹, Jana Mülheima z 1569 roku²⁰, a także kopie imitatyw nobilitacji Mikołaja Kośli z 1560 roku²¹ oraz Bernarda Krzysztofa Bernatowicza z nazwiskiem Bernacki z 1676 roku²².

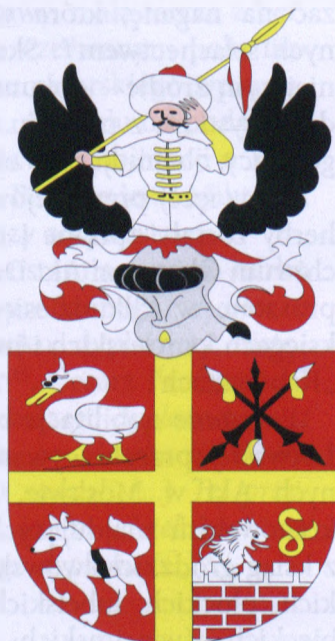
10. Herb własny Jana Węgry z Poznania z 28 IV 1544 roku

11. Herb własny Jana Mülheima, nobilitowanego w Lublinie 8 VIII 1569 roku

12. Herb Suchekomnaty Bernarda Krzysztofa Bernatowicza, wykonany w Wiedniu 10 VI 1788 roku

13. Herb własny Mikołaja i Stanisława Salomonów, który otrzymali w Barcelonie 16 V 1535 roku

¹⁷ Biblioteka Kórnicka, rkps 113, k. 224-226v; Nobilitację cesarską uzyskał w Spirze 28 IV 1544 roku – *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 2, 1970, s. 245.

¹⁸ Zob.: S. Górczyński, *Nobilitacje w Galicji w latach 1772-1918*, Warszawa 1997, s. 5-6.

¹⁹ *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 2, 1970, s. 237.

²⁰ Tamże, Bd 3, 1972, s. 209.

²¹ Tamże, Bd 1, 1967, s. 197.

²² Tamże, s. 79.

Również duże jest rozproszenie znanych i zachowanych oryginalnych pergaminowych dokumentów nobilitacyjnych. Znajdują się one w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Krakowie (oddziały na ulicy Siennej i na Wawelu), a także Poznaniu, Gdańsku, Toruniu, Łodzi, Muzeum Narodowym w Warszawie, Muzeum Historycznym miasta stołecznego Warszawy, Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, Bibliotece im. Ossolińskich we Wrocławiu, Bibliotece Polskiej Akademii Umiejętności/Polskiej Akademii Nauk (PAU/PAN) w Krakowie, Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, Bibliotece Fundacji XX. Czartoryskich w Krakowie, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Archiwum Diecezjalnym w Olsztynie, Bibliotece im. Henryka Łopacińskiego w Lublinie, Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Przytkowskich w Jędrzejowie, Archiwum Oddziału Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, Łotewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Rydze, Bibliotece im. Wasyla Stefanyka we Lwowie, Muzeum Miasta Lwowa, a także w zbiorach prywatnych, w tym Jeana-René Bory Le Port w Szwajcarii, czy Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu²³. Trzydzieści z nich zostało wydanych razem z barwnymi ilustracjami całych dyplomów i namalowanymi w nich herbami w serii: *Nobilitacje i indygenaty w Rzeczypospolitej 1434-1794*²⁴.

Dwa znane rękopisy zawierają przywileje nobilitacji i indygenatu w pełnych brzmieniach. Pierwszy z nich znajduje się w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku, pod sygnaturą 616 (Ms 616). Jest to siedemnastowieczny urzędowy kopiarusz, założony z polecenia senatu gdańskiego, dla wpisywania uwierzytelnionych przez notariuszy publicznych dyplomów szlachectwa, głównie rodzin gdańskich²⁵. Kopiarusz zawiera trzydzieści siedem polskich i zagranicznych dyplomów szlachectwa, które zostały skopiowane z oryginałów i dlatego według Zygmunta Wdowiszewskiego jest *ich duże znaczenie dla heraldyki, skoro nie istnieją już w większości same oryginały*²⁶. Jego genezę należy powiązać z „odpowiedzią” Gdańszczan, na uzyskaną od króla Jana Kazimierza nobilitację miasta, wystawioną w Gdańsku 5 lutego 1657 roku²⁷.

Drugi rękopis znajduje się w Bibliotece Narodowej pod sygnaturą IV/6581. Autorem tego rękopisu, zatytułowanego *Kodex heraldyczny* i pochodzącego z 1876 roku, był Bogdan Henryk Łuszczyński, pracownik archiwum krakowskiego. Zawiera on sto czterdzieści przywilejów nobilitacji i indygenatów, a także dyplomy hrabiowskie i baronowskie, wypisane głównie z ksiąg grodzkich i ziemskich krakowskich,

²³ *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, Kraków 2004, między innymi nobilitacja Bonawentury Gardaniego z 1550 roku – sygn. D 3 (nr 295); nobilitacja Jana Chęckiego z 1768 roku – sygn. D 29 (nr 437) i inne. [Obecnie Zamek Królewski w Warszawie].

²⁴ *Nobilitacje i indygenaty w Rzeczypospolitej 1434-1794*, wyd. J. Michta, Kielce 1991-2010, cz. 1-6 (z. 1-36).

²⁵ Na temat tego kopiarusza pisał Zygmunt Wdowiszewski, *Wiadomość o gdańskim kopiaruszu urzędowym z XVII wieku i zawartych w nim nobilitacjach i indygenatach*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 15: 1936, s. 12-14; 29-37.

²⁶ Tamże.

²⁷ Fund. XX. Czart. w Krakowie. Teki Naruszewicza, rkps 150, nr 5, s. 11-14. [Zobacz Aneks].

a także oryginalnych dyplomów pergaminowych polskich i zagranicznych (cesarskich). Jest on zaopatrzony w czterdzieści cztery barwne herby, a karty 395-396 zawierają oryginalny przywilej nobilitacji, wystawiony w roku 1791 Janowi Ulińskiemu, który to pergamin został wszyty w rękopis²⁸.

Część przywilejów XV- i XVI-wiecznych jest rozproszona po różnych rękopisach i wydawnictwach. W Bibliotece Jagiellońskiej znajduje się rękopis numer 6067/III, gdzie zostało wpisanych dziewięć przywilejów nobilitacji z XVI-XVIII wieku, w tym dla Piotra Polaka-Krzyżanowskiego z 18 marca 1563 roku (k. 77-81v) i dwukrotnie Erazma Bełzy z 12 stycznia 1591 roku (k. 92-95v). Pierwszy z nich wypisano z ksiąg bieckich grodzkich, a drugi z księgi *Metryki Koronnej*, numer sto trzydzieści sześć. Znajdujący się w tym rękopisie dokument został przedstawiony na posiedzeniu Heroldii Królestwa Polskiego w Warszawie, które odbyło się w dniach od 25 marca do 5 kwietnia 1842 roku. Stanowił on podstawę potwierdzenia szlachectwa w Królestwie Polskim potomkom Erazma Bełzy. Z kolei w oddziale Archiwum Państwowego w Krakowie mieszczącego się na Wawelu, znajduje się rękopis, który należał do Franciszka Piekosińskiego²⁹, z zamieszczonymi w nim kilkunastoma dyplomami nobilitacji i opisami herbów przepisanyymi z *Metryki Koronnej* do końca XVI wieku. Pojedyncze przywileje są też rozproszone po różnych rękopisach archiwalnych i bibliotecznych.

W źródłach drukowanych, jako pierwszy Bartosz Paprocki³⁰, zamieścił w swojej pracy kilka przywilejów nobilitacji, głównie z czasów panowania Stefana Batorego. Pojedyncze dokumenty szlachectwa spotykamy też w innych pracach tego autora. Po wyjeździe do Czech, w wydanej tam w 1593 roku pracy, przytoczył w całości tekst nobilitacji, którą w Piotrkowie 17 grudnia 1484 roku otrzymał Zygmunt Stosch z Kunic i Olbrachcic³¹. Podobnie inni autorzy herbarzy: Kacper Niesiecki³² podaje dwa przywileje, w tym dla Benedykta Coio (Kojo) z 1577 roku; Szymon Okolski³³ – cztery, w tym dla Pernusa i Waxmana, mieszczan krakowskich z 1589 roku, Stankara z 1569 i Dejusza z 1531 roku; Johann Heinrich Dewitz³⁴ trzy polskie i kilka cesarskich.

14. Herb własny (Spirn alias Kippenhan) Pawła Pernusa, nobilitowanego w Warszawie 15 IV 1589 roku

²⁸ Rękopis ten znajdował się we Lwowie i był własnością Aleksandra Czołowskiego. W Fundacji XX. Czartoryskich w Krakowie, pod sygnaturą 3759 znajduje się rękopis zatytułowany: *Spis przywilejów szlachectwa* (z archiwum akt grodzkich i ziemskich województwa krakowskiego do roku 1856), który został sporządzony z rękopisu B.H. Łuszczynskiego. W rękopisie 3759 zostało podane imię i nazwisko nobilitowanego, miejsce i rok wydania przywileju, bez podania źródła, z którego został przepisany.

²⁹ AP Kraków, Oddz. I, sygn. V/34, fragm. 79.

³⁰ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1584; Tenże, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858.

³¹ B. Paprocki, *Zrčadło Slawného Margkrabstwy Morawského*, Olomutii 1593, s. 412v-413v.

³² K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 1-10, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1839-1846.

³³ S. Okolski, *Orbis Poloni*, t. 1-3, Cracoviae 1614-1645.

³⁴ J.H. Dewitz, *Armarium Elbingense oder Elbingsches Wappenbuch*, AP Gdańsk, sygn. III/255, nr 313.

15. Herb własny (Spyrn alias Kippenhan) Pawła Pernusa, nobilitowanego w 1589 roku

16. Herb Zbrojny Mąż Jana Waxmana, który otrzymał w Warszawie 15 IV 1589 roku

17. Herb Zbrojny Mąż Jana Waxmana, nobilitowanego w 1589 roku

Również autorzy w XIX i XX wieku w swoich pracach zamieszczali przywileje nobilitacji. Między innymi Sadok Barącz w pracy *Żywoty sławnych Ormian w Polsce* drukuje pięć dyplomów szlachectwa³⁵; Adolf Pawiński – fragmenty dwudziestu dwóch przywilejów z czasów Stefana Batorego, które w większości pochodzą z księgi numer sto dwadzieścia trzy *Metryki Koronnej*³⁶; Teodor Wierzbowski drukuje fragmenty czternastu przywilejów³⁷; Franciszek Giedroyc – szesnaście³⁸; Piotr Kulakovskij – czternaście³⁹. Natomiast pojedyncze przywileje nobilitacji drukowali między innymi: Antoni Prochaska dla Andrzeja i Wojciecha Jasięskich-Witnikowiczów z 1597 roku⁴⁰; Helena Polackówna dla Bartłomieja i Walentego Powsińskich z 1592 roku⁴¹; Stefan Krzysztof Kuczyński dla poety Szymona Simonidesa Bendońskiego z 1590 roku⁴²; Alicja Szymczakowa dla kuźnika Marcina Klobara z 1540 roku⁴³.

³⁵ S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856.

³⁶ A. Pawiński, *akta Metryki Koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego 1576-1586*, w: *Źródła dziejowe*, t. 11, Warszawa 1882.

³⁷ T. Wierzbowski, *Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich*, t. 1-2, Warszawa 1900-1904.

³⁸ F. Giedroyc, *Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce*, Warszawa 1911.

³⁹ *Ruska (wolińska) metrika. Kniga za 1652-1673 rr.*, wyd. P. Kulakovskij, w: *Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia, fontes XV-XVII saec.*, vol. 5, Ostrog-Warszawa-Moskwa 1999.

⁴⁰ A. Prochaska, *Utrata i odzyskanie szlachectwa*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, R. 5:1920, pod red. W. Semkowicza, Kraków 1921, s. 83-85.

⁴¹ H. Polackówna, *Nobilitacja Bartłomieja i Walentego Powsińskich z r. 1592*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 12:1933, s. 164-167.

⁴² S.K. Kuczyński, *Nobilitacja Szymona Szymonowica*, „Rocznik Lubelski”, t. 25/26:1983/1984, s. 40-43.

⁴³ A. Szymczakowa, *Marcin Klobar kuźnik – szlachcicem*, w: *Venerabiles, Nobiles et Honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej*, Toruń 1997, s. 297-300.

Jako pierwszy wypisał nobilitacje z ksiąg *Metryki Koronnej* w formie regestów (imię i nazwisko nobilitowanego, data wydania przywileju i opis herbu), prawdopodobnie Adam Naruszewicz. Uzupełnił ten materiał kilkoma przywilejami nobilitacji przytoczonymi w całości, które znalazł w różnych archiwach (obecnie rękopis numer 964 w Fundacji XX. Czartoryskich w Krakowie). Bardzo możliwe, że z tego rękopisu Tadeusz Czacki sporządził swoją tablicę indygenatów, nobilitacji i przysposobień, czyli adopcji, od początku *Metryki Koronnej* do 1601 roku⁴⁴. Wymieniony wyżej Adam Naruszewicz zebrany przez siebie materiał zestawiał z nobilitacjami i indygenatami zamieszczonymi w konstytucjach sejmowych. Również Antoni Zygmunt Helcel w rozdziale szóstym swojej pracy *Dawne prawo prywatne polskie*⁴⁵ poświęconym nobilitacjom, zestawiał konstytucje sejmowe zamieszczone w *Volumina legum*⁴⁶.

Następnym w kolejności autorem piszącym o nobilitacjach był Franciszek Piekosiński. Zamieścił on w pierwszym tomie pracy *Rycerstwo polskie wieków średnich* sto siedemdziesiąt osiem regestów przywilejów, przytaczając często opisy herbów (do czasów króla Stefana Batorego włącznie)⁴⁷. W tej pracy jako źródło wykorzystał księgi *Metryki Koronnej*. Naśladował w ten sposób Adama Naruszewicza, który jako pierwszy zebrał opisy herbów z zamieszczonych w *Metryce Koronnej* przywilejów nobilitacji i z ksiąg kanclerskich (Fund. XX. Czart. rkps 964).

Dopiero jednak Zygmunt Wdowiszewski w swojej pracy *Regesty przywilejów nobilitacji w Rzeczypospolitej XV-XVIII wieku* (maszynopis, rękopis), wykorzystał też inne źródła, przede wszystkim oryginalne przywileje nobilitacji oraz księgi grodzkie i ziemskie, znajdujące się w archiwach miast: Warszawy, Krakowa, Lwowa. Materiały pozostawione przez Zygmunta Wdowiszewskiego znajdują się w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Szczególnie cenne są przepisane fragmenty dokumentów i opisy herbów, które uległy zniszczeniu w czasie drugiej wojny światowej, między innymi dla Jerzego i Reinolda Krakau z 1555 roku, z formularza kancelarii królewskiej z Biblioteki Krasińskich w Warszawie; Pawła Pernusa z 1589 roku, pochodzącego z wyroku trybunału piotrkowskiego; Prospera de Lippis et Bucellis z 1597 roku, oblatowanego w księgach grodzkich warszawskich, oraz Walentego i Krzysztofa Rafalskich z 1676 roku, który znajdował się w radomskich księgach grodzkich⁴⁸. Praca ta została przygotowana do druku przez Adama Heymowskiego i ukazała się w wydawnictwie *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*⁴⁹.

⁴⁴ T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach*, t. 1, Warszawa 1800.

⁴⁵ A.Z. Helcel, *Dawne prawo prywatne polskie*, Warszawa 1874.

⁴⁶ VL, t. 1-9, wyd. J. Ohryzki, Petersburg 1859-1889.

⁴⁷ F. Piekosiński, *Rycerstwo polskie wieków średnich*, t. 1, Kraków 1896, s. 260-314. Materiał rękopiśmienny do tego wydawnictwa znajduje się w Archiwum Państwowym w Krakowie, w oddziale pierwszym na Wawelu, pod sygnaturą V/34, fragmenty 79.

⁴⁸ Archiwum PAN w Warszawie, sygn. III-232.

⁴⁹ *Regesty nobilitacji w Polsce (1404-1794)*. Opracował Z. Wdowiszewski, do druku przygotował, wstępem i przypisami uzupełnił A. Heymowski, w: *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 9, Buenos Aires-Sztokholm 1987.

Nie wdając się w szczegółową analizę tej pracy, należy jednak stwierdzić, że jest ona napisana niedokładnie w tej części, gdzie Zygmunt Wdowiszewski podaje opisy herbów. Większość z nich jest źle odczytana, inne mają tylko podaną nazwę. Poza tym Zygmunt Wdowiszewski zbyt często i z dużym zaufaniem korzystał z opisów zamieszczonych przez Juliusza Ostrowskiego w pracy *Księga herbowa rodów polskich*⁵⁰. Szczególnie dotyczy to tych przywilejów, gdzie Juliusz Ostrowski powołuje się na księgi *Metryki Koronnej*. Należy podkreślić, że Zygmunt Wdowiszewski pracę nad regestami nobilitacji rozpoczął w latach trzydziestych XX wieku i kontynuował ją do ostatnich lat swojego życia. Rękopis tej pracy znajduje się w archiwaliach po Zygmuncie Wdowiszewskim, przechowywanych w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, pod wspólną sygnaturą III-232. W roku 2001 Barbara Trelińska zebrała w formie regestów połączonych z opisami herbów, znane przywileje nobilitacji i indygenatu z XV-XVIII wieku, porządkując i systematyzując ten materiał, obejmujący ponad dwa i pół tysiąca osób, które otrzymały polskie szlachectwo⁵¹.

Z prac tego rodzaju, które powstały w innych krajach, można wymienić między innymi dwie, ze względu na ich przydatność w rozważaniach nad herbami nobilitowanych w Polsce. Pierwsza z nich, to wspomniana wcześniej praca Karla Fryderyka von Franka, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich*, wydana nakładem autora w pięciu tomach w latach 1967-1974⁵², a drugą jest *Magyar Czimeres Emlékek – Monumenta Hungariae Heraldica*, która ukazała się w Budapeszcie w trzech częściach w latach 1901-1926. Zawiera ona teksty dyplomów nobilitacji i listów herbowych, głównie ze średniowiecza (do roku 1526). Teksty dokumentów są zaopatrzone w dziewięćdziesiąt siedem barwnych reprodukcji herbów. Wydawcami tej pracy byli Antal (Antoni) Áldásy i László (Władysław) Fejérpataky. Przydatne są również prace dotyczące tylko przywilejów herbowych, między innymi takie, które w Czechach wydali Karel Müller⁵³ czy Michał Fiał a i Tomáš Krejčík⁵⁴.

Informacje i wiadomości na temat nobilitacji można znaleźć w różnych pracach, które nie dotyczą całości zagadnień z zakresu otrzymywania polskiego szlachectwa, w tym heraldyki i genealogii. Na przykład w wydawnictwie Henryka Nowakowskiego zamieszczono pracę Bernarda Kalickiego, *Nobilitacje króla Stefana na wyprawie moskiewskiej 1579-1581*⁵⁵. Autor wykorzystał głównie przywi-

⁵⁰ J. Ostrowski, *Księga herbowa rodów polskich*, zeszyty: 1-19, Warszawa 1879-1906.

⁵¹ *Album armorum nobilium Regni Poloniae XV-XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV-XVIII w*. Wstęp i oprac. B. Trelińska, Lublin 2001.

⁵² Jest to inwentarz trzydziestu tysięcy dokumentów, ułożonych alfabetycznie według osób, których nadanie dotyczy. W spisie tym występują nazwiska Polaków, którzy tytuły honorowe, względnie szlachectwo lub herby otrzymali od cesarzy. Zobacz na ten temat: E. Bielecki, *W sprawie polskiego działu w wiedeńskiej Gratialregistratur*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R.10:1911, s. 231.

⁵³ K. Müller, *Erbovni listiny v archivech Slezska a severni Morovy*, Opava 2001.

⁵⁴ *Erbovni listiny Archivu Národního Muzea*, „Documenta Pragensia Monographia”, vol. 13, edice M. Fiala, T. Krejčík, Praha 2001.

⁵⁵ B. Kalicki, *Nobilitacje króla Stefana na wyprawie moskiewskiej 1579-1581*, w: *Album lwowskie*, Lwów 1862, s. 69-98.

leje nobilitacji z dzieła Bartosza Paprockiego, *Herby rycerstwa polskiego*, które uzupełnił konstytucjami z *Volumina legum*. W czasopiśmie „Rocznik Gdański”, w tomie szóstym z 1932 roku, znajduje się artykuł poświęcony *Nobilitacjom straży morskiej na sejmie unii w roku 1569*, napisany przez Stanisława Bodniaka, zawierający między innymi informacje o herbach z nobilitacji Michała Figenawa i Jana Treslera – kaprów królewskich.

O nobilitacjach z czasów panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, ze szczególnym uwzględnieniem nobilitacji nadanych na Sejmie Czteroletnim, pisze Jerzy Jedlicki w książce pod tytułem *Klejnot i bariery społeczne* (Warszawa 1968).

Na koniec tego ogólnego przeglądu źródeł i literatury warto krótko omówić trzy prace, które są przydatne w rozważaniach nad klejnotami nobilitowanymi. Pierwszą z nich jest rozprawa pióra Joachima Lelewela. Korzystając z literatury heraldycznej francuskiej i niemieckiej, omówił krótko hełm, koronę, klejnot⁵⁶. Autor ten uznał za ważne dla heraldyka następujące informacje: hełm złoty i otwarty przysługuje panującym i książętom; o mniejszym otwarciu i zwrócony bokiem w stronę lewą lub prawą oznacza mniejszą godność książęcą; hełmy rycerskie są stalowe i wszystkie zamknięte; rodzaj zamknięcia pokazuje godność. Joachim Lelewel zwraca więc uwagę na rolę hełmu, na jego heraldyczność. Podobnie jest z koroną, zawsze jest złota, osadzona na hełmie. Zauważa jednak, że są hełmy bez koron i korony bez hełmów. Najmniej zrozumiałą jest dla niego cymer (klejnot). *Szczyt hełmu i korony, czyli ich wierzch, stał się miejscem, w którym (głównie w XIV wieku) dziwne rozłożyły się widowiska*. Były to według słów Joachima Lelewela *potworne widziadła*.

Drugą jest praca Adama Heymowskiego pod tytułem *Klejnoty średniowieczne w polskich herbach*, napisana w roku 1968⁵⁷. Praca ta to pierwsza próba klasyfikacji polskich klejnotów średniowiecznych. Jej górną granicę chronologiczną stanowi praca Bartosza Paprockiego wydana w 1584 roku, która rejestruje dużą liczbę klejnotów. Autor uwzględnił jednak przede wszystkim wcześniejsze źródła heraldyczne, z czasów przed Paprockim, głównie herbarze zachodnie zawierające herby polskie (9) oraz *Klejnoty Długoszowe* opracowane przez Mariana Friedberga, *Sfragistykę szlachecką* Mariana Haisiga, a także *Heraldykę polską wieków średnich* Franciszka Piekosińskiego.

Zebranych sto sześćdziesiąt sześć klejnotów Adam Heymowski podzielił na pięć grup, tworząc pierwszą próbę systematyki polskich cymerów dla średniowiecza. Proponowany przez niego podział to: klejnoty „niezawisłe” (46), „tautologiczne” (25), „z pióropusza pawia” (16), „z piór strusia” (57), „nieznane” (22). Zostały one w tej pracy zestawione i omówione. Należy żałować, że praca ta nie wyszła poza systematykę, w kierunku dokładnej analizy ikonograficznej omawianych klejnotów.

Trzecią jest praca Józefa Szymańskiego, w której przeprowadzona analiza tekstu dotycząca opisów herbów jest łączona z próbą analizy ikonograficznej. Jest

⁵⁶ K. Niesiecki, *Herbarz polski...*, t. 1, s. 476-477.

⁵⁷ A. Heymowski, *Les cimiers medievauz des blasons polonais; Recueil du IX Congres International des Sciences Genealogique et Heraldique*, Berne 1968, s. 131-141.

to również pierwsza tak obszerna systematyka średniowiecznych herbów polskich⁵⁸. Szczególnie ważne jest dostrzeżenie i określenie terminem *clenodium* nie klejnotu-cymeru, ale całego herbu. Autor ten podjął również próbę zebrania XVI-wiecznych polskich herbów, w tym z nobilitacji i indygenatów w pracy: *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*⁵⁹.

Wśród innych prac na temat nobilitacji należy wymienić artykuł Józefa Szymańskiego, *Indygenat czy nobilitacja*, w którym autor przesunął pojęcie indygenatu na 1601 rok⁶⁰, a także Barbary Trelińskiej, która omówiła problem herbu Pogonia nadawanego nobilitowanym przez Jagiellonów⁶¹, nobilitacje duchownych w Polsce XVI wieku⁶², a także przywilej szlachectwa Joachima de Beke z 1457 roku⁶³, najstarszej znanej z oryginału nobilitacji. Z kolei Tadeusz Szulc zajął się w swoim artykule problemem „rycerzy złotych”, gdzie zestawiał również zebraną przez siebie literaturę⁶⁴, a Jacek Laberschek pisał na temat najstarszych zachowanych polskich nobilitacji⁶⁵. Podobnie Alicja Szymczakowa omówiła wyżej wymienioną nobilitację Marcina Klobara z 1540 roku⁶⁶. Zebrana literatura została zamieszczona na końcu pracy, a także można ją śledzić poprzez przypisy.

18. Herb Połowo
Fryderyka Seegebartha Zalewnego,
który otrzymał w Warszawie
23 XII 1791 roku

19. Herb Prus
Marcina Klobara, nobilitowanego
w Krakowie 15 IV 1540 roku

⁵⁸ J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993.

⁵⁹ Tenże, *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, Warszawa 2001.

⁶⁰ Tenże, *Indygenat czy nobilitacja*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia. Nauki pomocnicze historii”, T. 26:1992, s. 191 i nn.

⁶¹ B. Trelińska, *Pogonia – herb wprowadzony przez Władysława Jagiełłę*, w: *Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, Poznań 2000, s. 403-408.

⁶² Tenże, *Nobilitacje duchowieństwa w Polsce XVI wieku*, w: *Polska heraldyka kościelna*, Warszawa 2004, s. 127-142.

⁶³ Tenże, *Nobilitacja Joachima de Beke*, w: *Venerabilis, nobiles et honesti*, Toruń 1997, s. 301-304.

⁶⁴ T. Szulc, *Equus auratus w dawnej Rzeczypospolitej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Juridica”, t. 38:1988, s. 59-97.

⁶⁵ J. Laberschek, *Najstarsze nobilitacje w Polsce na przykładzie Mikołaja wójta lełowskiego i Jana Słuszki z Mirowa*, w: *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów*, Poznań 1997, s. 159-170.

⁶⁶ A. Szymczakowa, *Marcin Klobar kuźnik...*, s. 291-300.

20. Dyplom nobilitacji Jana Waxmana, wystawiony w Warszawie 15 IV 1589 roku

IN NOMINE DOMINI AN

NO PERPETUAM REI MEMORIAM

NOS STANISLAUS
AUGUSTUS
DEI GRATIA

REX POLONIAE

MAGNUS DUX LITHVANIAE RUSSIAE
PRUSSIAE MASOVIAE SAMOGITIAE
KIJOVIAE VOLHYNIAE PODOLIAE PO
DLACHIAE LIVONIAE SMOLENSCIAE
SEVERIAE CZERNIECHOVIAEQUE

*Significamus presenti Diploma
te nostro Universis et singulis:*

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Chrystiana Augusta Bormana, wystawionego w Warszawie
26 IV 1769 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Chrystiana Augusta Bormana z 1769 roku

Rozdział I

NOBILITACJA I INDYGENAT

Institucja prawna szlachectwa, na zasadzie której plebejusz stawał się szlachcicem polskim, nazywa się nobilitacją. Oswald Balzer uważał, że została wprowadzona przez cesarza Karola IV pod wpływem nauki legistów¹. Zasada (prawo) swobodnej adopcji i swobodnego noszenia herbów została wyraźnie przedstawiona w połowie XIV wieku przez Bartola da Sassoferrato (Bartolusa de Saxoferrato) w jego traktacie *De insignis et armis*, napisanym około roku 1356². W tej małej rozprawie zajmuje się on głównie herbami nadawanymi przez księcia oraz wyjaśnia przyczyny, dlaczego jeden człowiek nie może nosić identycznego herbu z innym człowiekiem. W roku 1355 sam Bartolo otrzymał od Karola IV przywilej o nadaniu herbu, który był taki sam jak herb cesarza, ale ze zmienioną tynkturą: *czzerwony lew stojący z dwoma ogonami w polu złotym*³.

Epoka nadań herbowych zaczyna się właściwie w czasach Bartolusa de Saxoferrato, to jest w pierwszej połowie XIV wieku. W Niemczech nadania pierwszych armalisów zapoczątkował Albrecht I (Albert I) (w roku 1305) oraz Henryk VII (w roku 1312), lecz dopiero cesarz Ludwik IV (1328-1347) czynił to na szerszą skalę. Na terenie Francji jako pierwszy wystawił dyplom herbowy Filip Piękny (1285-1314). Na Węgrzech herb nadał po raz pierwszy Karol Robert Andegaweńczyk, król węgierski w latach 1308-1342⁴. Natomiast pierwszy dyplom nobilitacyjny, zawierający rysunek herbu, pochodzi od wikariusza pontyfikalnego papieskiego (1316, Viterbo), następny od cesarza Ludwika Bawarskiego (1338)⁵.

Są to jednak jeszcze przypadki odosobnione, a przeważają przywileje, w których herb jest tylko opisywany w tekście dokumentu. Dopiero początek XV wieku przyniósł dużą zmianę w sposobie wystawiania dyplomów herbowych. Niewystarczający charakter opisu skłonił kancelarię cesarską, a na Węgrzech królewską, do umieszczenia obok opisu herbu jego barwnego wizerunku. Malowanie w dyplomie herbowym, czy też przywileju nobilitacyjnym, obrazu herbu staje się powszechne. Zaczęto w związku z tym pomijać opis powołując się na sam wizerunek⁶.

¹ O. Balzer, *Skartabelat w ustroju szlachectwa polskiego*, Kraków 1913, s. 164.

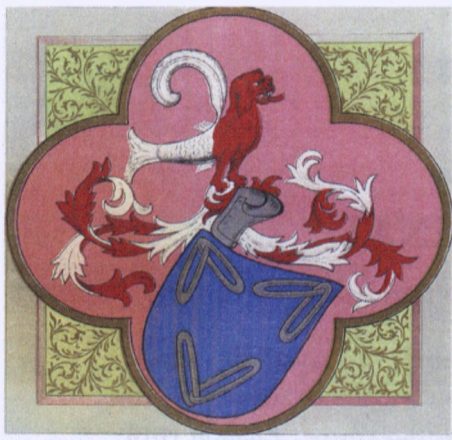
² E.J. Jones, *Medieval Heraldry*, Cardiff 1943, s. 224-252.

³ Tamże, s. 224 - *Arma Bartoli et successorum ex concessione est Leo rubeus cum duabus caudis in campo aureo*; *The Encyclopaedia Britannica*, „Heraldry”, s. 796.

⁴ *Magyar Czimeres Emlékek (Monumenta Hungariae Heraldica)*, Füzet I, közli L. Fejérpataky, Budapest 1901, s. 7/8.

⁵ M.G. Stephanescu, J.H. Mănescu, *Enluminures l'Academie Roumaine*, „Revue Roumaine d'Histoire de L' Art, serie Beaux-Arts”, 17: 1980, s. 13.

⁶ *Magyar Czimeres Emlékek...*, s. 15.

3. Herb László i Pétera Csese z Dansa i Keresztú, który otrzymali w Konstancji 29 III 1418 roku

4. Herb rodzin: Iersaich oraz Szele Szentbalázsich, który otrzymali w Feldkirchen 2 X 1431 roku

W Polsce szlachectwo i herb uzyskiwano między innymi poprzez nobilitację. Polegała ona na nadaniu nowego herbu lub na przyjęciu do rodu herbowego, a więc na adopcji herbowej⁷. W historii instytucji prawnej, jaką jest nobilitacja, wyróżnić można dwa okresy. Pierwszy – trwający od początku XV wieku do roku 1600, w którym król mocą swej władzy suwerennej nadaje szlachec-

two, i drugi – to jest do końca istnienia Rzeczypospolitej, w którym szlachectwo nadaje sejm. W obu tych okresach spotyka się szereg norm prawnych.

Pierwsze ograniczenie prawa nadawania przez króla nobilitacji przyniosła konstytucja sejmowa z roku 1578, w której czytamy: *Ustanawiamy, aby plebei nie byli kreowani na szlachectwo, jedno na sejmie za wiadomością Panów Rady, albo w wojszcze dla znacznego swego w męstwie poczynania i dzielności*⁸. Przygotowały tę konstytucję uchwały sejmików przedsejmowych szlacheckich, jak na przykład: posłów sejmiku województwa krakowskiego obradujących w Proszowicach w roku 1576: *ażeby nobilitacja nikomu nie dawana była, ażeby się bene merita jego na sejmie walnym dostatecznie pokazały*⁹.

Pomimo tego ograniczenia, panujący w Polsce do końca XVI wieku utrzymali niemalże nieskrępowane prawo kreowania nowej szlachty. Pozwalała na to druga część konstytucji z roku 1578 (*albo w wojszcze*), umożliwiająca królowi nobilitowanie na wojnie (w obozie), bez udziału i zgody sejmu. Na mocy konstytucji z roku 1601 zgodę na nobilitację musiał wyrazić sejm: *Szlachty nowej zagęściło się bardzo wiele, co raz jej więcej rozmaitemi sposobami przybywa przeto zapobiegając temu postanawiamy to na potym, że My i potomkowie nasi, żadnego do szlachectwa przypuszczać nie mamy jedno, którzy by Nam od Senatu i Posłów Ziemijskich, a w wojsku od hetmana zaleconymi ze znacznym jego zasług w Rzeczypospolitej. Ażeby się to tajemnie nie odprawowało, przeto każdego takiego szlachectwo konstytucją objaśniać będziemy, inaczej żaden list na szlachectwo ważnym być nie ma*¹⁰. Tym samym król utracił prawo nobilitowania na wojnie.

⁷ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983, s. 667.

⁸ VL II, 971.

⁹ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1 (1572-1620), wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 66, art. 19.

¹⁰ VL II, 1502.

Podobnie jak przed rokiem 1578, uchwała z roku 1601 została przygotowana na sejmikach przedsejmowych szlachty, jak na przykład z 3 lutego 1600 roku w Proszowicach, gdzie w instrukcji zebranej szlachty dla posłów na sejm czytamy: *Kreowanie nowej szlachty aby się na sejmie za przyczyną pp. posłów i pp. hetmanów odprawowało. A te nobilitacje aby w Konstytucyje cum consensu omnium ordinum Regni wpisywane były wywód szlachectwa aby na zamkach własnych powiatów odprawował się in posterum*¹¹.

Uchwała z roku 1601, podobnie jak uchwała sejmiku, żądała pod groźbą unieważnienia wpisywania nobilitacji do konstytucji sejmowych, a jednocześnie przeniosła w całości do sejmu prawo wyrażania zgody na nobilitację.

Po roku 1601 królowie podejmowali jednak próby wystawiania dyplomów szlachectwa bez zgody sejmu. Zdarzały się przypadki nadania szlachectwa przez króla, które dopiero po upływie kilku lat uzyskiwały zatwierdzenie sejmu¹².

Po odebraniu królowi prawa nobilitacji zabroniono w roku 1633 prywatnych adopcji¹³. Był to zakaz adopcji, które wyprzedzały w wieku XVI nobilitację królewską i były tylko aktem przygotowawczym, towarzyszącym nobilitacji¹⁴.

Z czasem prawo promocji, czyli przedstawiania, zalecania, rekomendacji nobilitowanych, znalazło się w rękach szlachty sejmikowej. Osiągnięta ona w tym czasie pełną kontrolę nad nobilitacjami i zarazem zrealizuje cel swoich dążeń, który rozpoczęła konstytucją z roku 1578, to znaczy ograniczenie napływu nowej szlachty.

Konstytucja z roku 1669 nakładała pewne ograniczenia na nobilitowanych. Chodziło o to, że pełnię praw szlacheckich (dostęp do urzędów) osiągnie dopiero ich potomstwo w trzecim pokoleniu¹⁵.

Na sejmie w roku 1775 uchwalono, że każdy nowy szlachcic powinien w ciągu roku nabyć dobra ziemskie wartości 50 tysięcy złotych polskich i dopiero wtedy kancelaria królewska wyda mu dyplom szlachectwa¹⁶. Odtąd posiadanie dóbr ziemskich było nie tylko prawem, ale zarazem warunkiem ważności aktu nobilitacyjnego.

Zgodnie z konstytucją z roku 1790 wydłużono czas nabycia dóbr ziemskich do trzech lat, ale jednocześnie nobilitowany w ciągu roku i sześciu miesięcy powinien zapłacić należność stemplową¹⁷. Poza tym konstytucje z lat 1775 i 1790 orzekały, że jeżeli wymienione warunki nie będą spełnione, dyplom szlachectwa nie zostanie wydany z kancelarii królewskiej i nastąpi utrata nobilitacji.

W Polsce w wiekach XV i XVI najczęściej spotykaną formą nadania szlachectwa była adopcja, czyli przyjęcie do rodu herbowego. Oprócz tego występowała a-

¹¹ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego...*, s. 234, art. 16.

¹² O. Balzer, *Skartabelat...*, s. 339.

¹³ VL III, 805.

¹⁴ O. Balzer, *Skartabelat...*, s. 335.

¹⁵ O. Balzer uważa, że nie pobudki treści politycznej odgrywały tutaj rolę decydującą, ale względy natury społecznej i ekonomicznej. *Zdążano do ograniczenia szlachty nowej, ażeby urzędy, dające wpływ i znaczenie, a po części także i dochody, zachować wyłącznie dla szlachty starej.* (*Skartabelat...*, s. 354).

¹⁶ VL VIII, 293.

¹⁷ Tamże, IX, 193.

dopcja do herbu osobistego króla¹⁸. Adopcja do rodu herbowego była wynikiem starań osoby zbliżonej do dworu królewskiego, występującej w imieniu ubiegającego się o nobilitację. Na przykład: w roku 1531 Maciej, mieszczanin miasta Lwowa, otrzymuje poparcie w staraniach o nobilitację od Piotra z Dąbrowicy Firleja, kasztelana chełmskiego¹⁹, a w roku 1552 Marcin, mieszczanin miasta Bielska, otrzymuje zalecenie od Feliksa Srzeńskiego z Sokołowa, wojewody plockiego²⁰.

Szlachectwo i herb w Rzeczypospolitej można było również uzyskać poprzez indygenat, czyli uznanie szlachectwa i herbu cudzoziemskiego. Często tą drogą po prostu dokonywano nobilitacji²¹. W literaturze przedmiotu występuje następujące rozróżnienie: nobilitacja – to nadanie szlachectwa plebejuszowi, a indygenat – to nadanie szlachectwa polskiego cudzoziemcowi pod warunkiem, że posiadał szlachectwo zagraniczne. Wątpliwości pojawiają się już przy zestawieniu przywilejów nobilitacji i indygenatu dla XVI w. Wynika z nich, że do końca lat osiemdziesiątych XVI wieku nie znano pojęcia indygenat, a wszystkie przywileje określano terminem: *nobilitatio* lub *litterae nobilitationis*.

Stąd ogólny wniosek można sformułować następująco, że do czasów króla Zygmunta III wszystkie przywileje wystawiane przez kancelarię królewską są nobilitacjami. Pojęcie indygenatu pojawia się dopiero w drugiej połowie lat osiemdziesiątych i początku dziewięćdziesiątych XVI wieku, a ściślej – pierwsze znane przywileje pojawiają się w 1588/90 roku. Otrzymali je między innymi: bratankowie króla, Andrzej i Baltazar Batory w 1588 roku (*Indigenatus Panow Batorych*)²²; Bartłomiej Brutti 5 kwietnia 1590 roku (*Generosi Bartholomei Bruthii indigenatus*)²³; Franciszek Weselini 7 kwietnia 1590 roku (*Generosi Francisci Weselini indigenatus*)²⁴; Henryk i Jan Girkowie 15 czerwca 1593 roku (*Indigenatus Henrici et Joannis Girkorum*)²⁵; z tego samego okresu i źródła (*Metryka Koronna*, księga 133) pochodzą też dwa inne zapisy: *Angeli de Carbothi nobilitatio* (15 IV 1590)²⁶ i *Nobilitatio Fogelwedrio* (15 IV 1589)²⁷. Nowe pojęcie indygenat (*indigenatus*) zaczyna się dopiero upowszechniać, a sama nazwa nie zdobyła sobie jeszcze pełnego miejsca w słownictwie urzędowym.

Na przykładzie nobilitacji Melchiora Walbacha, którego Zygmunt Wdowiszewski umieszcza wśród indygenowanych, można pokazać, na czym polega nieporozumienie w rozróżnianiu pojęcia nobilitacja i indygenat w XVI wieku. Walbach – bogaty mieszczanin warszawski²⁸ uzyskał od Ferdynanda I szlachectwo

¹⁸ J. Szymański, *Nauki pomocnicze...*, s. 667.

¹⁹ MK, ks. 46, k. 61v.

²⁰ Tamże, ks. 80, k. 180.

²¹ J. Szymański, *Nauki pomocnicze...*, s. 667.

²² VL II, 1239.

²³ MK, ks. 133, k. 472.

²⁴ Tamże, k. 438v.

²⁵ Tamże, k. 371.

²⁶ Tamże, k. 462v.

²⁷ Tamże, k. 352v.

²⁸ Na temat Melchiora Walbacha pisze A. Keckowa, *Melchior Walbach*, Warszawa 1935.

In Nomine Domini Amen. Ad perpetuam sequentis rei memoriam.

I O A N N E S C A S I M I R V S

Dei gratia Rex Poloniarum, etc. *Dei gratia Rex Poloniarum, etc.*

Nos Ioannes Casimirus Rex Poloniarum, etc. *Nos Ioannes Casimirus Rex Poloniarum, etc.*

... et ad hanc legationem, etc. ...

... et ad hanc legationem, etc. ...

7. Dyplom indygenatu Tytusa Liwusza Boratyniego, wystawiony w Warszawie 30 VIII 1658 roku

8. Wizerunek Melchiora Walbacha i jego herb w kościele w Karczewie, 1595

w dniu 23 maja 1564 roku²⁹, natomiast szlachectwo polskie w Lublinie 1 czerwca 1566 roku. Dla porównania: w 1768 roku w Warszawie Jan Feliks Dulfus, prezydent miasta Starej Warszawy, otrzymał szlachectwo z rąk króla Stanisława Augusta Poniatowskiego³⁰, a dwa lata wcześniej, czyli 27 lipca 1766 roku, otrzymał szlachectwo od cesarza Józefa II z przydomkiem Regulski³¹. W tym drugim przypadku Dulfus jest umieszczony wśród nobilitowanych, a z „definicji” to klasyczny indygenat. W jednym (Walbach) i w drugim (Dulfus) przypadku, nie mogli oni udowodnić swojego szlachectwa do trzeciego pokolenia wstecz.

U Melchiora Walbacha wyraźnie zaznaczono, że nadaje mu się szlachectwo i zatwierdza herb nadany przez Ferdynanda I, co w tym czasie należało do częstych praktyk, jeżeli chodzi o mieszczan Krakowa, Warszawy, Lwowa, Gdańska itd. W wieku XVI mieszczanie z ziem Rzeczypospolitej uzyskiwali przywileje nadające im szlachectwo, a zwłaszcza herby, na dworach obcych monarchów, a następnie starali się o ich zatwierdzenie w kraju, co często łączyło się z nobilitacją. Z drugiej strony niewielkie znaczenie

nie posiadały w Polsce „nabyte” w Wiedniu za pieniądze dokumenty szlachectwa. Kłopoty mieli ich właściciele po uzyskaniu nobilitacji polskiej, gdy zatwierdzano im herb z pierwszego nadania (Gutteterowie, Pernusowie, Schlieffowie, Brunschwigkowie itp.), o czym świadczą zarzuty ich nieszlachectwa (nagany). Gutteterowie postarali się o ponowne zatwierdzenie swojego szlachectwa u Stefana Batorego³², natomiast Pernusowie³³, Schlieffowie³⁴ i Brunschwigkowie³⁵ wywodzili swoje szlachectwo przed Trybunałem Koronnym. Często nobilitacja „polska” rozszerzała zatwierdzony herb herbem monarchy lub rodziny adoptującej, gdyż ponowna nobilitacja związana była często z adopcją.

Nobilitowano również w ten sposób, że w tekst przywileju nadającego szlachectwo i potwierdzającego herb wpisywano cały cesarski dokument, wystawiony po łacinie, lub w języku niemieckim. Takie przywileje otrzymali: w roku 1641 Daniel Rudiger³⁶, w roku 1642 Jan Kisling³⁷, a w 1557 roku – Walenty

²⁹ MK, ks.107, s. 421.

³⁰ Kancl., ks. 41, s. 72.

³¹ *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 1, 1967, s. 252; MK, ks. 234, k. 333; ks. 272, k. 44v.

³² Tamże, ks. 133, k. 181.

³³ Archiwum PAN w Warszawie, sygn. III-232, nr 75, k. 298.

³⁴ AP Gdańsk, rkps 300, R/Bb, 46, s. 26-32.

³⁵ Tamże, s.17-26.

³⁶ Danielowi Rudigerowi wystawiono przywilej w Warszawie, 27 września 1641 roku (MK, ks. 186, k. 377).

³⁷ AP Toruń, oryg. perg., sygn. 3057 b – Jan Kisling, rajca toruński otrzymał od Władysława IV po-

10. Herb Lamperta Schlieffa, z dyplomu sporządzonego w 1624 roku, z oryginału nobilitacji Zygmunta Augusta z 1555 roku

11. Herb Lamperta Schlieffa i jego braci, sporządzony w Gdańsku 9 IV 1608 roku

Gerlach³⁸. Temu ostatniemu król Zygmunta August potwierdził herb nadany przez Zygmunta Luksemburczyka 23 września 1432 roku jego dziadowi macierzystemu Leonardowi vom Emde. Często taki transumowany czy widymowany dokument był jednocześnie tłumaczony na język łaciński³⁹.

Szlachectwo można było uzyskać również poprzez naganę, czyli oczyszczenie szlachectwa. Stwarzała ona możliwość bardziej zaradnym jed-

12. Dyplom nobilitacji Jana Kislinga i jego braci, wystawiony w Warszawie 28 II 1642 roku

nostkom wejścia do stanu szlacheckiego. Najprostszym sposobem było uzyskanie szlachectwa „na znowie”, czyli przez tak zwany *conductamen*⁴⁰. Polegało

twierdzenie szlachectwa w Warszawie 28 lutego 1642 roku, które otrzymali od Rudolfa II w Wiedniu 8 stycznia 1583 roku, Jakub, Mateusz i Andrzej Kislingowie.

³⁸ Walenty Gerlach otrzymał przywilej szlachectwa w Wilnie, 26 maja 1557 roku (MK, ks. 89, k. 320v).

³⁹ Między innymi takie przywileje otrzymały w Krakowie, 29 czerwca 1543 roku, dwie rodziny: Gutteterowie (AP Kraków, Krak. gr., ks. 93, s. 1012), oraz Schillingowie (Krak. gr., ks. 93, s. 759).

⁴⁰ J.S. Matuszewski, *Nagana szlachectwa w Polsce w XV-XVI wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Humanistyczno-Społeczne”, seria 1, z. 77, Łódź 1971, s. 140.

na tym, że zainteresowany wynajmował kogokolwiek, by wystąpił przeciw niemu z zarzutem nieszlachectwa. Przed trybunałem naganiający szlachectwo oświadczał, że ze skargi rezygnuje i płacił grzywnę przewidzianą przez prawo, którą wcześniej otrzymał od zainteresowanego taką nagana. Często zdarzało się, że naganiający w ogóle nie stawiał się na sprawę.

W momencie zamykania się stanu szlacheckiego, w XIV i pierwszej połowie piętnastego wieku, szczególnie często stosowano naganę. Przewód sądowy w Małopolsce opierał się początkowo na zeznaniach sześciu świadków z rodu ojca, potem – na wzór Wielkopolski – na zeznaniach dwóch świadków ze strony ojca, dwóch ze strony matki i dwóch ze strony babki ojczystej⁴¹.

W końcu XVI (po roku 1578) i na początku XVII wieku, kiedy nobilitacje wymagały zgody sejmu, nieszlachta w drodze pozorowanych procesów (nagana) starała się wejść do stanu szlacheckiego. W związku z tym na mocy konstytucji sejmowej z roku 1601⁴² kazano przeprowadzić wywody szlachectwa za pomocą wyciągów z ksiąg sądowych, a później także na sejmikach deputackich ziemi, z której wywodzący szlachectwo miał pochodzić⁴³.

Rycerze złoci, kawalerowie złotej ostrogi (*eques* lub *miles auratus*), to dekoracja zastępująca późniejsze ordery i nobilitację. Dokonywana była przez króla z reguły przy wielkich uroczystościach, jak koronacje i hołdy. Ceremoniał pasowania odbywał się w ten sposób, że król po odebraniu hołdu przez miasto, uderzał oznaczonego, należącego do stanu szlacheckiego, trzykrotnie poświęconym mieczem w ramię, co często łączyło się z ofiarowaniem pasowanemu pierścienia lub złotego łańcucha.

W przeciwieństwie do szlachty – mieszczan król uderzał mieczem raz w ramię. Na potwierdzenie tego wydarzenia, kancelaria królewska wystawiała pasowanemu dokument. Instytucja ta pojawia się w Polsce za czasów króla Aleksandra Jagiellończyka⁴⁴. Tytuł kawalera złotej ostrogi, złotego klucza, rycerza złotego, jest uznawany za środek zastępujący nobilitację od roku 1673, kiedy na rycerzy złotych pasowano już tylko mieszczan⁴⁵. Znane są jednak wcześniejsze przypadki pasowania na rycerzy złotych, na przykład Josta i Stanisława Cyrusów, mieszczan krakowskich w 1633 r.⁴⁶ Wystawiano dwa rodzaje przywilejów pasowanym na rycerzy złotych: bez wizerunku herbu i jego opisu, z wizerunkiem herbu

⁴¹ J. Szymański, *Nauki pomocnicze...*, s. 667.

⁴² VL II, 1503.

⁴³ W.N. Trepka, *Liber generationis plebeanorum „Liber Chamorum”*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, cz. 1, s. XXXIX; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. 1, cz. 2 (1616-1632), wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1962, s. 50, art. 29 (wywodzenie ślachectwa na trybunale aby nie tylko przez świadectwa, ale i przez dyspozycje wywiedzione były, konstytucyjną opatrzeć).

⁴⁴ Na temat rycerzy złotych zobacz: A. Wejnert, *Kawalerowie Złotej ostrogi w Polsce do XIX w.*, Warszawa 1879; W. Skrzetuski, *Prawo polityczne narodu polskiego*, Warszawa 1787, s. 94 (*Equites aurati*); T. Szulc, *Eques auratus ...*, s. 59-97.

⁴⁵ A.Z. Helcel, *Dawne...*, s. 66.

⁴⁶ Oryg. perg. w rękach prywatnych w Katowicach. ... *Skoro więc obaj bracia sami się uszlachetnili męstwem i sławą wojenną i zasłużyli się Najjaśniejszemu niegdyś Ojcu Naszemu, Nam i Rzeczypospolitej,*

13. Dyplom nobilitacji Josta i Stanisława Cyrusów-Sobolewskich, wystawiony w Krakowie 13 III 1633 roku

i jego opisem lub tylko z wizerunkiem herbu. Wszystkie przywileje tej drugiej grupy należy uznać za nobilitacje, bo takimi w istocie były. Nadanie godności rycerza złotego dawało monarchom w XVII wieku możliwość nobilitowania bez zgody sejmu, między innymi Bernarda Krzysztofa Bernatowicza-Bernackiego w 1676 roku, za

mają otrzymać szlachectwo za wstawiennictwem wyżej wymienionego dostojnego i prześwietnego Stanisława Lubomirskiego, obecnie wojewody ziem ruskich, i innych naszych doradców oraz całego Kolegium szlachty.

(...) Przeto, gdy w dniu siódmym miesiąca lutego ostatniego ubiegłego zasiedliśmy wysoko na rynku naszego krakowskiego miasta przybrani w królewskie insygnia dla przyjęcia wedle zwyczaju przysięgi urzędników tego miasta, czyniąc zadość starodawnemu ustanowieniu królów i publicznej radości oraz szczęśliwości naszej niedawnej inauguracji uderzeniem królewskiego miecza uczyniliśmy szlachciami i rycerzami wspomnianych szlachejnych Josta i Stanisława, rodzonych braci przed Tronem Naszego Majestatu klęczących, między innymi mężami wstawionymi czy to cnotą wojenną, czy też cywilną i obdarzyliśmy prawami, prerogatywą rycerską. (...) Chcemy, by byli zabezpieczeni tym naszym królewskim dyplomem, wydanym za zgodą po przyjęciu naszego orzeczenia, jako prawdziwi i rzeczywisci rycerze i szlachcice i niniejszym ogłaszamy, (...); druk: Nobilitacje i indygenaty..., z. 9, Kielce 1993. [Zob. Aneks].

14. Dyplom nobilitacji Bernarda Krzysztofa Bernatowicza-Bernackiego, wystawiony w Krakowie, między 2 II a 14 III 1676 roku

udział w walkach z Kozakami, Moskalami, Tatarami, Turkami i Węgrami, którego do swojego herbu Suchekomnaty przyjął pułkownik Atanazy Miączyński⁴⁷.

Do innych sposobów nabycia szlachectwa należy, wydany dnia 11 sierpnia 1535 roku przez króla Zygmunta I Starego, dokument nadający doktorom i profesorom czynnym, prawa i prerogatywy osobistego szlachectwa, a nauczycielom uczącym w szkole krakowskiej dwadzieścia i więcej lat zapewniający szlachectwo dzieciom⁴⁸. Za „wzór” wystawienia tego dyplomu mógł posłużyć między innymi zbiór praw *Siete partidas* („Siedem części”) króla Kastylii i Leónu Alfonsa X Mądryego (1221-1284) z dynastii Burgundzkiej, ponieważ w Partidzie II (Tytuł XXXI) mieści się jego oryginalne ustawodawstwo szkolne, przeznaczone dla szkół różnych typów, w tym dla założonego przez niego w 1254 r. Uniwersytetu w Salamance⁴⁹. W prawie VIII, zatytułowanym *Jakie tytuły powinni mieć mistrzo-*

⁴⁷ AGAD, oryg. perg., sygn. 6154; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 16, Kielce 1994; *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 1, 1967, s. 79 (dokładny odpis dyplomu nobilitacyjnego Jana III Sobieskiego z 1676 r., wykonany 10 czerwca 1788 r. – kopia „imitativa” z barwnym wyobrażeniem herbu jak w oryginale).

⁴⁸ Arch. UJ, oryg. perg., sygn. 450; druk: *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, pars IV, ab anno 1507 usque ad annum 1548, Cracoviae 1884, nr 344, s. 138-140.

⁴⁹ P. Radzikowski, *U źródeł współczesnego uniwersytetu. Pierwszy humanista hiszpański król Alfons X i jego ustawodawstwo szkolne*, w: *Nauczanie w dawnych wiekach. Edukacja w średniowieczu i u progu ery nowożytnej. Polska na tle Europy*, pod red. W. Iwańczaka i K. Brachy, Kielce 1997, s. 249.

15. Dokument wystawiony w Krakowie 11 III 1535 roku, nadający profesorom Uniwersytetu Krakowskiego szlachectwo po 20. latach pracy

wie, a w szczególności od praw, zapisano w czterech sposobach, że powinni oni nosić tytuły mistrzów i rycerzy, a po przepracowaniu dwudziestu lat zostać mianowani hrabiami⁵⁰.

W roku 1442 Siewierz został kupiony przez biskupa krakowskiego. Miał on prawo nadawania szlachectwa w Siewierzu, ale nie było ono uważane za równoważnik szlachectwa polskiego⁵¹. Bardzo późno, bo w roku 1790, Siewierz został wcielony bezpośrednio do Królestwa Polskiego i dopiero wtedy jego szlachta uzyskała status równy ze szlachtą innych ziem Rzeczypospolitej.

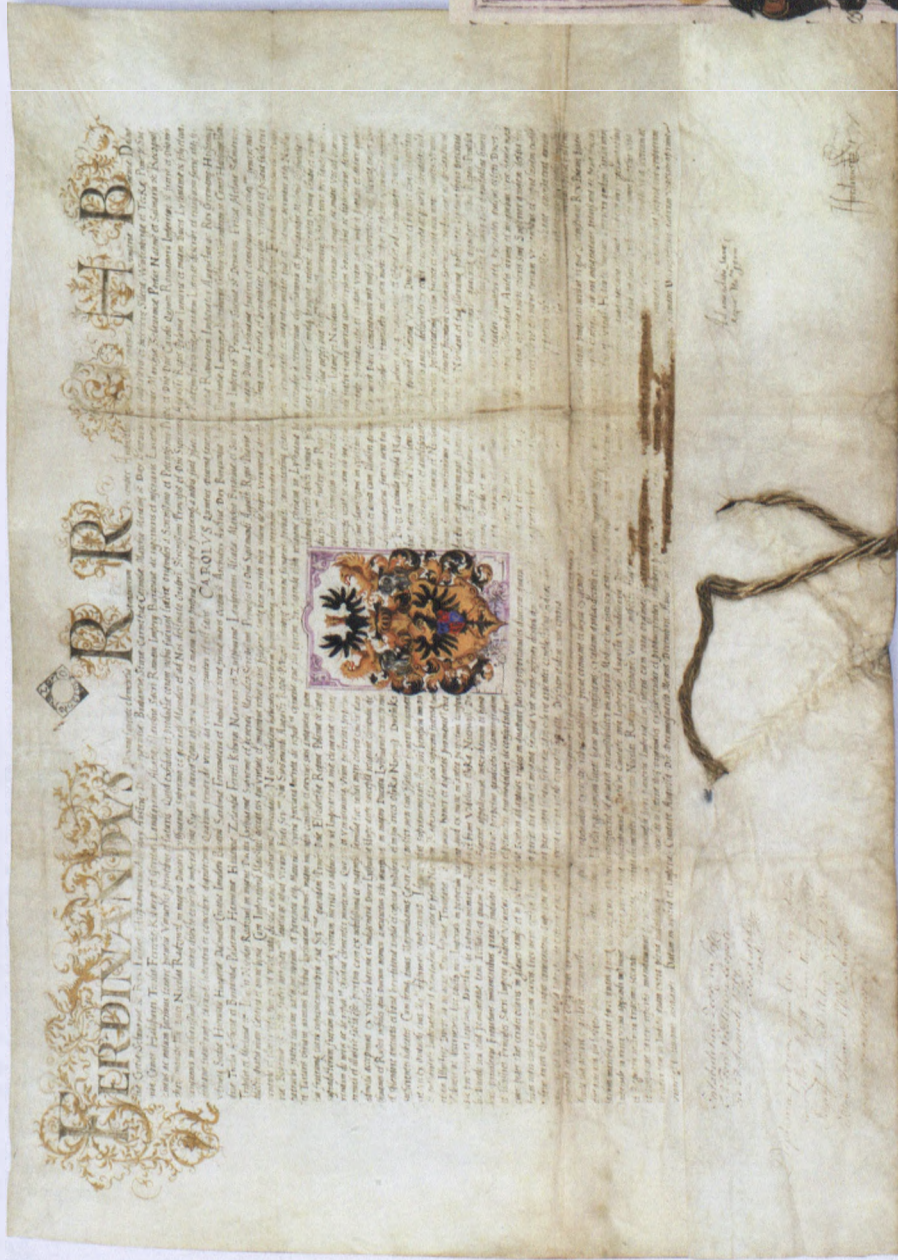
W roku 1547 Radziwiłłowie, w osobie Mikołaja Radziwiłła, marszałka wielkiego litewskiego, uzyskali od Karola V tytuł książęcy i prawo nadawania szlachectwa w swoich dobrach⁵². W jednym przypadku skorzystali oni z tego upraw-

⁵⁰ Tamże, s. 254-255 – pierwszy jest, że gdy są mistrzami, mają tytuł mistrzów i rycerzy i nazywają ich panami od praw; ... czwarty jest, że ci, którzy są zręczni i uczeni i którzy dobrze potrafią przekazać tę wiedzę, i są bardzo rozumni i dobrych obyczajów, i którzy przez dwadzieścia lat dźierzili szkoły praw, powinni mieć tytuł hrabiów.

⁵¹ H. Polackówna, *Szlachta na Siewierzu biskupim...*

⁵² AGAD, oryg. perg., sygn. 1438. Radziwiłłowie otrzymali prawo nadawania szlachectwa na wzór dworskich palatynów, których już Karol IV obdarzył pełnomocnictwem wystawiania takich dokumentów.

16. Dokument cesarza Karola V z 1547 roku dla Radziwiłłów, nadający im tytuł książęcy i prawo nobilitowania w ich dobrach

17. Herb Radziwiłłów z dokumentu cesarza Karola V z 1547 roku

19. Herb Mikołaja Hybnera
 z dyplomu Albrychta Radziwiłła
 z 1615 roku

18. Dyplom nadania herbu Mikołajowi Hybnerowi przez Albrychta Radziwiłła, wystawiony
 w Klecku 29 V 1615 roku

NOBILITATI

Nobilitati rei memoriam Nobili Joachimi de
Vogau Rex Dolorum in quibuslibet subreptione fuisse
reque sitis esse ac eo posside cognominis
et missigium intercedere fidei aliam ad nostram
obone duximus immobilitate approbare ratificare
firmam ac tuam sequestrationi nobis omnibus
inigenes et assuetos hanc in ista forma
in fine coloris aurei due coronae mediant
busiam discretione sagaminum aurei et
entisem alterantur pallas et atrege
similes pueribus diuinitate et deservata
omnes et se fuisse per cassus edicere
pica domi et scribitur ad hunc et
in omnes et hunc in vultus
statibus omnibus et hunc in vultus
in signum et alimorum
tudinem et profectum
aut et aucta et in
pensione in hunc
penoquadringentesimo octavo

*At vultu Joachimi de Beke Rex Dolorum
Sylla pallas in pallas aurei et atrege
Tolomei Dolorum*

Archivum
w Gdansk
sygn. 300.3/62.55

20. Dyplom nobilitacji Joachima de Beke,
wystawiony w Gdańsku 27 V 1457 roku

nienia, kiedy Jan Albrycht Radziwiłł, książę na Ołyce i Nieświerz, nadał herb w Klecku 29 maja 1615 roku Mikołajowi Hybnerowi, geometrze pozostającemu na jego usługach⁵³.

Posiadane przez Kraków prawa szlacheckiej reprezentacji miejskiej zrównały mieszczan ze szlachtą we wszystkim: w dostojństwie, godności, zacności i urodzeniu. Przywilej Zygmunta Augusta z roku 1568 dla Wilna wyjaśnia, co należy rozumieć pod nobilitacją miasta. Przywilejem tym król nadaje szlachectwo członkom magistratu wileńskiego. Odtąd wójtowie, burmistrzowie, rajcy, ławnicy i pisarze zostali zrównani ze szlachtą. Wolno też było tym przedstawicielom miasta, jeśli będą chcieli, przybierać sobie herby, jednak za zgodą rodzin używających tych herbów. W przypadku uzyskania nobilitacji przez mieszczanina, szlachectwo przechodziło dziedzicznie na potomstwo tylko wówczas, jeżeli nobilitowani nie zajmowali się handlem i rzemiosłem, lecz oddawali się zajęciom wyzwolonym lub służbie wojskowej. Mieli oni dostęp do urzędów i mogli nabywać dobra ziemskie⁵⁴.

Z lat trzydziestych XV wieku pochodzą najstarsze znane polskie dokumenty nobilitacyjne, zaś zachowane oryginały pergaminowe dopiero z drugiej połowy XV wieku. Zawierały one zarówno opis, jak i ikonografię. Wzorem kancelarii

22. Dyplom nobilitacji rodziny Pretwitz (Pretwic): Zygmunt, Maurycy, Jan-Wojciech – bracia oraz Leonard, Jarosław, Jan-Maurycy – wnukowie, wystawiony w Warszawie 16 VI 1685 roku

cesarskiej herb znajdował się na środku dyplomu⁵⁵. W przywilejach nobilitacji polskich, które składają się w XV i XVI wieku z jednej karty pergaminowej różnej wielkości, herb jest również malowany na marginesie przy imieniu króla. W wieku XVII pojawiają się dyplomy szlacheckie, które – idąc za ówczesną modą kancelaryjną – składają się z kilku kart, złączonych ze sobą i razem oprawionych.

⁵³ AGAD, oryg. perg., sygn. 8116; zob. też: A. Wajs, *Dyplom Jana Albrychta Radziwiłła dla geometry Mikołaja Hybnera z 1615 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 11 (2000), s. 329-333 (druk dyplomu na stronie 333).

⁵⁴ P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W.X.L. Wilnu nadanych*, Wilno 1788, s. 117 (druk: s.117-120); F. Jaworski, *Nobilitacja miasta Lwowa*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, t. 2: 1909, s. 66.

⁵⁵ *Magyar Czimeres Emlékek...*, s. 15.

Herb w tym wypadku był malowany w środku i w stosunku do przedstawień znanych z pojedynczych pergaminów odpowiednio większy, jak między innymi u nobilitowanej w 1685 roku rodziny Pretwitzów z herbem Szachownica⁵⁶.

W roku 1515 wystawiony został przywilej nobilitacji, gdzie na jednym pergaminie szlachectwo otrzymały oddzielnie, niezależnie od siebie, dwie osoby, a tę podwójną nobilitację podkreślają dwa wizerunki herbów namalowane na jednej karcie pergaminowej⁵⁷. Ich wzór przedstawienia graficznego przejęty został w całości z kancelarii cesarskiej.

Herb w tym okresie zwany jest w przywilejach nobilitacji: *arma seu insignia, clenodium seu arma, insigne nobilitatis, stemma*. Również określenie *clenodium* w odniesieniu do całego herbu występuje wielokrotnie w przywilejach nobilitacji. W roku 1475 otrzymuje szlachectwo Aleksander z Halicza, a jego herb opisuje się jako *clenodium dictum Rawa datur*⁵⁸. Jeszcze mocniej podkreślono tożsamość *clenodium* z herbem w przywilejach wydanych w 1504 roku dla Szymona Kulawego z Byczyny⁵⁹ i Jerzego Hubatego z Pieszczan⁶⁰. Daje im się *pro clenodio seu armis* ciołka rogatego czerwonego na tarczy niebieskiej i polu złotym, czyli żółtym.

Na początku lat sześćdziesiątych XVI wieku spotykamy w przywileju nobilitacji Jakuba Hofnera wizerunek ikonograficzny herbu, który – z nielicznymi wyjątkami – występuje do roku 1572. Na tarczy w tym wyobrażeniu graficznym postawiony jest hełm otwarty *en face*, a tarczę otaczają z obu stron *rozrzucone jakby przez wiatr* i sięgające dwóch trzecich jej wysokości labry z liści akantu⁶¹.

Cały herb otacza ramka z rozetami w jej czterech rogach, a czasami przestrzeń ramki wypełnia ornament roślinny. W poszczególnych herbach pojawiają się różnice, jak zwrócenie hełmu w prawo, występowanie starożytnej korony królewskiej czy damascenawanie tarczy. Pojawiają się też herby z samą koroną położoną na tarczy, a labry ją otaczające składają się z owoców: kiści winogron, jabłek czy gruszek, które dochodzą do jej podstawy, tworząc nowy styl iluminacji haraldycznej.

24. Herb Prawdzic Jakuba Hofnera (Hefnera), nobilitowanego w Piotrkowie 11 I 1563 roku

25. Herb Jelita Dawida Hilchena i jego braci, nobilitowanych w Warszawie 2 I 1591 roku

⁵⁶ Oryg. perg. w rękach prywatnych w Łodzi – został wystawiony przez króla Jana III Sobieskiego w Warszawie 16 czerwca 1685 roku, dla Zygmunta, Maurycyego, Jana-Wojciecha – braci, oraz Leonarda, Jarosława, Jana-Maurycyego – wnuków, Pretwitzów.

⁵⁷ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300 D/82, nr 230b.

⁵⁸ MK, ks.12, k. 205v.

⁵⁹ Tamże 19, k. 184.

⁶⁰ Tamże, k. 184v.

⁶¹ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 368/V/4.

26. Herb Jana Schilkry-Trzebińskiego, nobilitowanego w Krakowie 18 III 1595 roku

27. Herb Gabriela Prewancjusza-Władysławskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 II 1609 roku

Lata 1574-1600 to jakby kontynuacja okresu Zygmunta Augusta. Widać to przede wszystkim w przywilejach nobilitacji wystawionych przez króla Stefana Batorego. Za panowania jego następcy, Zygmunta III, do roku 1600 można wyróżnić dwa wzory przedstawień wizerunków herbów w dokumentach nobilitacji. Pierwszy występuje w przywilejach do 1595 roku i charakteryzuje się niezwykle starannym wykonaniem wizerunków herbów, zarówno gdy chodzi o rysunek, barwę, jak i całą kompozycję. Iluminacje te, zwłaszcza herby zamieszczone w dyplomach szlachectwa w Polsce w XV-XVIII wieku, nie mają sobie równych. Cały herb jest wpisany w łuk wsparty na znajdujących się po jego bokach dwóch filarach, na których stoją wazony z kwiatami. Utrzymanie się wizerunków herbów na tak wysokim poziomie artystycznym przez osiem lat, to jest między latami 1588-1595, świadczy o tym, że w kancelarii królewskiej istniała w tym okresie pracownia iluminatorska, ewentualnie o współpracy z jednym warsztatem wykonującym zlecenia kancelarii.

W roku 1595 pojawia się całkiem nowe przedstawienie ikonograficzne, które będzie obowiązywało przez kilka ostatnich lat XVI wieku. Herb jest teraz malowany na marginesie, u góry, przy imieniu królewskim. Samo wykonanie, w porównaniu z poprzednim okresem, jest niestaranne pod względem rysunku i barwy. Brak jest wspólnego wzoru dla tych wizerunków, które są wykonywane przez kilka rąk.

Wiek siedemnasty otwiera ponad trzydziestoletnie panowanie Zygmunta III. Pojawia się kolejny wzór malowania herbów w dokumentach nobilitacji. Wizerunek wraca na środek karty pergaminowej, a swoim kształtem nawiązuje do wzoru, który znany jest z 1569 roku, z przywileju Kacpra Rudigera⁶². Tutaj dodatkowym elementem jest podwójna ramka drewniana z okuciami metalowymi, która otacza cały herb. Podobnie wojna z Moskwą znajduje swoje odbicie w ikonografii dyplomów szlachectwa wystawionych w 1611 roku pod Smoleńskiem. Herby nie są malowane, a pojawia się tylko słowna informacja o barwach. Wpływ na ten stan rzeczy miała działalność kancelarii w trudnych warunkach wojennych.

W latach dwudziestych XVII wieku obserwujemy próbę powrotu do wzoru z końca lat osiemdziesiątych i początku dziewięćdziesiątych XVI wieku, jednakże mniej udaną, bo bez elementów zdobniczych, jak ramka czy łuk, w który był wpisany herb. W tym też stylu utrzymana jest ikonografia za Władysława IV i Jana Kazimierza. Pod koniec lat pięćdziesiątych XVII wieku pojawiają się w do-

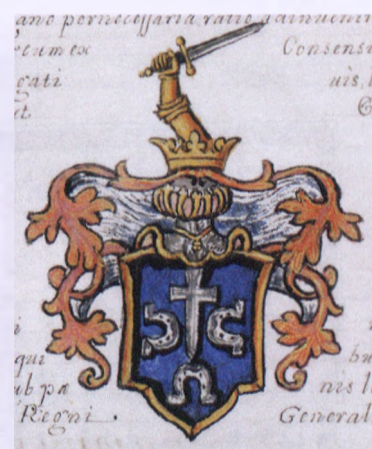
⁶² AP Toruń, oryg. perg., sygn. 3031a.

28. Herb Andrzeja Czarneckiego, nobilitowanego na zamku w Smoleńsku 25 VI 1611 roku

29. Herb Abrahama Spiringa, nobilitowanego w Warszawie 12 V 1638 roku

30. Herb Belina Teodozego Tomkiewicza, nobilitowanego w Warszawie 26 VII 1658 roku

kumentach nobilitacji herby, których artystyczny poziom wykonania w porównaniu z okresem poprzednim pogorszył się. Zdarza się, że pozostają wyraźne ślady szkicu, używa się też gorszych gatunkowo farb.

Po roku 1668 poziom artystyczny wykonania herbów jeszcze bardziej się obniżył. Już za panowania króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego pojawiają się na środku przywileju nobilitacyjnego czarno-białe herby, a liczba tych przedstawień zwiększy się za panowania Jana III Sobieskiego. Może rezygnacja z koloru w tych herbach jest wynikiem ogólnego przekonania, jakie panuje w drugiej połowie XVII wieku, o znaczeniowej przewadze rysunku nad kolorem: *podczas gdy rysunek zadowala umysł, to kolor jedynie oczy; i podczas gdy rysunek odtwarza cechy rzeczy, to kolor jedynie ich cechy przypadkowe, przelotne, zewnętrzne*⁶³. To przekonanie będzie jeszcze widoczne w herbach rysowanych w przywilejach nobilitacji w XVIII wieku, w czasach panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Z tego okresu (1668-1763) zachowały się też dokumenty, które opuściły kancelarię królewską bez namalowanego czy narysowanego wyobrażenia herbu. Zdarzało się w tym okresie dość często, że nobilitowanemu wystawiano przywilej bez rysunku.

31. Herb Fryderyka Lerchenfelda, nobilitowanego w Krakowie 7 IV 1676 roku

32. Herb Jastrzębiec Andrzeja Krügera, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1724 roku

⁶³ W. Tatarkiewicz, *Przedmowa*, w: M. Rzepińska, *Studia z teorii i historii koloru*, Kraków 1966, s. XI. Są to słowa Le Brun'a, wielkorządcy sztuki za czasów panowania Ludwika XIV.

W przypadku herbów znanych tylko z nazwy lub określonych formułą wskazującą, że rysunek jest wykonany ręką malarza, pozostaje duży margines dowolności w przedstawianiu tego herbu poza kancelarią, która w tym czasie traci całkowitą kontrolę nad jego wyobrażeniem.

W roku 1764, po trzydziestoletniej przerwie, kancelaria królewska przystąpiła ponownie do wydawania dyplomów szlachectwa (między rokiem 1731 a 1764, znane są autorowi tylko trzy nobilitacje)⁶⁴.

Wystawiając w roku 1764 pierwsze dyplomy szlachectwa, sięgnięto przede wszystkim do wzorów i formularzy kancelaryjnych z drugiej połowy XVII wieku i z początków wieku XVIII. Do marca 1765 roku był to pergamin o zróżnicowanych wymiarach, na środku którego malowano herb. Dopiero od drugiej połowy tego roku zaczęto wystawiać dokumenty złożone z kilku kart pergaminowych (rzadziej papierowych), oprawionych razem, który to wzór obowiązywał w kancelarii królewskiej do roku 1794.

35. Herb Marcellego Bacciarellego, nobilitowanego w Warszawie 29 X 1771 roku

Te poszukiwania wzoru widzimy też w przedstawieniach ikonograficznych herbów zamieszczonych w przywilejach nobilitacji w latach 1764-1794. Artystyczny poziom ich wykonania, czy nawet umieszczenie w tekście przywileju, wskazują na brak ogólnie przyjętego wówczas wzoru. Niektóre herby są starannie rysowane, potem malowane, inne od razu malowane, co odbija się na czytelności ich poszczególnych elementów. Spotykamy też w tym okresie herby będące pod względem wykonania arcydziełami ówczesnej sztuki iluminatorskiej, jak na przykład

herb zamieszczony w przywileju wydanym w 1771 roku dla malarza Marcellego Bacciarellego⁶⁵. Rzadko umieszczano herb w ramce owalnej lub prostokątnej. Wizerunek herbu wpisany w tekst i nim otoczonego zdecydowanie przewyższa częstotliwością występowania pozostałe wzory. Związane to było z samym procesem przygotowania dokumentu nobilitacji. Tak dokładnie wkomponowany w tekst przywileju herb można uzyskać tylko poprzez jego wcześniejsze namalowanie, to znaczy najpierw rysowano herb, potem wpisywano tekst.

W roku 1765, to jest w okresie wystawiania przywilejów nobilitacji na jednej karcie pergaminowej, znane są dokumenty, gdzie herb malowano na marginesie,

⁶⁴ W Warszawie 15 września 1757 roku król August III odnawia przywilej na szlachectwo Jakubowi Ciechońskiemu; poprzedni, wystawiony przez Jana III, spalił się (Sąddec. gr., ks. 188, s. 1287); nobilitacje w tym okresie (1731-1763) otrzymali też: Bartłomiej Perron, konsyliarz królewski, w Warszawie 25 listopada 1762 roku i Jan Krzysztof Hamersen z synem Pawłem Janem w Warszawie, 25 kwietnia 1763 roku (*Regesty nobilitacji...*, s. 102).

⁶⁵ MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 734.

podobnie jak w drugiej połowie XVI wieku. Otrzymali je między innymi tego samego dnia, 29 stycznia 1765 roku, Jan Michałowski⁶⁶ oraz bracia Ignacy i Józef Górcy⁶⁷, czy 17 grudnia 1765 roku Franciszek, Maciej i Antoni Dobrzyńscy⁶⁸. Przykłady te świadczą o tym, że w poszukiwaniach wzoru przywileju nobilitacji sięgnięto do formularzy z czasów panowania Zygmunta III.

Z kolei w latach 1775-1789 nobilitacje nie są pisane na jednym pergaminie. Występują wtedy tylko przywileje szlachectwa złożone z kilku kart (od dwóch do czterech) razem oprawionych. Pojawiają się też wszystkie wzory przedstawień ikonograficznych herbów znane z poprzedniego okresu, to jest z lat 1764-1774. W przypadku wizerunków otoczonych ramką prostokątną ścina się jej rogi, two-

36. Dyplom nobilitacji Mikołaja Bakałowicza, wystawiony w Warszawie 22 IX 1775 roku

ząc figurę ośmioboczną. Często godło umieszczane jest w samym kartuszu, bez zaznaczenia kształtu tarczy. Pojawiają się w oryginalnych dokumentach nobilitacji czarno-białe wizerunki herbów, kładące nacisk na rysunek z pominięciem barwy, podobnie jak w drugiej połowie XVII wieku. Obserwujemy też jeszcze bardziej – w porównaniu z okresem poprzednim – rozbudowaną dekorację zewnętrzną

⁶⁶ Kancl., ks. 42a, s. 1.

⁶⁷ Tamże, s. 7.

⁶⁸ Tamże, s. 47.

herbu (kartusz, labry, panoplia i inne ozdoby, jak na przykład liście palmowe i laurowe).

37. Herb Szyna Jana Dawida Heislera, nobilitowanego w Warszawie 16 III 1791 roku

38. Herb Szyna Jana Dawida Heislera, nobilitowanego w Warszawie w 1791 roku

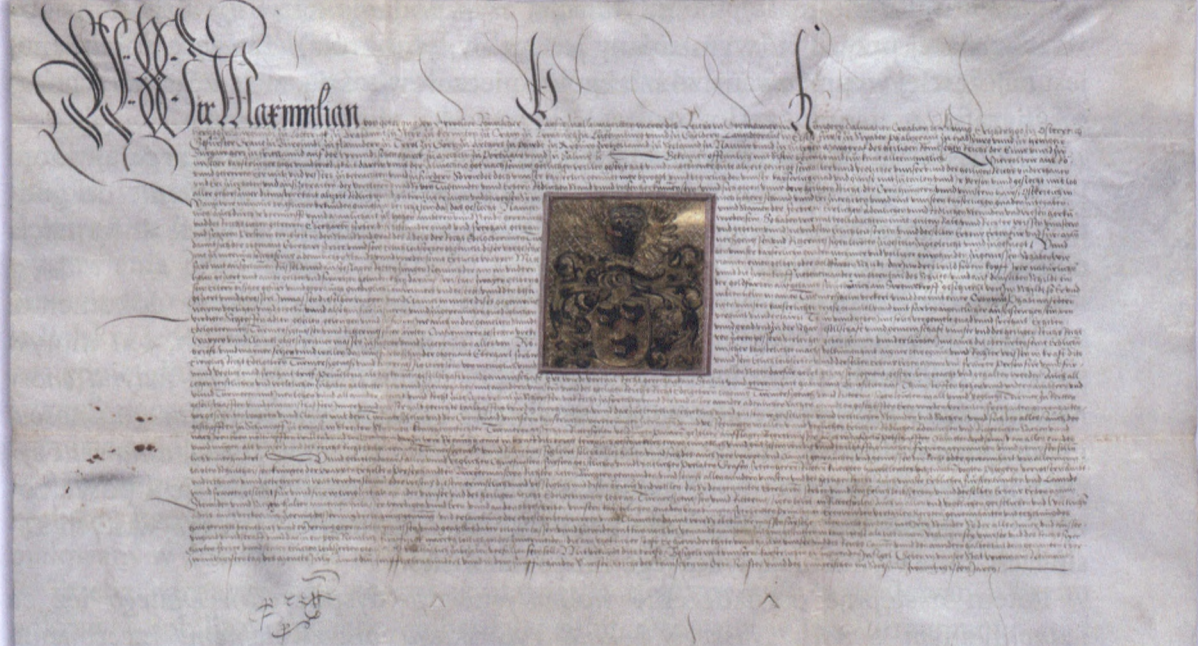
Podobnie w latach 1790-1794 widzimy te same wzory przedstawień ikonograficznych, jak w dwóch wcześniejszych okresach. Ze względu na bardzo dużą liczbę nobilitacji nadawane herby zaczynają się powtarzać w kolejnych dyplomach i łatwiej jest teraz identyfikować wizerunki wykonane jedną i tą samą ręką.

W latach 1764-1794 wcześniejsze umieszczenie w dyplomie herbu, a później dopiero jego opisanie, jak to ma miejsce w większości wystawionych przywilejów, wskazuje na pełną kontrolę kancelarii królewskiej nad wystawieniem dokumentu szlachectwa i to zarówno wtedy, gdy chodzi o kaligrafię, jak i rysunek. Nobilitowany po dopełnieniu wszystkich formalności, na przykład opłaty skarbowej, otrzymywał ukończony i oprawiony w kancelarii dyplom. Przed opuszczeniem kancelarii był on często wpisywany do ksiąg kanclerskich, w których od 1768 roku zaczęto umieszczać w tekście przywileju zgodny z wyobrażeniem w oryginale czarno-biały wizerunek herbu (barwy zaznaczano niekiedy przy pomocy szrafowania), a od roku 1787 – barwne przedstawienie herbu (księga kanclerska numer 100). Zamieszczenie rysunku stało się niezbędne, bowiem coraz więcej herbów nie posiadało opisu w tekście przywileju, a jedynie formułę mówiącą o tym, że herb został zamieszczony i możemy go oglądać wykonany „ręką malarza”. Także opis, jako zbyt ogólny, praktycznie wymieniający tylko elementy herbu, a niektóre nawet opuszczając, nie był w stanie zastąpić jego wizerunku, który w latach 1764-1794 wysunął się zdecydowanie na pierwszy plan.

Opis herbów w przywilejach nobilitacji w Polsce został przejęty z dokumentów dotyczących nadań herbu i szlachectwa kancelarii cesarskiej. Dostarczały tych wzorów nobilitacje związane z zatwierdzeniem nadania cesarskiego oraz później indygenaty. W tekst nowego dokumentu wpisywano w całości wcześniejszy, lub wystawiano całkiem nowy, a sam herb i jego opis pozostawały często w niezmienionej postaci. Oczywiście ulegał on zmianie, gdy dodawano do herbu nowe elementy, czyli dodatkowo go rozszerzano. Radzono sobie w ten sposób, że podawano podwójny opis. Najpierw opisywano herb rodziny obdarowanych, a poniżej – po raz drugi – już dodatkowo poszerzony⁶⁹.

Językiem, jakim się posługiwano przy wystawianiu dyplomów szlachectwa w Polsce, była aż do połowy XVIII wieku, z nielicznymi wyjątkami, łacina. W tym

⁶⁹ B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1858, s. 596. Przywilej wystawiony przez króla Zygmunta Augusta dla Trojana i Prospera Prowanów w 1557 roku.

39. Dyplom nobilitacji Eberharda Ferbera, wystawiony przez cesarza Maksymiliana I w Wiedniu 20 VII 1515 roku

względnie praktyka polska była podobna do węgierskiej, a różniła się od niemieckiej czy francuskiej, gdzie już od drugiej połowy XIV wieku języki narodowe przeważały w tych dokumentach. Bez wątpienia był to jeden z powodów, dla którego nasz język heraldyczny, jeśli chodzi o wyrażenia fachowe przy opisie herbów w dokumentach nobilitacji, pozostał ubogi, a język blazonowania nie został rozwinięty.

Kancelaria królewska w przypadku wystawienia dokumentu miała odpowiednie wzory. Na przykładzie przywileju nobilitacji, którą otrzymał w obozie pod Toruniem 10 listopada 1658 roku Jerzy Papara, Grek pochodzący z miasta Janiny⁷⁰, można pokazać ogólny wzór tego rodzaju dokumentu. Rozpoczyna się on inwokacją, to jest wezwaniem imienia Boga, aby swą opieką wspierał czynności wymienione w tekście doku-

40. Herb Prospera i Trojana Prowanów, nobilitowanych w Warszawie 1 I 1557 roku – herb przed polską nobilitacją

41. Herb Prospera i Trojana Prowanów, nobilitowanych w Warszawie 1 I 1557 roku – herb z polskiej nobilitacji

⁷⁰ MK, ks. 201, k. 92; ks. 393, k. 69; T. Paparówna, *Błędy w herbarzu K. Niesieckiego*, Lwów 1870, s. 4.

dokumentu. Po niej następuje intytulacja, czyli podanie nazwiska i tytułu osoby wystawiającej przywilej (wymieniany jest pełny tytuł króla). Ta część dokumentu jest najczęściej wypracowana ze szczególną pieczołowitością, zwłaszcza jeśli chodzi o kaligrafię.

Po intytulacji następuje wzmianka o adresacie dokumentu (inskrypcja), która podkreśla w ogólnych słowach królewską wspaniałomyślność i dążenie do godnego wynagrodzenia zasług nobilitowanego. Tutaj występuje także informacja o adresacie dokumentu.

Kolejna część przywileju (arenga) formułuje motyw wystawienia dokumentu. Dla drugiej połowy XVII wieku, w przypadku nobilitacji polskich, ten motyw najlepiej oddawały słowa Jana III Sobieskiego: *Klejnot szlachectwa, jedyna cnoty rekompensata tak jest wysoko na całym świecie oszacowany, że go nie gnuśnością i podłą jaką industrią, ani trafunkiem, ale rycerskimi dziełami, krwią, a nawet i życiem nabywać potrzeba*⁷¹. W niektórych dokumentach spotykamy się z poszerzonymi informacjami o osobie adresata i jego domniemanych i rzeczywistych zasługach, inne wymieniają tylko jego imię i nazwisko.

Potem następuje oświadczenie woli wystawcy (dyspozycja): *Dlatego też za jednomyślnym Senatu Naszego i koła rycerskiego przyzwoleniem, rzezonemu Jerzemu Paparze i prawemu potomstwu onegoż tę szczególną łaskę udzieliliśmy i onego potomków jego tak męskich, jak i żeńskich następnie narodzić się mogących, jako też już zrodzonych królestwa Naszego po wszystkie wieki szlachcicem tworzymy, czynimy i stanowimy i niniejszym godnością i honorem szlachcica onego przyozdabiamy, uszlachcamy, tworzymy, czynimy i odznaczamy i wywyższamy tak, ażeby wspomniany Jerzy Papara i potomkowie onego, tak męskiej jak i płci żeńskiej, od dziś i po wieczne czasy Królestw Naszych szlachtą się pisać, nazywać mogli i od wszystkich nazywani i poważani byli i wszelkich honorów (według przepisów statutów i konstytucyj koronnych) godności, zaszczytów, przywilejów, łask i praw w obliczu sądów i pozasądownie, duchownych i doczesnych się pociesza li, używali i pożytkować mieli i mogli, jakowemi i wszystko Naszych Królestw starożytna szlachta się poszczyca, używa, pożytkuje z mocy prawa albo ze zwyczaj u, bez wszelkiej przeszkody, i ażeby tem świetniej Naszej tej Rzeczypospolitej ku przerzezonemu Jerzemu Paparze i jego następcom spływającej łaski i dobrodziejstw pamiątka w oczy ludzkie wpadała, nadajemy onemu herb tu pośrodku tegoż dyplomu sztuczną malarza ręką wyobrażony i takową między herby rycerstwa Naszych królestw i Wielkiego Księstwa Litewskiego ze wszelkimi szla checkiem prerogatywami na wieczne czasy zamieszczony, oświadczamy to wszem i w szczególności Naszych królestw stanom wszystkim magistratom i w ogóle wszystkim poddanym, Naszych królestw i Wielkiego Księstwa Litewskiego do wiadomości*

⁷¹ Słowa te pochodzą z wystawionego w Żółkwi 27 grudnia 1685 roku dokumentu króla Jana III Sobieskiego, rozkazującego nobilitowanej szlachcie dostawić na trzy kampanie, po trzy konie usarskie, lub stawić się osobiście, lub też złożyć pewną opłatę w gotowych pieniądzech (*Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*, t. 1, Lwów 1868, s. 78/III/).

ci za prawdziwego i prawego szlachcica królestw mieli i uważali i onemu co do herbu praw, przywilejów, prerogatyw, honorów, wolności i nietykalności odpowiadali, i aby od innych by one mu odpowiadano starań dokładali, za Naszą łaską.

Kolejno następują formuły zakończenia (eschatokół), zaczynające się od słów; *dyploma niniejsze ręką Naszą podpisaliśmy*, w której wskazuje się na własnoręczny podpis wystawiającego przywilej i opieczętowanie pieczęcią królewską. Tekst dokumentu kończy zwykle podanie daty (datacja), to jest podanie miejsca, czasu wystawienia przywileju, a także lat panowania danego monarchy (w przypadku omawianego przywileju jest to dziesiąty rok panowania Jana Kazimierza jako króla Polski i jedenasty rok panowania jako króla Szwecji). Po podaniu miejsca i czasu następuje długa lista świadków potwierdzających zaistniałą czynność prawną i zamykająca ten dokument. Lista świadków, opis herbu i jego wizerunek namalowany na środku dyplomu, to cechy charakterystyczne dla przywileju nobilitacji.

Można przyjąć, że tworzenie herbu mogło mieć następujący przebieg: najpierw herb był tworzony w warstwie ikonograficznej, następnie opisywany, a na końcu malowany w dokumencie nobilitacyjnym.

Trzeba zaznaczyć, że koszty wystawienia dokumentu i namalowania herbu pokrywał nobilitowany, jako najbardziej zainteresowany w jego otrzymaniu, stąd wykonanie dokumentu musiało być związane z jego możliwościami płatniczymi.

Na Węgrzech wygląd herbów wystawianych przez króla Zygmunta Luksemburczyka w dużej mierze zależał od miejscowości, w której dyplom herbowy był wystawiany. Król tylko tam zatrudniał nadwornego malarza herbów, gdzie zatrzymywał się na czas dłuższy, jak to miało miejsce na przykład w Konstancji. W miejscowościach, gdzie monarcha ten przebywał krótki czas, bądź tylko przejazdem, według wszelkiego prawdopodobieństwa zatrudniał malarza tylko okazjonalnie, a od jego sprawności zależało, czy otrzymywał następne zamówienie⁷².

Należy też zwrócić uwagę na związek psychologiczny (aktualny i dzisiaj), jaki zachodził między malarzem – wykonawcą, a nobilitowanym – zamawiającym. Nie należy wykluczać, że malarz mógł sugerować zmiany zamawiającemu, które wzbogacią jego herb w warstwie ikonograficznej. Powody tego działania mogły być różne, np. określone miejscem do namalowania herbu.

13 kwietnia 1673 roku kancelarię królewską opuściło dziesięć przywilejów nobilitacyjnych. Dwa z nich znane są z zachowanych oryginałów pergaminowych. Pierwszy dokument został wystawiony dla Franciszka Płaskowskiego⁷³. Herb wykonany jest bardzo niestarannie, brak

42. Herb Antala Erdélyiego Somkerek, nadany w Konstancji 26 I 1415 roku

43. Herb nadany rodzinom: Köszegich, Komjáty, Nenkeich i Tchokaich w Konstancji 27 III 1415 roku

⁷² *Magyar Czimeres Emlékek...*, s. 25.

⁷³ AGAD, oryg. perg., sygn. 1479.

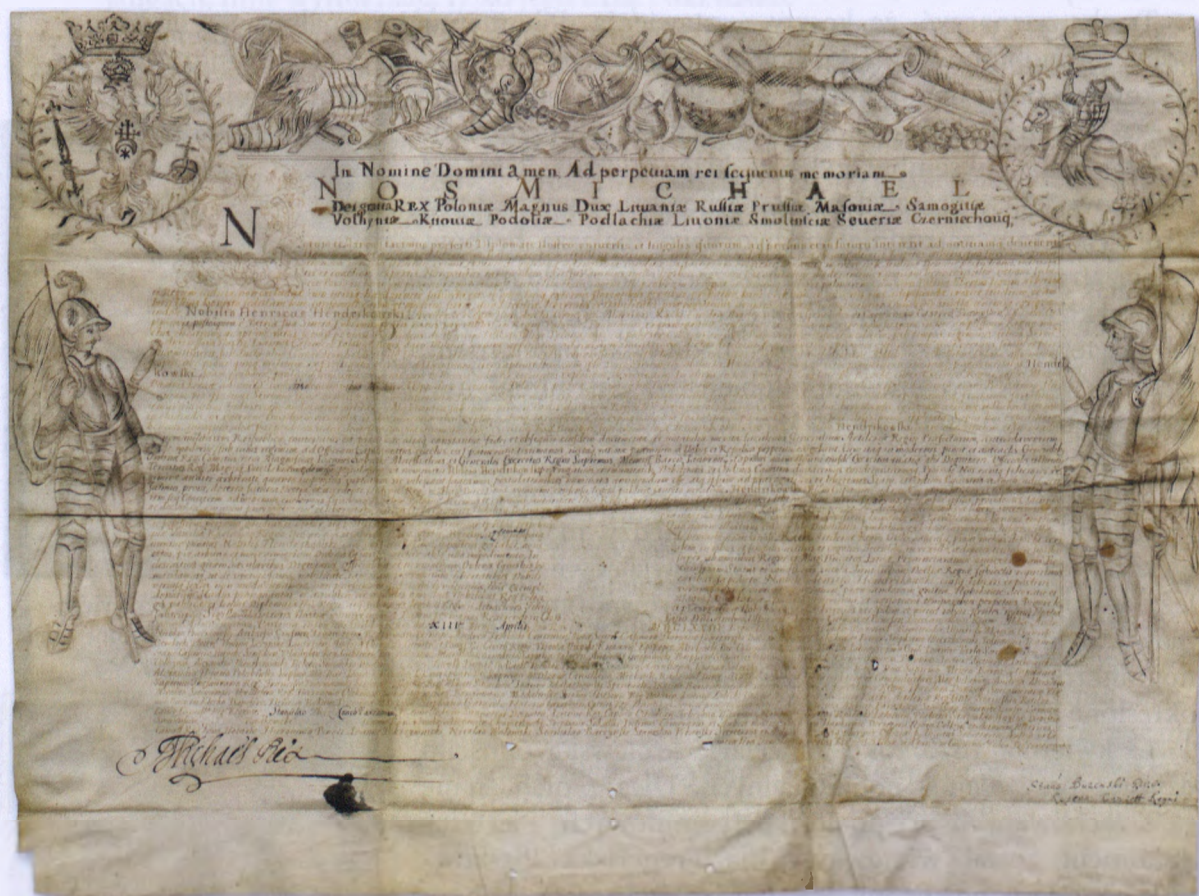

44. Herb Druck Franciszka Płaskowskiego, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1673 roku

barw, mimo że w opisie są podane. Należy raczej powiedzieć: nie tyle niestarannie, co nieudolnie. Odnosi się wrażenie, jakby to Płaskowski narysował sobie herb. Drugi został wystawiony dla Henryka Hendrykowskiego⁷⁴, gdzie herb w tym przywileju nie został w ogóle namalowany (narysowany). Herb nadany Hendrykowskiemu i wymieniony z nazwy w tekście tego dyplomu szlachectwa to Brochwicz.

Podane wyżej przykłady upoważniają do stwierdzenia, że w drugiej połowie XVII wieku kancelarię opuszczał sporządzony i podpisany przywilej, jednak namalowanie w nim herbu należało do nobilitowanego.

W przywilejach nobilitacji dokładnie opisywano obce herby pojawiające się po raz pierwszy (np. herb Pelikan, nadany Stefanowi Chay razem z nobilitacją 2 marca 1551 roku)⁷⁵; obce herby dodatkowo rozszerzone, czyli nowe, wymagające

45. Dyplom nadania szlachectwa z herbem Brochwicz (brak herbu) Henryka Hendrykowskiego, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1673 roku

⁷⁴ Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 91.

⁷⁵ Krak. gr., ks. 85, s. 170.

opisu (np. Gwagnina, nobilitowanego w 1571 roku)⁷⁶; polskie herby nadawane mieszczanom, bowiem zakładano, że mogą być nieznane (np. Grunwalthowi, nobilitowanemu w 1540 roku)⁷⁷; *imagines novae*, czyli herby nowo utworzone nadawane nobilitowanym (np. Marcinowi Kromerowi, nobilitowanemu w 1552 roku)⁷⁸.

Stosunkowo najmniej dokładnie opisywano herby polskie, to znaczy istniejące od kilku pokoleń i będące w codziennym użyciu. Może nie tyle niedokładnie, co krótko, bez zbędnych, niepotrzebnych określeń i zwrotów. W przywileju z 1531 roku wystawionym dla Macieja ze Lwowa w opisie klejnotu czytamy *in clipeo torneamentali alio lewarth desuper eminente*⁷⁹, zaś u Franciszka Stefanka, nobilitowanego razem z rodzeństwem w Krakowie 19 grudnia 1531 roku, opis jest następujący: *galea et manibus duabus ab utraque parte sursum erectis*⁸⁰.

Jak już wspomniałem, dokładnie opisywano herby nowe (*imagines novae*), które dopiero tworzono i opisywano w kancelarii królewskiej. Powstawały one również w ten sposób, że łączono, dodawano lub odejmowano elementy herbów „starych”, dotąd używanych, tworząc nowy herb, wymagający dokładnego opisu w przywileju nobilitacyjnym. W *imagines novae* zwiększył się bardzo udział króla, pojawiały się przedmioty bezpośrednio związane z osobą określonego monarchy.

Jako przykład herbu nazwanego *imago nova* podaję opis herbu z przywileju nobilitacji, który otrzymał Stanisław Czarny (Niger) w Lublinie 10 lipca 1566 roku: *mianowicie białą odmalowaną na czerwonej tarczy górnią połowę naszego białego orła, który ogon na ziemi, głowę wśród gwiazd chowa, z rozłożonymi skrzydłami, z dziobem do prawego skrzydła obróconym, od łabędzia niżej położonego poprzeczną linią wzdłuż oddzielony, z naturalnymi swoimi kolorami, którymi przez potomność jest odmalowany, w celu oznaczenia żarliwego zapału do cnoty i sławy. (...) Następnie ozdoby położone wyżej hełmu, który otwarty i w rycerskich walkach przez szczególny ród szlachecki zwykł być używany, jemu nadajemy, chcemy i postanawiamy, żeby były dwa skrzydła orle, rozłożone i w górę wyciągnięte, w środku których na trwałe naszej hojności znak, dwie litery między sobą złączone, imię nasze*

46. Herb Aleksandra Gwagnina, nobilitowanego w Warszawie 16 VII 1571 roku

47. Herb Stanisława Nigra, nobilitowanego w Lublinie 10 VIII 1566 roku

⁷⁶ MK, ks. 109, k. 626; ks. 120, k. 6.

⁷⁷ Tamże, ks. 57, k. 187.

⁷⁸ Tamże, ks. 82, k. 30.

⁷⁹ Tamże, ks. 46, k. 61v.

⁸⁰ Tamże, ks. 47, k. 165v.

niech oznaczają pod osłoną korony królewskiej, jak tutaj przez malarza wyrażone umieszczamy⁸¹.

Mamy w tym opisie tarczę podzieloną w pas, w której części od głowicy tarczy połowa orła, w niższej od podstawy łabędź, herb przodków po mieczu. Nad tarczą hełm bez korony i jak zaznaczono: w walkach rycerskich o najlepsze szlachectwo używany. Na nich postawione od góry dwa orle skrzydła czerwone. Między nimi, jako wyraz hojności i oczywiście szczególnej łaski królewskiej, dwie litery złączone ze sobą pod koroną, oznaczające imię królewskie, SA (Sigismundus Augustus).

Trzecią grupę stanowią opisy herbów obcych, uzyskanych na dworach innych monarchów, a potwierdzone w tekstach przywilejów wystawianych przez królów polskich. Przykładem takiego herbu jest dyplom dla Jana Paczka wystawiony w Wilnie 17 stycznia 1561 roku, w którym czytamy: *tarczę mianowicie, na dwie równe części wzdłuż podzieloną, z których prawa cała czerwona, zawiera w sobie połowę błyszczącego orła, widocznego głową, prawym rozpostartym skrzydłem, prawą nogą i połową ogona. Lewa zaś dzieli się na trzy, przeciwie równe części, z których ta, która jest w środku żółta czyli złota, na kształt klina lub piramidy od dołu w górę zaostzona, następne części są lazuruwego czyli niebieskiego koloru i każda z dwóch zawiera jedną gwiazdę żółtym czyli złotym kolorem świecącą, koło wierzchołka klinowej części. Samą zaś tarczę ma pokrywać hełm otwarty czyli turniejowy, ozdobiony złotą królewską koroną, z której wylaniają się dwa rozpostarte orle skrzydła, z których prawego podzielonego w szereg na trzy części, część środkowa białego czyli srebrnego, pozostałe zaś, górna mianowicie i dolna, są czerwonego koloru. Lewe zaś także na wzór prawego podzielone żółte czyli złote, w środkowej części morskiego czyli błękitnego koloru, zawiera dwie złote gwiazdy. Wśród samych wreszcie skrzydeł, podobna jak na tarczy trójlistna koniczyna wznosi się nad samym hełmem. Do tego wszystkiego niech dojdą własne i należyte ozdoby liści labrów i inne, jakby dzieła sztuki ogrodniczej, z prawej białe czyli srebrne i czerwone, z lewej zaś żółte czyli złote i błękitne czyli lazuruwe, tak jak właśnie w środku tego naszego dokumentu zostały namalowane⁸².*

⁸¹ Poznań. gr., ks. 672, k. 1118 (oblata z 1624 r.); ks. 123, k. 501v (oblata z 1573 r.) – *videlicet candidam in clipeo rubro expressam, aquilae nostrae albae dimidiam partem superiorem, quae caudam terris, caput inter sydera condat, alis expansis, rostro ad dextram alam verso, a cygno subtus collocato transversa linea secundum et separatam cum nativis suis coloribus, quibus a memoria prisca depingitur propter designandum acre virtutis studium et gloriae (...). Porro ornamenta, superna galeae, quam apertam et in equestribus certaminibus a praecipua nobilitate usurpari solitam illi concedimus, volumus et iubemus esse alas aquilinas expensas atque in altum erectas in quarum medio in nostrae liberalitatis perpetuum signum duas notas inter se colligatas nomen nostrum designantur, sub integumento diadematis regis, ut hic pictoris industria expressit collocamus.*

⁸² MK, ks. 119, k. 185; ks. 156, k. 181; ks. 160, k. 180 – *scutum videlicet in duas partes aequales, per longitudinem divisum, quarum dextra tota rubea mediam aquilam candentem, nempe capite, ala dextra extensa, dextro pede et media cauda conspicuam continet. Sinistra vero in tres iterum aequales partes dividitur, quarum ea, quae est media, ad instar cunei sive pyramidis, ab imo sursum acuminata, flava sive aurea, trifolium virescens in sui medio gerit; relique vero hinc inde sunt veneti, lazurei sive coelestini coloris et utraque stellam unam, circa cuneateae partis summitatem, flavo aureove colore lucentem continet. Scutum ipsum galea contegat, aperta sive tornearia, corona regali aurea ornata, ex qua duae alae aquilinae expansae eminent, quarum dextrae, in tres partes per latitudinem divisae,*

Z opisu wynika, że tarcza jest podzielona w słup, w której części prawej połowa orła, w lewej klin, w środku którego trójlistna koniczyna, a z obu stron klina po jednej gwieździe. Nad tarczą hełm, nakryty koroną królewską, z której wystają dwa skrzydła orle, w pas na trzy części podzielone. Na środkowym pasie lewego skrzydła dwie gwiazdy, a między skrzydłami jest położona trójlistna koniczyna, jak w tarczy.

Ten i inne opisy herbów z nadań cesarskich służyły jednocześnie jako wzór opisów w przywilejach wystawianych przez kancelarię królewską w Polsce. Pokazują one również, że język opisu herbów w dyplomach szlachectwa, czyli blazonowanie, był różny od ogólnie przyjętego, ponieważ nowy herb wymagał szczegółowego opisu poprzez określenie elementów godła i klejnotu. Jak wyglądał język blazonowania herbu w przywilejach nobilitacji w Polsce, widać między innymi na podanych przykładach. Uzależniony on jest od liczby elementów występujących w herbie i stopnia skomplikowania ich ustawienia. Przy opisie herbu korzystano z obcych wzorów, które na gruncie polskim ulegały różnym modyfikacjom.

Większość opisów tworzona była przez wystawiającego dokument. Korzystał on również z gotowych wzorów zachowanych w formularzach wcześniej wystawianych przywilejów. Takie grupy opisów z początku szesnastego wieku dotyczą herbów Korab i Ciołek. Od lat dwudziestych XVI wieku rzadko spotyka się identyczne opisy. Jako przykład opisu herbu do roku 1572 można podać ten, który został nadany Tomaszowi Kołaczko i jego braciom, Janowi i Piotrowi 18 maja 1555 roku w Piotrkowie: *Oznaki zaś jego szlachectwa są następujące: łabędź koloru w każdym miejscu naturalnego, stojący na przestrzeni czerwonego pola, powyżej zaś owej przestrzeni większy hełm srebrny, który ma być odpowiednio opancerzony w części osłaniającej głowę i twarz. Jego szczyt opasuje królewska korona, na której ustawiony jest podobny, mniejszej postury ciała łabędź. Z każdego boku owego herbu jakies niezwykle duże pióra, jak gdyby wstęgi, w dół łagodnie i bujnie opadają, jak to zręczna ręka ilustratora tu poszczególne najwyraźniej namalowała (...)*⁸³.

48. Herb Arnolda Proenena, nobilitowanego w Brugii 19 X 1527 roku

49. Herb Gerharda Proenena, który otrzymał indygenat w Warszawie 25 VIII 1658 roku

pars media albi sive argentei, reliquae vero superior nempe et inferior rubei coloris existunt, sinistra vero ad instar dextrae item divisa, flava sive aurea, in media parte veneti seu coelestini coloris, duas stellas aureas continet. Inter ipsas denique alas simile, prout in clipeo trifolium ipsi galeae super eminent, quibus omnibus accedant, sua et debita frondium laciniarum et reliqua topiarii, quasi operis a dextra alba sive argentea et rubra, a sinistra vero flava sive aurea et coelestina sive lazurea ornamenta, uti quidem in medio harum litterarum nostrarum sunt depicta.

⁸³ AP Poznań. gr., ks. 144, k. 332; MK, ks. 85, k. 311 – *Imagines autem huius nobilitationis sunt*

Pierwszym chronologicznie, ze znanych autorowi przywilejów z lat 1574-1763, jest dokument wystawiony przez króla Stefana Batorego w Toruniu 7 listopada 1576 roku, dla Jana Sprengela a Röber⁸⁴. Przedmioty znajdujące się nad tarczą zostały w nim opisane następująco: *Huic clipeo imposita galea sit aperta equestris e cuius corona seu cono se caprea silvestris, nativo suo colore praedicta, umbilicum tenus se sursum erecta efferat, pedibus anterioribus sursum quoque porrectis; cornibus nigris, se retrorsum reflectentibus omnibus etiam hisce e familiae Berzeviceiae insignibus depromptis.*

Z opisu wynika, że: Na tarczy jest położony hełm otwarty, rycerski, ukoronowany, a na wierzchołku korony, koza leśna naturalnego koloru, od połowy unosząca się w górę wyprostowana, z nogami przednimi w górę także wyciągniętymi, z rogami czarnymi z tyłu zgiętymi, będąca herbem rodziny Berzewiczów. Ustawienie elementów nad tarczą, to jest hełmu wymienionego na pierwszym miejscu, później korony, a na końcu klejnotu, będzie wzorem obowiązującym w kancelarii do końca XVI wieku, gdy wszystkie te przedmioty będą występowały razem. Jest to również opis, który sporządzony został w oparciu o wzór lub formularz z czasów Zygmunta Augusta. Jest on dość rozbudowany i precyzyjny, oparty na wzorach kancelarii cesarskiej. Dopiero w pierwszych latach panowania Zygmunta III zaczęło się jego upraszczanie w tych przywilejach, gdzie to tylko będzie możliwe bez szkody dla czytelności tekstu.

Przykład takiego opisu klejnotu występuje w przywileju wystawionym dla Stanisława Grocholskiego, zwanego Chcykowiczem, 15 kwietnia 1589 roku w Warszawie, w którym czytamy: *Supra scutum galea aperta coronata, de qua binnae alae aquilinae albae appareant (Powyżej tarczy hełm otwarty ukoronowany, z którego ukazują się dwa białe skrzydła orła)*⁸⁵. Jeszcze bardziej zwięzły i krótki opis elementów nad tarczą występuje w dokumencie szlachectwa dla Rafała Kaniewskiego z 10 czerwca 1593 roku: *galeam autem tres strutionis pennas comantes exornent*⁸⁶. Sam hełm może być otwarty, turniejowy, z podniesioną przyłbicą, ozdobiony trzema związanymi piórami strusia i możemy się domyślać, że wychodzą one z jego wierzchołka i sterczą prosto do góry.

W wieku XVII, a konkretnie do końca 1668 roku, występujące w przywilejach opisy elementów nad tarczą możemy podzielić na cztery rodzaje, czyli cztery wzory. Pierwszy z nich występuje już w przywileju wystawionym dla Sebastiana Nycza w Warszawie 12 marca 1601 roku: *supra scutum autem a galea equestris clathrata coronaque aurea gemmis distincta pennas pavorum, taeniis utrinque*

haec: cygnus in rubentis campi spatio stans, colore in omnibus sive partibus naturali, supra autem id spatium grandior galea coloris argentei capitis et faciei munienada idonea, cuius verticem corona regalis ambit, ipsi autem corona cygnus similis, multo minore corporis statura insistit; ab utroque earum imaginum latere, quaedam maiorum pennarum quasi fasces deorsum leniter vergentes luxuriunt; quemadmodum solers artificis manus hic singula apertius depinxit.

⁸⁴ AP Gdańsk, rkps, sygn. zesp. III/255, nr 313, s. 492-498.

⁸⁵ MK, ks. 135, k. 493v.

⁸⁶ Tamże, ks. 138, k. 182v.

*circum fluentibus*⁸⁷, jak również w opisie herbu Joachima Denigera, który był wystawiony w obozie pod Żwańcem nad Dnieprem 23 października 1653 roku: *super vero galeam apertam apicem aurea corona decorabit, e qua eadem sunt tres candidi coloris plumae*⁸⁸. Ten wzór opisu można nazwać ogólnym dla tego okresu, ponieważ w wyniku dokonywanych uproszczeń nie można już nic ująć z wyjątkiem takich elementów, jak hełm czy korona. Przekazane zostały też w tych opisach dwie ważne informacje, że hełm jest otwarty, a korona jest złota. Ich zamieszczenie wskazuje, że hełm mógł być również zamknięty (pojawia się nie tak często jak w poprzednim okresie, ale nie znika całkowicie), a korona mogła być w innym niż złoty kolorze.

Inny wzór opisu z tego okresu w ogóle pomija hełm i koronę. Spotykamy go u Jana Szeligi nobilitowanego w Warszawie 20 marca 1635 roku: *desuper gestantem quatuor plumas pavonis cum manu armata, prout hic depictum est*⁸⁹, czy u Stanisława Konstantego Gibickiego, obdarzonego szlachectwem w Warszawie 20 lutego 1662 roku: *in apice stemmatis itidem Gripho*⁹⁰. Te informacje, mówiące o elementach u góry herbu, czy też jego szczycie w przypadku, gdy nie jest znany wizerunek, należy rozpatrywać z ikonograficznego punktu widzenia jako sam klejnot nad tarczą.

Trzeci wzór występował już w poprzednim okresie, to jest do roku 1600. Widzimy go w przytoczonym przykładzie z 1593 roku dla Rafała Kaniewskiego. Przywilej z tak opisanym klejnotem otrzymał między innymi Jan Kierekiesz 4 maja 1662 roku: *a na hełmie noga zbrojna z ostrogą*⁹¹.

W czwartym wzorze opis klejnotu jest nierozłącznie związany z opisem godła na tarczy. Występuje w dokumencie szlachectwa dla Izraela Hoppego, nobilitowanego w Warszawie 23 lutego 1637 roku: (...) *singulae upupae appellationis (...) obversis sibi rostris insideant, tertia galeae insista (...) pojedyncze dudki nazywane (...) mają siedzieć zwrócone do siebie dziobami, trzeci hełmowi przydany*⁹², czy w napisanym w języku polskim tekście przywileju dla Michała Pawlickiego, który został wystawiony w Warszawie 31 sierpnia 1658 roku: (...) *przydając mu za herb i klejnot, nobilitatis jego, żubrzą głowę mieczem przebitą w polu więc i na hełmie, który to herb w tym to przywileju wyrażony*⁹³. Należy zaznaczyć, że trzy ostatnie wzory, jeśli chodzi o znane przywileje nobilitacji, występują tylko za panowania Władysława IV i Jana Kazimierza, czyli między rokiem 1633 a 1668.

50. Herb Izraela Hoppe, nobilitowanego w Warszawie 23 II 1637 roku

⁸⁷ MK, ks. 147, k. 61v.

⁸⁸ Tamże, ks. 392, k. 59.

⁸⁹ Tamże, ks. 180, k. 459v.

⁹⁰ Tamże, ks. 202, k. 359.

⁹¹ Tamże, ks. 202, k. 297.

⁹² Tamże, ks. 289, k. 325.

⁹³ Tamże, ks. 201, k. 136.

W ostatnim okresie, do roku 1763, występują wszystkie wzory opisu klejnotu, które są znane z lat wcześniejszych, od roku 1576 począwszy. I tak Baltazar Herborski, nobilitowany w Warszawie 17 kwietnia 1673 roku, otrzymuje *powyżej hełmu i korony, podobnego jednorożca (jak w tarczy), stojącego prosto, z rozłożonymi przednimi kopytami*⁹⁴, a Stanisław Czerniecki, nobilitowany w 1676 roku: *in galea vero tres pennas strutionum eminente*⁹⁵.

Pojawiają się też opisy z dodatkowymi informacjami dotyczącymi przedmiotów nad tarczą. Tak opisany został herb i klejnot Stefanowi Nesterowiczowi-Krassowskiemu, nobilitowanemu w Krakowie 16 marca 1676 roku: *Scuto incumbit galea aperta clatrata seu tornearia cancellis ac limbis deauratis et corona aurea, supra quam accipiter cum campanulis aurei coloris pedibus colligatis, quibus eadem arma, scilicet soleam cum cruce attolit superius posita (Na tarczy położony hełm otwarty z kratą czyli turniejowy, kratami i pozłożonymi obwódkami (lamówkami) ozdobiony i z koroną złotą powyżej, na której jastrząb z dzwonekami złotego koloru, z nogami złączonymi, w których ten sam herb podnosi, mianowicie podkowę z krzyżem, wyżej położone)*⁹⁶. Opis ten jest tym ciekawszy, że dotyczy polskiego herbu Jastrzębiec, a w tym okresie tak dokładnie opisywano herby z dokumentów obcych panujących, będące potwierdzeniem szlachectwa przez nich nadanego.

51. Herb Dominika i Jana Winklerów, nobilitowanych w Warszawie 11 I 1701 roku (herb z nadania Leopolda I, Wiedeń 22 XII 1694 r.)

Z tego okresu znamy takie potwierdzenie szlachectwa, które zostało nadane przez cesarza Leopolda I w Wiedniu, 22 grudnia 1694 roku, Dominikowi i Janowi Winklerom⁹⁷, a potwierdzone przez Augusta II w Warszawie 11 stycznia 1701 roku: *Super incumbente galea aperta clatrata tornearia vulgo dicta cancellis clavibusque, nec non aureo monili decorata, quae tegitur corona aurea ex eaque emergit leo scutarius (Powyżej z położonym hełmem otwartym z kratą, pospolicie zwanym turniejowym, kratami i kluczami, a także złotym naszyjnikiem delikatnie ozdobionym, na którym jest położona złota korona i z niej podnosi się do góry lew tarczowy)*⁹⁸. W opisie tym podano dokładnie nie tylko wygląd hełmu czy korony, ale nawet lwa. Dlatego przytoczony wyżej przykład Jastrzębca pokazuje, jak wiele zależało od urzędnika opisującego herb i od tego, z jakiego wzoru korzystał.

⁹⁴ Fund. XX Czart., rkps 1663, s. 581.

⁹⁵ Sądec. gr., ks. 138, s. 891.

⁹⁶ Fund. XX Czart., rkps 964, s. 263/264.

⁹⁷ *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 5, 1974, s. 224.

⁹⁸ Fund. XX Czart., rkps 858, s. 44 (przywilej przepisany z MK, ks. 219, k. 236/ s. 596 – niegdys w AGAD); Dominik Ignacy, pisarz najwyższego skarbu koronnego i Józef, syn Jana, pisarza kwarty i hiberny skarbu koronnego oraz Katarzyny z Lubienieckich, synowiec Dominika – Winklerowie, otrzymali polski indygenat w Grodnie 19 XI i 24 XI 1726 r. (MK, ks. 224, k. 437-440v; ks. 257, k. 144-146 – oblata z 1730 r.); zob.: W. Winkler, *Winklerowie. Historia jednego indygenatu*, San Francisco 1989.

Z kolei pomocniczą rolę opisu w stosunku do ikonografii najlepiej pokażą przykłady wzięte z dokumentów nobilitacji z lat 1764-1794, a dotyczące również elementów umieszczonych nad tarczą. Na osiem znanych autorowi przywilejów nobilitacji, które wystawiono w grudniu 1764 roku, jeden otrzymało 16 grudnia rodzeństwo Hyż, a w opisie klejnotu czytamy: *adiecto a nobis desuper armato brachio gladium vibrante*⁹⁹. Z opisu wynika, że powinno być nad tarczą samo zbrojne ramię z dobytym mieczem, będące wynikiem wyróżnienia czy łaski królewskiej.

Weźmy inny opis, zamieszczony w przywileju wystawionym w Warszawie 7 września 1769 roku dla Marka Ludwika Reverdila, w którym czytamy: *superius autem galeam equestrem pennis adumbiatam illi concedimus, (...) integram aquilam Polonam in campo minaceo, eandemque galeae coronatae super impositam, prout hic depinctam cernitur (powyżej zaś hełm rycerski piórami otoczony, jemu przydajemy, (...) całego polskiego orła w polu malowanym minią (czerwonym) i ten sam ukoronowany hełm powyżej nałożony, jak tu namalowany jest widoczny)*¹⁰⁰.

52. Herb własny Marka Reverdila, nobilitowanego w Warszawie 7 IX 1769 roku

53. Portret Marka Reverdila (XIX-wieczna kopia)

Z tego opisu wynika, że nad tarczą są położone dwa hełmy: jeden bez korony, piórami strusia otoczony, na drugim – ukoronowanym – stoi cały orzeł biały. W oryginalnym dyplomie pergaminowym widzimy hełm otwarty z koroną, z której wystają cztery białe pióra strusia, a na nich postawiony cały orzeł biały z rozłożonymi skrzydłami, z głową zwróconą w prawą stronę tarczy¹⁰¹. Jeszcze mniej czytelny opis herbu został zamieszczony w przywileju wystawionym w Warszawie w roku 1768 dla Jana Feliksa Dulfusa, *a na wierzchu mnich z trzema strusiami piórami, a Najjaśniejszego Cesarza Jejmiłości Chrześcijańskiego przy zaszczyceniu Jego w Imperium Szlachectwa nadanym, a teraz pół konia w polu czerwonym i na hełmie jako się w rysunku pokazuje zachowujemy i przydajemy*¹⁰². Nie znając rysunku herbu można przyjąć, że chodzi o dwa hełmy, z których na prawym jest mnich

⁹⁹ MK, ks. 234, k. 40.

¹⁰⁰ Oryg. perg. u pana Jeana-René Bory Le Port w Coppet (Szwajcaria); Kancl., ks. 42, s. 97; druk: M. Juda, *Nobilitacja Marka Ludwika Reverdila bibliotekarza królewskiego*, „Roczniki Biblioteczne”, R. 33 (1989), z. 1/2, s. 292-294 (za: Kancl., ks. 42).

¹⁰¹ A. Heymowski, *Lettres de noblesse accordees a des suisses par des rois de Pologne*, „Archives heraldiques suisses Annuaire” 1974, s. 30, fig. 9.

¹⁰² Kancl., ks. 41, s. 72.

54. Herb Jana Feliksa Dulfusa, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1768 roku

55. Herb własny Jana Feliksa Dulfusa, nadany w Wiedniu 27 VII 1766 roku

z trzema piórami w ręce lub na głowie, jeżeli jest ona nakryta, a na lewym połowa konia. Istnieje też inna możliwość interpretacji; wszystkie te trzy przedmioty są na jednym hełmie. Na rysunku tego herbu widzimy trzy hełmy ukoronowane: na prawym trzy pióra strusia, na lewym mnich, a na środkowym połowa konia w prawo¹⁰³.

56. Herb Jana Józefa Tilly à Tilowa, nobilitowanego w Warszawie 30 V 1768 roku

Zastanawia fakt tak dowolnego, niespójnego i niejasnego opisu, tym bardziej, że Jan Feliks Dulfus otrzymał wcześniej nobilitację z rąk cesarza Józefa II w Wiedniu 27 lipca 1766 roku¹⁰⁴, gdzie elementy nad tarczą są opisane szczegółowo, mogąc służyć za wzór opisu w przywileju wystawionym przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który herb ten rozszerzył trzecim hełmem.

Takie zatwierdzenie szlachectwa i dokładne opisanie herbu, nadanego przez cesarza Józefa II w Wiedniu 27 lipca 1766 roku¹⁰⁵ widzimy w przywileju wystawionym w Warszawie 30 maja 1768 roku dla Jana Józefa Tilly à Tilowa, *Scuto huic duae galeae torneariae introrsum positae insistunt coronis aureis redimitae et monilibus ac torquibus aureis insignitae, galea dextra pennis quinque nigris cristata est, super sinistra autem liliun eminent* (Na tej tarczy stoją dwa hełmy turniejowe w środku położone, złotymi koronami i klejnotami i złotymi naszyjnikami wyróżnione, na prawym hełmie pięć piór czarnych w kształcie pióropusza, zaś powyżej lewego lilia wystaje)¹⁰⁶. To

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 1, s. 252; MK, ks. 234, k. 333 – *Scuto insistunt duae galeae torneariae apertae auro clatratae introrsum positae, coronis et monilibus ac torquibus eiusdem metalli insignitae, ex quarum a sinistris, monachus iam descriptus, a dextris autem tres pennae strutionis camelinae, eminent* (Na tarczy stoją dwa hełmy turniejowe otwarte, w złocie kraty do środka położone, z koronami i klejnotami i naszyjnikami tegoż metalu naznaczone, z których na lewym mnich już opisany, zaś na prawym trzy pióra strusia koloru sierści wielbłąda sterczą).

¹⁰⁵ *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 5, 1974, s. 112; MK, ks. 235, k. 396v.

¹⁰⁶ Tamże, ks. 279, s. 249.

dokładne wymienienie wszystkich elementów nad tarczą, to znaczy dwóch hełmów turniejowych, ich położenia, umieszczenia przedmiotów na niej, ozdób, pokazuje, że opis herbu, który powstał w kancelarii cesarskiej, był w Polsce znany. Często taki gotowy opis herbu wykorzystywano, wprowadzając go w niezmienionej postaci w tekst nowego przywileju.

Niewykluczone, że na opis herbu w dokumencie Jana Feliksa Dulfusa miał wpływ fakt wystawienia go w języku polskim, a także wprowadzenie trzeciego hełmu w wyniku udostojnienia królewskiego. Zastanawia jednak nieporadność w opisie herbu w latach 1764-1794, gdy dokument wystawiony jest w języku polskim. Dość gwałtowne przejście od tekstu łacińskiego do polskiego w wystawianych przywilejach nobilitacji w tym okresie postawiło przed urzędnikami kancelarii królewskiej nowy problem, jakim było wypracowanie opisu herbu w języku polskim dla tych dokumentów. Próby wprowadzenia takiego opisu, prowadzone na własną rękę przez poszczególnych urzędników, nie zawsze były udane, jak świadczy przykład opisu herbu z dokumentu nobilitacji dla Jana Feliksa Dulfusa. Podejmowane były również próby stworzenia rozbudowanego, dokładnego i szczegółowego opisu w języku polskim, poprzez dokładne tłumaczenie opisu herbu z języka łacińskiego.

Na przykładzie opisu herbu dla Wojciecha Jakubowskiego, nobilitowanego w Warszawie 24 grudnia 1764 roku widać, że wprowadzenie opisu herbu w języku polskim poprzez jego tłumaczenie z języka łacińskiego było jedynym rozwiązaniem tego problemu. Opis ten, tak jak w przypadku Jana Feliksa Dulfusa, również dotyczy trzech hełmów, jest więc możliwość porównania tych dwóch opisów. W przywileju wystawionym dla Wojciecha Jakubowskiego czytamy: *Na wierzchu zaś tarczy dwa szyszaki z koronami wsparte, ku sobie obrócone, z których jeden na prawej stronie dwiema skrzydłami orła czarnego naprzeciwko siebie z korony wzlatającymi drugi; zaś trzema piórami strusiem z korony wyniesionymi i nachylającymi się są ozdobione; Między którymi na tarczy przedziałem trzeci szyszak z koroną, z której wychodzi lew bez korony między dwiema trąbami myśliwskimi, u każdej z nich cztery dzwonki zawieszzone*¹⁰⁷. Opis tak przedstawiony

57. Herb Jana Feliksa Dulfusa, nobilitowanego w 1768 roku

58. Herb Jacka Ratajewicza, nobilitowanego w Warszawie 20 I 1769 roku

¹⁰⁷ Kancl., ks. 45/46, k. 35; Dyplom oryginalny Wojciecha Jakubowskiego, pułkownika wojsk francuskich, tłumacza bajek La Fontaine'a prześlizgnie na pergaminie malowany przez Antoniego Bartosiewicza, paulina, oglądał F.M. Sobieszkański w 1851 r. w Radomiu, w kolekcji tamtejszego prokuratora Jana Łaskiego – J. Kołaczkowski, *Wiadomości tycząc ce się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888, s. 352.

nie przyjął się, ograniczono jego rolę tylko do informacyjnej, jak na przykład w dyplomie dla Jacka Ratajewicza, nobilitowanego 20 stycznia 1769 roku: *a na hełmie pięć piór strusich, tak jak tu jest odmalowany*¹⁰⁸, a jeszcze częściej w ogóle z opisu rezygnowano, dając pierwszeństwo ikonograficznemu przedstawieniu herbu.

Mając przed oczami namalowany lub narysowany herb, wystawiający dokument nobilitacji rejestrował w opisie tylko jego najważniejsze elementy. Może też niejako równolegle powstawały te dwie części razem, to jest rysunek i opis. Następnie wpisywany, ale wcześniej przygotowany w brulionie tekst, otacza namalowany herb. Jego opis wywołuje wrażenie, jakby był sporządzony po otrzymaniu gotowego przedstawienia ikonograficznego. Jak bowiem inaczej można wytłumaczyć fakt niespójności opisu z zamieszczanym w przywileju rysunkiem herbu, i to tylko w przypadku występowania nad tarczą dwóch z jego podstawowych trzech elementów, to jest hełmu i korony. Zobaczmy to na przykładach.

59. Herb Szymona Dziokowskiego, nobilitowanego w Warszawie 5 III 1765 roku

60. Herb Łódzia Jana Michalskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 I 1769 roku

Nobilitowanemu w Warszawie 5 marca 1765 roku Andrzejowi Dziokowskiemu, razem z synem Stefanem, nadaje się: *na hełmie koronę nad nią pięć piór strusich*; w rysunku sama tylko korona¹⁰⁹. Podobnie w opisie herbu dla Jana Michalskiego, nobilitowanego 20 stycznia 1769 roku *na hełmie koronę z piórami strusiemi*; na rysunku jest sama korona¹¹⁰, u Franciszka Baranowskiego, nobilitowanego 6 kwietnia 1769 roku: *na hełmie zaś korona, a z niej pół baranka*; na rysunku również sama korona¹¹¹, czy Mikołaja Czerkiewicza, nobilitowanego w Warszawie 8 lutego 1781 roku; *na hełmie zaś korona i na wierzchu tej także pióra z półksiężycem*; na rysunku również sama korona¹¹². Niewykluczone też, że wystawiający te przywileje używając określenia *na hełmie korona* mieli na myśli samą tylko koronę. Za takim rozumieniem tego określenia może świadczyć opis herbu w dokumencie nobilitacji wystawionym dla Jana Dworzańskiego 3 czerwca 1769 roku: *na Chęlmie zaś to jest nad Koroną*; na rysunku widzimy samą koronę¹¹³. Te próby poszukiwań pewnych prawidłowości w opisie elementów nad tarczą podważają jednak inne przykłady stosunku opisu do ikonografii.

¹⁰⁸ AP Lublin, Acta caesarea regni terrestria Lublinensia (RMO), ks. 8 (20781), k. 335; Kancl., ks. 42, s. 71; Oryginał pergaminowy nobilitacji Jacka Ratajewicza był w 1939 roku własnością antykwariatu „Lamus Heraldyczny” w Warszawie, PAN w Warszawie, sygn. III-232, nr 77, k. 126.

¹⁰⁹ Kancl., ks. 4546, k. 32.

¹¹⁰ Krak. ziem. nowe, ks. 79, s. 120.

¹¹¹ Kancl., ks. 41, s. 141.

¹¹² Tamże, ks. 100, s. 1.

¹¹³ Tamże, ks. 41, s. 147.

61. Herb Mikołaja Czerkiewicza, nobilitowanego w Warszawie 8 II 1781 roku

62. Herb Jana Dworzańskiego, nobilitowanego w Warszawie 3 VI 1769 roku

63. Herb Runo Franciszka Baranowskiego, nobilitowanego w Warszawie 6 IV 1769 roku

Już w latach 1764-1774 pojawiają się opisy, podważające określenie „na hełmie korona”, jako jedyne odnoszące się do samej tylko korony nad tarczą. Nobilitowany w Warszawie 10 grudnia 1768 roku Jan Majewski otrzymuje: *i nad hełmem pióra trzy strusie wiecznemi czasy nadajemy*; na rysunku widać samą tylko koronę¹¹⁴. Również u Antoniego i Krzysztofa Deymów, nobilitowanych w 1768 roku, czytamy: *a nad hełmem orzeł równy pierwszemu*; na rysunku sama tylko korona¹¹⁵.

Możliwe, że próbowano, używając pewnych określeń, pokazać ustawienie elementów nad tarczą. Jeżeli jednak tak było, to wszystkie takie próby nie znajdowały szerszego zastosowania.

W latach 1775-1789 pojawiają się w opisie kolejne określenia, odnoszące się tylko do rysunku korony. Oprócz występującego u Jana Majewskiego czy Deymów określenia *nad hełmem*, spotykamy takie, jak: *na hełmie* czy *w hełmie*. Określenie *na hełmie* w przypisywanym mu znaczeniu występuje po raz pierwszy w opisie herbu dla Stanisława Kostki Mroczkiewicza, nobilitowanego w Warszawie 23 lutego 1775 roku¹¹⁶; określenie *w hełmie* – w dyplomie dla Karola Michalskiego i jego braci, wystawionym w Warszawie 3 lipca 1781 roku¹¹⁷. To ostatnie określenie, jako odnoszące się do samej tylko koro-

64. Herb Sulima Antoniego i Krzysztofa Deymów, nobilitowanych w Warszawie, b. d. i m. 1768 roku

65. Herb Sulima Antoniego i Krzysztofa Deymów, nobilitowanych w 1768 roku

¹¹⁴ AGAD, oryg. perg., sygn. 1497.

¹¹⁵ Tamże, oryg. perg., sygn. 1467.

¹¹⁶ Tamże; Kancl., ks. 41, s. 189.

¹¹⁷ Kancl., ks. 42a, s. 350.

66. Herb Korczak Karola Michalskiego, nobilitowanego w Warszawie 3 VII 1781 roku

67. Herb Wodanowski Bernarda Herynga, nobilitowanego w Warszawie 19 XII 1791 roku

68. Herb Lubicz Jana Meisnera, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku

ny, wystąpi w latach 1790-1794 dziesięciokrotnie. Jednak inne przykłady podważają próbę wiązania tych określeń z konkretnym sposobem przedstawienia w herbie.

U nobilitowanego w Warszawie 22 grudnia 1791 roku Jana Meisnera czytamy: *na hełmie trzy pióra strusie*; na rysunku widzimy hełm z położoną na nim koroną¹¹⁸. Podobnie u Bernarda Herynga, nobilitowanego w Warszawie 19 grudnia 1791 roku, czytamy: *w hełmie trzy pióra strusie*; na rysunku na hełmie widzimy również koronę¹¹⁹. Żeby niepotrzebnie nie mnożyć dalszych przykładów, należy też zaznaczyć, że w niektórych dokumentach spotykamy w opisie tylko koronę, a na rysunku widzimy hełm. Używano więc dość swobodnie w opisie określeń, które nie znajdowały odzwierciedlenia w ikonografii herbu. Wszystkie wyżej podane przykłady mają na celu podkreślenie wiodącej roli ikonografii w tym okresie, to jest w latach 1764-1794.

Należy przedstawić jeszcze jeden przykład opisu herbu. W dyplomie szlachectwa wystawionym dla Pawła Wenturellego w Warszawie 12 marca 1792 roku czytamy: *w miejscu zaś hełmu korona złota*¹²⁰, a więc wyraźnie podkreśla się w tym opisie „wymienialność”, czyli zmienność tych elementów występujących nad tarczą. Nie wiadomo, czy był to przejaw pewnej bezradności, czy też było to odbicie ówczesnego przekonania o tym, że hełm, korona i przedmioty nad nimi pełnią tę samą funkcję.

Jeśli chodzi o herby obce, to opis w przywileju nobilitacji odpowiada wiernie wizerunkowi. W przypadku opisu herbu polskiego opis zgodny: z wizerunkiem tylko w odniesieniu do godła (np. nobilitacja Jana Baytela z herbem Sulima z 1506

69. Herb Pawła Wenturellego, nobilitowanego w Warszawie 12 III 1792 roku

¹¹⁸ Kancl., ks. 100, s. 166.

¹¹⁹ ML, ks. 220, s. 437.

¹²⁰ Kancl., ks. 100, s. 214.

roku¹²¹, czy Doroty Cimerman z herbem Godziemba z 1505 roku¹²²); podaje tylko nazwę określającą herb (np. nobilitacja Jana Hayna z herbem Jasińczyk z 1569 roku¹²³); zgodny w całości z wizerunkiem. Wersje pierwsza i druga pozostawiają dużą dowolność w realizacji samego wizerunku poza godłem, a czasem i w przypadku samego godła, jeżeli jego przedstawienie graficzne nie jest związane z adopcją do określonej rodziny (np. herb Korab Ligęzy z Byszewic, nobilitowanego w roku 1511). Godło w tym herbie nie jest zamknięte tarczą, a prostokątną powierzchnią błękitnego koloru, określoną jako *spatium*¹²⁴.

W przywilejach nobilitacji ikonografia jest albo ściśle związana z opisem, albo występuje duży margines dowolności, w tym drugim wypadku spotykamy się z ujmowaniem lub dodawaniem elementów.

Ciekawym przykładem ewolucji (ujmowania) elementów herbu jest wyeliminowanie hełmu i posadzenie na tarczy samej korony, jak na przykład u nobilitowanego w Krakowie 28 lipca 1543 roku Bartłomieja Romera, adoptowanego z rodziną do herbu Jelita przez braci Czernieńskich, Dionizego Secygniowskiego i Andrzeja Makowskiego¹²⁵. Osadzenie korony na tarczy spowodowało wyeliminowanie labrów. W wiekach XVII i XVIII zastąpiono je najpierw gałązkami palmowymi i oliwnymi, a później panopliami, żeby uzupełnić pustą przestrzeń za tarczą, stwarzając tym samym – wzorem innych kancelarii europejskich – nowe ornamenty zewnętrzne.

Rozwój elementów herbu nobilitowanych należy rozpocząć od samego godła położonego na polu (przeźreni). Drugi etap to zamknięcie pola tarczą; trzeci to pojawienie się hełmu zamkniętego z samą tylko chustą na hełmie, która następnie przekształca się w labry. Nad hełmem zaś pojawia się klejnot. Czwarty etap to dodanie do hełmu korony: hełm coraz częściej staje się otwarty. Jest to szczytowy okres rozwoju elementów herbu. Później zaczyna się okres ich upraszczania (ujmowania), w opisie i ikonografii. Występuje na przykład herb, który składa się tylko z godła zamkniętego tarczą, z postawionym na niej hełmem lub koroną, ale bez labrów czy klejnotu. Szczególnie widać to na przykładzie hełmu, który w pewnym okresie razem z koroną, lub sama korona, pełni rolę klejnotu. Hełm stopniowo chowa się za tarczę, tracąc labry i ustępując miejsca samej tylko koronie.

Istnieje dwanaście typowych wariantów herbu w przywilejach nobilitacji:

1. Tarcza (pole, przestrzeń).
2. Tarcza, klejnot.
3. Tarcza, korona.
4. Tarcza, korona, klejnot.
5. Tarcza, hełm bez korony,
6. Tarcza, hełm bez korony, klejnot.

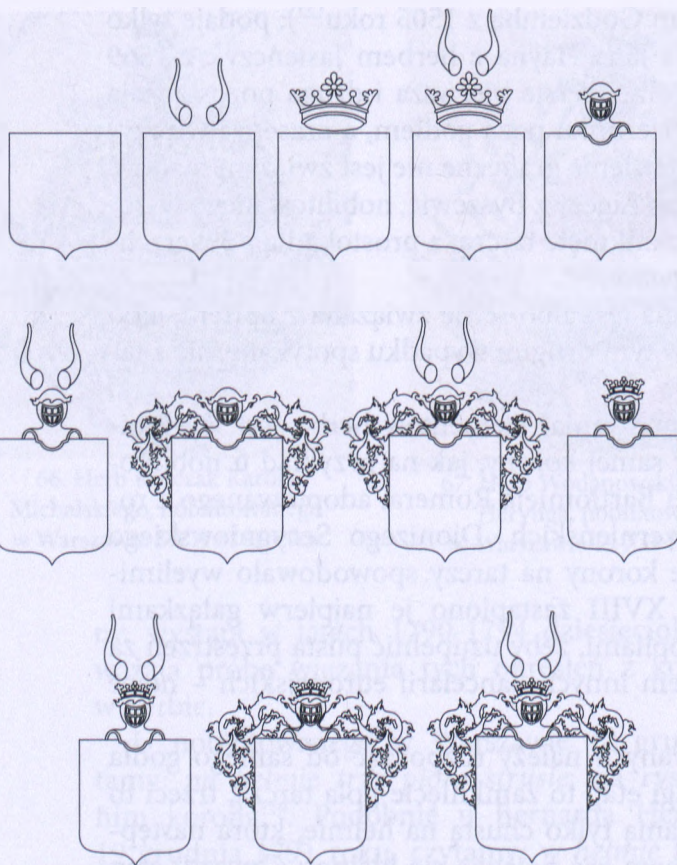
¹²¹ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 95v (s.176).

¹²² MK, ks. 21, k. 196.

¹²³ Tamże, ks. 157, k. 133.

¹²⁴ Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 874.

¹²⁵ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 15, s. 291.

70. 12 wzorów rozwoju ikonograficznego herbu nobilitowanych

umieszczony w podwójnej ramce kwadratowej, która ucina drzewo w połowie korony. Malujący pokazał więc dwa najważniejsze elementy herbu, opuszczając inne, to jest hełm, o którym jest mowa w opisie tego herbu. Nie jest to jedyny znany z dokumentów nobilitacji przypadek występowania samego klejnotu na tarczy. W opisie herbu nadanego Maciejowi ze Lwowa, w Krakowie 13 sierpnia 1531 roku, czytamy: *in clipeo torneamentali alio Lewarth*¹²⁷.

Podobnie u Jerzego z Warzyc, wójta, któremu dyplom szlachectwa wystawiono w Krakowie 16 kwietnia 1539 roku z herbem Trzy Trąby. Owe trąby namalowane nad tarczą są położone oddzielnie, z dużą przestrzenią między sobą¹²⁸.

Gdyby nie rysunek herbu Grunwaltha można by sądzić, że kopista opuścił hełm przy przepisywaniu dokumentu. Ewentualnie, że hełm był tak oczywistym elementem nad tarczą, że nie wymagał opisu. Niewy-

71. Herb Dołęga Michała Grunwaltha, nobilitowanego w Krakowie 11 III 1540 roku

7. Tarcza, hełm bez korony, labry.
8. Tarcza, hełm bez korony, labry, klejnot.
9. Tarcza, hełm z koroną.
10. Tarcza, hełm z koroną, klejnot.
11. Tarcza, hełm z koroną, labry.
12. Tarcza, hełm z koroną (w tym ze starożytną koroną królewską – zawojem), labry, klejnot.

W znanych przywilejach nobilitacji do roku 1572, sam klejnot położony nad tarczą występuje czterokrotnie. Trzy razy występuje w opisie herbu w tekście przywileju, a raz – co jest szczególnie ważne – na rysunku herbu, zamieszczonym w tekście dokumentu. Wizerunek ten razem z nobilitacją otrzymał 11 marca 1540 roku w Krakowie Michał Grunwalth¹²⁶. Nad tarczą widzimy drzewo dębowe, koloru naturalnego, jakby z niej wyrastające. Z lewej strony ma zieloną koronę, z prawej strony tarczy gałęzie bez liści. Herb jest

¹²⁶ MK, ks. 57, k. 187.

¹²⁷ Tamże, ks. 46, k. 61 v.

¹²⁸ Tamże, ks. 58, k. 183v.

kluczone, że w oryginalnych dyplomach pergaminowych wizerunki tych herbów posiadały hełmy nad tarczami. Nawet Szymon Okolski w swoim dziele podaje rysunek herbu, gdzie na samej tarczy siedzi łabędź zwrócony w jej prawą stronę¹²⁹.

Drugi z wymienionych elementów, hełm, występuje nad tarczą bez korony i klejnotu pięciokrotnie, i to tylko w opisach herbu. Po raz pierwszy u Jerzego z Bab, który uzyskał przywilej szlachectwa z herbem Godziemba w Krakowie, 10 czerwca 1487 roku: *galea vero in parte listi super tecta*¹³⁰. Po raz drugi u Władysława Radańskiego, który został nobilitowany w Iczynie 18 marca 1515 roku: *supra quod galea eminent, quod melius pictoris industria et opera in presenti privilegio, quod sibi et suae legitime posteritati serviat depictum apparebit*¹³¹. Także u Sebastiana ze Żnina, adoptowanego 24 kwietnia 1549 roku do herbu Poraj przez Benedykta Izdbieńskiego, biskupa poznańskiego oraz jego braci: Michała, Jakuba, Stanisława i Marcina, postawiony jest na tarczy hełm otwarty (*cum galea aperta*)¹³². Hełm otwarty (*galeam apertam deferens*) jest też u Tomasza z Krakowa, który otrzymał nazwisko Warpęski i został przyjęty do herbu Janina przez Łukasza Łęckiego, dworzanina królewskiego w Krakowie, 19 stycznia 1550 roku¹³³. Natomiast w Lublinie, 19 lipca 1569 roku Krzysztof Lasocki, starosta gostyński, przyjmuje do swojego herbu Dołęga braci: Jakuba, Leonarda, Tomasza Stroińskich. W opisie również wymieniono sam hełm ponad tarczą (*insignia sua vulgo Dołęga cum galea*)¹³⁴. Pospolita Dołęga jest więc połączona z hełmem. Jest on ważnym elementem, skoro w tak krótkim opisie został wymieniony obok nazwy samego herbu, pełniąc w tym wypadku rolę klejnotu.

Występuje też w tym znaczeniu w herbach: Godziemba, Poraj, Janina, Dołęga, Pogonia. Brak natomiast zbrojnego ramienia z mieczem, które w innych znanych przywilejach z herbem Pogonia zawsze występuje nad hełmem.

Również rolę klejnotu pełni położona nad tarczą korona. We Francji tę samą funkcję w XVI wieku przypisuje jej Michel Pastoureau¹³⁵. W Polsce otrzymuje na tarczy koronę razem z nobilitacją Kasper Schultz z braćmi, Baltazarem i Dominikiem, w Piotrkowie 6 czerwca 1550 roku. Z opisu dowiadujemy się, że jest to korona złotego, czyli żółtego koloru (*et coronam aurei sive glauci coloris in summitate clipei*)¹³⁶. Taka korona jest też opisana w dwóch dokumentach, w których rodzina Palczowskich adoptuje do swojego herbu Szaszor w dniu 21 lutego 1564 roku Kaspra Suskiego¹³⁷, a 4 lipca 1569 roku – Jana Czarnockiego¹³⁸.

¹²⁹ S. Okolski, *Orbis Poloni...*, t. 2, s. 1 (przy opisie herbu Łabędź, *latinis Cygnus*).

¹³⁰ MK, ks. 14, k. 213.

¹³¹ Tamże, ks. 29, k. 10.

¹³² Tamże, ks. 77, k. 209.

¹³³ Tamże, ks. 77, k. 358.

¹³⁴ Tamże, ks. 107, s. 514.

¹³⁵ M. Pastoureau, *Traite d'Heraldique*, Paris 1979, s. 207.

¹³⁶ MK, ks. 150, f. 34.

¹³⁷ A. Kamiński, *Suscy h. Szaszor (Orla) w XVI i XVII w.*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 14: 1935, s. 4 (druk przywileju).

¹³⁸ MK, ks. 108, k. 329v.

72. Herb Szaszor (Orla) Jana Czarnockiego, nobilitowanego w Lublinie 4 VII 1569 roku

73. Herb Szaszor (Orla) Jana Czarnockiego, nobilitowanego w 1569 roku

W obu wypadkach zdobią koronę trzy białe pióra strusia, które są klejnotem. Jednak na wizerunku tego herbu, zamieszczonym w oblatowanym w grodzie krakowskim przywileju Jana Czarnockiego, widzimy koronę, a z niej sterczy do góry sześć piór strusia¹³⁹. Wypełniają całą koronę położoną na tarczy. Niezgodna z opisem liczba piór namalowana przez wykonującego rysunek może świadczyć o ich zdobniczej roli. Gdyby była inna, malujący umieściliby trzy pióra zgodnie z opisem.

Trzykrotnie występuje korona w połączeniu z klejnotem. Dwukrotnie w ciągu trzech lat mają miejsce adopcje do herbu Jelita: w Krakowie – 28 lipca 1543 roku otrzymuje nobilitację wymieniona już wyżej rodzina Rome-rów, mieszczan krakowskich¹⁴⁰, a 21 stycznia 1546 roku – Wojciech Chaiński¹⁴¹. Uczestniczy w tych adopcjach kilku przedstawicieli różnych rodzin należących do tego herbu.

Opis klejnotu w tych dyplomach szlachectwa jest taki sam: korona złota, położona na tarczy, z której wystaje do góry głowa kozła, z rogami złotymi.

Bardzo trudno jest odpowiedzieć na pytanie: czy korona położona na tarczy, razem z klejnotem, pełni określoną rolę, czy jest tylko skrótem ikonograficznym? Może zbyt mało miejsca, które zostawiono na przedstawienie herbu, zmuszało malarza do rezygnacji z pewnych elementów. Zrezygnował więc z hełmu, który ustąpił miejsca koronie i klejnotowi. Korona jest dowodem łaski królewskiej, klejnot – wizerunkiem (znakiem) rodziny adoptującej.

Tylko w jednym przywileju szlachectwa z tego okresu występuje hełm z koroną. Jest to prawdopodobnie królewska korona zamknięta. Nadanie pochodzi z 7 grudnia 1521 roku i otrzymał je Maciej Brzezecki: *et in superiori parte clipei galea, super quam corona regia locata est, in cuius medietate pomum inauratum, ex cuius summitate crux aurea prominebit* (i na górnej części tarczy hełm, nad którym jest położona królewska korona, w środku której połączane jabłko, z którego wierzchołka będzie wystawał złoty krzyż)¹⁴².

Hełm z klejnotem pojawia się wśród analizowanych do roku 1572 przywilejów nobilitacji sześćdziesiąt dziewięć razy (na sto trzydzieści przywilejów). Jest to więc najczęściej występujące połączenie, które można dla tego okresu umownie nazwać podstawowym. Trzydzieści cztery razy występuje hełm z koroną i klejnotem, w tym w dwunastu przywilejach wyraźnie zaznacza się, że chodzi o koronę królewską. W dziewięciu dokumentach widzimy razem te elementy na rysunkach.

Na ostatnią grupę składają się: hełm, zawój i klejnot, znane z dwóch wizerunków zamieszczonych w oryginalnych przywilejach nobilitacji: dla Eberharda

¹³⁹ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 62, k. 978.

¹⁴⁰ MK, ks. 157, k. 133.

¹⁴¹ Tamże, ks. 71, k. 27.

¹⁴² Tamże, ks. 37, k. 307v.

Ferbera z 1515 roku¹⁴³, i dla Kacpra Rudigera z 1569 roku¹⁴⁴. W przywilejach szlachectwa w Polsce zawój nie był opisywany, chociaż istnieje możliwość określenia zawoju nazwą korony wśród owych trzydziestu jeden koron, występujących razem z hełmem i klejnotem. W kancelarii królewskiej urzędnik, mógł wykorzystać formularz kancelarii cesarskiej, gdzie zawój nazywa się starą królewską koroną.

Dla okresu obejmującego lata 1574-1763 sam klejnot nad tarczą w omawianych przywilejach nobilitacji występuje osiemnastokrotnie i to tylko w opisie herbu w tekście przywileju. Po raz pierwszy – w dokumencie dla Walentego Wąsowicza, któremu nadano nazwisko Połotyński i herb Połota w Warszawie, 1 stycznia 1580 roku (*manum sagitta transfixam, ardentem facem comprehendentem in campo rubeo, ac super eam deinde turim biculmineam instar turris ab eo inflammatae depictam* – rękę strzałką przeszytą, trzymającą płonącą pochodnię w czerwonym polu, a powyżej niej następnie wieżę z podwójnym szczytem, kształt wieży przez niego zapalanej namalowaną)¹⁴⁵. Brak jest w tym opisie takich elementów, jak hełm i korona, co przemawia za tym, że nad tarczą jest sama tylko płonąca wieża. Za tym stwierdzeniem przemawia jeszcze i ten fakt, że jest to jedyny herb wśród znanych przywilejów nobilitacji z czasów Stefana Batorego, w którego opisie w tekście tego dokumentu pominięto hełm i ewentualnie koronę. Natomiast według Bartosza Paprockiego, herb z nobilitacji Walentego Wąsowicza posiadał hełm i koronę, co widzimy na zamieszczonym przez niego drzeworycie w pracy *Herby rycerstwa polskiego*, wydanej w 1584 roku¹⁴⁶.

Znamy jeszcze jeden przywilej, wystawiony pod Pskowem 14 września 1581 roku dla Franciszka Włockiego, adoptowanego do herbu Jelita przez Jana Zamojskiego, gdzie hełm i korona też nie występują. Nobilitowany otrzymuje tylko, za zgodą Jana Wierzbickiego i jego rodziny, *znak Ostrzew zwany inaczej Strep*¹⁴⁷. Z opisu nie dowiadujemy się jednak, gdzie to strzemię jest położone: czy nad tarczą, czy w tarczy obok kopii Zamojskiego. Stąd rola tego opisu jako dowodu przemawiającego za tym, czy hełm był czy nie, jest niewystarczająca. Nawet jeżeli przyjmiemy, że strzemię jest położone nad tarczą, nie będzie to jeszcze świadczyć na korzyść istnienia hełmu czy korony.

74. Herb Eberharda Ferbera, nobilitowanego w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku

75. Herb Kacpra Rudigera, nobilitowanego w Knyszynie 16 XI 1569 roku

¹⁴³ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300 D/82, nr 230b.

¹⁴⁴ AP Toruń, oryg. perg., sygn. 3031a.

¹⁴⁵ CPAHU we Lwowie, F.13, Przem. gr., ks. 297, s. 599; MK, ks. 123, k. 71.

¹⁴⁶ B. Paprocki, *Herby rycerstwa...*, s. 214.

¹⁴⁷ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 216, s. 2568.

Nawet w późniejszych latach, kiedy przedstawiano klejnot ze wszystkimi elementami nad tarczą, nie zawsze wymieniano je w opisie. Zakładano, że pióra strusie w herbie Jelita¹⁴⁸, czy ręka zbrojna trzymająca miecz, będąca klejnotem herbu Prus¹⁴⁹, czy wreszcie ręka przebijająca kulę w herbie Krzywda¹⁵⁰, jest umieszczona na hełmie lub koronie, ewentualnie na obu tych elementach występujących razem. Nie znając jednak wizerunków tych herbów i zważywszy na niewielką liczbę tak przedstawianych opisów, musimy zakładać zgodnie z opisem, że chodzi o klejnot. Dopiero znajomość wizerunków tych herbów z oryginalnych dyplomów nobilitacji pozwoliłaby dokładnie określić, jak daleko posunięto się w ujmowaniu elementów konkretnego herbu.

Drugi z elementów, hełm, występuje nad tarczą bez korony i klejnotu, pełniąc rolę tego ostatniego tylko trzykrotnie. Po raz pierwszy został położony na tarczy w herbie Sebastiana Cribellusa, który otrzymał nobilitację i tytuł rycerza złotego (*equus auratus*) w Warszawie 3 marca 1578 roku (*cum scuto galea*)¹⁵¹. A po raz drugi, jak wynika z opisu herbu (*nempe monocerontem, iisdem coloribus et lacinii atque galeae ornamentis*), u Kaspra Gulińskiego, i jego żony Doroty, nobilitowanych w Krakowie 17 marca 1595 roku i adoptowanych do herbu Bończa przez Dymitra Solikowskiego, arcybiskupa lwowskiego¹⁵². Opis ten można rozumieć albo jako przedstawienie tylko samego klejnotu, albo jako wyobrażenie godła oraz samego hełmu otoczonego labrami i ozdobami. Trzeci herb z samym hełmem nad tarczą otrzymali bracia Iskrzyccy: Bazyli i Kiryło w Warszawie 28 maja 1659 roku (*galeae desuper eminenti*)¹⁵³.

Sama korona, pełniąc również rolę klejnotu, występuje w tym okresie tylko w jednym dokumencie nobilitacji. Widzimy ją nad tarczą w herbie Przerowa na pergaminowym oryginalnym dyplomie wystawionym w Krakowie w 1676 roku dla Aleksandra Bałabana¹⁵⁴.

Siedmiokrotnie występuje korona w połączeniu z klejnotem. W przywilejach dla Adama Sieroszewskiego z 1590 roku, Sebastiana Dąbrowskiego z 1638 roku i Sebastiana Rybczyńskiego, dołączone są do niej kolejno: pióra pawie, pióra pawie z otwartą bramą, pióro strusia przeszyte strzałą¹⁵⁵. Czwartej koronie, w herbie Mikołaja Bye (de Biję), nobilitowanego w Warszawie 30 września 1641 ro-

¹⁴⁸ MK, ks. 133, k. 555v; CHAPU w Kijowie, F. 37, Kamień. ziem., ks. 22, k. 233. Dyplom nobilitacji dla Zachariasza i Teodora Manikowskich, wystawiony w Warszawie 8 czerwca 1593 roku.

¹⁴⁹ MK, ks. 138, k. 181. Dyplom nobilitacji Stanisława Porembińskiego, wystawiony w Warszawie 13 czerwca 1593 roku.

¹⁵⁰ Tamże, ks. 201, k. 113/108.; Dyplom nobilitacji dla Andrzeja Żalskiego, wystawiony w Warszawie 28 sierpnia 1658 roku.

¹⁵¹ Tamże, ks. 118, k. 193.

¹⁵² Tamże, ks. 139, k. 111.

¹⁵³ RPADA w Moskwie, F. 389, Metryka Ruska (Wołyńska), ks. 220, k. 60; *Ruska (wołyńska) metrika...*, s. 135.

¹⁵⁴ Arch. m. Przemysła, oryg. perg., sygn. 104 – odmiana herbu Przerowa polega na tym, że na chorągwi umieszczony, stoi wspięty kozioł; druk: J. Harwot, Z. Jedynek, *Przemyskie sobieszciana*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, t. 3 (1986), s. 120-127.

¹⁵⁵ MK, ks. 133, k. 442v; k. 512.

ku, dołączono głowę z szyją smoka, na wzór prawie psa białego, trzema czerwonymi belkami przepołowioną, z pyskiem otwartym z językiem wystającym¹⁵⁶. Natomiast 24 marca 1597 roku, wystawiono w Warszawie trzy przywileje dla: Iwana Arnalta Karyszewskiego¹⁵⁷, Malisza Karyszewskiego¹⁵⁸ i Maksyma Przepiórczyńskiego¹⁵⁹, gdzie w opisach herbów klejnot połączono z koroną, a na ich rysunkach zamieszczonych w tych dyplomach, widzimy też hełmy oraz labry.

W tym okresie tylko w jednym dokumencie nadania szlachectwa występuje hełm z koroną (*super casside vero corona*). Otrzymał je – razem z przywróceniem szlachectwa i herbem Nałęcz – Andrzej Franciszek Cichocki w Grodnie 12 listopada 1726 roku¹⁶⁰.

Hełm z klejnotem pojawia się pięćdziesiąt razy (na sto siedemdziesiąt siedem przywilejów). W stosunku do poprzedniego okresu, tj. czasów panowania Jagiellonów, gdzie było to najczęściej występujące połączenie, musiało ustąpić miejsca innej kombinacji elementów. Tym podstawowym połączeniem stał się hełm z koroną i klejnotem, występujący dziewięćdziesiąt siedem razy, w tym w dwunastu przywilejach wyraźnie zaznaczono, że chodzi o koronę królewską. W dwudziestu dziewięciu dokumentach widzimy te elementy na rysunkach.

Na ostatnią grupę składają się: hełm, zawój i klejnot, znane tylko z jednego wizerunku zamieszczonego w oryginalnym przywileju nobilitacji dla Gabriela Prewancjusza-Władysławskiego z 1609 roku¹⁶¹.

Należy wspomnieć o jeszcze jednym dokumencie nobilitacji, który otrzymał Jerzy Biderman w Warszawie 12 kwietnia 1598 roku. Opis herbu (*Griphem videlicet cum stella aurea in campo ceruleis et ornamentis*)¹⁶² pozostawia duży margines dowolności, jeżeli chodzi o elementy wokół tego godła. Mogą one oznaczać labry, hełm, koronę lub wszystkie te elementy razem. Niewykluczone, że wizerunek w oryginalnym dyplomie tego przywileju posiadał gryfa nad tarczą.

Dla okresu obejmującego lata 1764-1794 klejnot bez wymieniania hełmu i korony nad tarczą występuje trzykrotnie w omawianych przywilejach nobilitacji i to tylko w opisie herbu w tekście przywileju. Po raz pierwszy

78. Herb Jerzego Bidermana, nobilitowanego w Warszawie 12 IV 1598 roku

¹⁵⁶ MK, ks. 185, k. 411v – *caput ac collum draconis instar fere canis albi, tribus dimidiatis trabeis rubris cum rostro bicipiti ex ore eminenti*.

¹⁵⁷ CHAPU w Kijowie, F. 37, op. 1, Kamień. ziem., ks. 25, k. 79 (78) – 79v (78v).

¹⁵⁸ Kamień. ziem., k. 77 (76).

¹⁵⁹ Tamże, k. 75 (74).

¹⁶⁰ MK, ks. 256, k. 70.

¹⁶¹ Arch. UJ, oryg. perg., sygn. 607; druk: J. Muczkowski, *Programma popisów publicznych liceum krakowskiego św. Anny z roku szkolnego 1848/1849*, Kraków 1849, s. 43-45 (bez listy świadków).

¹⁶² AP Kraków, Krak. ziem., ks. 135, s. 66.

79. Herb Splawa Mateusza Neymana,
nobilewanego
w Warszawie 16 III 1776 roku

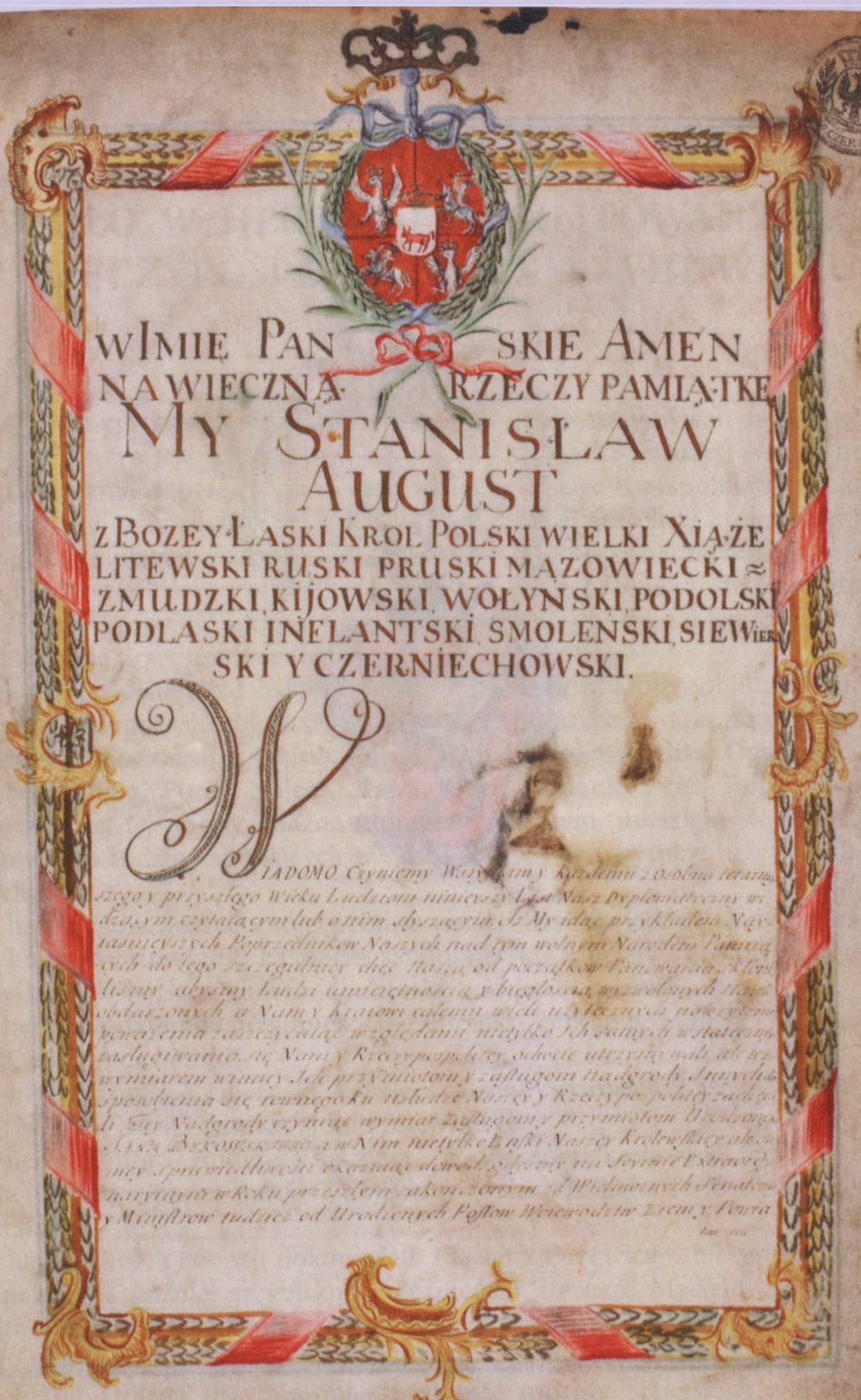

80. Herb Pióra Jana Chęckiego,
nobilewanego w Warszawie
28 IX 1768 roku

81. Herb Gryf Biały Jana
i Kazimierza Bykowskich,
nobilewanych w Warszawie
6 V 1776 roku

w omawianym wyżej dokumencie z 1764 roku dla rodzeństwa Hyż. Nie znając jednak wizerunków tych herbów, pochodzących z oryginalnych dyplomów pergaminowych nie wiemy, czy posiadały hełm i ewentualnie koronę lub inne ozdoby zewnętrzne i musimy zakładać, podobnie jak w latach 1574-1763, że chodzi o sam klejnot. Dopiero znajomość wizerunków tych herbów zamieszczonych w oryginalnych przywilejach szlachectwa pozwoli określić, jak daleko posunięto się w ujmowaniu elementów konkretnego herbu. Jeśli chodzi o inne warianty, to sam hełm występuje w opisie nad tarczą i bez korony tylko dwukrotnie; sama korona – dziesięciokrotnie w opisie, a piętnaście razy na rysunku; korona w połączeniu z klejnotem – czterdziestokrotnie, na rysunku – osiemdziesiąt pięć razy; hełm z koroną – sześć razy, na rysunku pięciokrotnie; hełm z klejnotem pojawia się dziewięćdziesiąt dziewięć razy w opisie, a dwadzieścia osiem razy na rysunku; natomiast hełm z koroną i klejnotem występuje dziewięćdziesiąt siedem razy w opisie herbu w tekście przywileju i sto dziewięćdziesiąt razy widzimy go na zamieszczonych przedstawieniach graficznych herbu.

WIMIE PAN SKIE AMEN
 NA WIECZNA RZECZY PAMIĄTKĘ
 MY STANISŁAW
 AUGUST

Z BOZEY ŁASKI KRÓL POLSKI WIELKI XIĄŻE
 LITEWSKI RUSKI PRUSKI MAZOWIECKI
 ZMUDZKI KIJOWSKI WOŁYNSKI PODOLSKI
 PODLASKI INELANTSKI SMOLENSKI SIEWIER
 SKI Y CZERNIECHOWSKI.

W

WIA DOMO Czynie my Wzrostamy y Krademmy z Obojma Teraz
 szego y przyszłego Wieku Ludzkomu umiemy z Łaski Nasz Dyplomatyczny
 dzieł, ym czytającym lub o nim słyszającym. Je My idąc przykładać Nasz
 iasniwoznych Poprzedników Naszych nad tym wolnym Narodem Pamiętając
 ich do tego że egadniej chce Nam, od początków Państwa naszego
 listny abymy ludzi umiortetności y bezgłosia, yz wolnych Nasz
 obdarzonych u Nam y Krotom caleni wcieli użycznymi morderstwu
 perazem zaszczepiac w zgle dami, nie tylko ich samych w stateczny
 zachętwania. się Nam y Rzeczy poproszycy, odhoie utrzymać, nabi ab
 wymiarem użycznym ich przymiotom y zasługom nadgrody. Imych
 spowolucia się, równego ku Wolności Nasz y Rzeczy, polity zachę
 li. Szy Nadgrody czyniac wymiar zasługom y przymiotom Urodziny
 1752 z dżozostkow, a w Nim nie tylko alki Nasz y Krotokstacy ab
 inicy y prawitelluści, ezoznac dowod, yżozimy na Sęozimic Extrac
 narytym w koku przyzłym, akom, zozim. J Władawiczech Sęozim
 y Mysłow tudaci od Urodzinych Postow Wierowidim z zom, y Forta
 1752

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Jana i Kazimierza Bykowskich, wystawionego w Warszawie 6 V 1776 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Jana i Kazimierza Bykowskich z 1776 roku

Rozdział II

GODŁO W HERBACH NOBILITOWANYCH W RZECZYPOSPOLITEJ W XV-XVIII WIEKU

Możemy wyróżnić trzy grupy herbów, które otrzymywali nobilitowani. Pierwsza jest wyłącznie właściwa dla heraldyki polskiej – są to herby otrzymane przez adopcję lub nadanie. Druga – wspólna z heraldyką europejską – w przywilejach szlachectwa określana w kancelarii królewskiej jako *imagines novae* lub *nova arma*. Trzecia, wywodzi się wprost z heraldyki europejskiej – są to herby w całości przeniesione do Polski i zatwierdzone często bez żadnych zmian. Te trzy grupy, to: adopcja, *imagines novae* i zatwierdzenia istniejących herbów, które będą przedmiotem analizy.

Znanych jest dwieście dziewięćdziesiąt osiem herbów, które nobilitowani uzyskali poprzez adopcję. Herby, do których najczęściej przyjmowano nobilitowanych to: **Odrowąż**, **Godziemba**, **Korab**, **Topór**, **Ciołek**, **Dołęga**, **Jelita**, **Ogończyk**, **Łabędź**, **Jastrzębiec**, **Poraj**, **Nałęcz**, **Rawa**, **Gryf**, **Abdank**, **Prus**, **Rola**, **Junosza**. Wyodrębnienie tej grupy można tłumaczyć częstym udziałem w adopcjach przedstawicieli rodzin zajmujących w XVI i XVII wieku wysokie urzędy świeckie czy duchowne.

Do herbu **Odrowąż** adoptują nobilitowanych Szydłowieccy: Jakub, podskarbi wielki koronny; Krzysztof, kasztelan sandomierski, kanclerz koronny, wojewoda krakowski; Mikołaj, kasztelan sandomierski, podskarbi koronny.

Do herbu **Godziemba** przyjmują: Jan Lubrański, biskup poznański i Mikołaj Lubrański, wojewoda kaliski.

Do herbu **Korab** – Jan Łaski, kanclerz koronny; Jarosław Łaski – wojski sieradzki; Mikołaj Łaski – krajczy stołu królewskiego.

Do herbu **Topór** – Andrzej z Tęczyna – podkomorzy krakowski; Jan z Tęczyna, starosta lubelski; Gabriel Tarło – kasztelan radomski; Mikołaj Tarło – chorąży sandomierski.

Do herbu **Ciołek** adopcji dokonywali: Maciej z Drzewicy – biskup przemyski, podkanclerzy, a później arcybiskup gnieźnieński; Bernard Maciejowski – sędzia lubelski; Stanisław Maciejowski – marszałek nadworny, kasztelan sandomierski i jego brat, Mikołaj, dworzanin królewski.

Do herbu **Dołęga** przyjmowali członkowie rodziny Srzeńskich z Sokołowa w osobach: Feliksa – kasztelana dobrzyńskiego, starosty płockiego; Filipa – wojewody płockiego, starosty malborskiego i płockiego.

3. Herb Odrowąż (XVI w.)

4. Herb Godziemba (XVI w.)

5. Herb Topór (XVI w.)

6. Herb Ciołek (XVI w.)

7. Herb Dołęga (XVI w.)

8. Herb Jelita (XVI w.)

Do herbu **Jelita** – Jan Zamoyski, hetman i kanclerz koronny, pierwsza osobistość życia politycznego w Polsce do roku 1605.

Wystawiane były też przywileje, w których jedna i ta sama osoba przyjmowała do swojego herbu w ciągu krótkiego okresu kilku nobilitowanych. Między innymi Aleksander Kłodnicki, podstoli braclawski, dworzanin i rotmistrz nadwornej chorągwi kozackiej, przyjął w ciągu jednego dnia, to jest 25 lutego 1673 roku do swojego herbu Sas kilku nobilitowanych – Kozaków¹.

Przyjmowanie nobilitowanych, między innymi przez wyżej wymienione osobistości do swoich herbów, jest ważne ze względu na przedstawienia ikonograficzne, jakie były umieszczane w dyplomach szlachectwa. Adoptujący uczestnicząc w życiu politycznym i społecznym, pozostawili po sobie dość bogatą spuściznę heraldyczną (na przykład pieczęcie). Jej porównanie z herbami malowanymi i opisywanymi w przywilejach szlachectwa często pozwala ustalić zmiany, które nastąpiły w wizerunkach, jakie otrzymywali nobilitowani. Wynikały one również stąd, że król dodatkowo rozszerzał uszlachconym stare polskie herby z adopcji. Była to jednak pewna osobista ingerencja króla, ze względu na istniejącą demokrację szlachecką.

W wieku XVII zwiększa się liczba przywilejów, w których brak jest opisu herbu. Występuje wówczas tylko informacja, że jest on na środku dyplomu szlachectwa namalowany ręką malarza. Taki przywilej otrzymali między innymi w Krakowie 13 kwietnia 1633 roku Jost i Stanisław Cyrusowie. O tym jaki herb otrzymali dowiadujemy się dopiero z przedstawienia ikonograficznego zamieszczonego w dyplomie ich szlachectwa².

Przedstawienia graficzne już istniejących i używanych herbów polskich były wszystkim znane, nie wymagały więc opisu, wystarczała krótka informacja, o jaki herb chodzi. Dodatkowych wiadomości na temat herbu nobilitowanych dostarczały nazwiska

9. Herb Josta i Stanisława Cyrusów-Sobolewskich, nobilitowanych w Krakowie 13 III 1633 roku

¹ Nobilitację i herb Sas 25 lutego 1673 roku otrzymali: Stefan Kunicki, razem z siostrzeńcami, (MK, ks. 209, k. 636); Ilnat Szulha Dumiński, (MK, ks. 209, k. 635); Dymitr Dymitraszek-Rayca (MK, ks. 209, k. 633).

² Oryg. perg. w posiadaniu prywatnym w Katowicach; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, Kielce 1993, z. 9; AP w Krakowie, Krak. gr. rel., ks. 61, s. 966-975; MK, ks. 180, k. 116v-119v; Biblioteka Narodowa, rkps IV/5581, k. 363-366v – B.H. Łuszczynski *Kodex heraldyczny*; Fund. XX Czart., rkps 964, s. 217.

10. Herb Josta i Stanisława Cyrusów-
-Sobolewskich, nobilitowanych
w 1633 roku

11. Herb Josta i Stanisława Cyrusów-
-Sobolewskich, nobilitowanych
w 1633 roku

12. Herb Lis (XVI w.)

rodzin adoptujących. W przywileju wystawionym w Warszawie 12 czerwca 1593 roku dla Macieja Russela nie tylko podkreśla się, że został on adoptowany do herbu Lis przez Krzysztofa Kwileńskiego z Nienaszowa, ale że został przyjęty do herbu, który *vulgo Stary Lis nuncupatur*³. Podkreśla się przy pomocy dodatkowego przymiotnika starożytność tego znaku graficznego.

W kilku wypadkach nazwiska rodzin adoptujących, pozwalają ustalić herb, który otrzymali nobilitowani. Między innymi dowiadujemy się, że Jerzy Pipan, sekretarz królewski i jego brat Andrzej, razem z dyplomem nobilitacji wystawionym 30 kwietnia 1662 roku otrzymali herb matki, czyli Junoszę. W dokumencie zaznaczono, że w linii macierzystej pochodzą od rodziny Umieckich⁴.

W innych znanych przywilejach z herbem Junosza często wymieniano tylko jego nazwę. Uznano ten herb za tak znany, że nie umieszczano w tekstach dyplomów szlachectwa jego opisu. Należałoby więc przyjąć, że ta forma określania herbu jest równoznaczna z brakiem jakichkolwiek zmian w jego przedstawieniu ikonograficznym. Gdyby było inaczej, umieszczono by niewątpliwie informację na ten temat.

W kancelarii królewskiej tworzone herby łącząc ze sobą elementy już istniejących herbów polskich. Były one często rozszerzane przez panującego o dodatkowe elementy. Oprócz części godła państwowego (orzeł biały), królowie elekcyjni rozszerzyli herby nobilitowanych swoim znakiem rodzinnym (na przykład: wilcze zęby Batorówych czy snopek Wazów).

Również obok własnego herbu nobilitowanego występuje herb rodziny adoptującej oraz wyróżnienie królewskie. Tarcza zostaje wówczas podzielona w pas lub słup na dwa pola, w zależności od tego, jakie elementy mają być połączone ze sobą.

³ MK, ks. 138, k. 191.

⁴ Tamże, ks. 203, k. 69.

Bywa, że herby członków tej samej rodziny różnią się między sobą. W przypadku herbu Dołęga jest to dziewięć różnych opisów w tekstach dokumentów szlachectwa. Pierwszy z nich otrzymał Jakub z Milicz (Milicze), obdarzony szlachectwem w Krakowie 19 marca 1530 roku⁵. W przywileju, który otrzymał, herb został wymieniony tylko z nazwy. Można przypuszczać, że informacja ta odnosi się do samej tarczy i godła w niej umieszczonego. Jednak inne dokumenty szlachectwa z tego okresu przeczą takiej interpretacji. Nobilitowany w Lublinie 20 maja 1569 roku, razem z synami, Piotr Hayn, mieszczanin miasta Gdańska, został przyjęty do herbu Jasińczyk (Jasiona) przez Jana Karczewskiego⁶. Z tekstu tego przywileju dowiadujemy się, że został adoptowany do *familiae Jasionorum*. Natomiast przedstawiony na środku tego dokumentu herb posiada klejnot (ogon z piór pawich) i wszystkie pozostałe ornamenty zewnętrzne⁷.

13. Herb Jasińczyk Piotra Hayna, nobilitowanego w Lublinie 20 V 1569 roku

Opisy herbu Dołęga w kolejnych przywilejach nobilitacji, w których rodziną adoptującą są nadal Srzeńscy z Sokołowa, potwierdzają wyrażoną wyżej wątpliwość. W wystawionym 11 marca 1540 roku dyplomie szlachectwa, w którym Filip Srzeński z Sokołowa, wojewoda płocki i starosta malborski przyjmuje do swojego herbu Michała Grunwaltha, mieszczanina malborskiego, herb Dołęga został opisany następująco: *calx seu babatum foramina in se sex habens, intra sagittam, supra crucem deferens in campo caeruleo (kopyto czyli podkowa mająca na sobie sześć otworów, w środku strzałę, powyżej krzyż położony w błękitnym polu)*⁸. W herbie namalowanym na środku tego przywileju widzimy podkowę z opisanymi sześcioma otworami, strzałę i krzyż. Strzała znajduje się w środku podkowy grotem na dół, który jest wbity w jabłko. Natomiast złoty krzyż przebija bark podkowy dolnym ramieniem, które wbija się w nasadę strzały, dzieląc ją na dwie części⁹. Nie wiemy, czy to wyobrażenie zamieszczone w tarczy jest odwzorowaniem elementów z herbu Filipa Srzeńskiego. Chociaż można tak przyjąć, bowiem w dalszej części opisu herbu Grunwaltha jest mowa o uzupełnieniu tego przedstawienia, które widzimy w klejnocie (drzewo dębowe w połowie zielone, a w połowie uschnięte). Gdyby to uzupełnienie dotyczyło również godła, niewątpliwie znalazłaby się na ten temat informacja przy opisie przedmiotów w tarczy.

14. Herb Dołęga Michała Grunwaltha, nobilitowanego w Krakowie 11 III 1540 roku

⁵ MK, ks. 44, k. 548.

⁶ Tamże, ks. 157, k. 133.

⁷ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 23v (s. 31).

⁸ MK, ks. 57, k. 187.

⁹ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 26 (s. 39).

Z kolei do herbu Dołęga przyjmuje Marcina z Bielska 17 marca 1552 roku Feliks Srzeński z Sokołowa, wojewoda płocki. W tekście tego przywileju czytamy: *babatum sagittam habens intermediam desuper vero crucem in campo rubro (podkowa strzałę mająca w środku, w górze zaś krzyż w czerwonym polu)*¹⁰. Z tego opisu dowiadujemy się o odmianie herbu Dołęga, poprzez barwę pola tarczy. W innych przywilejach z 1553 roku, gdzie Feliks Srzeński przyjmuje do swojego herbu tego samego dnia, to jest 7 sierpnia, Adama Radziwińskiego¹¹ i Jana z Grabowa¹², pole tarczy jest błękitne. W herbie Adama Radziwińskiego krzyż jest zaćwieczony na podkowie, a strzała położona w jej środku, z grotem skierowanym na dół. Natomiast u Jana z Grabowa strzała została skierowana grotem do środka podkowy.

Kolejny przywilej szlachectwa z herbem Dołęga otrzymał w Wilnie 27 września 1563 roku Marcin Podgórski. Herb ten został dwukrotnie opisany w tekście tego przywileju. Z tą różnicą, że przy opisie rodziny adoptującej użyto określenia: *cus-pide prominentem*, a przy opisie herbu nadawanego: *cus-pide eminentem*¹³. Odnoszą się one do strzały położonej między rogami podkowy. Wynikałoby z nich, że w herbie Jana Makowieckiego, archidiakona warszawskiego, kustosza wileńskiego i sekretarza królewskiego, strzała była skierowana grotem do góry. Dla Podgórskiego zmieniono ten wizerunek, kierując strzałę grotem na dół.

Jednak z dokumentu nobilitacji dla Kaspra, Mateusza i Wieńczysława Dmoszyńskich, adoptowanych w dniu 16 czerwca 1569 roku do herbu Dołęga, również przez Jana Makowieckiego, strzała została skierowana grotem do podstawy tarczy (*et intra sagittam inversam inferius habentem*)¹⁴. Analizowany herb był więc często nadawany nobilitowanym w czasach panowania Jagiellonów w Polsce, co potwierdza zapis z omawianego dyplomu dla Dmoszyńskich, gdzie król zaznacza, że herb ten nadał już wcześniej wymienionym razem z Kasprem jego braciom: Mateuszowi i Wieńczysławowi, gdzie czytamy: *który nazywa się Dołęga, podkowę mianowicie w polu niebieskim czyli błękitnym, na jej wierzchołku krzyż i wewnątrz mającą strzałę skierowaną ku dołowi, co najlepiej dzięki staranności i pracy malarza w poprzednim przywileju nadanym przez Nas jego braciom, jest namalowane*¹⁵. W tym wypadku wymieniając ponownie razem z Kasprem jego braci, król tym ostatnim potwierdził otrzymany przez nich wcześniej herb Dołęga.

Z przytoczonych przykładów widać, że jedynym stałym elementem w herbie Dołęga była podkowa. Wśród znanych przywilejów nobilitacji z tym herbem znajduje się odmiana, w której opuszczono krzyż, pozostawiając podkowę ze strzałą

¹⁰ MK, ks. 80, k. 180.

¹¹ Tamże, ks. 84, k. 112.

¹² Tamże, ks. 84, k. 114v.

¹³ Tamże, ks. 96, k. 175.

¹⁴ AGAD, Warszawskie ziemskie, ks. 99, k. 99v-100.

¹⁵ Tamże – *quod Dotuga nuncupatur, hoc videlicet soleam in campo coelestino seu lazureo in eiusque superficie crucem et intra sagittam inversam inferius habentem, quo melius pictoris industria et opera in priori privilegio fratribus eius per nos concessio depictum extat.*

w środku, grotem skierowaną na dół. Takie wyobrażenie tego herbu zostało wrysowane w tekst przywileju nobilitowanego w Piotrkowie 22 lutego 1565 roku Wojciecha Rościszewskiego i jego braci¹⁶. Nie znając jednak wyobrażeń herbu Dołęga Wojciecha Starozrzebskiego, który adoptował Rościszewskich, nie możemy z całą pewnością stwierdzić, że mamy do czynienia ze zmienionym herbem. Niewykluczone, że Dołęga Starozrzebskiego nie posiadała krzyża, stąd mielibyśmy adopcję do herbu w jego niezmienionej postaci. Wizerunek zamieszczony w przywileju nobilitacji byłby zatem zgodny w całości z herbem adoptującego.

Uzupełniając rozważania o różnych przedstawieniach graficznych herbu Dołęga należy zauważyć, że już Franciszek Piekosiński w swojej pracy *Heraldyka polska wieków średnich* zamieszcza dwa odmienne wizerunki tego herbu. W polskiej części Herbarza Złotego Runa, czyli tzw. *roli marszałkowskiej z roku 1461*, strzała jest skierowana grotem do góry, a na pieczęci Michała Lasockiego, podkomorzego dobrzyńskiego z roku 1451, grotem na dół¹⁷.

Z kolei herb Ciołek opisywany jest w znanych przywilejach nobilitacji według jednego i tego samego wzoru (z jednym tylko wyjątkiem). Pierwszy dyplom szlachectwa z tym herbem otrzymał w Krakowie 15 listopada 1504 roku Szymon Kulawy z Buczyny. W dokumencie tym czytamy: *dans ei vitulum cornutum rubeum in scuto flaveo et campo aureo seu glauco pro clenodio seu armis, ipsa in medio litterarum nostrarum arte pictoria sunt figurata (nadając jemu ciołka rogatego czerwonego, w tarczy niebieskiej i polu złotym czyli żółtym za klejnot czyli herb, same w środku naszego dokumentu sztuką malarską są przedstawione)*¹⁸. Nie mając żadnego wizerunku tego herbu z przywileju nobilitacji nie wiemy, jak malowano ciołka rogatego. Z opisu wynika, że umieszczano go w błękitnym polu na żółtym tle w kształcie kwadratu lub prostokąta¹⁹.

Wyżej przytoczony opis nie został zamieszczony w jednym przywileju tej grupy. Otrzymał go w roku 1535 Maciej z Jeżowa, kustosz skarbu królewskiego. Zostali w nim wymienieni tylko przedstawiciele rodzin adoptujących: Maciej z Drzewicy – arcybiskup gnieźnieński, Bernard Maciejowski – komornik czchowski, Samuel Maciejowski – kanonik gnieźnieński i krakowski²⁰.

Drugą grupę godeł opisywanych według jednego wzoru, podobnie jak herb, stanowią przywileje nobilitacji z herbem Korab. Wśród siedmiu znanych dyplomów szlachectwa z pierwszej połowy XVI wieku, tylko w jednym opis różni się

15. Herb Dołęga Wojciecha Rościszewskiego, nobilitowanego w Piotrkowie 22 II 1565 roku

¹⁶ MK, ks. 99, k. 179.

¹⁷ F. Piekosiński, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków 1899, s. 43, fig. 39 i 40.

¹⁸ MK, ks. 19, k. 184.

¹⁹ Rozważania na temat żółtego pola zostały przeniesione do rozdziału poświęconego barwie w herbach nobilitowanych.

²⁰ Fund. XX Czart., Teki Naruszewicza, ks. 53, s. 289.

16. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w Gdańsku 30 V 1504 roku

17. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w 1504 roku (kopia z 1623 r.)

18. Herb Korab Andrzeja Ligęzy z Byszewic, nobilitowanego w Piotrkowie 31 I 1511 roku

od pozostałych. Wynikało to niewątpliwie stąd, że w sześciu wypadkach adopcji dokonali członkowie jednej tylko rodziny: Łaskich, i to głównie w osobach ich najwybitniejszych przedstawicieli, Jana – kanclerza koronnego i Jarosława – wojskiego sieradzkiego. Podobnie w herbie Ciołek, gdzie adoptowały do tego herbu tylko dwie rodziny: Drzewiccy i Maciejowscy.

Pierwszy znany przywilej z herbem Korab otrzymał Maciej Cimerman, mieszczanin i burmistrz miasta Gdańska, 30 maja 1504 roku. W tekście tego dokumentu czytamy: *Który na pewno w tarczy czyli czerwonym polu uzbrojony okręt, na którego dziobie i rufie, jak tu te końce okrętu na morskich wyprawach rycerskich imię otrzymują, głowy lwów cesarskich u góry stoją, w środku zaś okrętu maszt także złoty, w miejscu osadzony, czyli drzewo dębowe mające żagle, tak jak na tym rysunku to będzie widoczne*²¹. Opis ten jest zgodny z wizerunkiem godła namalowanym w tym przywileju nobilitacji. Widzimy również klejnot będący powtórzeniem godła (drugi okręt) oraz ornamenty zewnętrzne, takie jak hełm i labry²². Stąd można przypuścić, że w pozostałych pięciu wizerunkach ten stosunek opisu do ikonografii przedstawiał się podobnie. Z całkiem odmiennym przedstawieniem herbu Korab spotykamy się w siódmym z omawianych przywilejów szlachectwa, który otrzymał w Piotrkowie 31 stycznia 1511 roku Andrzej Ligęza z Byszewic. Na środku oryginalnego dyplomu pergaminowego widzimy namalowany okręt na prostokącie barwy błękitnej²³. Jest to więc przestrzeń nie zamknięta tarczą. Analiza tego wizerunku została przeniesiona do rozdziału o barwie²⁴.

²¹ MK 21, f. 23v; AP w Gdańsku, rkps 300, R/Uu,18; Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 20 (s. 27) – *Quod quidem in clipeo seu campo rubeo navim armatam auream, in cuius prora ac puppi, prout haec fines navium in maritimis nomen retinent, capita leonina caesareata superstant, in medio vero navis malum seu robur gestandi veli locum occupans etiam aureum, prout in pictura hoc videbitur.*

²² Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 20 (s. 27).

²³ Bibl. Ossol., oryg. perg. sygn. 874.

²⁴ Należy zaznaczyć, że malowanie figur bezpośrednio na polu, bez zaznaczenia tarczy, było w wiekach XIII i XIV cechą charakterystyczną w herbach wieśniaków Normandii, Szwajcarii, Flandrii, południowej Anglii (M. Pastoureau, *Traite d'Heraldique*, Paris 1979, s. 51). Wielu autorów kwestionowało zasadność stosowania terminu herby dla tych znaków czy emblematów wieśniaczych, które były wówczas indywidualne lub rodzinne. Według M. Pastoureau istniała w średniowieczu prawdziwa heraldyka wieśniacza.

Kolejnym herbem, znanym z co najmniej pięciu przywilejów nobilitacji, jest herb Łabędź, który między innymi otrzymali bracia Kołaczko – Tomasz, Jan i Piotr – zostali adoptowani do herbu Łabędź w Piotrkowie 18 maja, 1555 roku przez Stanisława Wolskiego, kasztelana raciąskiego, wojskiego sandomierskiego oraz Walentego i Andrzeja Lupsieńskich²⁵.

W tej grupie jeden przywilej został rozszerzony przez króla Zygmunta Augusta o dodatkowe elementy. Otrzymał go w Lublinie 10 sierpnia 1566 roku Stanisław Czarny (Niger), doktor filozofii i medycyny. W tym wypadku wizerunek przodków po mieczu (ojciec Nigra, Jan Chrościewski pochodził z rodu Łabędziów) król dodatkowo rozszerzył orłem białym. Został on w tekście przywileju opisany następująco: *aquilae nostrae albae dimidiam partem superiorem, quae caudam terris, caput inter sydera condat, alis expansis, rostro ad dextram alam verso (górną połowę orła naszego białego, który ogon na ziemi, głowę wśród gwiazd ukrywa, z rozłożonymi skrzydłami, dziobem obróconym do prawego skrzydła)*²⁶. Cały orzeł biały lub jego połowa, skrzydło lub skrzydła orle, to widoczny znak udziału króla w tworzeniu herbu nobilitowanego. W tym wypadku rozszerzenie jest tego rodzaju, że należy zaliczyć ten herb do grupy *imagines novas* (wizerunków nowych).

Wśród przywilejów nobilitacji z herbem Topór najciekawsze wyobrażenie graficzne otrzymał Maciej Strobicz, adoptowany przez Toporczyków, w Piotrkowie 24 lutego 1563 roku, w osobach Gabriela Tarły, kasztelana radomskiego i Jana z Tęczyna, starosty lubelskiego. Jest to herb złożony, pięciopolowy, na który składają się następujące wizerunki: z adopcji, prawdopodobnie dodatkowego rozszerzenia królewskiego oraz własny Macieja Strobicza. W polach pierwszym i czwartym został umieszczony herb Topór; w drugim i trzecim – orzeł z dwiema ukoronowanymi głowami; w polu sercowym koza, będąca jego herbem własnym²⁷. Wątpliwości budzi wizerunek dwugłowego orła, umieszczonego w polach drugim i trzecim. Czy mamy tutaj do czynienia z rozszerzeniem królewskim? Za taką interpretacją przemawia biało-czerwony kolor tych godeł i pól. Każde z nich jest podzielone w słup linią pionową,

19. Herb Łabędź (XVI w.)

20. Herb Stanisława Nigra, nobilitowanego w Lublinie 10 VIII 1566 roku

²⁵ MK, ks. 85, k. 309v.

²⁶ AP Poznań, Poznań. gr., ks. 672, f. 1116v (obłata 1624 r.); ks. 123, k. 501v (obłata 1573 r.); zob.: L. Ćwikliński, *Żywot i pisma Stanisława Nigra Chrościeskiego*, w: *Księga pamiątkowa Uniwersytetu Lwowskiego ku uczczeniu Uniwersytetu Krakowskiego*, t. 1, Lwów 1900, s. 11-12.

²⁷ MK, ks. 97, k. 80v.

21. Herb Macieja Strobieca, nobilitowanego w Piotrkowie 24 II 1563 roku

przechodzącą przez środek orła. Z prawej strony jest on w kolorze czerwonym w białym polu, z lewej odwrotnie. Jednocześnie bardzo dokładny opis herbu własnego Macieja Strobieca wskazuje, że stanowił on zamkniętą całość na jednej niepodzielnej dodatkowo tarczy. Z drugiej strony wskazuje on na przeniesienie (przepisanie) go z innego, wcześniej wystawionego dokumentu: *mianowicie tarcza ukośnie na dwie części podzielona, w której właśnie wyższej części w polu złotym, przednia część kozy ukośnie się zwracającej z dolnej części do górnej, czarnym kolorem oznaczona, z umieszczonym na szyi naszyjnikiem złotym i wyciągniętym czerwonym językiem, z nogami wyprostowanymi jakby do biegu przygotowana; w drugiej zaś niższej połowie tarczy, w polu błękitnego koloru, znajduje się następną część kozy złotego koloru ze wzniesionym ogonem*²⁸.

Dokładne opisanie wyciągniętego języka i jego barwy, czy ozdobienie szyi kozy złotym naszyjnikiem, występuje w przywilejach nadań herbów i nobilitacji cesarskich. Dowiadujemy się też, że tarcza jest podzielona w skos. Tylko wtedy, gdy wizerunek kozy zajmował całą podzieloną w skos tarczę, celowe było opisywanie wymienionych wyżej szczegółów. Opis ten zastał przeniesiony do dyplomu królewskiego z przywileju Mathiasa Strobieza, sekretarza z Wrocławia, który otrzymał ten herb z rąk cesarza w Wiedniu 4 lutego 1539 roku²⁹.

22. Herb Odrowąż Michała Hanela ze Lwowa, nobilitowanego w Lublinie 14 II 1506 roku

Konstruując herb Strobieca sięgnięto do identycznego wcześniejszego wzoru. Tak zestawiony herb otrzymał, adoptowany również do herbu Topór przez Tęczyńskich, Jostus Ludwik Decjusz w Krakowie 30 czerwca 1531 roku³⁰.

Z kolei herb Odrowąż w znanych przywilejach nobilitacji, po raz pierwszy otrzymał adoptowany 14 lutego 1506 roku w Lublinie przez Jakuba z Szydłowca, podskarbiego koronnego, Michał Hanel ze Lwowa³¹. Godło tego herbu zostało umieszczone: *Odrowonsz in clipeo seu campo flaveo, prout in pictura*. W tekście tego dokumentu widzimy najstarszy znany przykład przedstawienia ikonograficznego opisywanego herbu. Na przestrzeni (*spatium*) oglądamy umiesz-

²⁸ MK, ks. 97, k. 80v – *utpote clipeum oblique in duas partes divisum, in cuius quidem superiori parte in campo aureo, anterior pars damae oblique se ex inferiori parte in superiorem vertentis, nigro colore distincta, collo torque aurea circumdato extensaue lingua rubea pedibus erectis, ut ad cursum praeparata; in altera vero inferiori mediante clipei, in campo coelestini coloris, posterior pars damae erecta cauda aurei coloris apparet.*

²⁹ *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 5, s. 69.

³⁰ Herb Decjusza u Ostrowskiego (J. Ostrowski, *Księga herbowa...*, Warszawa 1906, nr 499). Przywilej nobilitacji dla Jostusa Ludwika Decjusza, wystawiony w Krakowie 30 czerwca 1531 roku, zamieścił S. Okolski, *Orbis Poloni...*, t. 3, s. 67-69. Brak opisu herbu w tekście tego przywileju.

³¹ MK, ks. 21, k. 344.

umieszczonego „klasycznego” Odrowąża. Rysunek ten może wskazywać, że w oryginalnym dyplomie tego szlachectwa Odrowąż był namalowany tylko na kwadracie lub prostokącie, tak jak herb Korab u nobilitowanego w roku 1511 Andrzeja Ligęzy z Byszewic.

Dwukrotnie herb Odrowąż został dokładnie opisany. W dokumencie nobilitowanego w Piotrkowie 13 lutego 1525 roku Jana de Werden, mieszczanina gdańskiego, czytamy: *sagitta alba sive argentea cum uncis babati, supra quos poma duo ex lateribus sagittae apposita in clipeo et campo rubeo (strzała biała czyli srebrna ze zgiętą podkową, nad którą małe dwa jabłki z boków strzały przydane w tarczy i polu czerwonym)*³². Według tego opisu godło herbu to połączenie podkowy i strzały, uzupełnione małymi jabłkami (*pomis*). Potwierdzają ten opis najstarsze znane pieczęcie herbu Odrowąż, jak chociażby Krzesława, podsędka ziemskiego krakowskiego z roku 1385³³. Od 31 grudnia 1545 roku, kiedy Jan de Werden uzyskał w Wiedniu przywilej cesarski zmieniający mu herb, rodzina ta zaczęła umieszczać Odrowąża na piersi sokoła³⁴.

Omawiając godło tego herbu, większość heraldyków widzi w tym przedstawieniu ikonograficznym zawiasę kotłową. Jeżeli jednak wierzyć Długoszowi, to jest ona stylizowaną podkową. Najbardziej znanym herbem, w którym występuje zawiasa kotłowa, jest Nowina. Według Jana Długosza podkowa ta jest w kształcie ucha kotłowego (*babatum in campo coelestino album et in extremitatibus ambabus dispertium*)³⁵.

W drugim dokumencie szlachectwa, który otrzymał w Gdańsku 19 lipca 1526 roku Jan Fursth, herb Odrowąż został opisany następująco: *scutum rubeum in cuius medio a superiori parte ad inferiorem sagitta alba sive argentea aduncata cum duobus pomis sive globulis albis posita (tarcza czerwona, w środku której od wyższej części do niższej, położona zakrzywiona strzała biała czyli srebrna, z dwoma jabłkami czyli małymi białymi kulkami)*³⁶. Z kolei według autora tego opisu, godłem herbu Odrowąż jest zakrzywiona strzała z dwiema małymi kulkami. Nie zawsze były one przedstawione w herbie Odrowąż. Nie widzimy ich w wizerunku graficznym tego herbu, który otrzymała nobilitowana w Pożoniu (Bratysławie) 18 maja 1515 roku Gertruda Ferber, żona Eberharda³⁷.

23. Herb Odrowąż Jana Furstha, nobilitowanego w Gdańsku 19 VII 1526 roku

24. Herb Odrowąż Gertrudy Ferber, nobilitowanej w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku

³² Tamże, ks. 38, k. 247.

³³ F. Piekosiński, *Heraldyka...*, s. 107, fig. 160.

³⁴ *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 5, s. 204.

³⁵ M. Fridberg, *Klejnoty Długoszowe*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 10: 1930, Kraków 1931, s. 84.

³⁶ MK, ks. 42, k. 105.

³⁷ AP Gdańsk, oryg. perg. sygn. 300, D/82, nr 230b.

W tekście wpisanego do *Metryki Koronnej* przywileju Jana Fursttha widzimy narysowany herb Odrowąż zamknięty tarczą, którą umieszczono na polu w kształcie kwadratu. Rysunek sprawia wrażenie skończonej całości. Jest poza tym zgodny ze wzorem graficznym herbów z przywilejów nobilitacji, znanych z opisów herbu Ciołek. W tekście przywileju dla Jana Fursttha jest mowa o klejnocie i ornamentach zewnętrznych (hełm, korona, labry). Niewykluczone, że ze względu na brak miejsca pozostawionego na środku oryginalnego dyplomu pergaminowego, malujący ten herb zrezygnował z klejnotu i ornamentów zewnętrznych na rzecz godła. Dodatkowo może potwierdzać to przypuszczenie sam zamieszczony w *Metryce Koronnej* rysunek tego herbu.

25. Herb Godziemba Doroty Cimerman, nobilitowanej w Radomiu 18 V 1505 roku

26. Herb Kaspra Wielocha (Wielecha), nobilitowanego w obozie pod Wielkimi Łukami, b.d. i m. 1580 roku

Najstarszy znany dyplom szlachectwa z herbem Godziemba otrzymał nobilitowany w Krakowie 10 czerwca 1487 roku Jerzy z Bab. Z tekstu tego przywileju dowiadujemy się, że rodzina adoptująca swój znak szlachectwa zostawia nobilitowanemu, udziela *et largimur tres pinus viridas in uno stipite errectas cum quinque radicibus in scuto seu campo flauo* (i przyznajemy trzy zielone sosny na jednym pniu drzewa prosto stojące z pięcioma korzeniami na tarczy czyli polu niebieskim)³⁸. Czasownik *largimur* wyraźnie odnosi się do trzech zielonych sosen na wspólnym pniu w polu błękitnym. Kolejny znany przywilej z herbem Godziemba otrzymała 18 maja 1505 roku Dorota Cimerman, żona Macieja³⁹. Opis herbu, który otrzymała, jest prawie identyczny z opisem zamieszczonym w przywileju Jerzego z Bab (*arbore* zastąpiło *stipite*). Namalowany na środku dyplomu z roku 1505 herb, posiada klejnot i ornamenty zewnętrzne. Może czasownik *largimur* wskazuje na podobne wzbogacenie herbu Godziemba jak u Doroty Cimerman. Od roku 1511 błękitne pole tarczy w tym herbie zostaje zastąpione czerwonym⁴⁰.

Wśród znanych przywilejów nobilitacji dokonano kilkunastu adopcji do herbu Jelita. W roku 1580 dyplom szlachectwa wystawiono Kasprowi Wielochowi za męstwo okazane przy zdobywaniu twierdzy Wielkie Łuki (*tres nimirum nigri coloris hastas transversas in campo albo – trzy mianowicie czarnego koloru kopie poprzecznie położone w białym polu*)⁴¹. Zmianę pola w herbie Jelita, tym razem z czer-

³⁸ MK, ks. 14, k. 213.

³⁹ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 18v (s. 24).

⁴⁰ Pierwszy znany przywilej nobilitacji, w którym herb Godziemba ma czerwone pole tarczy, otrzymał w Krakowie 26 kwietnia 1511 roku Łukasz z Ciechanowa (MK, ks. 25, k 38).

⁴¹ B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1858, s. 279.

wonego na błękitne spotykamy jeszcze dwukrotnie: w herbie nobilitowanego w Warszawie 1 marca 1581 roku Jana Masalskiego (*in campo coloris coelestini*)⁴² oraz w herbie obdarzonego szlachectwem w obozie pod Pskowem 20 listopada 1581 roku Walentego Łapczyńskiego⁴³. Natomiast w obłacie tego przywileju, umieszczonej w *Metryce Koronnej*, zostało zostawione puste miejsce, bez podania koloru pola tarczy⁴⁴.

Jeżeli w tym ostatnim wypadku wykluczymy przypadkowe opuszczenie wyrazu, to tylko zmiana barwy pola tarczy w tym herbie mogła spowodować ten brak w tekście. Tym bardziej, że to król zmienia kolor pola tarczy w tym przywileju. Byłaby to więc przerwa zamierzona przez wpisującego ten przywilej do metryki. Zwłaszcza, że mamy tutaj zamieszczony cały jego tekst, podczas gdy u Bartosza Paprockiego jest to tylko obszernie streszczenie tego przywileju szlachectwa.

Zmiany barw w tych herbach łączą się ze znakami chorągiewnymi, pod którymi walczyli nobilitowani. Oddziały wojsk Jana Zamoyskiego w wyprawach na Moskwę walczyły pod chorągwiami, które różniły się między sobą barwą pola i godła. Stąd barwy pól znalazły się w herbach nobilitowanych⁴⁵.

Rozmieszczenie na tarczy trzech kopii, będących godłem herbu Jelita, dokładnie opisano między innymi w dokumencie szlachectwa dla Bartłomieja Sernego i jego syna Łukasza. W tym, wystawionym w Warszawie 22 lutego 1581 roku, dyplomie czytamy: *in quo hastae flavae equestres tres, binis transversim mucrone sursum tendente positis, tertia recta transversas in decussatione stringente, atque ad imum scuti pertingente, extent (na której kopie rycerskie trzy bladożółte, podczas gdy dwie poprzecznie położone z ostrzami do góry wyciągniętymi, trzecia wprost do poprzecznych złożonych na krzyż, związane i do spodu tarczy dosięgające, rozciągają się)*⁴⁶. Pojawiają się też inne określenia na oznaczenie godła w tym herbie, czyli kopii. Z przywileju Franciszka Włockiego z roku 1581 dowiadujemy się, że są to *tria specula seu hastae, vulgo Groty*⁴⁷, zaś u Tomasza Natalisa z roku 1585 – *tres lanceas*⁴⁸.

W przywileju szlachectwa dla Wojciecha Wnuka-Słowińskiego z 12 stycznia 1591 roku podano też ich symbo-

27. Herb Łukasza Sernego, nobilitowanego w Warszawie 22 II 1581 roku

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże, s. 281.

⁴⁴ MK, ks. 123, k. 939.

⁴⁵ Pierwszy zwrócił uwagę na tę zależność herbów obdarzonych szlachectwem od znaków chorągiewnych Jana Zamojskiego Sylwiusz Mikucki (S. Mikucki, *Barwa w heraldyce średniowiecznej*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, t. 9: 1928-1929, Kraków 1930, s. 241).

⁴⁶ MK, ks. 123, k. 672.

⁴⁷ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 216, s. 2568.

⁴⁸ MK, ks. 133, k. 119.

likę. Owe trzy kopie, czyli rozszerzone ostrza, zdradzają duszę gotową do walki w obronie ojczyzny (*tres hastae flavae, acuminatae ferro, indicent animum in procinctu ad patriam defendendam*)⁴⁹.

Z kolei herb Jastrzębiec siedmiokrotnie w przywilejach nobilitacji wymieniony jest tylko z nazwy. Niewątpliwie uznano, że tak znany herb nie potrzebuje opisu. W przywileju wystawionym Ludwikowi de Orgewal w Warszawie 16 kwietnia 1683 roku zrezygnowano nawet z podania jego nazwy. W tym wypadku uznano, że powinna wystarczyć sama informacja na temat członków rodziny adoptującej, to jest Stanisława Świącickiego, biskupa chełmskiego i Mikołaja Stanisława Świącickiego, opata trzemeskiego⁵⁰.

Innym herbem występującym dość często w przywilejach nobilitacji jest Nałęcz. Opisywany był jako wstążka wywinięta, okrągła, na dole zawiązana, z wystającymi z węzła małymi końcami⁵¹. Spotyka się też określenia, że jest ona zgięta w koło (*orbem reductam*)⁵² lub na kształt łuku zawiązana (*in modum arcus colligatam*)⁵³. Jednak najciekawszy przykład opisu herbu Nałęcz występuje w przywileju wystawionym w Warszawie 10 kwietnia 1589 roku. Otrzymał go Stanisław Bartolon, doktor filozofii i medycyny, adoptowany przez Andrzeja Malickiego, podskarbiego sandomierskiego. Tekst jest następujący: *Mianowicie w tarczy czerwonej białą chustę (wstążkę) na węzeł, otwartą, linią kolistą związaną, która nazywa się Nałęcz, lecz ze złotym krzyżem, znakiem mianowicie, który dotychczas dla pobożności swojej powszechnie używał, w wewnętrznym pierścieniu (okręgu) tej chusty (wstążki) jeden i między dwiema zwisającymi z węzła końcami drugi dołączamy*⁵⁴.

Ten wydawałoby się dokładny opis wcale nie ułatwia rekonstrukcji herbu, który otrzymał Stanisław Bartolon. Chusta w połączeniu z dwoma krzyżami, które – jak zaznaczono – symbolizują szczególną pobożność, wskazywałyby na „odmianę” herbu Nałęcz. Jest nią rzeczywiście,

28. Herb Nałęcz (XVI w.)

⁴⁹ Tamże, k. 496v.

⁵⁰ Tamże, ks. 215, s. 201.

⁵¹ Tak opisano ten herb między innymi w przywileju Mikołaja Łączyńskiego, nobilitowanego w Warszawie 2 stycznia 1580 roku (MK, ks. 123, k. 91v).

⁵² W przywileju Stanisława Papuskowskiego, który otrzymał na zamku w Smoleńsku 1 lipca 1611 roku (MK, ks. 153, k. 302v).

⁵³ W przywileju Jana Dziećmierowskiego, który otrzymał w Warszawie 18 kwietnia, 1590 roku (MK, ks. 153, k. 460).

⁵⁴ MK, ks. 135, k. 474 – *Nimirum in scuto rubeo albam fasciam in nexum patente circino colligatam, quae Nałecz dicitur, cruce tamen aurea, signo nimirum, quod hactenus pro pietate sua est communiter usus, in interiorem illum fasciae orbem una et inter duas propendentes a nodo laciniis altera apposita;* F. Giedroyć, *Źródła...*, s. 42 (druk przywileju: s. 39-43).

choć wskazuje na to raczej klejnot niż godło, którego wyobrażenie mogło zostać przeniesione z herbu Andrzeja Malickiego. Natomiast pod określeniem otwarty należy rozumieć dwa skrzyżowane ze sobą końce chusty na kształt krzyża św. Andrzeja, bez węzła w środku.

Z kolei herby Rawicz i Gryf w znanych dyplomach szlachectwa najczęściej są wymieniane tylko z nazwy. Wyobrażenie godła na tarczy herbu Rawicz najdokładniej zostało opisane w tekście przywileju Szymona Bahra z roku 1593. Jest nim panna z rozrzuconymi włosami, wyciągniętymi rękami, otoczona złotą koroną, siedząca na czarnym niedźwiedziu. Na rysunku tego herbu, zamieszczonym w oryginalnym dyplomie szlachectwa, widzimy kroczącego niedźwiedzia⁵⁵. Natomiast w przywilejach z herbem Gryf pojawiają się takie opisy, jak: *Griphs seu Griff*⁵⁶, *Gripho seu Grif* czy *Stemmatis vulgo Gripha alias Swoboda*⁵⁷.

29. Herb Rawicz Szymona Bahra, nobilitowanego w Warszawie 10 VI 1593 roku

30. Herb Gryf (XVI w.)

Również w dokumentach, na których nobilitowani otrzymują herb Awdaniec, określa się go *Abdank* lub *Habdank*, jak na przykład w dyplomie dla Tomasza Rosińskiego z 29 marca 1601 roku (*Abdank album in campo rubro*)⁵⁸. Natomiast opisując herb Syrokomla, nadany wcześniej Jerzemu Rozińskiemu 15 marca 1600 roku, nie podano nawet tej nazwy. Widzimy w tekście dokumentu narysowane godło herbu Awdaniec (*candidi coloris W in cuius medio crucis aurea figura consistit – białego koloru W, na środku którego stoi złoty krzyż*)⁵⁹. Podobnie jak herby Rawicz, Gryf, Awdaniec, opisywany jest też herb Prus. W tekstach przywilejów podawana jest jego nazwa albo określa się go jako półtora krzyża (*crucem videlicet albam et mediam alterius – krzyż mianowicie biały i półtora drugiego*)⁶⁰.

⁵⁵ AGAD, oryg. perg., sygn. 7171.

⁵⁶ Nobilitacja Asferusa Heydepoila została wystawiona w Warszawie 13 kwietnia 1673 roku (MK, ks. 209, k. 699).

⁵⁷ Nobilitacja dla Mikołaja Schulca wystawiona w Krakowie 15 kwietnia 1676 roku (MK, ks. 211, s. 260(266)).

⁵⁸ MK, ks. 147, k. 42.

⁵⁹ Tamże, ks. 145, k. 69.

⁶⁰ Tak opisane zostało godło w herbie Prus u nobilitowanego w Warszawie 13 czerwca 1593 roku Stanisława Porembińskiego (MK, ks. 138, k. 181).

32. Herb Habdanc (XVI w.)

33. Herb Prus (XVI w.)

34. Herb Prawdzic Jakuba Hofnera (Hefnera), nobilitowanego w Piotrkowie 11 I 1563 roku

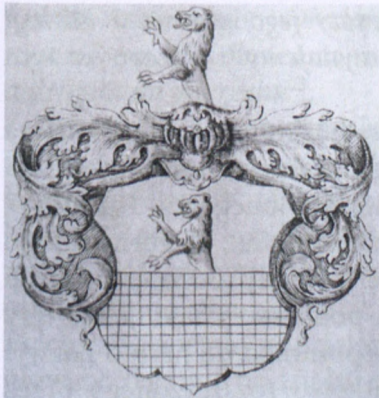
Opisy herbów, które zostały wyżej wymienione, pokazują brak wspólnego wzoru, nawet dla jednego i tego samego „starego” polskiego herbu, znanego w kancelarii królewskiej. Przykładem może być też herb Prawdzic, gdzie w czterech dokumentach każdy opis jest inny. U Wawrzyńca Warmuntowicza, nobilitowanego w roku 1540, jest to połowa lwa złotego unosząca się z czerwonego muru (*fulvus dimidiatus leo prioribus pedibus murum rubei coloris calcans*)⁶¹. Podobnie u Macieja Wierzbńskiego w dyplomie z roku 1555, tylko bez podania barw (*Leonem ex muro prominentem*)⁶². Szczegółowy opis herbu Prawdzic został zamieszczony w przywileju nobilitacji Jakuba Hofnera (Hefnera) z 11 stycznia 1563 roku. W tekście tego dokumentu czytamy: *plowy lew skokiem ponad mur wystający na płaszczyźnie koloru modrego czyli błękitnego, mur zaś z wypalonych cegieł koloru czerwonego, na przemian jest rozdzielony białymi liniami wapna lub cementu (leo saltu superans murum fulvus in planicie coloris cyanei seu coelestis, murus autem ex coctis lateribus colore rubeus in vicem calcis sive cementi albis lineis distinctus)*⁶³. Opis, w którym wymieniona została zaprawa łącząca cegły muru, jest zgodny nawet w szczegółach z wizerunkiem tego herbu zamieszczonym w oryginalnym dyplomie szlachectwa. W czwartym z kolei dokumencie, dla braci Szędzińskich nobilitowanych w roku 1552, nie ma mowy o murze. Wymienione są dwie przestrzenie, czyli części tarczy, z których jedna jest błękitna, a druga czerwona⁶⁴.

⁶¹ Tamże, ks. 57, k. 179.

⁶² Tamże, ks. 85, k. 149.

⁶³ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 368/V/4.

⁶⁴ MK, ks. 83, k. 19v – *primum hians leo colore naturali cuius tanquam posterioribus pedibus intentis*

36. Herb Prawdzic Jakuba Hofnera, nobilitowanego w 1563 roku

37. Herb Prawdzic Stanisława Szedzińskiego, nobilitowanego w Gdańsku 15 VIII 1552 roku

Natomiast w przedstawieniu ikonograficznym tego herbu Stanisława Szedzińskiego z 1553 roku, widzimy blankowany mur złożony z ośmiu warstw cegieł⁶⁵.

Nobilitowany, który posiada własny herb, łączy go z herbem rodziny adoptującej. Najczęściej tarcza ulega wtedy podziałowi w pas lub słup na dwie części.

W herbie obdarzonego szlachectwem w Warszawie 15 kwietnia 1589 roku Wawrzyńca Justimontiego, pochodzącego z Bolonii, spotykamy się z podziałem w pas. W polu od głowicy tarczy znajduje się herb Półkozic, do którego został adoptowany przez Mikołaja Wolskiego z Podhajec. W polu od podstawy umieszczony został jego własny herb: sześć pagórków z krzyżem na szczycie, ze wstępującym na nie wołem⁶⁶.

Podział tarczy w słup występuje w herbie Andrzeja i Izraela Chöne (Köhne), zwanych Jaski, nobilitowanych w Warszawie 7 maja 1630 roku. W polu prawym położona została głowa osła, czyli Półkozic Mikołaja Wolskiego z Podhajec, który dokonał adopcji obu braci. W polu lewym umieszczono ich stary herb, czyli lwa trzymającego w łapach klucz sercem zwrócony na dół (*leone flavi coloris clavam aculeatam tenente*)⁶⁷.

Wśród adopcji do herbu Półkozic występuje też dodatkowe wyróżnienie tego herbu przez króla. Otrzymał je Maciej Utratowski w Warszawie 20 lutego 1662 roku. Został przyjęty do herbu Półkozic przez Aleksandra Minora, rotmistrza królewskiego, w którego chorągwi był towarzyszem. W tekście przywileju tego szlachectwa czytamy: *tedy my on* (to jest herb Półkozic) *powagą naszą*

38. Herb Andrzeja i Izraela Chöne (Köhne), zwanych Jaski, nobilitowanych w Warszawie 7 V 1630 roku

anterior pars cum arrectae caudae extreminate in spatio coelestino eminere conspicitur, posteriorem autem eius partem, quominus ea conspici possit rubrum quoddam veluti integumentum, coelestino illi sine intervallo adiunctum occupavit.

⁶⁵ M. Sipayłło, *Polskie superexlibrisy XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1988, s. 64-65, tabl. 16.

⁶⁶ MK, ks. 135, k. 497v.

⁶⁷ Tamże, ks. 178, k. 79.

królewską aprobujemy i zaraz do niego największej cnoty jego męstwa i odwagi dowód, szablę gołą osta głowę wpeł przenikającą przydajemy⁶⁸. Wzoru w tym wypadku dostarczył herb Pomian.

Z kolei otrzymany przez Jana Sprengela a Röber, burgrabiego i burmistrza miasta Elbląga, znak szlachectwa jest połączeniem jego własnego herbu z herbem Berzewiczów, którzy go adoptowali. Z przywileju wystawionego w Toruniu 7 listopada 1576 roku dowiadujemy się, jak ten wizerunek wyglądał. W górnym polu od głowicy podzielonej w pas tarczy wyskakuje daniel ze skały złożonej z trzech kamieni (godło Berzewiczów). Natomiast w polu od podstawy znajdują się trzy róże, czyli godło Röberów⁶⁹. W tym miejscu należy wspomnieć, że herb o nazwie Mieszaniec składa się z herbu rodziny Röber, dodatkowo rozszerzonego przez króla połową orła białego. Otrzymał go niewątpliwie razem z nobilitacją inny, nie znany z imienia członek tej znamienitej patrycjuszowskiej rodziny elbląskiej⁷⁰.

Również herb własny Stanisława Czyżyńskiego został rozszerzony Gozdawą, która zajmuje pole od podstawy podzielonej w pas tarczy. W polu od głowicy, jak wynika z tekstu przywileju wystawionego w obozie pod Wielkimi Łukami 12 września 1580 roku, znajduje się zielona gałąź z trzema siedzącymi na niej czyżkami⁷¹. Są one w przywileju określone wyrazem *saices*, po niemiecku *zeisig*, czyli czyż lub czyżyk (*carduelis spinis*)⁷². Z kolei herb Krzysztofa Ilmanowskiego, nobilitowanego 19 listopada 1581 roku, jest połączeniem trzech kopii Jana Zamoyskiego, umieszczonych w prawym polu tarczy, z kozłem wspiętym w lewym polu, będącym jego herbem własnym. Ilmanowski utracił szlachectwo na skutek oddania się zajęciom plebejskim⁷³.

W czasach panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1794) miejsce adopcji zajęły nadania królewskie „starych” polskich herbów.

Zastanawia fakt zatrzymania nazwy herbu, gdy mamy do czynienia z nowym wyobrażeniem graficznym, które otrzymuje nobilitowany. Przykładów dostarczają między innymi herby Lubicz i Ślepowron, każdy zamieszczony w ośmiu znanych przywilejach nobilitacji.

Pierwszy dyplom szlachectwa z herbem Lubicz pochodzący z lat 1764-1794, został wystawiony w Warszawie 28 lutego 1765 roku dla braci Franciszka i Ludwika Abramowiczów-Łyżyńskich. W tekście przywileju czytamy: *herbu Lubicz nazwanego, w czerwonym polu podkowę rogami na dół obróconą z krzyżem złotym we szrodku, a drugim na wierzchu*⁷⁴.

Kolejny przywilej nobilitacji z tym herbem otrzymał w Warszawie 26 listopada 1765 roku Michał Osiecimski. W tekście jego przywileju czytamy: *herbu*

⁶⁸ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 90, s. 2535.

⁶⁹ AP Gdańsk, rkps, sygn. zesp. III/255, nr 313, s. 492.

⁷⁰ Tamże, s. 349.

⁷¹ MK, ks. 123, k. 393.

⁷² K. Dobrowolski, *Ptaki Europy. Przewodnik terenowy*, Warszawa 1982, s. 345, tabl. 89.

⁷³ MK, ks. 123, k. 936v.

⁷⁴ Kancl., ks. 42a, s. 11.

Lubicz nazwanego, wyrażającego w białym polu podkowę rogami na dół obróconą, z krzyżem złotym we szrodku, a drugim na wierzchu⁷⁵.

Trzeci dyplom pergaminowy z herbem Lubicz został wystawiony w Warszawie 21 marca 1775 roku dla Michała Węgrzeckiego. W tekście przywileju brak jest opisu tego herbu. Została podana tylko jego nazwa. Natomiast na zamieszczonym w tym dokumencie czarno-białym szrafowanym rysunku widzimy tarczę podzieloną w słup. Pole prawe zostało podzielone w pas. W części błękitnej od głowicy, na linii podziału, stoi sowa ze złożonymi skrzydłami, zwrócona w prawą stronę tarczy. Pole niższe od podstawy – zielone – jest puste. W lewej części tarczy widzimy podkowę z sześcioma otworami, skierowaną końcami na dół. W jej środku został umieszczony krzyż kawalerski, natomiast na jej barku znajduje się drugi taki sam krzyż⁷⁶.

W czwartym przywileju wystawionym dla Andrzeja Nowickiego 6 kwietnia 1776 roku, herb Lubicz został wymieniony tylko z nazwy w tekście tego dokumentu⁷⁷.

Piąty herb Lubicz, który otrzymali w Warszawie 9 kwietnia 1776 roku Jakub i Mateusz Guzkowscy, jest znany tylko z opisu zamieszczonego w ich przywileju (...) w polu czerwonym podkowa na dół hakami obrócona w posprzód niej gwiazda złota sześć promienista, a na wierzchu podkowy krzyż biały kawalerski (...) ich herb Lubicz nazywać się mający⁷⁸.

Szesty przywilej nobilitacji z herbem Lubicz otrzymał w Warszawie 30 grudnia 1790 roku Jan Augustyn Cichocki. Opis herbu jest następujący: herb Lubicz zwany, to jest: podkowa srebrna barkiem do góry stojąca z dwiema krzyżami białymi, z których jeden na wierzchu podkowy, drugi we szrodku w polu błękitnym⁷⁹. Opis ten nie jest zgodny z zamieszczonym w tym przywileju wizerunkiem herbu Lubicz. Krzyż postawiony na podkowie jest bowiem barwy złotej⁸⁰.

39. Herb Lubicz Michała Węgrzeckiego, nobilitowanego w Warszawie 21 III 1775 roku

40. Herb Lubicz Michała Węgrzeckiego, nobilitowanego w 1775 roku

⁷⁵ Tamże, s. 57.

⁷⁶ Tamże, ks. 41, s. 272.

⁷⁷ Tamże, s. 370.

⁷⁸ Tamże, ks. 42, s. 181.

⁷⁹ Tamże, ks. 100, s. 46.

⁸⁰ Tamże. Malujący ten herb opuścił krzyż w środku podkowy. Później narysował go ołówkiem, nie kładąc farby. Można jednak przyjąć, że tak jak krzyż stojący na podkowie jest on barwy złotej. Stąd kolor biały wymieniony w opisie nie jest zgodny z barwą złotą krzyży, którą widzimy w tym przedstawieniu ikonograficznym.

41. Herb Lubicz Jana Augustyna Cichockiego, nobilitowanego w Warszawie 30 XII 1790 roku

42. Herb Lubicz Jana Meisnera, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku

43. Herb Lubicz Jana Strudzińskiego, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku

Przedostatni, siódmy znany przywilej nobilitacji z herbem Lubicz, otrzymał w Warszawie 22 grudnia 1791 roku Jan Meisner (Meysner). W opisie czytamy: *herb Lubicz zwany, to jest podkowę srebrną barkiem do góry obróconą z dwiema krzyżami białymi, z których jeden na wierzchu podkowy, a drugi we środku w polu błękitnym*⁸¹. Opis ten jest zgodny z zamieszczonym w tym przywileju wizerunkiem herbu.

Ósmy, a zarazem ostatni znany przywilej nobilitacji z herbem Lubicz, został wystawiony również 22 grudnia 1791 roku dla Jana Strudzińskiego. W tekście tego przywileju czytamy: *herb Lubicz zwany, to jest: w polu błękitnym podkowa srebrna na dół spuszczone, z dwoma białymi orderowymi krzyżami, z których jeden na wierzchu podkowy, drugi we środku jej*⁸².

Z przytoczonego zestawienia wynika, że tylko trzykrotnie występują dwa jednakowe wizerunki herbu Lubicz, pod warunkiem, że opis herbu Jana Strudzińskiego jest zgodny z jego ikonografią. Przykład Jana Augusta Cichockiego pokazuje, że opis herbu może być różny od jego przedstawienia graficznego. W tym wypadku widzimy różnicę w barwie. Odmianami tego herbu będą wizerunki, które otrzymali w roku 1765 Franciszek i Ludwik Abramowicze-Łyżyńscy oraz Michał Osiecimski. W pierwszym wypadku pole tarczy jest czerwone, w drugim – białe.

Z kolei w herbie, który otrzymał Michał Węgrzecki, poprzez połączenie dwóch różnych znaków na jednej tarczy utworzono całkiem nowy wizerunek. Zatrzymano jednak nazwę Lubicz. Występuje pewna prawidłowość, gdy chodzi o herby znane z przywilejów nobilitacji i przedstawione podobnie, jak Lubicz Michała Węgrzeckiego. W przypadku podzielonej w słup tarczy, w tekście przywileju najpierw wymieniona jest nazwa herbu znajdującego się w lewym polu. Jest zarazem nazwą dla całego herbu, który otrzymał nobilitowany. Dotyczy to również tych przywilejów, gdzie łączone były dwa „stare” polskie herby.

Nobilitowany w Warszawie 13 grudnia 1791 roku Antoni Wincenty Mianowski otrzymuje herb o nazwie Przerowa. Na rysunku widzimy chorągiew ze złamanym drzewcem z lewej strony tarczy, natomiast w prawym polu znajduje się herb Korwin, czyli *kruk stojący na krzaku ze wzniesionymi*

⁸¹ Tamże, ks. 100, s. 166.

⁸² Tamże, ks. 98, s. 168; AGAD, Materiały genealogiczne Wojciecha Wielądki, sygn. 56, s. 84-88 (odpis z oryginału pergaminowego sporządzony w dniu 28 XI 1822 r. – w tekście barwny wizerunek herbu).

do lotu skrzydłami i pierścieniem w dziobie⁸³. Podobnie u nobilitowanego w Warszawie 17 grudnia 1791 roku z herbem Odrowąż Andrzeja Kapostasa. I w tym wypadku Odrowąż znajduje się w lewej części podzielonej w słup tarczy, zaś w prawym polu widzimy pelikana karmiącego własną krwią troje dzieci (herb Pelikan)⁸⁴.

Widać więc pewną prawidłowość, którą można nawet nazwać regułą, w tym tworzeniu nazwy herbu w oparciu o elementy umieszczone w lewym polu podzielonej w słup tarczy. Nie zawsze musi to być nazwa, starego polskiego herbu. Przykładem jest herb Podbiał Daniela Lotticha, nobilitowanego w Warszawie 10 listopada 1791 roku. Z prawej strony tarczy podzielonej w słup widzimy herb Suchekomnaty, to jest trąbę myśliwską, na której wierzchu stoi krzyż. Natomiast z lewej strony widzimy „statuę” kobietą oznaczającą żonę Lota. Z prawej strony tej „statuy” znajduje się „planta” nazywana podbiałem, której liście są od spodu białe, a z wierzchu zielone⁸⁵. Herb ten otrzymał nazwę od tej właśnie rośliny.

Pozostawienie w przywileju Guzkowskich z roku 1776 nazwy Lubicz na oznaczenie herbu nowego (zamiast krzyża w podkowie została umieszczona gwiazda) może być związane z użyciem starej nazwy dla herbu nowego. Nobilitowany w Warszawie 21 listopada 1791 roku Józef Żyło dostał herb z nazwiskiem Pomian, to jest tarczę na dwoje podzieloną, w środku której rzeczka, w jednej połowie wierzchniej trzy lilie francuskie białe w polu niebieskim, w drugiej zaś gołąb biały w polu czerwonym⁸⁶. Podobnie, obdarzony szlachectwem 27 lutego 1792 roku Karol Daniel Toepfer (Tepfer), otrzymał herb Sas zwać się mający, to jest trzy pola, jedno czerwone, w którym wychodzi koniczyna w trzy listki, drugie żółte, trzecie błękitne, wodę znaczące⁸⁷.

Jednak w przypadku herbu Lubicz podobieństwo jest znacznie większe. Trudno jest znaleźć wytłumaczenie, dlaczego zatrzymano nazwę, a nie nadano nowej

44. Herb Odrowąż Andrzeja Kapostasa, nobilitowanego w Warszawie 17 XII 1791 roku

45. Herb Podbiał Daniela Lotticha, nobilitowanego w Warszawie 10 XI 1791 roku

46. Herb Sas Karola Daniela Toepfera, nobilitowanego w Warszawie 27 II 1792 roku

⁸³ Tamże, s. 96.

⁸⁴ Tamże, ks. 100, s. 157.

⁸⁵ AP Kraków, oryg. perg., sygn. 1009.

⁸⁶ Kancl., ks. 98, s. 69.

⁸⁷ Tamże, ks. 100, s. 204.

47. Herb Ślepowron Jakuba Idzińskiego, nobilitowanego w Warszawie 11 V 1776 roku
44. Herb Ślepowron Jana

48. Herb Ślepowron Jana Wędrychowskiego, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku

lub w ogóle jej nie pominięto, co było też częstą praktyką w kancelarii królewskiej w latach 1764-1794. Między innymi w tekście przywileju nobilitacji, który otrzymał w Warszawie 30 marca 1778 roku Józef Wasilewski, czytamy: *jego herb jaki jest odmalowany*. Na rysunku zamieszczonym w tym dyplomie szlachectwa jest herb Drzewica, czyli księżyc skierowany rogami do góry, z jedną gwiazdą ośmiopromienną nad nim położoną, a z drugą pod nim⁸⁸. Również w grupie przywilejów nobilitacji z herbem Ślepowron, obdarzony szlachectwem w Warszawie 6 lipca 1791 roku Wacław Wykisiały, otrzymał nowy herb. Zachowana została w tym wypadku nazwa Ślepowron, chociaż kruk czy też ślepowron stoi tylko na samej podkowie (*podkowa na dół końcami spuszczone, na której srzednim brzegu stoi ślepowron kółko w dziobie trzymający*)⁸⁹.

W grupie herbów ze Ślepowronem spotykamy też zmianę koloru pola tarczy. U Wacława Wykisiałego i Antoniego Marcina Gosiewskiego, nobilitowanego w Warszawie 6 lipca 1776 roku⁹⁰, jest ono czerwone. Z kolei u nobilitowanych również w roku 1776 Jana Miskiewicza⁹¹ i Jakuba Idzińskiego⁹² pole tarczy jest błękitne, a u Jana Wędrychowskiego, nobilitowanego 22 grudnia 1791 roku⁹³ – złote.

Jednocześnie nazwy Korwin i Ślepowron są używane zamiennie na oznaczenie jednego herbu. Stąd kruk stojący na pniu w przywileju Wędrychowskiego nazywany jest Ślepowronem. Natomiast kruka stojącego na krzyżu postawionym na podkowie w przywileju Antoniego Marcina Gosiewskiego nazywa się Korwinem.

Brak nazwy herbu w tekście przywileju, przy jednoczesnym zamieszczeniu jego opisu wskazuje, że w kancelarii uznano ten wizerunek za herb nowy. Przykładów dostarczają dokumenty szlachectwa z herbem Poraj. Między innymi w przywileju nobilitacji wystawio-

⁸⁸ Tamże, ks. 41, s. 508.

⁸⁹ Tamże, ks. 100, s. 140; F. Giedroyc, *Źródła...*, s. 833 (druk całego przywileju na stronach 882-885).

⁹⁰ Kancl., ks. 42a, s. 147.

⁹¹ ML, ks. 220, s. 55.

⁹² AGAD, oryg. perg., sygn. 2278.

⁹³ Oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Krakowie; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 24, Kielce 1995.

nym 20 kwietnia 1782 roku dla Franciszka Andrychewicza czytamy: *herb jaki tu jest odmalowany, to jest różę czerwoną w polu zielonym*⁹⁴. Na rysunku w tym herbie widzimy umieszczoną w klejnocie taką samą różę. W tym wypadku zmiana pola tarczy z czerwonego na zielone to stworzenie całkiem nowego herbu.

Stworzenie nowego herbu poprzez jego odmianę, to jest zmianę pola tarczy, można upatrywać również u nobilitowanego w Warszawie 21 sierpnia 1768 roku Jakuba Perneta. W tekście przywileju, w którym otrzymany przez niego herb nie został wymieniony z nazwy, czytamy: *anchoram sursum erectam in campo rubro (kotwicę w górę wzniesioną w polu czerwonym)*⁹⁵. Kotwica w przywilejach nobilitacji jest przedstawiana w białym polu. Czarną kotwicę w białym polu otrzymali nobilitowani w roku 1569 kaprowie królewscy, a 2 maja 1783 roku Antoni Geppert. W tym ostatnim wypadku barwy tego herbu o nazwie Kotwica spowodowały, że w oryginalnym przywileju nobilitacji został on przedstawiony w rysunku czarno-białym⁹⁶. Czarna kotwica umieszczona w białym polu pozwalała na takie przedstawienie gra

Dwukrotnie nazwany, lecz nie opisany w tekście przywileju nobilitacji herb Kotwica, otrzymali w roku 1791 Jan Klug⁹⁷ oraz Antoni Duniewicz⁹⁸. Na rysunkach zamieszczonych w obu tych przywilejach widzimy tarczę, której pole jest barwy czerwonej, a na nim została położona kotwica srebrna, skierowana uchem do góry. Z obu jej stron w połowie wysokości tarczy znajdują się dwie lilie złote, po jednej z każdej strony ramienia kotwicy. Trzecia lilia została umieszczona na ramieniu kotwicy, u jej podstawy. Powstał więc w kancelarii królewskiej nowy herb, przez połączenie dwóch różnych elementów godła, z zachowaniem już używanej nazwy. Została ona utworzona od kotwicy będącej elementem pierwszoplanowym. Może to świadczyć o pewnej „hierarchii” przedmiotów występujących w herbach nobilitowanych. Ich wzajemny stosunek do siebie określa miejsce zajmowane na tarczy.

⁹⁴ Kancl., ks. 63, s. 38.

⁹⁵ Tamże, ks. 42, s. 41.

⁹⁶ AGAD, oryg. perg., sygn. 1494.

⁹⁷ Kancl., ks. 100, s. 123.

⁹⁸ Tamże.

49. Herb Kotwica Antoniego Gepperta, nobilitowanego w Warszawie 2 V 1783 roku

50. Herb Kotwica Antoniego Duniewicza, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku

51. Herb Kotwica Antoniego Duniewicza, nobilitowanego w 1791 roku

52. Herb Łekna Zygmunta Stoscha, nobilitowanego w Piotrkowie 17 XII 1484 roku

53. Herb Łekna Mikołaja Stossa, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku

54. Herb Pogonia Polska Mikołaja z Lelowa, nobilitowanego w N. M. Korczynie 4 III 1434 roku

Należy zwrócić też uwagę na pewną konsekwencję i ciągłość w przedstawianiu wizerunków herbów w przywilejach nobilitacji, mimo że różnica między nimi sięga kilku stuleci. I tak Mikołaj Stoss, nobilitowany w Warszawie 22 grudnia 1791 roku⁹⁹, otrzymał takie samo godło w tarczy, jak nobilitowany prawie 300 lat wcześniej, w roku 1484, Zygmunt Stosch z Kunic i Olbrachcic (różnią się te herby klejnotami)¹⁰⁰.

Do drugiej z omawianych grup wchodziły herby nowo utworzone, nazywane w niektórych przywilejach nobilitacji *imago nova* lub *nova arma*. Są to herby będące całkiem nowym tworem kancelarii królewskiej:

- połączeniem herbu z adopcji i wcześniej używanego przez nobilitowanego herbu własnego;
- z adopcji i dodatkowego rozszerzenia królewskiego;
- z adopcji do herbu własnego króla;
- połączeniem rodzinnego herbu królewskiego z godłem państwowym;
- tylko elementów godła państwowego;
- a także herbów, dla których wzorów dostarczyły już istniejące herby polskie.

Za pierwszy znany *imago nova* należy uznać herb Pogonia, który został utworzony przez króla Władysława, Jagiełłę. Wśród znanych dziesięciu przywilejów z herbem Pogonia, nazywanym też w XVI wieku Bożezdarz czy Zdarzbóg, możemy wyróżnić pięć jego wyobrażeń graficznych.

Pierwszy przywilej z tym herbem otrzymał, nobilitowany w Nowym Mieście Korczynie 4 marca 1434 roku, Mikołaj z Lelowa. W tekście tego dyplomu czytamy, że otrzymał: *mianowicie złotą tarczę, w środku której zbrojna ręka wyłaniająca się z obłoku koloru błękitnego, mająca w pięści wyciągnięty z pochwy miecz i na końcu skropiony i zmoczony krwią; dolna zaś część czyli spód tarczy o kolorze czerwonym (videlicet scutum aureum, in cuius medio manus armata de nube flavei coloris directa (powinno być: erecta), habens gladium in pugno extensum et in fine cruore sparsum et intinctum; pars vero inferior sive basis scuti de colore rubeo)*¹⁰¹.

⁹⁹ Kancl., ks. 98, s. 164.

¹⁰⁰ MK 14, f. 126; B. Paprocki, *Zrđcadlo...*

¹⁰¹ SPPP, wyd. A.Z. Helcel, t. 2, nr 3193, Kraków 1870; zob.: J. Laberschek, *Najstarsze nobilitacje...*, s. 159-170.

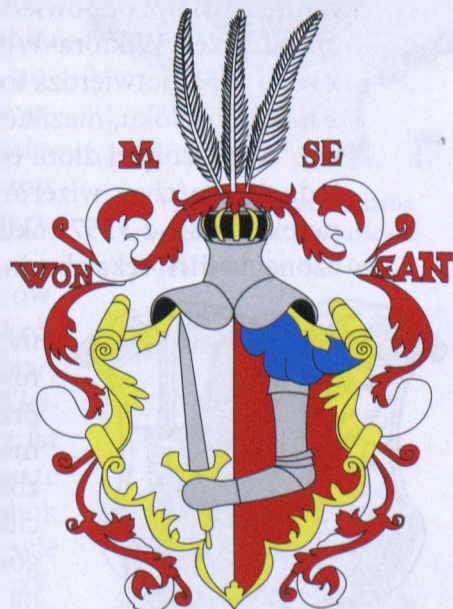
W ten sposób opisany został ten herb w siedmiu przywilejach; we wszystkich piętnastowiecznych i jednym szesnastowiecznym. Tylko w dyplomie szlachectwa, który otrzymali w Trokach 20 listopada 1481 roku Ryszard, Mariot, Oliwier Papiński de Gambusio, w czerwonej części przy podstawie, zostały umieszczone trzy złote litery d.d.d. (*in spacio rubeo tres litterae aureae d.d.d. – na polu czerwonym trzy litery złote d.d.d.*), tworząc „odmianę” tego herbu¹⁰². U nobilitowanego w Krakowie 18 stycznia 1504 roku Stefana ze Zdźar, ręka zbrojna z obłoku wychodząca została położona na tarczy, której całe pole jest w kolorze złotym (*in campo croceo manum cum gladio vibrato ex nube coelestini colore protendentem – w polu złotym (złocistym) rękę z dobytym mieczem wynurzającą się z obłoku błękitnego koloru*)¹⁰³. Natomiast u Władysława Radańskiego, wyróżnionego szlachectwem w Iczynie 10 marca 1515 roku, pole tarczy jest czerwone (*in campo rubenti – w polu czerwonym*)¹⁰⁴.

55. Herb Zdarzbóg Sebastiana Wonsa, nobilitowanego w Krakowie 21 V 1543 roku i Krakowie 2 XII 1550 roku, z supereklibrisu (1557 r.)

56. Herb Zdarzbóg Sebastiana Wonsa, nobilitowanego w 1543 i 1550 roku, z supereklibrisu (1557 r.)

57. Herb Zdarzbóg Sebastiana Wonsa, nobilitowanego w 1543 i 1550 roku, z supereklibrisu (1557 r.)

Ostatnią znaną w pierwszej połowie XVI wieku „odmianą” tego herbu wyróżniono w Krakowie 21 maja 1543 roku Jana Wonsa razem z synami: *ręka mianowicie prawa uzbrojona, na tarczy czerwonym i białym kolorem rozdzielonej, z obłoku w poprzek tarczy wyciągnięty, miecz dobyt ręką i krzyżem złotymi w dół, w górę zaś ostrzem trzymająca* (*manus dextra in clipeo rubeo et albo colo-*

¹⁰² MK, ks. 14, k. 45.

¹⁰³ Tamże, ks. 20, k. 162.

¹⁰⁴ Tamże, ks. 29, k. 10.

ribus distincto ex nube, per transversum clipei protensum gladium vibrantem capulo et cruce aureis eiusdem deorsum sursum acie tenens)¹⁰⁵. Z przytoczonego opisu widać, że herb ten różni się znacznie od pozostałych. Pojawia się prawdopodobnie podział tarczy w słup na dwa pola. Chociaż całkiem prawdopodobny jest podział w skos. Do takiego stwierdzenia upoważnia wizerunek herbu Pogonia namalowany w rękopisach *Klejnotów* Długosza przez Erazma Kamienia. Tarcza w tym wizerunku podzielona jest właśnie w skos¹⁰⁶. Uwzględniając fakt, że rękopisy Kamienia powstały w 1575 roku, nie można wykluczyć, że za wzór mógł posłużyć herb Wonsona jako chronologicznie najbliższy (to znaczy wzór podziału tarczy).

Informacji na temat położenia zbrojnego ramienia na tarczy w herbie Wonsona może dostarczyć nam określenie *protensum gladium*, które prawdopodobnie oznacza nie tylko wydobyty, ale też długi miecz. Żeby przedstawić długi miecz, ramię musi być odpowiednio wyprostowane w kierunku podstawy tarczy. Zamieszczona przez Wiktora Wittyga w jego pracy pieczęć Jana Wonsona (Wunszama) z roku 1552 potwierdza to spostrzeżenie. Widzimy więc zbrojne ramię wychodzące z małego obłoku, nieznacznie zgięte w łokciu i skierowane w stronę podstawy tarczy. W zaciśniętej dłoni trzyma miecz z ostrzem skierowanym pionowo do góry¹⁰⁷. Jednak właściwy wizerunek herbu Wonsona z nobilitacji widzimy na jego supereklibrisie z 1557 roku, gdzie tarcza została podzielona na dwa pola z umieszczoną na nich ręką zbrojną z mieczem wzniesionym pionowo do głowicy tarczy¹⁰⁸.

58. Herb Pogonia Polska
(połowa XVI w.)

U Władysława Radańskiego określenie *strictum gladium* może oznaczać nie tylko wydobyty, ale również krótki miecz. Z dużym prawdopodobieństwem można wtedy przyjąć, że wyobrażenie to było zgodne z rysunkiem zamieszczonym w *Arma Regni Poloniae*. Widzimy ramię zbrojne wychodzące z dużego obłoku, mocno zgięte w łokciu, które w zaciśniętej dłoni trzyma miecz pionowo do góry skierowany. Tylko połowa ostrza miecza jest widoczna na tarczy. Druga jego połowa jest niewidoczna. Całość sprawia wrażenie, jakby miecz przebijał górną krawędź tarczy¹⁰⁹. Oczywiście to wyobrażenie ikonograficzne może też być wynikiem nieudolnie przedstawionego drzeworytu.

Drugim herbem, który należy zaliczyć do grupy *nova arma*, jest Bożezdarz. Otrzymał go z rąk króla Władysława III w Budzie w roku 1442 Jerzy Schwarcz, mieszczanin krakowski. Herb ten został opisany w następujący sposób: *Bożezdarz cztery lilie białe, jedna mianowicie na wierzchołku, inna na podstawie czyli fundamencie, trzecia z lewej, czwarta z prawej*

¹⁰⁵ Tamże, ks. 64, k. 308.

¹⁰⁶ M. Friedberg, *Klejnoty Długoszowe...*, s. 100.

¹⁰⁷ W. Wittyg, *Nieznana szlachta polska i jej herby*, Kraków 1908, s. 360.

¹⁰⁸ M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Polskie supereklibrisy...*, s. 63, tabl. 13.

¹⁰⁹ Marek Ambroży, *Arma Regni Poloniae* (Pogonia), Kraków 1882.

w częściach tarczy wyrysowane i w ich punkcie środkowym czyli środku krzyż biały, od korzenia wyższej lilii do wierzchołka niższej i poprzecznie od środka prawej lilii do środka lewej, skierowane i rozciągnięte¹¹⁰.

Z tego opisu wynika, że biały krzyż znajduje się pomiędzy czterema białymi liliami. Zauważył to już Franciszek Piekosiński. Jednak zaufał „wszystkim heraldykom”, którzy umieszczają lilie w końcach krzyża heraldycznego¹¹¹. Zgodność opisu herbu Bożezdarz z ikonografią potwierdzają szesnastowieczne nagrobki z tym herbem znajdujące się w kościele Najświętszej Marii Panny w Krakowie oraz w kościele parafialnym w Kraśniku. W Krakowie jest to nagrobek z piaskowca Erazma Szwarca, na którym widzimy umieszczony herb Bożezdarz, to jest cztery lilie podwójne, w środku których znajduje się krzyż¹¹². Natomiast w Kraśniku herb ten został umieszczony na nagrobku Andrzeja Kośli, który zmarł w roku 1589¹¹³. Na tarczy podzielonej w słup i pas na cztery części zajmuje pole czwarte, w którym umieszczony jest zawsze herb babki macierzystej¹¹⁴. Wizerunek tutaj przedstawiony jest identyczny z herbem Erazma Szwarca. Widzimy więc również cztery podwójne lilie z krzyżem w środku.

W wieku XVI zaczęto używać nazw tych dwóch herbów wymiennie na oznaczenie nowo utworzonego herbu królewskiego. Promocji herbu Bożezdarz, jako herbu królewskiego, należy – być może – upatrywać w popularności *Klejnotów* Jana Długosza. Nie jest przypadkiem, że dopiero z lat dwudziestych i trzydziestych XVI wieku znane są pierwsze przywileje, gdzie herb Pogonia i Bożezdarz występują obok siebie. W przywileju nobilitacji wystawionym w Krakowie 26 sierpnia 1523 roku dla Waśka Zynowicza z Kijowa czytamy: *pro insignis et armis habeant proclamationem Pogonia vel Bozesdarz*¹¹⁵. Podobnie u nobilitowanego w Wilnie

59. Herb Bożezdarz Erazma Szwarca (XVI w.), w kościele N.M. Panny w Krakowie

60. Herb Bożezdarz, na nagrobku Andrzeja Kośli (zm. 1589 r.), w kościele parafialnym w Kraśniku

¹¹⁰ M. Friedberg, *Klejnoty Długoszowe...*, s. 70/71; F. Piekosiński, *Rycerstwo...*, t. 1, s. 262 (tu: brak części tekstu); Tenże, *Heraldyka...*, s. 431; *Insignia seu clenodia Regis et Regni Poloniae*, wyd. Z. Celichowski, Poznań 1885, s. 24-25 – *Boszedzarz quatuor lilia alba, unum videlicet in summitate, aliud in base sive fundamento, tertium in sinistra, quartam a dextra partibus clipei depicta et in eorum centro sive medio crux alba, a radice superioris lilii ad verticem inferioris et transversaliter a medio dextri lilii in medium sinistri ducta et protensa.*

¹¹¹ F. Piekosiński, *Heraldyka...*, s. 28-29.

¹¹² *Pomniki Krakowa, Mieczysława i Stanisława Cerchów z tekstem F. Koperę*, t. 2, Kraków-Warszawa 1904, tabl. 151; Zdjęcie herbu Bożezdarz Erazma Szwarca (własność autora).

¹¹³ Zdjęcie herbu z nagrobka Andrzeja Kośli (własność autora).

¹¹⁴ J. Konopka, *O polskich herbach złożonych*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 4: 1911, s. 84.

¹¹⁵ MK, ks. 37, k. 501v.

20 lutego 1536 roku Mikołaja Odlanickiego (Odlanyskiego)¹¹⁶. Dopiero w przywileju nobilitacji Jana Wonsona z roku 1543 występuje sama nazwa Zdarzbóg, ale określa ona zupełnie nowy herb, który otrzymał ten mieszczanin miasta Krakowa razem z synami.

Tworzenie nowych herbów w kancelarii królewskiej, które otrzymywali nobilitowani, należy wiązać też z wojnami prowadzonymi przez królów polskich: Stefana Batorego, Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza, czy wreszcie Jana III Sobieskiego. Działania oblężnicze pod twierdzami bronionymi przez wojska moskiewskie w drugiej połowie XVI wieku, jak Połock, Wielkie Łuki, Psków, a w pierwszej połowie XVII wieku pod Smoleńskiem, znajdują swoje odbicie w herbach nobilitowanych. Stanisławowi Brzeźnickiemu, któremu przywilej szlachectwa wystawiono w Warszawie 6 marca 1581 roku, nadano w godle wieżę z zaostrzonym dachem i fragmentem muru z obu jej stron. W tekście tego dyplomu zaznaczono, że jest to wieża, pod którą z wytrwałością największą i narażeniem życia ogień, podłożył (*idque propugnaculum illud, cuius parieti summa industria maximo cum periculo ignem supposuit*)¹¹⁷.

Podobny herb, za waleczność pod Wielkimi Łukami, otrzymał Stanisław Sefler, uczestniczący we wszystkich wyprawach Stefana Batorego przeciwko Moskwie. Godłem w herbie, który dostał w Warszawie 17 marca 1597 roku, zostały dwie wieże złączone ze sobą podstawami¹¹⁸.

Także Walenty Rarog nobilitowany w Warszawie 20 marca 1635 roku za usługi przy zdobywaniu Smoleńska otrzymał w herbie basztę, z których dwie boczne są okrągłe, zaś środkowa czworoboczna z dwoma małymi oknami (*tria propugnacula, extrema quidem rotunda, mediam autem quadratam cum duobus orbiculis seu fenestris*)¹¹⁹.

Z kolei Kasper Gniewiewski za męstwo okazane przy zdobywaniu Pskowa dostał 9 września 1581 roku za herb męża zbrojnego, stojącego wewnątrz muru i trzymającego w wyciągniętej ręce zakrzywioną szablę perską (*astat intra murum, pugnacii extensa manu vir armatus elato ad feriendum hostem persico acinace, ut fortitudinem designet*)¹²⁰. Herb ten mógł posłużyć za wzór dla wizerunku nobilitowanego w Warszawie 15 kwietnia 1589 roku Jana Waxmana, który odznaczył się w czasie obrony Krakowa przed wojskami Maksymiliana, arcyksięcia austriackiego. Mąż zbrojny, rudobrody, z krótkim mieczem w prawej ręce oraz mur, z którego on wystaje, w tekście tego przywileju są bardzo dokładnie opisane¹²¹. Dotyczy to szczególnie muru, gdzie wymieniono na jego środku wystającą zaokrągloną basztę, a opis znajduje potwierdzenie w rysunku tego herbu, namalowanym na środku oryginalnego dokumentu pergaminowego.

¹¹⁶ RPADA w Moskwie, F. 389, Metryka Litewska, ks. 24, k. 60-61v; AGAD, Księgi Metryki Litewskiej, ks. 209, s. 51-54; Poczobut-Odlanicki J.W., *Pamiętnik (1640-1684)*, wyd. A. Rachuba, Warszawa 1987, s. 355-357 (polskie tłumaczenie przywileju nobilitacji Mikołaja Odlanickiego).

¹¹⁷ MK, ks. 123, k. 767v.

¹¹⁸ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 25, s. 1227.

¹¹⁹ MK, ks. 180, k. 457v.

¹²⁰ Tamże, ks. 123, k. 876.

¹²¹ Bibl. PAU/PAN w Krakowie, oryg. perg., sygn. 183.

61. Herb Zbrojny Mąż Jana Waxmana, nobilitowanego w Warszawie 15 IV 1589 roku

62. Herb Zbrojny Mąż Jana Waxmana, nobilitowanego w 1589 roku

63. Herb Zbrojny Mąż Jana Waxmana, nobilitowanego w 1589 roku

Natomiast sam mąż zbrojny z mieczem w ręku został nadany jako godło w herbie nobilitowanego w Warszawie 27 kwietnia 1662 roku Zachariasza Budzanowskiego, towarzysza husarskiej chorągwi królewskiej (*virum armatum distincto catafractum in campo rubro*)¹²².

Utworzono też nowy herb przez połączenie muru z ręką zbrojną trzymającą miecz, która z niego wystaje. Otrzymał go razem z nobilitacją 15 kwietnia 1589 roku Stanisław Grocholski, zwany Chcykowiczem, uczestnik wojen prowadzonych przez Stefana Batorego oraz obrońca Krakowa w czasie walk z wojskami Maksymiliana, arcyksięcia austriackiego¹²³. Herb ten w przywilejach nobilitacji z czasów panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego otrzymał nazwę Bronisz.

Przedmioty wojenne są często wykorzystywane do konstruowania innych wizerunków w kancelarii królewskiej. Nobilitowany w obozie pod Pskowem dnia 29 września 1581 roku Jan Falck otrzymał herb określony jako *imago nova*, czyli *dwa kosze splecione z prętów wikliny, na środku jednej części pola, które powinno być złotego koloru, na drugim zaś, które będzie czerwone, podwójne czyli dwa zakrzywione miecze połączone pierścieniem* (*corbes viminias duas, in una campi media parte, quae flavi coloris esse debet, in altera vero, quae rubra erit geminos seu binos incurvos enses annulo connexas*)¹²⁴. Tarcza w tym wizerunku została podzielona w słup, na dwie części. W polu prawym są położone dwa splecione kosze, a w polu lewym dwie szable w środku pierścienia. Zaś w herbie nobilitowanego w Warszawie 9 kwietnia 1673 roku Mikołaja Płuszczewskiego widzimy połączenie dwóch szabel skierowanych ostrzami do góry, z krzyżem i gwiazdą położonymi w ich środku¹²⁵.

¹²² MK, ks. 203, k. 240.

¹²³ Tamże, ks. 135, k. 493v.

¹²⁴ Tamże, ks. 170, k. 471v.

¹²⁵ Bibl. Publ. im. H. Łopacińskiego w Lublinie, oryg. perg., sygn. 2016.

W latach panowania króla Jana III Sobieskiego sięgnięto przy tworzeniu herbów do motywów ze świata zwierząt. Stąd Fryderyk von Lerchenfeld otrzymał w roku 1676 skowronka w godle¹²⁶, a nobilitowany w tym samym roku Stanisław Czerniecki – gołębia stojącego na gałęzi i trzymającego gałązkę oliwną w dziobie¹²⁷.

Po raz pierwszy w znanych przywilejach nobilitacji godło rodzinne Wazów (snopek) widzimy w herbie o nazwie Kłośnik, który otrzymał w Krakowie 24 stycznia 1588 roku Jan Januszowski. W tekście przywileju określono snopek jako zieloną kopułę (*viridem culmum*)¹²⁸. Godłem w tym przedstawieniu ikonograficznym jest snopek z osadzoną na nim lilią, postawiony na złotej podstawie.

65. Herb Kłośnik
Jana Januszowskiego,
nobilitowanego w Krakowie
24 I 1588 roku

66. Portret Jana
Januszowskiego namalowany
w przywileju nobilitacji
z 1588 roku

Również w herbie Joachima Denigera, nobilitowanego w obozie pod Żwańcem nad Dniestrem 23 października 1653 roku, możemy się domyślać innego wizerunku z herbu Wazów, a mianowicie znajdującego się w polu drugim i trzecim lwa będącego herbem dynastii Folkungów¹²⁹. W dyplomie wystawionym dla Denigera godło to zostało dodatkowo rozszerzone mieczem, który trzyma w łapie lew¹³⁰.

Tylko w jednym znanym przywileju nobilitacji występuje połączenie rodzinnego herbu królewskiego (Wazów) z godłem państwowym. Jest to zestawienie połowy orła białego z połową snopka (*dimidiam aquilam albam cum medio ma-*

¹²⁶ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 2365.

¹²⁷ AP Kraków, Sądeckie gr., ks. 138, s. 891.

¹²⁸ MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 1793.

¹²⁹ W. Wehr, *Polskie pamiątki heraldyczne w Rzymie*, w: *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 3, Buenos Aires-Paryż 1966, s. 33.

¹³⁰ MK, ks. 392, k. 59.

In Nominē Domini Amen. Ad perpetuam rei memoriam.

NOS IOANNES III DEI GRATIA REX POLONIAE

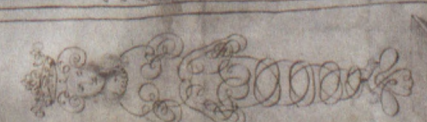
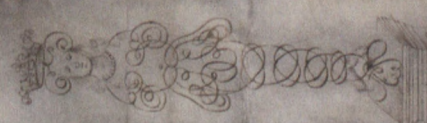
Smolensky Senatus Czarnochoway, Magnus Dux Lithuany, Knyaz Volhyny, Podolay, Polochay, Hymenay, Samogay, Knyaz Mowar, Prudly, Mowar.

Magnus Dux Lithuany, Knyaz Volhyny, Podolay, Polochay, Hymenay, Samogay, Knyaz Mowar, Prudly, Mowar.

... ad perpetuam rei memoriam. Nos Johannes III Dei Gratia Rex Poloniae Smolensky Senatus Czarnochoway, Magnus Dux Lithuany, Knyaz Volhyny, Podolay, Polochay, Hymenay, Samogay, Knyaz Mowar, Prudly, Mowar.

... ad perpetuam rei memoriam. Nos Johannes III Dei Gratia Rex Poloniae Smolensky Senatus Czarnochoway, Magnus Dux Lithuany, Knyaz Volhyny, Podolay, Polochay, Hymenay, Samogay, Knyaz Mowar, Prudly, Mowar.

... ad perpetuam rei memoriam. Nos Johannes III Dei Gratia Rex Poloniae Smolensky Senatus Czarnochoway, Magnus Dux Lithuany, Knyaz Volhyny, Podolay, Polochay, Hymenay, Samogay, Knyaz Mowar, Prudly, Mowar.

... ad perpetuam rei memoriam. Nos Johannes III Dei Gratia Rex Poloniae Smolensky Senatus Czarnochoway, Magnus Dux Lithuany, Knyaz Volhyny, Podolay, Polochay, Hymenay, Samogay, Knyaz Mowar, Prudly, Mowar.

... ad perpetuam rei memoriam. Nos Johannes III Dei Gratia Rex Poloniae Smolensky Senatus Czarnochoway, Magnus Dux Lithuany, Knyaz Volhyny, Podolay, Polochay, Hymenay, Samogay, Knyaz Mowar, Prudly, Mowar.

67. Dyplom nobilitacji Fryderyka Lerchenfelda, wystawiony w Krakowie 7 IV 1676 roku

nipulo flavo in campo rubeo). Otrzymał ten herb w Krakowie 7 marca 1633 roku Kleofas Podchocimski, zasłużony w walkach z Moskwą i Turkami pod Chocimiem¹³¹.

Wszystkie znane herby nobilitowanych, w których łączono tylko elementy godła państwowego, pochodzą z czasów panowania Wazów w Polsce. Zaczęli oni też prawdopodobnie zestawiać ze sobą elementy godła państwowych Polski i Szwecji. I tak u nobilitowanego w Warszawie 10 kwietnia 1590 roku Grzegorza Wendta, złota korona z herbu Szwecji została połączona z dwoma białymi skrzydłami orła¹³². Podobnie w herbie Gabriela Prewancjusza, nobilitowanego w Warszawie 20 lutego 1609 roku: tarcza została podzielona w słup na dwie części; w prawej z nich widzimy skrzydło białe orle, w lewej złotą koronę¹³³.

Połączenie samych przedmiotów pochodzących tylko z polskiego godła państwowego widzimy z kolei w herbie Jakuba Jacobsona von Embden, zwanego Gehema, nobilitowanego w Warszawie 20 marca 1624 roku. W prawym polu podzielonej w słup tarczy jest położone skrzydło orle białe, w lewym szpona orła białego¹³⁴.

Ostatnią grupę wśród *imagines novae* tworzą te herby nobilitowanych, dla których wzorów dostarczyły już istniejące herby polskie. Przy zmianie herbu Krzysztofa Preisa a Springenburg Panoniusa, nobilitowanego w Warszawie 28 lutego 1578 roku, za wzór posłużył herb Prawda. Wcześniej, 13 grudnia 1564 roku, otrzymał on w Wiedniu list herbowy z rąk cesarza Maksymiliana II. Ten potwierdzony w dokumencie nobilitacji dyplom, przekazuje również opis herbu z roku 1564: na tarczy znajdują się trzy pagórki, z których wyskakuje lew do góry, z szyją przeszytą strzałami. W dyplomie królewskim zaznaczono, że został on rozszerzony, powiększony i wzbogacony. Nowy herb, który Krzysztof Preis a Springenburg Panonius otrzymał z rąk króla Stefana Batorego, składa się z muru, a z niego wyskakuje do góry lew z szyją strzałami przeszytą¹³⁵. W ten sposób utworzony herb różni się od znanego przedstawienia Prawdy tylko strzałami przeszywającymi szyję lwa.

Przykłady te można mnożyć; między innymi Jerzy Biderman w roku 1598 otrzymuje gryfa z gwiazdą¹³⁶, a Sebastian Rybczyński w roku 1726 Habdanka (łękawicę) ze strzałą na nim postawioną, grotem do góry¹³⁷. Mikołajowi Litawe-

69. Herb Jakuba Jacobsona von Embden, zwanego Gehema, nobilitowanego w Warszawie 20 III 1624 roku

70. Herb Prawdzic (XVI w.)

¹³¹ Tamże, ks. 180, k. 94v.

¹³² Tamże, ks. 139, k. 87.

¹³³ Arch. UJ, oryg. perg., sygn. 607.

¹³⁴ MK, ks. 187, k. 189v.

¹³⁵ Tamże, ks. 118, k. 158v.

¹³⁶ AP Kraków, Krak. ziem., ks. 135, s. 661.

¹³⁷ MK, ks. 227, k. 167.

71. Herb Jerzego Bidermana, nobilitowanego w Warszawie 12 IV 1598 roku

72. Herb Newlin Stefana Hankiewiczza, nobilitowanego w Warszawie 12 IV 1673 roku

73. Herb Newlin Stefana Hankiewiczza, nobilitowanego w 1673 roku

rowi, nobilitowanemu w roku 1635, utworzono herb z połączenia Nowiny, to jest nogi zbrojnej, laski i trzech kłosów ze snopka Wazów¹³⁸. Nowe herby powstają też przez połączenie herbów „starych”, na przykład Prus i Sas¹³⁹, czy Radwana z Pogonią¹⁴⁰.

Herby z grupy *imagines novas* są często dodatkowo rozszerzane przez króla orłem białym lub jego skrzydłem. Między innymi Jerzy Cunrad, nobilitowany 12 marca 1635 roku, otrzymał w prawym polu podzielonej w słup tarczy połowę orła białego¹⁴¹, a Stefanowi Hankiewiczowi, obdarzonemu szlachectwem 12 kwietnia 1673 roku, król Michał Korybut Wiśniowiecki rozszerzył skrzydłem orła białego (*alam aquilae albae*) herb Newlin, który Hankiewicz dostał razem z nobilitacją szwedzką z rąk Jana Kazimierza¹⁴².

Również w latach 1764-1794 herby zaliczane do *imagines novas* składają się z wizerunków, dla których wzorów dostarczyły już istniejące herby polskie. W tej grupie herbów najczęściej były łączone ze sobą następujące przedmioty: korona, podkowa, kotwica, krzyż, gwiazda, księżyc, strzała, łuk, miecz, ręka (w tym ręka zbrojna). Tę dziesiątkę uzupełniają przedstawiciele świata zwierząt lew, gryf (będący połączeniem lwa z orłem) oraz orzeł. On sam, a także jego połowa, skrzydło czy noga to elementy, którymi król Stanisław August Poniatowski dodatkowo rozszerza herb nobilitowanego.

Wśród znanych przywilejów nobilitacji siedemdziesiąt sześć herbów w tej grupie otrzymało nowe nazwy, takie jak: Trójstrzał, Podkowa, Nadzieja, Nagroda, Szyna, Skarbicz, Krzyżoróż itd. W większości wypadków nazwy te znajdują potwierdzenie w umieszczonych na tarczy przedmiotach godła. Na przykład w wymienionym już herbie Krzyżo-

¹³⁸ Tamże, ks. 180, k. 389.

¹³⁹ Herb o nazwie Prus i Sas otrzymał Łukasz Husarzewski nobilitowany w Krakowie 15 kwietnia 1676 roku (Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 1768, a także Jakub i Baltazar Kulikowscy – w Warszawie 12 kwietnia 1677 roku (AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 118, s. 489).

¹⁴⁰ Godło będące połączeniem chorągwi Radwana z ręką zbrojną Pogoni otrzymał w Warszawie 27 kwietnia 1662 roku Michał Macherzyński. – MK, ks. 364, k. 46; RPADA w Moskwie, F. 389, Metryka Ruska (Wołyńska), ks. 220, ks. 145-146v (dawna: MK, ks. 332); druk: *Ruska (wolinska) metrica...*, s. 288-292.

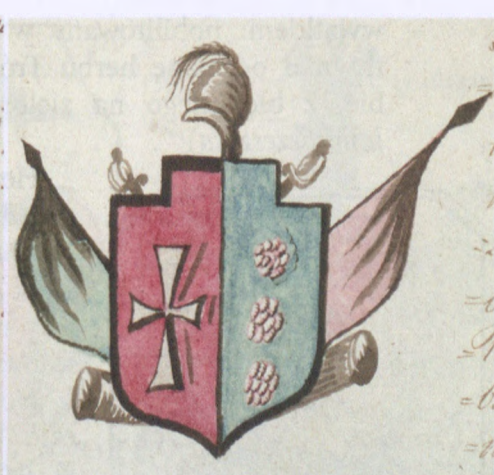
¹⁴¹ MK, ks. 180, k. 554v.

¹⁴² Tamże, ks. 209, k. 695, na ten temat zob. też: A. Heymowski, „Swedish” nobility created by John II Casimir the last Polish King of the Vasa dynasty, *Genealogica and Heraldica*, Helsinki 1984, s. 350-351.

74. Herb Krzyżoróż
Antoniego
Hoffmana,
nobilemowanego
w Warszawie
24 XII 1791 roku

75. Herb Krzyżoróż
Antoniego Hoffmana,
nobilemowanego
w 1791 roku

róż, który otrzymał 24 grudnia 1791 roku Antoni Ho
dzielonej w słup tarczy, w prawym czerwonym polu srebrny krzyż kawalerski, w lewym błękitnym trzy róże czerwone, jedna nad drugą (w słup)¹⁴³. Natomiast Józef Wrzesiński, nobilemowany w Warszawie 9 lipca 1768 roku, otrzymał herb o nazwie Różopiór, czyli różę czerwoną w polu błękitnym dwiema piórami temperowanymi do pisania na krzyż przeszytą, nad którą między piórami krzyż złoty¹⁴⁴.

Pierwszy z wyżej wymienionych elementów – korona, wśród znanych przywilejów nobilemacji z lat 1764-1794 pojawia się na tarczy jako godło stosunkowo późno. Widzimy ją dopiero w herbie o nazwie Skarbmierz, który otrzymał 19 lutego 1791 roku Jan Dudziński. Została ona umieszczona w polu czerwonym, a w jej środek zostały włożone i skrzyżowane ze sobą dwa klucze, piórami skierowane na dół, czyli „podwójny Jasięńczyk”¹⁴⁵.

Herb Jana Dudzińskiego stanowił niewątpliwie wzór dla znanego z ośmiu przywilejów nobilemacji wystawionych w latach 1791-1793 herbu o nazwie Trójstrzał. Jako pierwszy otrzymał go Teodor Łukaszewicz w Warszawie 30 maja 1791 roku. W tekście tego dokumentu został on opisany w następujący sposób: *herb Trójstrzał nazywać się mający, to jest koronę złotą w polu błękitnym, w której dwie strzały na krzyż żelazcem do góry złożone, i w korony we szrodku włożone zostają*¹⁴⁶. Opis ten jest zgodny z zamieszczonym w tym przywileju rysunkiem tego herbu. W pozostałych przywilejach opis tego herbu i jego przedstawienie ikonograficzne są takie same jak w dokumencie Łukaszewicza, z jednym

76. Herb Skarbmierz Jana
Dudzińskiego, nobilemowanego
w Warszawie 19 II 1791 roku

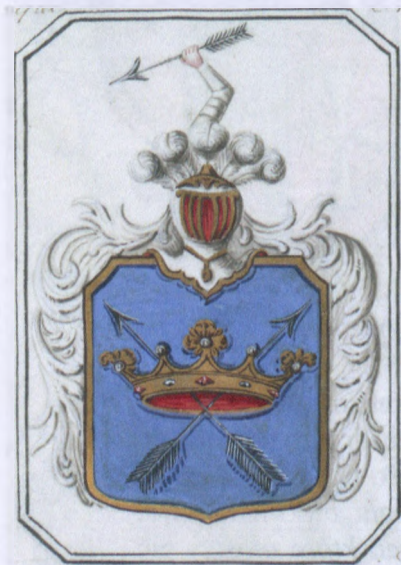
¹⁴³ AGAD, oryg. perg., sygn. 1485.

¹⁴⁴ Kancl., ks. 41, s. 55.

¹⁴⁵ Tamże, ks. 100, s. 69.

¹⁴⁶ Tamże, ks. 98, s. 1.

wyjątkiem: nobilitowany w Warszawie 10 grudnia 1791 roku Jerzy Poths otrzymał odmianę herbu Trójstrzał. Zmienione zostało pole tarczy w jego herbie, z błękitnego na zielone (w polu zielonym korona złota dwiema strzałami przeszyta)¹⁴⁷.

77. Herb Trójstrzał Antoniego Dekierta, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku

78. Herb Trójstrzał Filipa Dekierta, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1791 roku

Herb Trójstrzał jest także wśród herbów nowych najczęściej nadawanym. Stąd nasuwa się pewne podobieństwo z herbem Pogonia, który nobilitowani otrzymywali z rąk Jagiellonów. Byłby to jeszcze jeden przykład wskazujący na pewną ciągłość przy tworzeniu herbów nobilitowanych w XV-XVIII wieku.

Nobilitacje z herbem Trójstrzał pokazują również, że członkowie tej samej rodziny, obdarzeni szlachectwem w latach 1764-1794, otrzymywali jednakowy herb, na przykład Jan Reynberger nobilitowany w Warszawie 12 września 1791 roku¹⁴⁸, a Franciszek Reynberger w Grodnie 30 sierpnia 1793 roku¹⁴⁹. Podobnie herb Trójstrzał otrzymali bracia: Antoni¹⁵⁰ i Filip¹⁵¹ Dekiertowie w roku 1791.

Podkowa jest kolejnym przedmiotem występującym w grupie nowych herbów tworzonych w tym okresie. Jej rolę najlepiej podkreśla fakt, że od niej właśnie wzięto nazwę dla nowego herbu, który wśród znanych przywilejów nobilitacji występuje pięciokrotnie. Podobnie jak wyżej omawiany herb Trójstrzał, pojawia się on dopiero w roku 1791. Herb o nazwie Podkowa po raz pierwszy został opisany i namalowany w przywileju nobilitacji wystawionym dla Pawła Grochalskiego. Na rysunku widzimy w polu czerwonym podkowę srebrną, postawioną barkiem do góry, a końcami na dół skierowaną. Na podkowie postawiona jest złota gwiazda ośmiopromienna, a w jej środku miecz srebrny ze złotą rękojeścią, zwrócony ostrzem na dół¹⁵². Podobnie jak w herbie Trójstrzał widzimy identyczne przedstawienie ikonograficzne herbu Podkowa we wszystkich pięciu przywilejach. W dwóch wypadkach mowa jest o białym polu tarczy w jego opisie, natomiast wizerunki zamieszczone w tych dokumentach mają pole czerwone (dotyczy to również herbu Pawła Grochalskiego). Niewątpliwie jest to błąd u-

¹⁴⁷ Tamże, s. 77.

¹⁴⁸ Tamże, s. 18.

¹⁴⁹ Tamże, ks. 42a, s. 314.

¹⁵⁰ AGAD, oryg. perg., sygn. 1472.

¹⁵¹ Tamże, oryg. perg., sygn. 1471.

¹⁵² BJ, oryg. perg., Akcesja, Przybytki 768/75.

79. Herb Podkowa Pawła Grochalskiego, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1791 roku

80. Herb Podkowa Jana Mokina, nobilitowanego w Warszawie 4 I 1792 roku

81. Herb Michała Swinarskiego, nobilitowanego w Warszawie 6 IV 1776 roku

rzędnika, który następnie został powielony w przywileju Jana Mokina, towarzysza kawalerii narodowej w księstwie litewskim, nobilitowanego 4 stycznia 1792 roku¹⁵³. Podkowa to drugi herb pochodzący z lat 1791-1794, który wykazuje duże podobieństwo z herbem Pogonia. Jednocześnie wzoru ikonograficznego dla herbu Podkowa dostarczyła Dołęga, gdzie miejsce strzały zajął miecz, a krzyża gwiazda.

Podobieństwo z herbami Lubicz i Pobóg widzimy w innych wizerunkach nobilitowanych. W herbie Wdzięczność z 1765 roku Antoniego Stulińskiego, który składa się z podkowy i postawionego na niej krzyża kawalerskiego¹⁵⁴, widzimy herb Pobóg. Z kolei w herbie, nobilitowanego w Warszawie 6 kwietnia 1776 roku, Michała Swinarskiego na podkowie stoi półtrzecia krzyża, a drugie półtrzecie krzyża zostało umieszczone między jej ramionami¹⁵⁵.

W herbie, który otrzymał nazwę Oręż, w przywileju nobilitowanego w Warszawie 23 grudnia 1791 roku Ignacego Witkowskiego, w miejsce krzyża umieszczono pałasz położony nad podkową¹⁵⁶. Natomiast wzorem dla herbu o nazwie Dar, który dostał w Warszawie 19 września 1791 roku Leon Madzarski, fabrykant pasów litych, mógł być herb Dołęga. Widzimy na barku podkowy umieszczoną gwiazdę sześciopromienną, zaś lewe ramię podkowy przesywa strzała grotem ukośnie skierowana w stronę jej górnej krawędzi¹⁵⁷.

¹⁵³ AGAD, oryg. perg., sygn. 3264.

¹⁵⁴ Nobilitację z herbem Wdzięczność otrzymali w Warszawie 15 września 1765 roku Szymon Krasnowojski i Antoni Stuliński, bracia przyrodni (Kancl., ks. 45/46, k. 44).

¹⁵⁵ Kancl., ks. 41, k. 418.

¹⁵⁶ Tamże, ks. 98, s. 172.

82. Herb Strzała Grzegorza Abramowicza, nobilitowanego w Warszawie 14 XI 1791 roku

83. Herb Kołyszka Jana i Macieja Stanowskich-Kołyszko, nobilitowanych w Warszawie 15 III 1776 roku

W kolejnych wizerunkach podkowa jest obrócona końcami (hakami) do góry, a barkiem na dół, podobnie jak w herbie Jastrzębiec. W herbie nobilitowanego w Warszawie 14 listopada 1791 roku Grzegorza Abramowicza (Abrahamowicza), o nazwie Strzała, tarcza została podzielona w słup na dwie części. W prawej czerwonej została położona podkowa srebrna końcami do góry skierowana, ze złotym krzyżem kawalerskim umieszczonym w jej środku. W części lewej widzimy jastrzębia w locie, strażkę w szponach trzymającego (w herbie Jastrzębiec trzyma podkową z krzyżem w środku), nad którym namalowane zostały dwie gwiazdy sześciopromienne¹⁵⁸.

Herb będący połączeniem podkowy z godłem Prusa I otrzymał w Warszawie 18 listopada 1791 roku Daniel Skowroński (*w polu czerwonym powinna być podkowa tępą, we szrodku której półtora krzyża złotego*)¹⁵⁹. Natomiast dla herbu o nazwie Kołyszko, który dostali Jan i Maciej Stanowski-Kołyszko 15 marca 1776 roku, wzorem był herb Ślepowron, czyli Korwin. W tekście dokumentu czytamy: *na tarczy w polu białym podkowa hakami do góry obrócona w poszrod niej połowa krzyża, na wierzchu którego gawron w lewo tarczy obrócony*¹⁶⁰.

Podkową trzymaną w dziobie przez strusia widzimy również w herbie o tej samej nazwie, który otrzymali: Tomasz Tylli de Kubin 2 stycznia 1778 roku¹⁶¹ oraz Antoni Straube 19 listopada 1788 roku¹⁶².

Kotwica jest trzecim przedmiotem, który w połączeniu z kluczem, krzyżem św. Andrzeja, wiązką szyn i gwiazdą tworzy nowy herb. U nobilitowanego 28 maja 1768 roku w Warszawie Józefa Duhamela (Du Hamel), razem z synami, jest połączona kluczem (Jasieńczyk) na kształt krzyża św. Andrzeja, a nad nimi została umieszczona gwiazda sześciopromienna¹⁶³. Natomiast położony na kotwicy krzyż św. Andrzeja widzimy w herbie, który otrzymali bracia: Józef, Ignacy i Jan Hoffmanowie w Warszawie 29 stycznia 1781 roku¹⁶⁴.

¹⁵⁷ Tamże, s. 45.

¹⁵⁸ ML, ks. 220, s. 406.

¹⁵⁹ Kancl., ks. 98, s. 65.

¹⁶⁰ Tamże, ks. 42, s. 176.

¹⁶¹ Tamże, ks. 45/46, k. 92.

¹⁶² Tamże, ks. 100, s. 16.

¹⁶³ Tamże, ks. 41, s. 42.

¹⁶⁴ Tamże, ks. 63, s. 7.

84. Herb Tomasza Tylli de Kubina, nobilitowanego w Warszawie 2 I 1778 roku

85. Herb Antoniego Straube, nobilitowanego w Warszawie 19 XI 1788 roku

Herb o nazwie Szyna, który został namalowany w przywileju nobilitacji Jana, Dawida Heislera (Hayslera), składa się natomiast ze snopa szyn żelaznych, na których została postawiona kotwica¹⁶⁵. Z kolei połączenie kotwicy z gwiazdą ośmiopromienną, która została umieszczona pod nią, widzimy w herbie Nadzieja, nobilitowanego w Warszawie 29 marca 1794 roku, Jana Grusiewicza¹⁶⁶.

W latach 1764-1794 wśród znanych przywilejów nobilitacji ramię zbrojne pojawia się dziesięć razy. Po raz pierwszy w herbie Łaska neofity Felicjana Kazimierskiego, który otrzymał go razem z nobilitacją 2 marca 1765 roku. W przywileju tym czytamy: *herb Łaska nazywany, to jest w polu błękitnym prawa ręka zbrojna pierścień złoty na dół spuszczonego trzymająca*¹⁶⁷. Nie jest znany wizerunek tego herbu, stąd trudno jest określić, jak została ręka zbrojna ustawiona na tarczy. Jednak korzystając z innych przedstawień ikonograficznych ręki zbrojnej widzimy, że jest ona malowana i rysowana poziomo, wychodząc z prawego, a częściej z lewego boku tarczy. Stąd można przyjąć, że w herbie Łaska, który w roku 1765 otrzymali także następni nobilitowani neoficy, Antoni Trojanowski¹⁶⁸ oraz bracia Ignacy i Józef Górscy¹⁶⁹ ręka zbrojna również była przedstawiona w linii poziomej. Nie można jednak wykluczyć, że malowano ją jako wyciągniętą w kierunku górnej krawędzi tarczy. Taki wzór graficznego przedstawienia ręki zbrojnej, jeśli chodzi o przywileje nobilitacji, widzimy chociażby u nobilitowanych w XVI wieku członków toruńskiej rodziny Rudigerów.

¹⁶⁵ Jan Dawid Heisler (Haysler) otrzymał nobilitację w Warszawie 16 marca 1791 roku – Oryginał pergaminowy nobilitacji w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu, sygn. D 37 (nr 445); Kancl., ks.100, s. 93; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 30, Kielce 1997.

¹⁶⁶ Kancl., ks. 42a, s. 337.

¹⁶⁷ Tamże, s. 19.

¹⁶⁸ Tamże, s. 35.

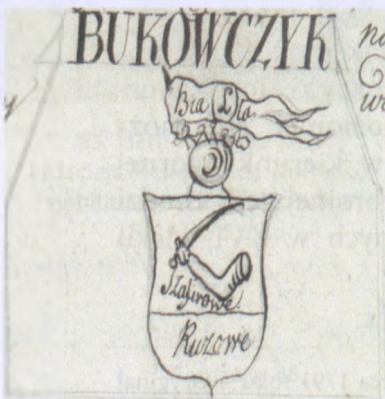
¹⁶⁹ Tamże, s. 7.

86. Herb Bronisz Filipa Wacława Haumana, nobilitowanego w Warszawie 21 II 1791 roku

87. Herb Bronisz Antoniego Haumana, nobilitowanego w Warszawie 24 XI 1791 roku

88. Herb Bukowczyk Józefa Lemańskiego, nobilitowanego w Warszawie 29 III 1794 roku

Rękę zbrojną wychodzącą z białego muru widzimy w herbie Bronisz, nobilitowanego 24 listopada 1791 roku Antoniego Haumana¹⁷⁰, zaś w herbie o nazwie Bukowczyk Józefa Lemańskiego, nobilitowanego 29 marca 1794 roku, ręka zbrojna wystaje z szachownicy¹⁷¹. Z kolei w wizerunku Jana Kempnińskiego, nobilitowanego 8 października 1776 roku, ręka zbrojna trzyma na wspólnej łodydze trzy lilie białe¹⁷², a w herbie Sławicz obdarzonego szlachectwem 29 maja 1792 roku Szymona Kowalskiego – biało-czerwony proporzec¹⁷³.

W przypadku podzielonej w słup tarczy u nobilitowanego 14 sierpnia 1778 roku Augusta Vica widzimy w dolnym polu dwa zbrojne ramiona złączone ze sobą prawicami¹⁷⁴. Natomiast w herbie Pawła Wenturellego obdarzonego szlachectwem 12 marca 1792 roku, ręka zbrojna z prawego boku aż po łokieć wykazana, trzyma za włosy głowę człowieczą¹⁷⁵. Przedstawienie to jest umieszczone w górnej części (od głowicy) podzielonej w pas tarczy.

Samą rękę w połączeniu z innymi przedmiotami otrzymał razem z nowym herbem Jacek Ratajewicz 20 stycznia 1769 roku oraz bracia: Michał i Kazimierz Bontani 15 lipca 1785 roku. Pomiędzy tymi herbami występuje duże podobieństwo. Jacek Ratajewicz otrzymał w polu błękitnym miesiąc na nowiu, a nad nim rękę trzymającą pióro zatemperowane, nad tą zaś krzyż w kolorze ponsowym¹⁷⁶. Bracia Bontani dostali w polu błękitnym miesiąc na nowiu, a nad nim rękę trzymającą strzałę, nad tą zaś krzyż czerwony¹⁷⁷.

Różnią się te dwa herby przedmiotami, które trzyma ręka. W przypadku herbu Bontanich znany jest jego wizerunek. Widzimy więc rękę wychodzącą z prawego boku tarczy (jak w herbie Wenturellich), trzymającą strzałę grottem do góry. Pod nią jest umieszczony księżyc, rogami skierowany w prawą stronę, nad tą ręką krzyż ka-

¹⁷⁰ AGAD, Oddz. III, Mała Wieś, oryg. perg., sygn. 112; Kancl., ks. 100, s. 156.

¹⁷¹ Kancl., ks. 107, s. 33.

¹⁷² AGAD, oryg. perg., sygn. 1498.

¹⁷³ Kancl., ks. 100, s. 228.

¹⁷⁴ Tamże, ks. 41, s. 518.

¹⁷⁵ Tamże, ks. 100, s. 214.

¹⁷⁶ Tamże, ks. 42, s. 71.

¹⁷⁷ AGAD, Kancl., ks. 45/46, k. 30.

89. Herb Jana Kempieńskiego, nobilitowanego w Warszawie 8 X 1776 roku

93. Herb Jacka Ratajewicza, nobilitowanego w 1769 roku

92. Herb Jacka Ratajewicza, nobilitowanego w Warszawie 20 I 1769 roku

90. Herb Sławic Szymona Kowalskiego, nobilitowanego w Warszawie 29 V 1792 roku

91. Herb Pawła Wenturellego, nobilitowanego w Warszawie 12 III 1792 roku

walerski. Uwzględniając bardzo duże podobieństwo między omawianymi dwoma znakami szlachectwa, rekonstruując herb Ratajewicza znany tylko z opisu, należałoby go przedstawić identycznie jak herb Bontanich: ręka trzymająca pióro powinna wychodzić z prawego boku tarczy, księżyc powinien być skierowany rogami do jej prawego boku. Jednak nie można wykluczyć innego przedstawienie graficznego, gdzie ręka wychodzi z lewego boku, a księżyc jest skierowany rogami do góry. Natomiast w księdze ziemskiej lubelskiej, do której wpisano 28 grudnia 1803 roku przywilej nobilitacji Ratajewicza, zamieszczono też rysunek jego herbu, który przedstawia księżyc na nowiu końcami zwrócony do głowicy tarczy, z wychodzącą z jego środka ręką trzymającą pióro skierowane w prawą heraldyczną stronę, nad którym krzyż kawalerski¹⁷⁸. Przykład

¹⁷⁸ AP Lublin, Acta caesarea regni terrestria Lublinensia (RMO), ks. 8 (20781), k. 335.

94. Herb Trójgwiazd
Ludwika Mentzla,
nobilitowanego
w Warszawie
4 I 1792 roku

95. Herb Fryderyka
Kurcyusza, nobilitowanego
w Warszawie,
b. d. i m. 1781 roku

ten pokazuje, jak trudne, a czasami niemożliwe jest poprawne rekonstruowanie herbów znanych tylko z opisów zamieszczanych w przywilejach nobilitacji.

W dwudziestu znanych przywilejach gwiazda zajmuje w godle herbu centralne miejsce lub jest równorzędnym elementem w przypadku tarczy podzielonej w pas. We wszystkich tych dwunastu przywilejach na tarczy zostały umieszczone po trzy gwiazdy. Ich znaczenie potwierdza nazwa Trójgwiazd, a herb tak nazwany otrzymał w Warszawie 4 stycznia 1792 roku Ludwik Mentzel (*herb Trójgwiazd nazwany, to jest w polu czerwonym belka złota: dwie gwiazdy także nad nią, a jedna na dole*)¹⁷⁹. Wzorem dla herbu Mentzla był identyczny w godle wizerunek, który w roku 1781 dostał Fryderyk Kurcyusz¹⁸⁰. Herb ten rozszerzony w klejnocie przez króla połową orła białego, nie został nazwany w tekście tego przywileju.

Znane są podobne przypadki, gdy chodzi o herby nobilitowanych w tym okresie. Nowy wizerunek, który powstał w kancelarii, otrzymał nazwę dopiero przy kolejnym jego nadaniu. Widzimy to na przykładzie herbu dwóch członków tej samej rodziny Ryxów, o tym samym imieniu. Nobilitowany w Warszawie Franciszek Ryx (13 maja 1768 roku) otrzymał w tarczy podwójną lilię, księżyc z gwiazdą i dwa skrzydła orła białego (*in campo caeruleo duas extensas aquilae albae alas super aureum lilium Gallicum, fixas inter quas luna aurea stellaque argentea prominet*)¹⁸¹. Herb ten w tekście tego przywileju nie został nazwany. O jego nazwie dowiadujemy się z przywileju nobilitacji wystawionego również dla Franciszka Ryxa w Warszawie 27 czerwca 1791 roku.

W dokumencie tym czytamy: *herb Pierścień nazwany, to jest w polu błękitnym dwa skrzydła orle białe z lilii złotej francuskiej wychodzące, między którymi miesiąc*

¹⁷⁹ Kancl., ks. 98, s. 197.

¹⁸⁰ AGAD, oryg. perg., sygn. 1465.

¹⁸¹ Kancl., ks. 41, s. 29.

96. Herb Pierścień Franciszka Ryxa,
nobiletowanego w Warszawie
13 V 1768 roku

97. Herb Pierścień Franciszka Ryxa
(młodszego), nobiletowanego
w Warszawie 27 VI 1791 roku

złoty, a nad nim gwiazda srebrna¹⁸². Nazwa została utworzona od ręki zbrojnej trzymającej pierścień kamieniem do góry, a będącej klejnotem herbu Pierścień. Prawdopodobnie wzorem dla tego klejnotu było godło herbu Łaska.

Jeżeli chodzi o pozostałych dziewięć herbów, w których występują trzy gwiazdy, to można wśród nich wyróżnić trzy wzory, w zależności od ich ustawienia na tarczy. Są one położone przy podstawie tarczy, pod godłem „starego” polskiego herbu. Tak namalowany wizerunek, w którym trzy gwiazdy znajdują się pod godłem herbu Szeliga, otrzymał nobiletowany 2 marca 1765 roku Andrzej Marcin Niewierawski¹⁸³, a także w dolnej części podzielonej w pas tarczy, widzimy gwiazdy w herbie Potęga, który dostał w Warszawie 13 maja 1780 roku Adam Tyman, chorąży gwardii konnej litewskiej¹⁸⁴.

98. Herb Aleksandra de Smett,
nobiletowanego w Warszawie
19 V 1768 roku

Drugim wzorem herbu są gwiazdy na belce przecinającej tarczę w pas lub skos, czyli na „pasie rycerskim białym”, jak zaznaczono w przywileju nobiletacji Aleksandra de Smett z 19 maja 1768 roku. Gwiazdy są tu położone na „pasie” poziomo przecinającym tarczę, pod którymi została namalowana głowa skopia biała z rogami złotymi¹⁸⁵. Natomiast w herbie o nazwie Bronisz, który otrzymał w Warszawie 24 grudnia 1791 roku Karol Lichocki, widzimy trzy gwiazdy w nie-

¹⁸² Kancl., ks. 98, s. 5.

¹⁸³ Zakład Nauk Pomocniczych Historii UJ, oryg. perg., bez sygnatury; druk: *Nobiletacje i indygenaty...*, z. 6, Kielce 1992.

¹⁸⁴ Kancl., ks. 45/46, k. 94.

¹⁸⁵ Tamże, ks. 42, s. 126.

bieskim polu, ukośnie przecinającym pole czerwone¹⁸⁶. Wzorem dla tego wizerunku był, jeśli chodzi o godło, niewątpliwie herb Fogelweder, który na niebieskim skosie ma umieszczone cztery gwiazdy¹⁸⁷. Jest to zarazem przykład wykorzystania herbu z wcześniejszej nobilitacji (czy też indygenatu) dla stworzenia nowego przedstawienia ikonograficznego w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Trzeci wzór to umieszczenie gwiazd w wyższej części (od głowicy) podzielonej w pas tarczy lub – w przypadku braku podziału – przy jej głowicy (górnej krawędzi). Ten ostatni przypadek spotykamy w herbie nobilitowanego 17 listopada 1768 roku w Warszawie Jana Kiwalskiego, gdzie gwiazdy są położone nad księżycem w ustawieniu 2, 1¹⁸⁸.

99. Herb Niebodar Piotra Józefa Rousseau, nobilitowanego w Warszawie 15 XI 1791 roku

Na tarczy podzielonej w pas, umieszczone w wyższej części gwiazdy są połączone zawsze z przedmiotami będącymi przedstawicielami świata roślin lub zwierząt, jest to więc połączenie nieba z ziemią. Potwierdza to szczególnie herb o nazwie Niebodar, który otrzymał 15 listopada 1791 roku Piotr Józef Rousseau. W tym przywileju nobilitacji czytamy: *herb Niebodar nazywać się mający, to jest w jednej części na dwoje w poprzek przedzielonej trzy gwiazdy srebrne w polu niebieskim, w drugiej zaś snopek złoty pod nim rzeka biała w polu czerwonym*¹⁸⁹.

Występujące w dwóch przywilejach nobilitacji i połączone ze sobą trzy elementy, tj. księżyc, gwiazda i krzyż, pozwalają zobaczyć, że ich różne ustawienie na tarczy tworzy nowe wizerunki. W herbie o nazwie Piotrowicz, który otrzymał w Warszawie 20 stycznia 1781 roku Jan Macewicz z synami i bratankami, widzimy księżyc skierowany rogami do góry, na którego środku stoi gwiazda, a na niej krzyż¹⁹⁰. Natomiast w herbie o nazwie Gwiazdnicz nobilitowanego w Warszawie 24 grudnia 1791 roku Antoniego Brykczyńskiego, widzimy księżyc skierowany rogami na dół, który dochodzi do obu brzegów tarczy, dzieląc ją na dwie części. Na księżycu został postawiony krzyż złoty, a pod księżycem zastała umieszczona gwiazda sześciopromienna¹⁹¹.

100. Herb Gwiazdnicz Antoniego Brykczyńskiego, nobilitowanego w Warszawie 24 XII 1791 roku

¹⁸⁶ Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 171.

¹⁸⁷ MK, ks. 133, k. 352v; AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 30, s. 289 – Stanisław Fogelweder z Bobolic, otrzymał nobilitację w Warszawie 15 kwietnia 1590 roku.

¹⁸⁸ Kancl., ks. 41, s. 104.

¹⁸⁹ ML, ks. 220, s. 412.

¹⁹⁰ Kancl., ks. 45/46, k. 54.

¹⁹¹ Kancl., ks. 100, s. 170.

Herby grupy *imagines novas* są rozszerzone przez króla orłem białym, jego połową, dwoma białymi orlimi skrzydłami, a także cyfrą imienia królewskiego. Całego orła widzimy między innymi w herbie Terlica, który uzyskał razem z nobilitacją 6 stycznia 1792 roku Paweł Terło. Stoi on na belce srebrnej, która dzieli tarczę w pas na dwie części. W polu od podstawy znajduje się terlica, czyli kulbaka polska z dwoma wiszącymi strzemionami na pukliskach rzemiennych, w której jest zawieszony pałasz oprawny¹⁹².

Połową orła trzymającego pałasz na prawym skrzydle, król rozszerzył herb nadany 9 grudnia 1791 roku Ludwikowi Brunetowi. Wizerunek herbu Królodar, który otrzymał Brunet, jest jednocześnie przykładem pokazującym różnice pomiędzy opisem herbu, a jego ikonografią. Zmiana ta jest wynikiem ingerencji malującego herb, który zamiast namalować orła zajmującego połowę tarczy i trzymającego pałasz w szponie, czyli zgodnie z opisem, podzielił tarczę w pas, co spowodowało zasadnicze przekształcenie wizerunku tego herbu¹⁹³.

Dwa skrzydła orła widzimy wystające z obu boków kolumny w herbie o nazwie Kolumna Skrzydlata, który otrzymał Maciej Kubicki 12 marca 1791 roku¹⁹⁴. Drugi herb – o nazwie Strzała Skrzydlata, czyli dwa

103. Herb Kolumna Skrzydlata Macieja Kubickiego, nobilitowanego w Warszawie 12 III 1791 roku

101. Herb Terlica Pawła Terło, nobilitowanego w Warszawie 6 I 1792 roku

102. Herb Królodar Ludwika Bruneta, nobilitowanego w Warszawie 9 XII 1791 roku

104. Herb Kolumna Skrzydlata Jakuba Kubickiego, nobilitowanego w Warszawie 8 III 1791 roku

¹⁹² Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, oryg. perg., sygn. R 1/86.

¹⁹³ ML, ks. 220, s. 419.

¹⁹⁴ Kancl., ks. 100, s. 89.

skrzydła orła wychodzące z obu boków strzały skierowanej grotem do góry – dostał Jan Szchernich (Zszhernich) nobilitowany w Warszawie 20 kwietnia 1791 roku¹⁹⁵.

Natomiast cyfrą swojego imienia S.A.R. (*Stanislaus Augustus Rex*) rozszerzył król herb braciom: Janowi i Antoniemu Thelowskiemu (Telowskiemu), nobilitowanym w Warszawie 21 marca 1775 roku. Na tarczy widzimy jastrzębia ze złożonymi skrzydłami, trzymającego w dziobie cyfrę imienia królewskiego¹⁹⁶.

105. Herb Wiernik Ignacego Manugiewicza, nobilitowanego w Warszawie 13 VII 1792 roku

106. Herb Wiernik Ignacego Manugiewicza, nobilitowanego w 1792 roku

107. Herb Spadokół Fryderyka Konradego, nobilitowanego w Warszawie 4 VIII 1769 roku

Jednocześnie dla tworzonych nowych herbów tej grupy wzorów dostarczają już używane „stare” herby polskie. Na przykład nobilitowany w roku 1792 Ignacy Manugiewicz otrzymał herb Wiernik, którego godło jest identyczne z godłem herbu o nazwie Złota Wolność¹⁹⁷. Z kolei herb Lotaryńczyk nobilitowanego 3 czerwca 1791 roku Jana Fryderycego jest wzbogaconym w godle herbem Strykoń. Różnica polega na tym, że koń w herbie Fryderycego jest osiodłany i przykryty czerwonym czaprakiem¹⁹⁸. Dla wizerunku o nazwie Spadokół, nobilitowanego 4 sierpnia 1769 roku Fryderyka Konradego, wzorem był herb Osorya. Zdjęto piąty dzwon z koła wozowego i w jego miejsce wstawiono dwie szpady wbite w piastę¹⁹⁹.

Dla herbu Staropis, który otrzymali 7 maja 1769 roku Jan Szubalski i jego syn Jakub, wzór stanowił herb Jelita. Miejsce środkowej kopii zajął klucz postawiony pionowo uchem na dół, zwrócony w prawą stronę tarczy zębami, na których została umieszczona litera S (*Stanislaus?*)²⁰⁰. Zaś herb Lilioróg Macieja

¹⁹⁵ Muzeum Przypkowskich w Jędrzejowie, oryg. perg., bez sygnatury.

¹⁹⁶ Kancl., ks. 41, s. 270.

¹⁹⁷ Arch. Zamku Królewskiego w Warszawie, oryg. perg., sygn. D I/316; AGAD, Kancl., ks. 98, s. 310.

¹⁹⁸ Tamże, ks. 100, s. 126.

¹⁹⁹ Tamże, ks. 42, s. 93.

²⁰⁰ Tamże, ks. 41, s. 144.

Walentego Gagatkiewicza, nobilitowanego 2 kwietnia 1776 roku, jest połączeniem Gozdawy i Rogali (*na tarczy w polu złotym, na środku lilią srebrną między rogami, z prawej jelenim, a z lewej strony bawolim*)²⁰¹.

Dokładną i szczegółową analizę herbów trzeciej grupy, znanych z przywilejów nobilitacji, należy połączyć z analizą herbów znanych z przywilejów indygenatu. W jednym i drugim przypadku są przede wszystkim zatwierdzeniem herbów, które nobilitowani czy indygenowani wcześniej posiadali.

Wymagają one osobnego opracowania, po uprzednim zapoznaniu się z pracą kancelarii cesarskiej wystawiającej przywileje szlachectwa i listy herbowe, a także po poznaniu zasad powstawania barwnych wizerunków herbów w nich zamieszczonych. Tym bardziej, że w wiedeńskiej „Gratialisregistratur” znajduje się kilkadziesiąt dokumentów dotyczących nadania szlachectwa lub herbu dla osób, które w późniejszym czasie otrzymały polską nobilitację bądź indygenat.

Zbadanie tej grupy przywilejów znajdujących się w Wiedniu jest bardzo ważne, gdyż możemy ustalić zmiany które nastąpiły w herbie nobilitowanego w stosunku do jego wcześniejszego przedstawienia ikonograficznego. Zmiany te występują głównie w przywilejach nobilitacji i indygenatu z lat 1764-1794. Przed rokiem 1764, a zwłaszcza w XVI i XVII wieku, herb z nadania cesarskiego jest odwzorowywany, gdy nie występuje adopcja, często bez żadnych zmian. W wieku XVII, w czasach panowania króla Jana Kazimierza, znane są oryginalne przywileje indygenatu (Pinocci, Cellari)²⁰², w których brak jest namalowanego wizerunku herbu. W przypadku Pinocciego znane jest również wcześniejsze potwierdzenie jego szlachectwa z roku 1649, które otrzymał z rąk cesarza. W tym dokumencie widzimy barwny wizerunek herbu, na który powołuje się dokument Jana Kazimierza, nie wprowadzając do jego przedstawienia graficznego żadnych zmian²⁰³.

Spotykamy się też z ciekawym przypadkiem zniekształcenia herbu. Otrzymał go w Warszawie 1 lutego 1774 roku Szymon Szymonowicz (Dersymonowicz), któremu król Stanisław August Poniatowski potwierdził herb z nadania cesarza Franciszka I, otrzymany w Wiedniu 10 czerwca 1763 roku²⁰⁴ i rozszerzył go orłem białym, którego widzimy na prawym hełmie. W tekście polskiej nobilitacji brak jest

108. Herb Hieronima Pinocciego, który uzyskał indygenat w Warszawie 20 II 1662 roku

²⁰¹ Tamże, ks. 41, s. 382; F. Giedroyc, *Źródła...*, s. 228.

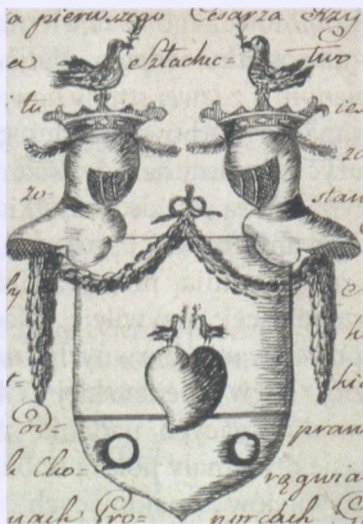
²⁰² AP Kraków, Oddział na Wawelu, Archiwum Tarnowskich w Dzikowie, oryg. perg., sygn.102 (Indygenat Pawła i Andrzeja Cellarych); BJ, oryg. perg., sygn. 420 (Indygenat Hieronima Pinocciego), obydwa indygenaty wystawione w Warszawie 20 lutego 1662.

²⁰³ BJ, oryg. perg., sygn.152, *copia imitativa* wystawiona w Wiedniu 4 stycznia 1649 roku (tu: barwny wizerunek herbu) dla Hieronima Pinocciego.

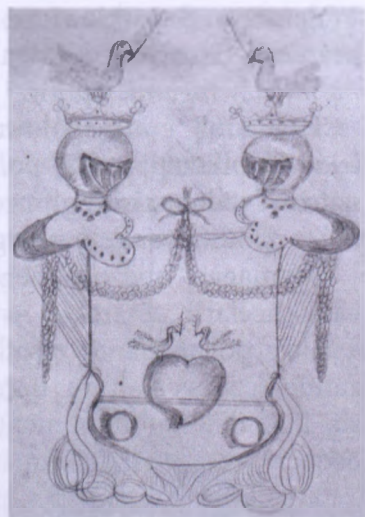
²⁰⁴ Dersymonowicz, Simon, kglpoln, u.Kfsth, Sachs. Ober-Hofcommissar, Rttstd, als „Dersymonowicz Edler v. Symonowicz, Ritter”, u. Wapp. Best., Wien 10 VI 1763 (R), (*Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 1, 1967, s. 225).

109. Herb Szymona Szymonowica,
nobilizowanego w Warszawie
1 II 1774 roku

110. Herb Szymona
Szymonowica, nobilitowanego
w 1774 roku

111. Herb Szymona Szymonowica,
nobilizowanego w 1774 roku

opisu herbu, namalowany został tylko jego wizerunek²⁰⁵. Pisząc o zniekształceniu herbu chciałbym zwrócić uwagę na przedstawienie ikonograficzne zamieszczone w księdze kanclerskiej numer 41. Jest to oblata przywileju wystawionego przez króla polskiego, ale wizerunek zamieszczony w jego tekście pochodzi z dokumentu Franciszka I z roku 1763²⁰⁶. Trudno jest znaleźć przekonujące wyjaśnienie takiej zmiany. Może urzędnik przepisujący ten przywilej nie posiadał w swoich rękach oryginału nadania króla polskiego, a tylko tekst (na przykład z brulionu), a miał możliwość zapoznania się z dokumentem cesarskim. Skoro więc w tekście polskiej nobilitacji jest mowa o zatwierdzeniu herbu z roku 1763, narysował ten właśnie herb, nic nie wiedząc o jego dodatkowym wyróżnieniu orłem białym. Odwzorowanie to, pełniące rolę oryginału, zostało dokładnie przeniesione w latach osiemdziesiątych XVIII wieku z księgi kanclerskiej do rękopisu numer 964, znajdującego się w Fundacji XX. Czartoryskich²⁰⁷. To właśnie przedstawienie uważano za herb Szymonowica. Tylko dzięki zachowanemu oryginałowi pergaminowemu nobilitacji z roku 1774 można sprostować pomyłkę urzędnika kopisty. Stąd przy analizie herbów z tej grupy wskazane są badania porównawcze herbów: wcześniej używanego oraz z nobilitacji czy indygenatu polskiego.

²⁰⁵ AGAD, oryg. perg., sygn. 1492.

²⁰⁶ Kancl., ks. 41, s. 217.

²⁰⁷ Fund. XX Czart., rkps 964, s. 319.

WIMIE SKIE PAŃ AMEN

NAWIECZNĄ RZECZY PAMIATKĘ

MY STANISŁAW AUGUST

Z BOŻEY ŁASKI KRÓL POLSKI WIELKI XIĄŻE LITWA
WSKI RUSKI PRUSKI MAZOWIECKI ZMUDZKI KIIOWSKI WO
LYNSKI PODOLSKI PODLASKI INFLANTSKI SMOLEŃ
SKI SIEWIERSKI Y CZERNIECHOWSKI.

Si

N. 31.

PM

*wiadomo czyniemy w syfakim teraznie
tego i przyszlego wieku ludzianu nietylko
Przyniesi sa az Diplomatyczny widza czyni czyt
iacym lub omni Aszacyim. Znyczajaz te
dziazych Narodowiu. Kottarchow maxymu Stawie
Panowanie swoje nie tytko sprawiechliwosci
te: łaskami i dobrodziestwiy ludowiu. Rządowi swoimi od Boga po
wierzonemu podobnym sposobem i my sobie postępując stano
i ukontentowante nasze w tym zakładamy sprawiechliwie w
Prawie porządkow i ustawie tej Rzeczypospolitey dozwolac i ka
mu stanowiu skafki dobroiu i łaskawosci najczey orazymac. Nie
dzy innymi tego dowodami niulo nam bylo tej dobroci iawnie
obradzyc*

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Franciszka Raczkowskiego, wystawionego w Warszawie 16 XII 1791 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Franciszka Raczkowskiego z 1791 roku

Rozdział III

KLEJNOT W HERBACH NOBILITOWANYCH

Podstawowy materiał do rozważań nad klejnotem nobilitowanych w Polsce w XV-XVIII wieku stanowi sześćset pięćdziesiąt znanych przywilejów, w których został on opisany bądź namalowany. Najczęściej w klejnotach występują: ręka zbrojna, pióra strusia, skrzydła orle, pióra pawie, dwa rogi bawole (poroże).

3. Herb Jana Kislinga i jego braci, nobilitowanych w Warszawie 28 II 1642 roku

4. Herb Wczele (Szachownica) rodziny Pretwitz (Pretwic), nobilitowanej w Warszawie

5. Herb Ostafiego Feckowicza, nobilitowanego w Warszawie 30 V 1659 roku

Ich systematyka według ustaleń Józefa Szymańskiego dla heraldyki polskiej przedstawia się następująco: pierwsza grupa to klejnoty tautologiczne, będące powtórzeniem elementów godła (reprezentowane przez 117 herbów); druga, to klejnoty tautologiczne z dodatkami, znajdujące się w trzydziestu ośmiu herbach; trzecią – występującą w dwudziestu dwóch herbach – tworzą klejnoty, które odpowiadają nazwie herbu (na przykład Lis, Topór, Łabędź); do czwartej, najliczniejszej, zaliczamy klejnoty wynikające z ogólnego obyczaju heraldycznego – wielokrotnie występujące w różnych herbach (należą tu między innymi pióra strusia, pióra pawia, ręka zbrojna, skrzydła orle, poroże).

Ręka zbrojna z mieczem (znana z czterdziestu dzie więciu herbów) na końcu krwią ubroczonym, w górze

6. Herb Suchekomnaty Bernarda Krzysztofa Bernatowicza-Bernackiego, nobilitowanego w Krakowie, między 2 II-14 III 1676 roku

7. Herb Jana Bakałowicza,
nobilemowanego
w Warszawie
22 IX 1775 roku

8. Herb Pogonia Polska,
nadawany z nobilitacją
w XV-XVI wieku

wyciągnięta, jest najstarszym znanym z przywilejów nobilitacji przedmiotem umieszczanym nad hełmem i wychodzącym z korony. Otrzymał ją po raz pierwszy kilkakrotnie już wymieniany Mikołaj z Lelowa w 1434 roku¹. Jest więc klejnotem tautologicznym, związanym z herbem zwanym Pogonia, utworzonym przez Jagiellonów. Do dnia nobilitacji Stefana ze Żdźdar, to jest do 10 stycznia 1504 roku, występuje jeszcze siedmiokrotnie². Stanowi to połowę znanych do tego czasu nobilitacji. Zmienia się tylko jej ustawienie. Między innymi u Godzisława z Gorzyc i jego brata Jakuba, nobilitowanych 23 kwietnia 1436 roku, została skierowana w lewą stronę tarczy oraz wyróżniona złotym kolorem³.

Ręka zbrojna pojawia się również jako klejnot innych herbów. Na hełmie Jana Słuszki z Mirowa, nobilitowanego w Krakowie 16 listopada 1436 roku, jest przesyta strzałą⁴. Do roku 1572 w zestawieniu z dwoma orlimi skrzydłami pojawia się czterokrotnie, tworząc nowy klejnot, jak na przykład u Erazma Gendericha, kapitana straży morskiej, nobilitowanego w Lublinie 18 marca 1569 roku⁵, czy Michała Figenawa także kapitana straży morskiej, który otrzymał szlachectwo tego samego dnia co Genderich⁶. Tutaj skrzydła orle są dodatkowo połączone ze strzałami scytyjskimi. Wszystkie późniejsze klejnoty z wyobrażeniem ręki zbrojnej z mieczem mają swój początek w herbie Pogonia.

Do roku 1572 samo ramię zbrojne z mieczem nie występuje jako klejnot w żadnym innym herbie, poza herbem Pogonia. Pojawia się dopiero w herbach kapitanów straży morskiej, nadane im za wybitne czyny wojenne. Ówczesna fla-

¹ ZDM, s. 423, nr 2160.

² Tamże, ks. 20, k. 162.

³ Tamże, ks. 11, k. 236; druk: B. Ulanowski, *Materiały do historii, prawa i heraldyki polskiej*, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 3, nr 195, Kraków 1886.

⁴ SPPP, II, nr 3302.

⁵ MK, ks. 105, k. 83.

⁶ Tamże, ks. 105, k. 80; rekonstrukcje herbów Figenawa i Gendericha zob. też: J. Pertek, *Polacy na morzach i oceanach*, t. 1, Poznań 1981, s. 108.

ga wojenna, używana na statkach kaperskich, przedstawia także ramię zbrojne z mieczem. Stanisław Bodniak uważa, że mogła ona posłużyć za wzór twórcom herbów dla kaprów⁷. Jednak i w tym wypadku wzorem jest herb Pogonia.

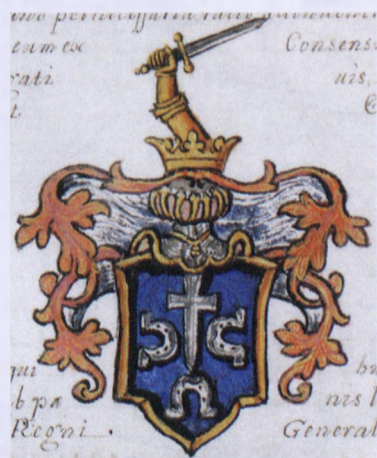

9. Herb Kacpra Rudigera, nobilitowanego w Knyszynie 16 XI 1569 roku

10. Herb Augusta, Jakuba, Macieja Rudigerów, nobilitowanych w Warszawie 11 XII 1570 roku

Srebrną rękę zbrojną skierowaną w prawą stronę, położoną między dwoma skrzydłami orła, widzimy również w herbie Kacpra Rudigera z 1569 roku⁸, a skierowaną w lewą stronę – w herbie Augusta, Jakuba, Macieja Rudigerów z 1570 roku⁹. W jednym i drugim wypadku ręka trzyma hak rybacki. Powstaje więc nowy klejnot przez połączenie dwóch oddzielnie istniejących.

W wieku XVI i XVII na określenie broni, którą trzyma ręka zbrojna, używano czterech określeń: *gladium*, *ensis*, *framea*, *mucro*. Pozwalają one stwierdzić, czy ręka trzyma miecz czy szablę. Najmniej wątpliwości pojawia się, gdy chodzi o *gladium* czy *ensis*, których używano na określenie miecza, jak w herbie Belina Teodozego Tomkiewicza z 1658 roku¹⁰, chociaż w omawianym okresie zdarzały się wypadki przedstawiania szabli w rysunku. Pojęcie *framea* można było rozumieć jako oręż, jednak używano go na określenie szabli, szczególnie w drugiej połowie XVII wieku. Rozstrzygają na korzyść takiego rozumienia tego wyrazu w przypadku nobilitowanych dwa przywileje, w których został nadany herb Prus i Sas. Jeden z nich posiada zamieszczony w tekście oryginalnego przywileju rysunek, drugi znany jest z oblaty i herb ten został w nim opisany. W przywileju wystawionym dla braci Jakuba i Baltazara Kulikowskich w Warszawie 12 kwietnia 1677 roku, w klejnocie jest ręka zbrojna *cum framea*¹¹. W oryginalnym dokumencie per-

11. Herb Belina Teodozego Tomkiewicza, nobilitowanego w Warszawie 26 VII 1658 roku

⁷ S. Bodniak, *Nobilitacje kapitanów straży morskiej na sejmie unii*, „Rocznik Gdański”, t. 6: 1932, s. 80.

⁸ AP Toruń, oryg. perg., sygn. 3031a; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 13, Kielce 1994.

⁹ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms. 616, k. 24v (s. 36).

¹⁰ Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 855.

¹¹ AP Kraków, Krak. gr., ks. 118, s. 489.

gaminowym wystawionym dla Łukasza Husarzewskiego w Krakowie 15 kwietnia 1676 roku widzimy rękę zbrojną zwróconą w prawą stronę tarczy, trzymającą szablę¹².

14. Herb Prus i Sas
Łukasza Husarzewskiego,
nobileitowanego w Krakowie
15 IV 1676 roku

15. Herb Andrzeja
Czarneckiego, nobileitowa-
nego na zamku w Smoleńsku
25 VI 1611 roku

Natomiast w przywileju dla Andrzeja Czarneckiego z 25 czerwca 1611 roku znajdujemy wyjaśnienie wyrazu *mucro*, który pojawia się w opisie herbu. Na rysunku w zachowanym oryginalnym przywileju nobileitacji widzimy rękę zbrojną trzymającą szablę, pomiędzy dwiema wieżami¹³. Owo ostrze (*mucro*), ewentualnie miecz, jest więc używane na określenie szabli, jak wynika z przytoczonego przykładu, w którym opis i rysunek dotyczą tego samego herbu w zachowanym oryginale pergaminowym. W dokumencie tym brak jest również dokładnego określenia, że chodzi o rękę zbrojną. Widzimy ją dopiero na zamieszczonym rysunku. Samo więc określenie *manus* w tekście przywileju, gdy nie ma rysunku, nie pozwala stwierdzić, czy chodzi o samą nagą rękę okrytą rękawem, czy o rękę zbrojną. Widzimy to dokładnie w opisie klejnotu Michała Perotha nobileitowanego w Warszawie 16 lutego 1685 roku (*est manus strictum elatumque gladium gerens erecta inter duas alas protensas*)¹⁴. Ta sama ręka z mieczem położona wśród dwóch skrzydeł może zostać uznana za opancerzoną. Ostrożność jest tym bardziej wskazana, że spotyka się też, jak w przywileju dla Bogdana Dumbianki z 30 kwietnia 1662 roku, *rękę wpół gołą, a wpół zbrojną, trzymającą szablę gołą ostrzem do góry*¹⁵. Odślonięcie ręki pozwala dokładnie przedstawić ranę zadaną strzałą, która przebija rękę w okolicy łokcia.

Oryginalne przywileje pergaminowe dla Andrzeja Czarneckiego z 1611 roku, Teodozego Tomkiewicza z 1658 roku, Łukasza Husarzewskiego z 1676 roku pozwalają zobaczyć, jak przedstawiono rękę zbrojną. Jest ona zawsze zwrócona

¹² Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 1768; druk: *Nobileitacje i indygenaty...*, z. 21, Kielce 1995.

¹³ Fund. XX Czart., oryg. perg., sygn. 1063.

¹⁴ Tamże, rkps 964, s. 265.

¹⁵ MK, ks. 364, k. 141v; RPADA w Moskwie, F. 389, Metryka Ruska (Wołyńska), ks. 220 (dawna: MK, ks. 332), k. 178v-179; *Ruska (wolinska) metrika...*, s. 343.

1063

16. Dyplom nobilitacji Andrzeja Czarneckiego,
wystawiony na zamku w Smoleńsku
25 VI 1611 roku

w prawą stronę tarczy, zgięta w łokciu i podniesiona w górę. Trzyma miecz zwrócony ostrzem ukośnie w lewą stronę do góry, a szablę na dół.

W ostatniej ćwierci XVI i XVII wieku ręka zbrojna tworząc nowy klejnot, występuje z innymi przedmiotami w znanych przywilejach nobilitacji siedmiokrotnie: z wieżą, dwoma skrzydłami orła, piórami strusia, piórami pawia i kulą. Wskazują one na pewien konserwatyzm przy tworzeniu klejnotów.

Ręka w połączeniu z wieżą czy też basztą występuje dwukrotnie, w tym w przytoczonym już wcześniej przywileju dla Andrzeja Czarneckiego z 1611 roku. Tytułem nagrody za znakomite czyny, zwłaszcza pod Smoleńskiem, otrzymał w klejnocie dwie wieże z ostro zakończonymi hełmami, a między nimi wyciągniętą do góry rękę zbrojną z szablą¹⁶. W drugim dokumencie ręka zbrojna z szablą wystaje z krenelażu, czyli blanków baszty. Przywilej ten został wystawiony dla Walentego Raroga w Warszawie 20 marca 1635 roku przez króla Władysława IV¹⁷.

17. Herb Grzegorza Wendta, nobilitowanego w Warszawie 10 VI 1590 roku

Natomiast w przywileju dla braci Walentego i Grzegorza Wendtów (Wend), wystawionym w Warszawie 10 kwietnia 1590 roku, ręka zbrojna z mieczem jest położona między dwoma skrzydłami orła (*ex qua brachium cum manu armata, gladium nudum vibrans aureo vel flavo colore, inter duas erectas aquilae alas albas conspicitur* – z którego jest widoczne ramię, dobywające odstłonięty miecz ze zbrojną ręką ozdobioną złotym czyli żółtym kolorem, między dwoma wyprostowanymi białymi skrzydłami orła)¹⁸. Występuje tutaj podwójne dodatkowe wyróżnienie herbu w klejnocie: dwoma białymi skrzydłami oraz ręką zbrojną. Taka sama ręka wynosząca do góry miecz, mająca po obu stronach po trzy pióra strusie, została za zgodą króla położona na hełmie Potockich, adoptujących do swojego herbu Pilawa w War-

szawie 31 sierpnia 1658 roku Michała Jana Złotorowicza, żołnierza biorącego udział między innymi w obronie Zbaraża i w bitwie pod Beresteczkiem¹⁹.

Z kolei w klejnocie herbu Grzegorza Niewęgłowskiego, setnika pułku humańskiego, adoptowanego w Warszawie 13 lipca 1661 roku do herbu Krzywda przez Andrzeja Żalskiego, ręka zbrojna przebija mieczem kulę (*in cuius summitate manus armata extensa strictum gestans gladium, nec non globo transfixa*)²⁰.

Jan Szeliga, strażnik zamku smoleńskiego, jest kolejnym nobilitowanym, który otrzymał w klejnocie rękę zbrojną z czterema piórami pawia (*desuper gestantem quatuor plumas pavonis cum manu armata*)²¹. Opis ten pozostawia du-

¹⁶ Zob. Fund. XX. Czart., oryg. perg., sygn. 1063.

¹⁷ MK, ks. 180, k. 457v.

¹⁸ Tamże, ks. 139, k. 87.

¹⁹ Tamże, ks. 201, k. 65v.

²⁰ RPADA w Moskwie, F. 389, Metryka Ruska (Wołyńska), ks. 220 (dawna: MK 332), k. 133; *Ruska (wolinska) metrika...*, s. 269.

²¹ MK, ks. 180, k. 459v.

żą dowolność w ustawieniu tych dwóch przedmiotów nad tarczą. Ręka może trzymać w zaciśniętej dłoni wymienione cztery pióra pawia; może być na nich położona, albo – jak w przypadku piór strusich, nadanych wraz z dodatkowym wyróżnieniem w herbie Pilawa Potockich – może się znajdować między piórami strusia, to jest po dwa z każdej strony ręki położone.

Innym klejnotem herbu Szeliga nadanym jako wyróżnienie, wraz z przywróceniem szlachectwa, braciom Józefowi i Andrzejowi Giżyckim z Giżkowic w Grodnie 12 listopada 1726 roku, są dwie ręce zbrojne, trzymające dwa obnażone miecze (*addimus duas nunc manus recenter cathafractas duos gladios evaginato tenentes*)²². Ręce nad tarczą są prawdopodobnie ustawione w ten sposób, że miecze krzyżują się nad nimi. Ręka zbrojna z mieczem, wychodząca z hełmu i korony, występuje też w opisie herbu (nobilemowanego w Krakowie 16 marca 1595 roku, Wojciecha Bugnerowicza), jako klejnot nie nazwanego w tekście przywileju herbu Pomian (*caput bisontis cum ense evaginato in campo rubeo, scuti triangularis, supra scutum galeam apertam coronatam, ex qua manus armata cum framea emineat – głowa żubra z mieczem z pochwy wydobytym w czerwonym polu na trójkątnej tarczy, powyżej tarczy hełm otwarty ukoronowany, z którego ma wystawać ręka zbrojna z szablą*)²³. Opis ten zgadza się z zamieszczonym przez Bartosza Paprockiego drzeworytem herbu Pomian²⁴. Mamy więc tutaj do czynienia prawdopodobnie z przykładem wykorzystania dzieła Paprockiego, z którego wzór herbu mógł zostać w całości przeniesiony do przywileju nobilitacji.

Z kolei samo określenie *gladius*, jeżeli występuje w opisie herbu nobilitowanych w latach 1764-1794, należy rozumieć jako szablę lub pałasz, ponieważ w znanych z tego okresu wizerunkach herbów tylko te dwa rodzaje oręża trzyma ręka zbrojna w zaciśniętej dłoni. Tę szczególną rolę ręki zbrojnej z szablą czy pałaszem wśród klejnotów nobilitowanych widać u nobilitowanego w Warszawie 16 grudnia 1791 roku Franciszka Raczkowskiego, kapitana gwardii konnej koronnej²⁵, a także w nadanym herbie dla Henryka Krukowskiego, wachmistrza regimentu gwardii konnej koronnej w Warszawie, 3 marca 1792 roku. Otrzymał on w tarczy

18. Herb Pomian

19. Herb Pomian Franciszka Raczkowskiego, nobilitowanego w Warszawie 16 XII 1791 roku

²² Tamże, ks. 224, k. 355.

²³ Tamże, ks. 139, k. 107; AP Lublin, Lubel. gr., ks. 30, k. 278v.

²⁴ B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1584, s. 425.

²⁵ Muzeum im. ks. Józefa Jarzębowskiego w Licheniu Starym, oryg. perg., bez sygnatury.

20. Herb Henryka Krukowskiego, nobilitowanego w Warszawie 3 III 1792 roku

21. Herb Potęga Adama Tymana, nobilitowanego w Warszawie 13 V 1780 roku

22. Herb Bronisz Filipa Waclawa Haumana, nobilitowanego w Warszawie 21 II 1791 roku

i klejnocie rękę zbrojną trzymającą pałasz, zwróconą w lewą stronę tarczy, czyli nie nazwaną w tekście tego dokumentu Pogoń Polską, a dodatkowo król wzbogacił (wyróżnił) ten herb cyfrą swojego imienia S.A.R. (*Stanislaus Augustus Rex*), umieszczoną na giefie pałasza w tarczy i klejnocie²⁶.

Wśród znanych z tego okresu dwunastu wizerunków herbów przedstawiających rękę zbrojną z szablą czy pałaszem, tylko trzy razy jest ona zwrócona w lewą stronę tarczy. W herbie Potęga, który otrzymał razem z nobilitacją 13 maja 1780 roku Adam Tyman, chorąży gwardii konnej litewskiej, widzimy rękę zbrojną z pałaszem, wystającą do góry z dwóch gałązek palmowych, które ją otaczają z obu stron²⁷, a także w herbie Bronisz Filipa Waclawa Haumana z 1791 roku²⁸.

Skierowanie ręki zbrojnej w lewą czy prawą stronę tarczy nie było w tym okresie przypadkowe, pozostawione do uznania malującemu herb. Widać to na przykładzie właśnie herbu Bronisz, który jest znany również z dyplomu nobilitacji wystawionego 24 grudnia 1791 roku Karolowi Lichockiemu²⁹. W herbie Lichockiego ręka zbrojna jest zwrócona w prawą stronę tarczy, a u Haumana odwrotnie. Wykluczam w tym wypadku ingerencję malującego, ponieważ te dwa wizerunki, to jest znany z kopii w księdze kanclerskiej nr 100 (Hauman) i oryginału pergaminowego (Lichocki), wykonała ta sama ręka. Gdyby nie chodziło o rozróżnienie tych dwóch herbów przy pomocy przedmiotów nad tarczą, wizerunki te powinny być identyczne; zwłaszcza, że wystawiony 21 lutego 1791 roku przywilej dla Haumana, mógł posłużyć za wzór przedstawienia graficznego w herbie Lichockiego osobie, która wcześniej herb o nazwie Bronisz namalowała w księdze kanclerskiej nr 100.

Jeszcze lepiej można ten wniosek poprzeć przykładami nowo utworzonego, w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego, herbu Trójstrzał, którego klejnot został zestawiony z trzech przedmiotów: pięciu białych piór strusich, ręki białej (srebrnej) oraz strzały i znany jest z ośmiu przywilejów nobilitacji. Po raz pierwszy został nadany 30 maja 1791 roku Teodorowi Łukaszewiczowi, a w opisie

²⁶ Kancl., ks. 100, s. 209.

²⁷ Tamże, ks. 45/46, k. 101.

²⁸ Tamże, ks. 100, s. 73.

²⁹ Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 171.

tego przywileju czytamy: *nad tarczą szyszak z pięcią piórami strusimi, na którym ręka strzałę trzecią trzymająca*³⁰. Na rysunku oglądamy położony na tarczy hełm rycerski otwarty, z którego podnosi się do góry pięć piór strusich, a z nich wystaje ręka zbrojna, zgięta w łokciu, zwrócona w lewą stronę tarczy, trzymająca strzałę ukośnie, grotem w prawą stronę³¹. We wszystkich pozostałych siedmiu przywilejach opis tego herbu jest identyczny z wyżej przytoczonym, jak również widzimy takie samo przedstawienie graficzne tego herbu w pozostałych znanych jego wizerunkach, jak w przywileju szlachectwa Łukaszewicza.

Wyjątek stanowią dwa rysunki czarno-białe, z których jeden, w dokumencie dla Franciszka Kalinowskiego nobilitowanego 8 maja 1792 roku, wykonała obca ręka³², a drugi, który otrzymał 19 września 1791 roku Franciszek Kosty, rotmistrz w pułku szefostwa Józefa ks. Lubomirskiego, kasztelana kijowskiego, posiada na hełmie koronę, z której sterczy do góry pięć piór strusich i ręka zbrojna, jest przedstawiona identycznie jak na rysunku Łukaszewicza³³.

W przedstawieniu ikonograficznym piór strusich, ręki zbrojnej i strzały nie widzimy żadnych zmian wprowadzonych przez malarza, chociaż ostatni znany dokument z tym herbem został wystawiony dla Franciszka Reynberge-
ra w Grodnie 30 sierpnia 1793 r.³⁴, a więc herby te rysowano w ciągu ponad dwóch lat. Grupa przywilejów z herbem Trójstrzał pokazuje, że w latach 1764-1794 zmiany w klejnocie były wprowadzane celowo i miały służyć w przypadku jednakowych herbów, odróżnianiu ich od siebie. Konsekwentne przedstawianie herbu Trójstrzał było też wynikiem sięgnięcia przez króla i kancelarię do wzorów XV- i XVII-wiecznych. W tym wypadku mielibyśmy do czynienia z próbą naśladowania Jagiellonów (herb Pogonia).

Pojawiają się też w tym okresie opisy określające ustawienie ręki zbrojnej na tarczy, jak na przykład w przywileju wystawionym dla Pawła Nowaczewskiego, kapitana w regimencie buławy polnej w księstwie litewskim, 14 listopada 1776 roku, gdzie między innymi czytamy: *na hełmie ręka zbrojna po ramię z korony wychodzi w łokciu zgięta z mieczem do góry na prawą tarczy zaniesiona*³⁵, czy w opisie herbu dla Franciszka Czarneckiego, nobilitowanego 29 kwietnia 1777 roku, gdzie *w hełmie ręka zbrojna z mieczem dobytym w prawą tarczy zamierzonym*³⁶.

23. Herb Trójstrzał Teodora Łukaszewicza, nobilitowanego w Warszawie 30 V 1791 roku

³⁰ Kancl., ks. 98, s. 1.

³¹ Tamże.

³² Kancl., ks. 98, s. 275.

³³ Tamże, s. 41.

³⁴ Kancl., ks. 42a, s. 314.

³⁵ ML, ks. 220, s. 90.

³⁶ Tamże., ks. 42, s. 204.

24. Herb Franciszka Czarneckiego, nobilitowanego w Warszawie 29 IV 1777 roku

25. Herb Dyzmy i Macieja Juzwikiewiczów, nobilitowanych w Warszawie 20 II 1777 roku

Pojawienie się w opisie herbu w przywileju szlachectwa podania strony ustawienia ręki zbrojnej nad tarczą może być wynikiem rejestracji wcześniej wmalowanego w przygotowany przywilej herbu, ewentualnie gdy opis wyprzedza rysunek, zmusza malującego do takiego przedstawienia. Oczywiście zakładamy, że malujący i opisujący herb posługują się stronami heraldycznymi, w przeciwnym wypadku ustawienie będzie odwrotne.

Do tej pory omawiane były te wizerunki herbów, gdzie ręka zbrojna jest wyniesiona do góry z korony lub hełmu. Występują jednak przedstawienia graficzne w przywilejach nobilitacji, gdzie ręka zbrojna z szablą czy pałaszem jest położona poziomo na koronie. Tak przedstawioną rękę, dotykającą łokciem korony, widzimy na rysunku w herbie, który otrzymali 20 lutego 1777 roku bracia Juzwikiewiczowie, Dyzma i Maciej³⁷, oraz w herbie Dar Leona Madzarskiego, nobilitowanego 23 września 1791 roku³⁸.

Taką samą rękę zbrojną, łokciem opartą o koronę, zwróconą w prawą stronę tarczy, trzymającą palcami dłoni pierścień kamieniem do góry, z którym tworzy nowy klejnot, widzimy na rysunkach herbów czarno-białych, zamieszczonych w tekstach przywilejów nobilitacji, które otrzymali dwaj członkowie tej samej rodziny o tym samym imieniu: 13 maja 1768 roku Franciszek Ryx, kamerdyner króla Stanisława Augusta Poniatowskiego³⁹, a 27 czerwca 1791 roku również Franciszek Ryx, major w regimencie piątym wojska w Księstwie Litewskim⁴⁰. W przywileju z roku 1791 herb ten otrzymał nazwę Pierścień, a została ona utworzona od przedmiotu, który w tym herbie występuje tylko w klejnocie.

Jeszcze inne przedstawienie ręki zbrojnej widać w dwóch kolejnych herbach, w których jest ona prosto wyciągnięta do góry ponad hełm czy koronę. W herbie Lotaryńczyk, Jana Fryderycego, kapitana gwardii pieszej koronnej, nobilitowanego 3 czerwca 1791 roku, oglądamy hełm, z którego wystaje do góry ręka z czerwonym mankietem włożonym na rękaw, trzymająca pałasz jak do cięcia, skierowany w prawą stronę tarczy⁴¹. Natomiast w herbie, który otrzymał Józef Duhamel (Du Hamel) wspólnie z synami, Jakubem, Karolem, Józefem 28 maja 1768 roku, jest „ręka żelazna” trzymająca złoty klucz (*manus ferrea clavim auream tenens*)⁴².

³⁷ Tamże, ks. 41, s. 499.

³⁸ Tamże, ks. 98, s. 45.

³⁹ Tamże, ks. 41, s. 29.

⁴⁰ Tamże, ks. 98, s. 5.

⁴¹ Tamże, ks. 100, s. 126.

⁴² Tamże, ks. 41, s. 42.

Ręka, zbrojna w herbach nobilitowanych tworzy też klejnot razem z piórem do pisania w herbie Staropis, który otrzymał 7 maja 1769 roku wraz z nobilitacją Jakub Józef Szubalski⁴³; razem z gwiazdą złotą o sześciu promieniach położoną w przegięciu nad łokciem ręki zbrojnej, jak w herbie Lubicz, nobilitowanych 9 kwietnia 1776 roku Mateusza i Jakuba Guzkowskich⁴⁴, a także z lewej strony hełmu, trzymająca do góry serce gorejące (*ad cuius sinistrum latus ascendit brachium armatum colore argenteo tenens dextra cor occulatum flammis colore naturali* – nad którego lewą stronę wznosi się w górę zbrojne ramię srebrnego koloru, trzymające w górze serce po prawej stronie, jaśniejące płomieniami naturalnego koloru) z osłaniającym hełm z prawej strony skrzydłem białym orła⁴⁵. Na rysunku w tym ostatnim herbie, który otrzymał w 1778 roku August Vic widzimy, że opisujący ten herb oznaczył jego strony nieheraldycznie, od strony patrzącego na wizerunek.

Natomiast dwie ręce zbrojne, żelazne (czarne), wystające z jednego hełmu i trzymające w każdej dłoni do góry po trzy róże czerwone z łodygami i listkami zielonymi, widzimy tylko w oryginalnym przywileju nobilitacji z 1778 roku, wystawionym dla Ernesta Kortuma⁴⁶, chociaż w tekście tego dokumentu jest mowa o dwóch ramionach zbrojnych nad samą tarczą (*ac super clipeum duo brachia armata, prout hic pictoris industria depictum cernitur* – i powyżej tarczy dwa zbrojne ramiona, jak tu malarza ze starannością wyrysowany daje się widzieć).

Pojedyncze skrzydło orła jako klejnot, wśród znanych przywilejów nobilitacji pojawia się kilkakrotnie. Po raz pierwszy skrzydło przeszyte strzałą, grotem zwróconym w prawą stronę, występuje w herbie Dołęga u Adama Radziwińskiego i Jana z Grabowa, nobilitowanych w Krakowie 7 sierpnia 1553 roku i adoptowanych do herbu Dołęga przez Filipa Srzeńskiego, wojewodę płockiego⁴⁷. Takie samo skrzydło w klejnocie herbu Newlin otrzymali 24 kwietnia 1572 roku bracia Szymon i Ernest Ronenbergowie, mieszczanie krakowscy. Różnica w stosunku do Dołęgi polega na tym, że skrzydło herbu Newlin jest czarne, a strzała je

26. Herb Lubicz Mateusza i Jakuba Guzkowskich, nobilitowanych w Warszawie 9 IV 1776 roku

27. Herb Augusta Vica, nobilitowanego w Warszawie 14 VIII 1778 roku

28. Herb Augusta Vica, nobilitowanego w 1778 roku

⁴³ Tamże, s. 144.

⁴⁴ ML, ks. 220, s. 57.

⁴⁵ Kancl., ks. 41, s. 518.

⁴⁶ AGAD, oryg. perg., sygn. 1473.

⁴⁷ MK, ks. 84, k. 114v.

29. Herb Ernesta Kortuma, nobilitowanego w Warszawie, b.d. i m. 1778 roku

30. Herb Paschalis Jakubowicza, nobilitowanego w Warszawie 5 III 1791 roku

przeszywająca jest złota⁴⁸. Barwa jest elementem, który pozwala rozróżnić te dwa klejnoty.

Następne skrzydło orła strzałą przeszyte (*alam aquilae albae sagitta transverserata*) zostało nadane w Warszawie 27 kwietnia 1662 roku Zachariaszowi Budzanowskiemu⁴⁹, a czarne, również strzałą przeszyte – jako klejnot herbu Newlin – nobilitowanemu w Warszawie 12 kwietnia 1673 roku Stefanowi Hankiewiczowi⁵⁰.

W latach 1764-1794 skrzydło orle w locie występuje także w herbie Dołęga, który otrzymali: Kajetan Dominik Ossowski z siostrami Petronelą, Justyną i Joanną w 1775 roku⁵¹, Jan Narębski, nobilitowany w 1780 roku⁵², Jan Uliński, nobilitowany w 1791 roku⁵³ oraz Paschalis Jakubowicz herbu Jakubowicz, obdarzony szlachectwem 5 marca 1791 roku⁵⁴. W tekście przywileju dla Jana Ulińskiego czytamy: *w hełmie skrzydło sępie, a przez nie strzała żelźcem w prawo obrócona*. Tę strzałę, przeszywającą pojedyncze skrzydło i skierowaną grotem w lewą stronę tarczy, widzimy we wszystkich wymienionych herbach, bez względu na ustawienie skrzydła na hełmie lub koronie.

Natomiast z innym przedmiotem (nogą orła) na jednym hełmie, widzimy je w dokumencie dla Jakuba Jacobsona von Embden, wydanym w Warszawie 20 marca 1624 roku⁵⁵, a także z ręką zbrojną serce gorejące trzymającą w herbie Augusta Vica z roku 1778, który został omówiony wyżej.

Często w opisie lub ikonografii występują dwa skrzydła orle w połączeniu z innymi przedmiotami, które są położone albo na nich, albo między nimi. Zaczęto je tak ustawiać w celu wyraźnego pokazania przedmiotów występujących między nimi, jak na przykład: topora u Wawrzyńca z Kazimierza adoptowanego w Krakowie 17 kwietnia 1559 roku przez Gabriela i Mikołaja Tarłów do herbu Topór⁵⁶; gwiazdy u Stanisława Czipsera w 1532 roku⁵⁷; jedno-rożca u Reinolda i Jerzego Krakau, pochodzących z Gdańska i nobilitowa-

⁴⁸ AP Kraków, Krak. ziem., ks. 133, s. 13.

⁴⁹ MK, ks. 203, k. 240.

⁵⁰ MK, ks. 209, k. 695.

⁵¹ Kancl., ks. 45/46, k. 66.

⁵² Tamże, k. 64.

⁵³ BN, sygn., rkps IV/5581, oryg. perg., s. 395.

⁵⁴ MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 2015.

⁵⁵ MK, ks. 187, k. 189v.

⁵⁶ Tamże, ks. 95, k. 115.

⁵⁷ Tamże, ks. 48, s. 85.

31. Herb Kajetana Dominika Ossowskiego i jego rodzeństwa, nobilitowanych w Warszawie 20 V 1775 roku

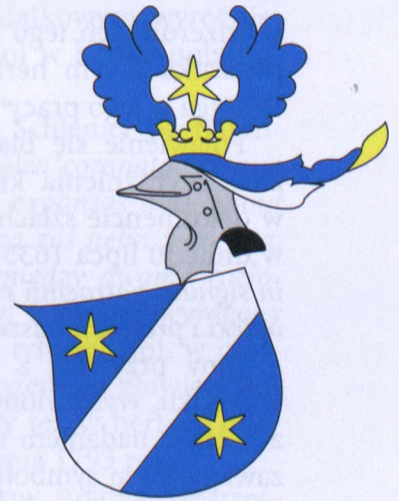
32. Herb Dołęga Jana Ulińskiego, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1791 roku

33. Herb Paschalisa Jakubowicza, nobilitowanego w 1791 roku

nych w 1555 roku⁵⁸. Najstarsze wyobrażenie dwóch rozciągniętych skrzydeł, z głową dzika między nimi, pochodzi z dokumentu pergaminowego Eberharda Ferbera z roku 1515⁵⁹.

Ustawienie skrzydeł piórami na zewnątrz znajduje również potwierdzenie w tekstach innych przywilejów. W opisie herbu Stanisława Czyżyńskiego, nobilitowanego w obozie pod Wielkimi Łukami 12 września 1580 roku zaznaczono, że dwa skrzydła orle, prawe czerwone, lewe białe, są *sobie wewnętrznymi bokami przeciwstawne*⁶⁰, a w przywileju Jana Neodicusa a Röeber, wystawionym w Malborku 18 września 1577 roku, dwa skrzydła orle, białe i błękitne, zamykają w swoim środku połowę koźła, *jednak odwrotnie grzbietami do niego*⁶¹. W grupie analizowanych przywilejów tylko raz występują na hełmie i koronie obok siebie, piórami w lewą stronę tarczy, jak widać na rysunku zamieszczonym w przywileju dla Mikołaja Zandera z 1637 roku⁶². W opisie tego dokumentu nie ma informacji na temat ustawienia skrzydeł, stąd wniosek, że wyboru dokonał malujący ten herb. Ustawienie skrzydeł w prawą stronę było

34. Herb Stanisława Czipsersa, nobilitowanego w Krakowie 12 I 1532 roku (z nadania cesarza z 1531 r.)

⁵⁸ Archiwum PAN w Warszawie, sygn. III-232, Materiały Z. Wdowiszewskiego, Indygenaty 1519-1793. Wypisy ze źródeł, sygn. 79, s. 25-26 (za BN, Lat. F. II. 172, k. 56v – formularz kancelarii królewskiej – zaginiony).

⁵⁹ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300 D, 82, nr 230b.

⁶⁰ MK, ks. 123, k. 393.

⁶¹ Tamże, ks. 115, k. 348.

⁶² Arch. Zamku Królewskiego w Warszawie, oryg. perg., sygn. R.III/1; BJ, rkps, sygn. 6067 II, k. 96-97v; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 10, Kielce 1993.

35. Herb Mikołaja Zandera,
nobilem w Warszawie
23 II 1637 roku

36. Herb Jelita Wojciecha
Wnuka-Słowieńskiego,
nobilem
w Warszawie 12 I 1591 roku

w wizerunkach tego herbu stosowane w czasach późniejszych, o czym świadczy pieczętka z tym herbem z połowy XVIII wieku, zamieszczona przez Wiktora Wittyga w jego pracy⁶³.

Pojawienie się białych skrzydeł orła w herbie nobilem to widoczny znak wyróżnienia królewskiego. Tę ich funkcję podkreśla się między innymi w dokumencie szlachectwa wystawionym dla Reinholda ab Eggerd w Warszawie w dniu 30 lipca 1635 roku, gdzie w tekście czytamy: *duas alas aquilinas candidas in signum patrocinii et protectionis nostrae regiae (dwa białe skrzydła orle, na znak opieki i protekcji naszej królewskiej)*⁶⁴.

Inny przywilej z dwoma białymi skrzydłami orlimi i czerwonym krzyżem w środku, wystawiony w Warszawie 12 stycznia 1591 roku dla Wojciecha Wnuka z Solca z nadaniem nazwiska Słowieński, jest przykładem herbu nobilem, zawierającym symbolikę jego klejnotu. Krzyż czerwony w środku według wystawcy tego dokumentu, oznacza dzieło wytrwałości, a zarazem śmierć szczególnie bolesną, poniesioną za religię katolicką (*declarat religionem catholicam morte vel acerba*)⁶⁵.

Jeszcze jeden herb, w którego klejnocie występują dwa skrzydła orła, wymaga omówienia. Otrzymał go, razem z nobilitacją wystawioną w Warszawie 13 kwietnia 1673 roku Kazimierz Zaierski, tłumacz koronny języków orientalnych. W tym przywileju klejnot został opisany następująco: *super galea, non leo gladio sed inter duas alas aquilinas, hinc inde expansas sit locata cyclaris seu turbant Turcius (vulgo zawoy) sagitta transfixus et talia arma vocari debebunt Łada secundo (powyżej na hełmie, nie lew z mieczem, lecz między dwoma skrzydłami orła z obu stron rozłożonymi została umieszczona obręcz, czyli turban turecki (pospolicie nazywany zawojem) strzałą przeszyty i taki herb winni będą wołać Łada II)*⁶⁶.

⁶³ W. Wityg, *Nieznana szlachta...*, s. 367.

⁶⁴ MK, ks. 180, k. 576v.

⁶⁵ Tamże, ks. 133, k. 496; BN IV/5581, k. 357.

⁶⁶ Fund. XX Czart., rkps 1663, s. 597.

Z opisu dowiadujemy się, że poprzez zamianę lwa z mieczem (czyli klejnotu herbu Łada) na dwa skrzydła orła i turban turecki przesyty strzałą, powstał herb Łada II. Świadczy to o ogromnej roli klejnotu w tworzeniu nowego herbu w latach 1574-1763. Możemy powiedzieć, że jest ona taka sama w tym czasie, jak rola godła. Nie może być inaczej, skoro samo godło przechodzi nad tarczę, stając się klejnotem. I tak Jan Królikowski otrzymał w Warszawie 7 stycznia 1591 roku szlachectwo i herb Poraj, a w klejnocie znak rodziny Strusiów, za zezwoleniem i zgodą Jerzego Strusia, mianowicie trzy rzeki nazywane trzy wręby, czyli herb Korczak⁶⁷. Natomiast Erazm Bełza, adoptowany przez Wojciecha Baranowskiego, biskupa nominata płockiego do herbu Jastrzębiec, w Warszawie 12 stycznia 1591 roku, za klejnot otrzymał znak swojej matki, mianowicie strzałę z dwiema poprzecznymi belkami, czyli herb Lis⁶⁸.

W latach 1764-1794 skrzydła orle w locie lub w półlocie, występują również często w opisie lub ikonografii z innymi przedmiotami, które są położone albo między nimi, albo na nich. Białe skrzydła orła, będące dodatkowym wyróżnieniem czy też rozszerzeniem herbu, oglądamy między innymi w herbie nobilitowanego 11 października 1791 roku Jakuba Burkarda⁶⁹.

W opisie herbu, który otrzymał razem z nobilitacją Jan Schlemer de Ehrenrang 25 listopada 1775 roku, czytamy: *super scutum vero galea coronata, ex qua eminent vir armatus cum gladio in manu dextra inter duas expansas alas, prout industria pictoris suis coloribus expressum cernitur (nad tarczą zaś hełm z koroną, z której wystaje zbrojny mąż z mieczem w prawej ręce, pomiędzy dwoma rozłożonymi skrzydłami, jak tu starannością malarza właściwymi kolorami wyrażony jest widoczny)*⁷⁰. Podobnego rycerza, tylko z założonymi do tyłu rękami, w czarnym mundurze, przesytego strzałą z lewego boku, z kapeluszem na głowie i stojącego również między dwoma skrzydłami białymi, widzimy też w herbie Gniewosz Franciszka Cernera, nobilitowanego w Grodnie 23 sierpnia 1793 roku⁷¹.

Między dwoma białymi skrzydłami orła w herbie Piórosław Adama Mędrzeckiego, nobilitowanego 19 czerwca 1792 roku, widzimy rękę wyciągniętą do góry, w niebieskim rękawie, zgiętą w łokciu i trzymającą białe pióro do pisania, zwróconą w prawą stronę tarczy, końcem zatemperowanym na dół w prawą stronę⁷².

Natomiast połączenie dwóch skrzydeł orlich z pięcioma piórami strusia widzimy w herbie Żuraw u nobilitowanego w Warszawie 31 marca 1791 roku Jana Müllera, konsyliarza królewskiego. Na rysunku jest widoczny hełm, z którego wystaje do góry pięć piór strusich, a po ich obu stronach wychodzą z hełmu ustawione poziomo dwa białe skrzydła orle, zwrócone barkami do góry, a piórami na dół⁷³. To ustawienie skrzydeł kojarzy się z sylwetką orła widzianego w locie z przodu.

⁶⁷ MK, ks. 136, k. 8v.

⁶⁸ Tamże, ks. 136, k. 30v; BJ, rkps 6067 II, k. 92-93v; Tamże, k. 94-95v (odpis z MK, ks. 136).

⁶⁹ Fund. XX Czart., oryg. perg., sygn. MNK 549a; AGAD, Kancl., ks. 98, s. 49.

⁷⁰ ML, ks. 220, s. 32; *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 4, 1973, s. 252.

⁷¹ AP Kraków, Krak. ziem. nowe, ks. 77, s. 363 (oblata 1801 r.); BN IV/5581, k. 46.

⁷² MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 2296; BN IV/5581, k. 233.

⁷³ Kancl., ks. 100, s. 105.

37. Herb Jana Schlemmera de Ehrenranga, nobilitowanego w Warszawie 15 XI 1775 roku

38. Herb Jana Schlemmera de Ehrenranga z 1802 roku

39. Herb Gniewosz Franciszka Cernera, nobilitowanego w Warszawie 23 VIII 1793 roku

40. Herb Gniewosz Franciszka Cernera, nobilitowanego w 1793 roku

41. Herb Piórośław Adama Mędrzeckiego, nobilitowanego w Warszawie 19 VI 1792 roku

42. Herb Piórośław Adama Mędrzeckiego, nobilitowanego w 1792 roku

43. Herb Żuraw Jana Müllera, nobilitowanego w Warszawie 31 III 1791 roku

44. Herb Marcellego Bacciarrello, nobilitowanego w Warszawie 29 X 1771 roku

Wyżej wymienione przedmioty jeszcze dwukrotnie występują razem w znanych przywilejach nobilitacji z lat 1764-1794, tworząc nowy klejnot. Pierwszy z nich otrzymał w 1771 roku Marcello Bacciarelli, malarz nadworny króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Na rysunku jego herbu zamieszczonego w oryginale pergaminowym widzimy wystające do góry dwa białe skrzydła orle, a między nimi na położonym na szyszaku czerwonym piórze strusim opiera się gwiazda złota sześciopromienna. Z obu stron tego hełmu, pod skrzydłami, znajdują się trzy pióra strusia, zwisające na dół⁷⁴. Natomiast w herbie Kolumna Skrzydlata braci Kubickich, z których Maciej uzyskał szlachectwo 12 marca 1791 roku⁷⁵, a Jakub 18 marca 1791 roku⁷⁶, nad tarczą na pięciu piórach strusia jest położona kolumna z dwoma wychodzącymi z jej boków skrzydłami orlimi.

Pierwszy przypadek występowania wśród znanych przywilejów nobilitacji piór strusich na hełmie pochodzi z 2 marca 1551 roku i dotyczy Stefana Chay, pochodzącego z miasta Warallia na Spiszu, który otrzymał herb Pelikan⁷⁷. W opisie wyraźnie zaznacza się, że hełm *splywający z ramy tarczy* jest ozdobiony trzema piórami strusimi i wieńcem pereł⁷⁸. Po raz drugi pióra strusie występują w herbie Hełm, nadanym wraz z nazwiskiem Bieliński, Rusinowi Hawryło w Wilnie 6 grudnia 1557 roku. W godle tego herbu, jak widać z przytoczonej nazwy, znajduje się hełm z piórami strusia, a nad tarczą drugi taki sam hełm, którego wierzchołek również okrywają białe pióra strusia⁷⁹.

Dwukrotnie w przytoczonym opisie herbu Orla, dla nobilitowanego w roku 1564 Kaspra Suskiego⁸⁰ i dla nobilitowanego w roku 1569 Jana Czarnockiego⁸¹, korona jest też ozdobiona trzema białymi piórami strusia do niej przywiązanymi. Dwukrotnie występują w tym okresie pierwsze znane przykłady barwionych piór strusich. U Filipa i Achacego Schlichtingów, nobilitowanych w roku 1567, są to trzy pióra

45. Herb Marcellego Bacciarellego, nobilitowanego w 1771 roku

46. Herb Marcellego Bacciarellego, nobilitowanego w 1771 roku

⁷⁴ MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 734.

⁷⁵ Kancl., ks. 100, s. 89.

⁷⁶ Tamże, s. 101.

⁷⁷ AP Kraków, Krak. gr., ks. 85, s. 170.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ MK, ks. 90, k. 305.

⁸⁰ A. Kamiński, *Suscy h. Szaszor (Orla) w XVI i XVII w.*, „Miesięcznik Heraldyczny” R. 14:1935 s. 4, 17 (druk przywileju).

⁸¹ MK, ks. 108, k. 329v; AP w Krakowie, Krak. gr. rel., ks. 62, k. 978; BN IV/5581, k. 53.

47. Herb Szaszor (Orla) Jana Czarnockiego, nobilitowanego w Lublinie 4 VII 1569 roku

48. Herb Szaszor (Orla) Jana Czarnockiego, nobilitowanego w 1569 roku

49. Herb Szymona, Jędrzeja i Dawida Brunshwiggów, nobilitowanych w Warszawie 1 VII 1570 roku

koloru czarnego⁸², a u braci Szymona, Jędrzeja i Dawida Brunshwiggów, którzy uzyskali szlachectwo w 1570 roku, prawe jest białe, lewe błękitne, a środkowe w kolorze czerwonym⁸³. Odpowiadają one barwom tarczy i godła; u Schlichtingów pole tarczy jest czarne, natomiast u Brunshwiggów pole od głowicy jest czerwone, w nim lew srebrny, a pole od podstawy błękitne.

Pióra strusia udzielane były też przez króla, jako dowód jego szczególnej łaski. Z tym właśnie dobrodziejstwem królewskim otrzymują trzy pióra strusie za klejnot, w miejsce trzech wież i ogona pawia, Maciej i Kasper Kwothorowie, nobilitowani z herbem Grzymała w Warszawie 11 czerwca 1593 roku (*loco vero trium turrium et caudae pavonis, quas stemma, quod Grymala vocatur supra galeam gerit, illi concessione et beneficio nostro tres struthionis pennas habebunt – w miejsce zaś trzech wież i ogona pawia, który herb, który nazywa się Grzymała ma na sobie ponad hełmem, będą mieli na podstawie nadania i naszego przywileju trzy pióra strusia*)⁸⁴. Podobnie Franciszek Płaskowski, nobilitowany w 1673 roku, dostaje od króla trzy pióra strusie razem z hełmem; w miejsce poprzedniego klejnotu (*loco tamen illius apicis, galea cum tribus pennis struthionis conceditur – w miejscu zaś tamtego wierzchołka, hełm z trzema piórami strusimi zostaje przyznany*)⁸⁵. Oprócz piór strusich i hełm jest przedmiotem nadania w tym herbie.

Był to w przywilejach nobilitacji rzadko pojawiający się klejnot. Świadczą o tym zachowane i znane przywileje nobilitacji do roku 1731; razem jest ich trzydzieści sześć. Dopiero za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego liczba klejnotów z piórami strusia bardzo się zwiększyła, występując w stu czterdziestu czterech dokumentach, na ogólną liczbę rozpatrywanych trzystu dwudziestu ośmiu. Dla porównania: wśród czterdziestu kilku znanych dokumentów wystawionych przez króla Stefana Batorego, tylko w jednym przywileju, dla Jana Jurgiewicza, nobilitowanego w roku 1580, występuje pięć białych piór strusia jako klejnot⁸⁶.

⁸² AP Poznań, Poznań. gr., ks. 682, f. 933v.

⁸³ MK, ks. 139, k. 12v; BN IV/5581, k. 30.

⁸⁴ Tamże, ks. 133, k. 562.

⁸⁵ AGAD, oryg. perg., sygn. 1479.

⁸⁶ Tamże, sygn. 6159.

50. Herb Druck Franciszka Płaskowskiego, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1673 roku

51. Herb Napiwone Jana Jurgiewicza, nobilitowanego w obozie pod Wielkimi Łukami 17 IX 1580 roku

52. Herb Lubicz

53. Herb Ostoja

54. Herb Strzemię

55. Herb Rola

56. Herb Rola Jana, Macieja, Andrzeja Kochler-Barskich, nobilitowanych w Warszawie 10 I 1591 roku

57. Herb Strzemię Jana Rudnickiego, nobilitowanego w Warszawie 13 III 1601 roku

Pióra strusia zajmują szczególne miejsce wśród klejnotów polskich dzięki Bartoszowi Paprockiemu, który zamieścił je nad hełmami i koronami herbów, a których wizerunki widzimy w pracy jego autorstwa, *Herby rycerstwa polskiego*⁸⁷. Po roku 1584 w grupie analizowanych przywilejów nobilitacji można znaleźć cztery mające pióra strusie w klejnocie, dla których wzór mógł zostać wzięty z pracy Bartosza Paprockiego. Otrzymali je: Andrzej Suski, pisarz grodzki przemyski, nobilitowany z herbem Lubicz w Warszawie 15 kwietnia 1589 roku (*tres struthionis pennae*)⁸⁸; Jan, Maciej, Andrzej Barscy, pochodzący z miasteczka Śrem w Wielkopolsce, adoptowani do herbu Rola przez Jana Tarnowskiego w Warszawie 10 stycznia 1591 roku⁸⁹; Wojciech Chudziński, adoptowany do herbu Ostoja przez Jana Gajewskiego z Błociszewa, sędziego ziemi poznańskiej, w Warszawie 12 października 1592 roku⁹⁰; Jan Rudnicki, nobilitowany z herbem Strzemię (odmiana – złoty miecz poziomo położony nad strzemieniem) w Warszawie 13 marca 1601 roku⁹¹.

W omawianym okresie pióra strusia w dokumentach nobilitacji występują wspólnie z następującymi przedmiotami, tworząc klejnot: z trzema złotymi kłosami ze snopka Wazów, w które są wstawione pojedyncze pióra⁹²; z chorągwią rycerską białą, ozdobioną podwójnymi piórami z obu stron⁹³; ręką zbrojną, mającą po obu stronach po trzy pióra⁹⁴; ze strzałą i gwiazdą na niej, między dwoma piórami z każdej strony⁹⁵. Strzała przeszywa też pojedyncze pióro strusie w herbie Sebastiana Rybczyńskiego, nobilitowanego w Grodnie 19 listopada 1726 roku⁹⁶.

Podobnie jak w przypadku skrzydeł orlich, pióra strusie, które według Donalda Lindsaya Galbreatha służą wyłącznie do zdobienia hełmu, w latach 1764-1794 tworzą klejnot w herbach nobilitowanych wraz z innymi przedmiotami, a ich barwa odpowiada kolorom godła i pola tarczy. Tę podwójną funkcję piór strusich najlepiej widać na przykładzie omówionego wyżej herbu nadanego dla nobilitowanego w 1771 roku Marcellego Bacciarellego, gdzie widzimy razem z dwoma skrzydłami orła i gwiazdą, siedem piór strusia, w kolorach białym i czerwonym, odpowiadającym barwom godła i pola tarczy, czyli połowie orła białego w czerwonym polu z prawej strony podzielonej w słup tarczy i czterem

⁸⁷ B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1584 (herby: Lubicz, s. 334; Ostoja, s. 283; Rola, s. 260; Strzemię, s. 230).

⁸⁸ MK, ks. 135, k. 495.

⁸⁹ Tamże, ks. 136, k. 16v.

⁹⁰ Tamże, ks. 137, k. 379.

⁹¹ Tamże; BN IV/5581, k. 327.

⁹² W herbie nobilitowanego w Krakowie 7 marca 1633 roku Kleofasa Podchocimskiego (MK, ks. 180, k. 94 v).

⁹³ W herbie nobilitowanego w Warszawie 11 marca 1653 roku Elerta Lamperta z Demuth (MK, ks. 196, k. 27v).

⁹⁴ W herbie nobilitowanego w Warszawie 31 sierpnia 1658 roku Michała Jana Złotorowicza (MK, ks. 201, k. 65 v).

⁹⁵ W herbie Jana i Teodora Czekałowskich, nobilitowanych w Warszawie 30 maja 1659 roku (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy (CPAHU) we Lwowie, f. 9, Lwow. gr., ks. 407, s. 1003; Archiwum PAN w Warszawie, sygn. III-232, nr 76, s. 136 – Materiały Z. Wdowiszewskiego).

⁹⁶ MK, ks. 227, k. 169.

czerwonym pasom w słup w polu białym z lewej⁹⁷. Z każdej strony spod skrzydła wychodzą trzy pióra skierowane na dół: dwa białe, środkowe czerwone. Siódme pióro strusia, w kolorze czerwonym, jest położone na hełmie, a na nim opiera się gwiazda złota sześciopromienna. Te pióra strusia, które nie zostały wymienione w opisie herbu w tekście tego przywileju, otaczają hełm oraz tarczę z obu stron niczym labry.

Podobne graficzne przedstawienie strusich piór widzimy też na rysunku herbu, który otrzymał razem z nobilitacją Teofil Kaulfus, pierwszy sekretarz pocztamtu generalnego koronnego i litewskiego, 20 maja 1780 roku⁹⁸. Jeszcze inne wyobrażenie piór strusia oglądamy w herbie, który otrzymał 10 grudnia 1791 roku Henryk Münckenbeck; są to trzy pióra strusia wystające z hełmu przykrytego koroną, a u góry jedna trzecia ich wysokości została złamana, zwisając do dołu⁹⁹.

Wśród przedmiotów, z którymi w tym okresie pióra strusie występują w dokumentach nobilitacji, tworząc klejnot herbu, należy zwrócić uwagę na pewną prawidłowość w przedstawianiu strzały przeszywającej trzy pióra strusie, która jest zawsze skierowana grotem w prawą stronę tarczy. Tak przedstawioną widzimy między innymi w wizerunkach herbów: Eustachego Hieronima Khittela (Kittela), nobilitowanego 24 października 1791 roku¹⁰⁰, Mateusza Morozewicza, obdarzonego szlachectwem 6 lutego 1782 roku¹⁰¹, czy Daniela Belgrama, wyniesionego do stanu szlacheckiego 14 kwietnia 1768 roku¹⁰².

Dwukrotnie też w znanych przywilejach nobilitacji, a ściślej: w przedstawieniach graficznych herbów, widzimy strzałę umieszczoną w środku, między piórami strusia. Strzałę, skierowaną grotem do góry, która zajęła miejsce środkowego pióra, oglądamy w wymienionym już wcześniej herbie Jana Gajewskiego z roku 1791, natomiast strzałę skierowaną grotem na dół, postawioną na środku między

58. Herb Teofila Kaulfusa, nobilitowanego w Warszawie 20 V 1780 roku

59. Herb Henryka Münckenbecka, nobilitowanego w Warszawie 10 XII 1791 roku

⁹⁷ Zob. MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 734.

⁹⁸ Kancl., ks. 42, s. 232.

⁹⁹ Tamże, ks. 98, s. 85.

¹⁰⁰ AP Kraków, Krak. ziem. nowe, ks. 66, s. 763.

¹⁰¹ Kancl., ks. 45/46, k. 62.

¹⁰² Tamże, ks. 41, s. 19.

czterema piórami strusia, otrzymał jako klejnot Karol Krystian Sesing, kapitan dywizji małopolskiej wojsk koronnych, 17 lipca 1792 roku¹⁰³.

Miecz przeszywający pięć piór strusich i ostrzem skierowany w prawą stronę tarczy tworzy klejnot herbu o nazwie Podkowa, który w przywilejach nobilitacji w tym okresie występuje kilkakrotnie. Znamy go też z trzech zachowanych wizerunków, w tym dwukrotnie jest zamieszczony w oryginalnych przywilejach pergaminowych, które otrzymali: Paweł Grochalski w 1791 roku¹⁰⁴ i Jan Mokin, towarzysz kawalerii narodowej w księstwie litewskim w 1792 roku¹⁰⁵. W obu tych herbach miecz przechodzi przez pierwsze, trzecie i piąte pióro strusia.

Z kolei u Michała Chroniewskiego, wiceregenta sądów marszałkowskich koronnych, nobilitowanego 13 maja 1768 roku, widzimy trzy pióra strusia wychodzące z pierścienia złotego, kamieniem zwróconego do góry, który pióra opasuje¹⁰⁶, zaś w herbie braci Nowickich, Józefa i Stanisława, którzy otrzymali wspólnie szlachectwo 19 czerwca 1768 roku, na trzech piórach strusich wystających z korony hełmowej, położone są trzy osęki¹⁰⁷.

Z opisów herbów dowiadujemy się o występowaniu, razem z piórami strusimi, jeszcze takich przedmiotów, jak krzyż (*a na hełmie z pięcią piór strusich, na nich krzyż mały*)¹⁰⁸ czy lilia (*w koronie trzy strusie pióra z lilią pośrodku*)¹⁰⁹. Opis herbu w przywileju nobilitacji dla braci Wawrzyńca i Jakuba Bernatowiczów, którzy otrzymali szlachectwo w Warszawie 3 kwietnia 1768 roku z herbem nazywanym Wierność, wskazuje na czynny udział króla w dodatkowym wyróżnieniu nobilitowanych poprzez klejnot, a zatem i przez pióra strusie, w tym wypadku wzbogacone dwoma złożonymi na krzyż piórami złotymi do pisania (*do hełmu między pięcią piórami strusiami dwa pióra złote do pisania temperowane, na krzyż złożone dodać*)¹¹⁰.

60, 61, 62. Herb Białopiór Eustachego Hieronima Khittela, nobilitowanego w Warszawie 24 X 1791 roku

¹⁰³ Tamże, ks.100, s. 247.

¹⁰⁴ BJ, oryg. perg., sygn., Akcesja, Przyb. 768/75.

¹⁰⁵ AGAD, oryg. perg., sygn. 3264.

¹⁰⁶ Kancl., ks. 41, s. 33.

¹⁰⁷ Tamże, s. 46.

¹⁰⁸ Otrzymał ten klejnot Jan Michałowski nobilitowany w Warszawie 29 stycznia 1765 roku (Kancl., ks. 42a, s. 1) oraz Antoni Orłowski nobilitowany 24 maja 1766 roku (Kancl., ks. 42a, s. 65).

¹⁰⁹ Otrzymał ten herb Franciszek Mateusz Nowakowski, 11 maja 1765 roku (Kancl., ks. 42a, s. 294).

¹¹⁰ Tamże, ks. 41, s. 2.

63. Herb Daniela Belgrama,
nobilitowanego w Warszawie
14 IV 1768 roku

64. Herb Złotwołosa Jana
Gajewskiego, nobilitowanego
w Warszawie 20 XII 1791 roku

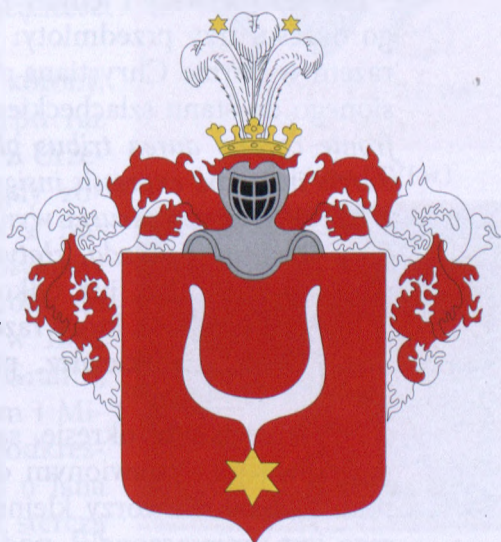

65. Herb Karola Krystiana
Sesinga, nobilitowanego
w Warszawie 17 VII 1792

66. Herb Wierność Jakuba
i Wawrzyńca Bernatowiczów,
nobilitowanych
w Warszawie 8 IV 1768
roku

67. Herb Bodziec Ignacego
i Antoniego Koźlińskich,
nobilitowanych w War-
szawie 16 XI 1765 roku
i Andrzeja Przewłockiego,
nobilitowanego w Warsza-
wie 13 III 1767 roku

Osobną grupę klejnotów stanowi w latach 1764-1794 połączenie piór strusich z takimi przedmiotami, jak gwiazda czy też księżyc, które występuje w znanych przywilejach nobilitacji dziesięciokrotnie. Z wyjątkiem trzech dokumentów z herbem Bodziec, które zostały wystawione osobno dla nobilitowanych tego samego dnia, to jest 16 listopada 1765 roku, braci Koźlińskich: Ignacego¹¹¹ i Antoniego¹¹² oraz 13 marca 1767 roku dla Andrzeja Przewłockiego¹¹³, nie spotyka się dwóch takich samych wzorów graficznych połączenia piór strusie z gwiazdą czy księżycem. Z opisu herbu Koźlińskich i Przewłockiego zamieszczonych w tekstach ich przywilejów szlachectwa, dowiadujemy się, że *trzy pióra strusie do góry wyniesione i nachylające się, dwiema gwiazdami złotymi są przedzielone*¹¹⁴.

¹¹¹ Tamże, ks. 42a, s. 43.

¹¹² Tamże, s. 39.

¹¹³ RPADA w Moskwie, f. 389, ML, ks. 190, s. 245-248.

¹¹⁴ Tamże, s. 247; Kancl., ks. 42a, s. 39, 43.

Gwiazdę złotą, ośmiopromienną, przedzielającą dwa pióra strusia, widzimy też w herbie Nadzieja, który otrzymał razem z nobilitacją Jan Grusiewicz 29 marca 1794 roku¹¹⁵.

Inną grupę tworzą trzy nobilitacje, w herbach których gwiazda jest umieszczona na piórach strusia. Na czarno-białym rysunku herbu, nazwanego Miły Dar, który otrzymał Jakub Stanisław Albrecht, patron sądów asesorskich, 9 lipca 1768 roku, widzimy na pięciu piórach strusia położoną gwiazdę sześciopromienną¹¹⁶. W pozostałych dwóch herbach gwiazda jest położona na trzech piórach strusia, z tym, że w herbie nobilitowanego 13 grudnia 1791 roku Antoniego Wincentego Mianowskiego jest to gwiazda ośmiopromienna¹¹⁷, a w herbie Woroniec, obdarzonego szlachectwem 22 grudnia 1791 roku Walentego Lalewicza – sześciopromienna¹¹⁸. Kolejny wzór, to postawienie gwiazdy na trzech piórach strusich, a właściwie na wierzchu pióra środkowego, jak to widzimy w herbie Gwiazdzicz Antoniego Brykczyńskiego, nobilitowanego 24 grudnia 1791 roku¹¹⁹.

Po raz pierwszy i jedyny zarazem, w znanych dokumentach szlachectwa z tego okresu, trzy przedmioty: pióra strusie, księżyc i gwiazda, zostały połączone razem w herbie Chrystiana Augusta Astera, kapitana artylerii koronnej, wyniesionego do stanu szlacheckiego 17 listopada 1768 roku (*desuper vero galea cuius fronte corona aurea tribus plumis elevatis struthionis cum luna erecta stellaque aureis in medio expressis insignita – u góry zaś hełm, na którego czole złota korona z trzema piórami strusia wyniesionymi w górę, z księżycem do góry wzniesionym i wyróżniony gwiazdą, złotymi, w środku widocznymi oznaczony*)¹²⁰. Połączenie pięciu piór strusia, już tylko z samym księżycem w nowiu, widzimy również w herbie Pięciodiór, który razem z podniesieniem do godności szlacheckiej otrzymał Mikołaj Czerkiewicz, patron sądów referendarskich, z bratem Julianem, 8 lutego 1781 roku¹²¹.

W omawianym okresie, sama gwiazda w dokumentach nobilitacji występuje w przywileju wystawionym dla Józefa i Ignacego Hoffmanów 29 stycznia 1781 roku¹²², a także tworzy klejnot wspólnie z podwójnym krzyżem, na końcu którego jest umieszczona¹²³, podobnie ze strzałą w herbie Sas¹²⁴ i księżycem w herbie Leliwa¹²⁵, czy też między dwiema różami wystającymi z hełmu *na kształt ro-*

¹¹⁵ Tamże, s. 337.

¹¹⁶ Kancl., ks. 41, s. 59.

¹¹⁷ Tamże, ks. 98, s. 96.

¹¹⁸ Tamże, s. 152.

¹¹⁹ Tamże, ks. 100, s. 337.

¹²⁰ Tamże, ks. 42, s. 64; Muzeum J.I. Kraszewskiego w Dreźnie. Oddział Muzeum Historycznego Miasta Drezna, bez sygnatury (kopia przepisana z oryginału).

¹²¹ Kancl., ks. 100, s. 1.

¹²² Tamże, ks. 63, s. 7.

¹²³ Występuje w herbie nobilitowanego w Warszawie 16 grudnia 1791 roku Józefa Gastella (BJ, sygn. rkps 5208, s. 2).

¹²⁴ Występuje w herbie nobilitowanego w Warszawie 6 kwietnia 1776 roku Stanisława Kostki-Marcina Baczyńskiego (Kancl., ks. 42a, s. 107).

¹²⁵ Występuje w herbie nobilitowanego w Warszawie 21 listopada 1791 roku Jakuba Szotta, kapitana gwardii konnej koronnej (Kancl., ks.100, s. 146).

gów jelenich, w herbie nazywanym Rota, który otrzymali na dwóch oddzielnie wystawionych przywilejach bracia Henryk i Piotr Hoffmanowie 15 grudnia 1791 roku¹²⁶. Natomiast w opisie herbu Kołyszka, nadanym 15 marca 1776 roku braciom Maciejowi i Janowi Stanowskiemu-Kołyszkom czytamy: *na hełmie korona z trzema gwiazdami złotymi, tak jak tu odmalowany jest*¹²⁷. W przypadku rekonstrukcji tego klejnotu w oparciu o podany tekst, istnieje kilka możliwości przedstawienia tych gwiazd nad koroną hełmową. Jedną z nich widzimy na rysunku zamieszczonym w rękopisie 964, znajdującym się w Fundacji XX. Czartoryskich w Krakowie, gdzie w oparciu o podany wyżej opis XVIII-wieczny kopista (ok. 1785 roku) przedstawił dwie gwiazdy o pięciu promieniach, złączone z drugim i czwartym szpicem korony hełmowej, a trzecią, mającą sześć promieni, połączoną ze środkowym kwiatonem¹²⁸.

Same pióra pawie, wystające do góry z hełmu i korony, wśród znanych przywilejów nobilitacji występują po raz pierwszy w dokumencie, który otrzymał Wojciech z Urzędowa, kanonik kamieniecki 9 maja 1518 roku, gdy został adoptowany do herbu Abdank przez Jakuba z Buczacza, biskupa kamienieckiego¹²⁹. Pióra pawie spotykamy także u Jana z Pacanowa, adoptowanego w 1535 roku do herbu Janina¹³⁰ i dwukrotnie w herbie Gozdawa: w 1552 roku adoptowana zostaje do tego herbu Katarzyna Graff¹³¹, a w 1556 roku Jakub Janczewski z braćmi, Błażem i Mikołajem¹³². W opisach tych herbów wyraźnie się podkreśla, że ogon pawia jest przyczepiony do korony, zaś u Jana z Pacanowa – długie pióra pawie na końcu hełmu sterczą oddzielnie.

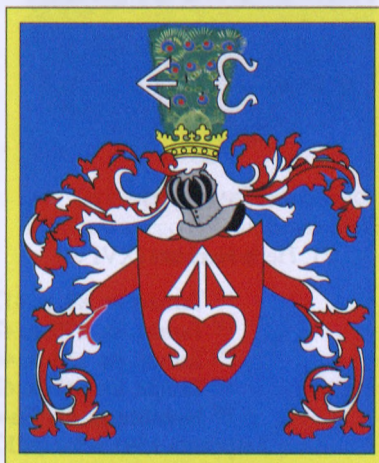
Pióra te pełnią też rolę klejnotu razem z innymi przedmiotami. Najlepszym przykładem jest trzykrotna adopcja do herbu Odrowąż, dokonana przez braci Szydłowieckich: Krzysztofa, wojewodę krakowskiego i kanclerza koronnego oraz Mikołaja, kasztelana sandomierskiego i podskarbiego koronnego. W roku 1515 zostaje przyjęta do herbu

68. Herb Janina (XVI w.)

69. Herb Odrowąż Gertrudy Ferber, nobilitowanej w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku

70. Herb Odrowąż Jana Furstha, nobilitowanego w Gdańsku 19 VII 1526 roku

¹²⁶ Tamże, ks. 98, s. 107.

¹²⁷ Tamże, ks. 42, s. 176.

¹²⁸ Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 373.

¹²⁹ MK, ks. 30, k. 207.

¹³⁰ Tamże, ks. 51, k. 40v.

¹³¹ Tamże, ks. 82, k. 59v.

¹³² Tamże, ks. 89, k. 117.

Odrowąż Gertruda Ferber¹³³; w 1525 roku Jan de Werden, mieszczanin i kupiec gdański¹³⁴; w 1526 roku Jan Fursth, rajca gdański¹³⁵. Klejnot w herbie Gertrudy Ferber nie został opisany. U Jana de Werdena wymienionych jest dziewięć piór pawia, długich, w poprzek których położona strzała zwana jest Odrowążem. Z kolei opis herbu Jana Furstha mówi, o wiązce piór pawich, przez które przechodzi poprzecznie biała strzała. Na przykładach trzech adopcji do herbu Odrowąż przez tę samą rodzinę, a nawet przez tych samych jej przedstawicieli, można zobaczyć, jak w ciągu jedenastu lat opisywano oraz przedstawiano ten herb (w przywileju dla Jana de Werden został opisany jako połączenie podkowy i strzały), a także jego klejnot. Opisujący wiedział skąd pochodzi wizerunek godła, natomiast w opisie klejnotu pióra pawie przesywa *strzała Odrowążem zwana*. Widzimy więc, jak współcześni rozumieli sens tego herbu. W następnych wiekach będzie się już mówić o samym Odrowążu.

Ogon pawia przesyty strzałą, jako klejnot pojawia się też między rogami jelenia w przywileju wystawionym dla Jana Graffa w 1552 roku¹³⁶ oraz trzech braci Janczewskich w 1556 roku¹³⁷. W obu tych wypadkach adopcji do herbu Nałęcz dokonują bracia: Stanisław, Sędziwój, Wojciech, Jan, Zygmunt z Czarnkowa. Jest to jeszcze jeden przykład pokazujący, że poprzez adopcję przyjmowano nie tylko do herbu na przykład Nałęcz, ale do herbu określonej rodziny (w tym wypadku rodziny z Czarnkowa). Mimo, że różnica dat między tymi nobilitacjami wynosi cztery lata, opis herbu jest zgodny w najdrobniejszych szczegółach w obu tych dokumentach.

Pióra pawia występują też, jako klejnot herbu określonego *imago nova*, w przywileju wystawionym dla Jana Falcka w obozie pod Pskowem 29 września 1581 roku¹³⁸. Także u Adama Sieroszewskiego, adoptowanego do herbu Rolicz przez rodzinę Szczycińskich (w herbie: róża z trzema lemiuszami od pługa) w Warszawie 10 kwietnia 1590 roku¹³⁹; w herbie Herburta, do którego został adoptowany Sebastian Nycz (Necz) oraz jego bracia, Stanisław i Jakub, przez Jana Feliksa Herburta w Warszawie, 12 marca 1601 roku¹⁴⁰. Pióra te pełnią też rolę klejnotu w herbie Jelita, z położonym na nich kozłem Zamoyskich¹⁴¹.

71. Herb Herburt (XVI w.)

¹³⁷ Tamże, ks. 89, k. 417v.

¹³⁸ Tamże, ks. 170, k. 471v.

¹³⁹ Tamże, ks. 133, k. 442v.

¹⁴⁰ Tamże, ks. 147, k. 61v.

¹⁴¹ Nobilitacja dla Dawida Hilchena i jego braci: Jana i Tomasza, została wystawiona w Warszawie 2 stycznia 1591 roku (MK, ks. 133, k. 504).

¹³³ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300 D/82, nr 230a i 230b.

¹³⁴ MK, ks. 38, k. 247. Jan de Werden otrzymał w Wiedniu 31 grudnia 1545 roku przywilej cesarski, zmieniający mu herb. Stąd Odrowąż pojawia się na piersi cesarskiego orła (*Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 5, s. 204).

¹³⁵ MK, ks. 42, k. 105.

¹³⁶ Tamże, ks. 82, k. 59v.

Na ogonie pawia, został umieszczony herb Kownia (trzy miecze osadzone w księżycu, rozdzielone u góry dwiema gwiazdami, trzecia pod księżycem) na prawym z dwóch hełmów herbu Stanisława Pachołowieckiego, nobilitowanego w obozie pod Pskowem 10 września 1581 roku¹⁴²; a także brama otwarta w herbie Sebastiana Dąbrowskiego z 1638 roku¹⁴³; jak również trzy gwiazdy między którymi umieszczono strzałę, w herbie Macieja Szuleskiego (Suliskiego) z Szulcz i jego braci, nobilitowanych w 1590 roku¹⁴⁴.

Z kolei sześć piór pawich osadzonych w środku księżycy stanowi klejnot nadany razem z nobilitacją Janowi Polowi w Warszawie 20 lutego 1662 roku¹⁴⁵. Trzy pióra pawia strzałą przeszyte, jako klejnot herbu Sas, pojawiają się w trzech przywilejach wystawionych tego samego dnia, to jest 25 lutego 1673 roku dla żołnierzy wojska zaporoskiego. Adopcji do swojego herbu: Stefana Kuniciego¹⁴⁶, Ihnata Szulhę Dumińskiego¹⁴⁷ oraz Dymitra Dymitraszka Raycę, pułkownika wojska zaporoskiego z synowcem Markiem Raycą¹⁴⁸, dokonał Aleksander Kłodnicki, podstoli braclawski, dworzanin pokojowy i rotmistrz nadwornej chorągwi kozackiej. Prawdopodobnie takich adopcji żołnierzy wojska zaporoskiego, w których jeden przedstawiciel danego rodu czy rodziny adoptuje do swojego herbu kilku nobilitowanych, było więcej, szczególnie w czasach panowania króla Jana Kazimierza, kiedy można mówić w przypadku kozaków o nobilitacjach gromadnych.

W latach 1754-1794 same pióra pawia w omawianej grupie przywilejów występują trzykrotnie. Po raz pierwszy w przywileju wystawionym dla neofity Józefa Kwiecińskiego w 1765 roku jako klejnot herbu Szeliga¹⁴⁹. Barwne przedstawienie piór pawia, również jako klejnot herbu Szeliga, widzimy u nobilitowanego 15 lipca 1792 roku Walentego Szczęskiego. Wizerunek tego herbu został zamieszczony w księdze kanclerskiej numer 100

72. Herb Pskowczyk Stanisława Pachołowieckiego, nobilitowanego pod Pskowem 10 IX 1581 roku

73. Herb Sas Stefana Kuniciego, nobilitowanego w Warszawie 25 II 1673 roku

¹⁴² B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1584, s. 211.

¹⁴³ MK, ks. 185, k. 99

¹⁴⁴ Tamże, ks. 133, k. 458v.

¹⁴⁵ Tamże, ks. 203, k. 440.

¹⁴⁶ Tamże, ks. 209, k. 636v.

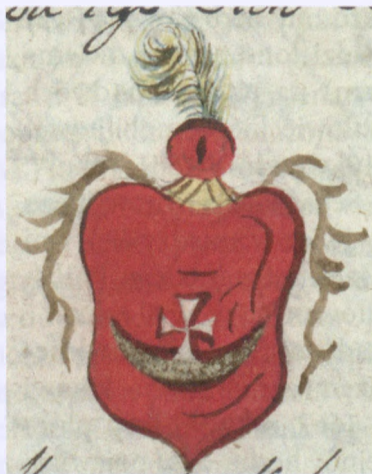
¹⁴⁷ Tamże, ks. 209, k. 635.

¹⁴⁸ Tamże, ks. 209, k. 633.

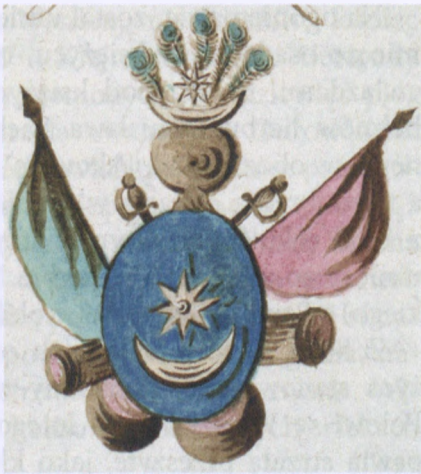
¹⁴⁹ AGAD, oryg. perg., sygn. 7981.

74. Herb Szeliga Józefa Kwiecińskiego, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1765 roku

75. Herb Szeliga Walentego Szczęśliwego, nobilitowanego w Warszawie 15 VII 1792 roku

76. Herb Leliwa Jakuba Szotta, nobilitowanego w Warszawie 21 XI 1791 roku

i gdyby nie informacja w opisie tego herbu, że nad hełmem znajdują się pióra pawie, można by określić oglądane przedstawienie graficzne jako pojedyncze pióro strusia, przedstawione przez malującego przy pomocy samych barw¹⁵⁰. Pióra te pełnią też rolę klejnotu razem z innymi przedmiotami tylko dwukrotnie w znanych przywilejach szlachectwa; w herbie Sas, który otrzymał 10 grudnia 1791 roku Piotr Nowosielski, widzimy trzy pióra wystające do góry, z których środkowe przeszywa strzała skierowana grotem w lewą stronę¹⁵¹; natomiast w herbie Leliwa Jakuba Szotta z 21 listopada 1791 roku, pięć piór pawia wystaje do góry z położonego na hełmie księżycy, a na nich położona jest gwiazda ośmiopromienna¹⁵².

Przedstawicielem świata zwierząt, który w przywilejach nobilitacji pojawia się najczęściej, jest lew. Tylko dwukrotnie możemy mówić o jego nadaniu w klejnocie przez króla polskiego. Te dwa wypadki otrzymania lwa w klejnocie, nie będące zatwierdzeniem nadania cesarskiego, dotyczą: Andrzeja Sambora, mieszczanina miasta Lwowa, nobilitowanego w Warszawie 10 czerwca 1593 roku¹⁵³ oraz Ignacego Andrzeja Baira, nobilitowanego w roku 1673, który lwa w klejnocie otrzymał jako dodatkowe królewskie wyróżnienie (rozszerzenie) herbu Leliwa (*Nos addendum esse duximus leonem aureum super coronam uno pede lunam altero stellam gestantem* – *Uznaliśmy, że powinniśmy dodać od siebie złotego lwa*

77. Herb Leliwa Andrzeja Baira, nobilitowanego w Warszawie, b.d. i m. 1673 roku

¹⁵⁰ Kancl., ks. 100, s. 242.

¹⁵¹ Tamże, ks. 98, s. 82.

¹⁵² Tamże, ks. 100, s. 146.

¹⁵³ MK, ks. 138, k. 179.

powyżej korony, w jednej łapie księżyc, w drugiej gwiazdę niosącego)¹⁵⁴. Na rysunku widzimy te przedmioty, które wspólnie z lwem tworzą nowy klejnot herbu Leliwa. W lewej łapie lew trzyma złoty księżyc, w prawej pięciopromienną złotą gwiazdę. Lew w tym wizerunku jest przedstawiony heraldycznie, zwrócony w prawą stronę tarczy z otwartą paszczą, z wywieszonym językiem, z wyciągniętymi przednimi łapami, oraz z podniesionym do góry ogonem. Często jest on powtórzeniem godła w klejnocie. Określa się go wtedy w opisie, że jest tego samego koloru i postawy jak w tarczy¹⁵⁵, lub z hełmu wydobywa się wyższa część lwa z ogonem, tego kształtu i formy jak w tarczy wyobrażona¹⁵⁶. To powtórzenie dotyczy też przedmiotów, z którymi występuje. Raz będą to trzy strzały przeszywające szyję lwa; innym razem laska, którą trzyma w obu łapach¹⁵⁷, czy też miecz trzymany do góry w prawej, a uciętą głowę Turka w lewej¹⁵⁸.

Kolejny przedmiot występujący w przywilejach nobilitacji to wieża, której pojawienie się jest związane z wojnami prowadzonymi z Moskwą przez królów polskich, szczególnie przez Stefana Batorego i Zygmunta III. Nadanie jej w klejnocie nobilitowanego miało wskazywać, podobnie jak w godle, na wybitne zasługi jej właściciela w czasie tych wojen, szczególnie podczas zdobywania twierdz i warowni nieprzyjaciela. W ten sposób uzasadniono nadanie dwóch okrągłych wież murowanych Stanisławowi Pachołowieckiemu, pisarzowi kancelarii królewskiej, w obozie pod Pskowem 10 września 1581 roku (*galeam ita adornatam, duae turres rotundae, muratae, cum similibus galeis, dextra cum porta, sinistra simplex in signum eius virtutis ad Plescoviam editae obsident – hełm tak przyozdobiony, dwie wieże okrągłe, murowane otaczają, z podobnymi hełmami, prawa z bramą, lewa prosta, na znak jego męstwa wykazanego pod Pskowem*)¹⁵⁹. Oczywiście wykazanie się męstwem i zajęcie na rozkaz dwóch wież przez samego Pachołowieckiego to tylko określenie użyte w dokumencie. Podkreśla ono jednak odwagę nobilitowanego podczas oblężenia Pskowa oraz w walkach z Turkami i Tatarami na Wołoszczyźnie i na Rusi, pod dowództwem Mikołaja Mieleckiego, wojewody podolskiego.

Męstwo okazane pod Pskowem zostało podkreślone przez nadanie połowy wieży zburzonej, jak to ma miejsce w nobilitacjach Sebastiana Podgórskiego z dnia 5 listopada 1581 roku oraz Krzysztofa Bernarda Szydłowskiego, pisarza

78. Herb Pskowczyk Stanisława Pachołowieckiego, nobilitowanego pod Pskowem 10 IX 1581 roku

¹⁵⁴ Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 92.

¹⁵⁵ MK, ks. 118, k. 158v.

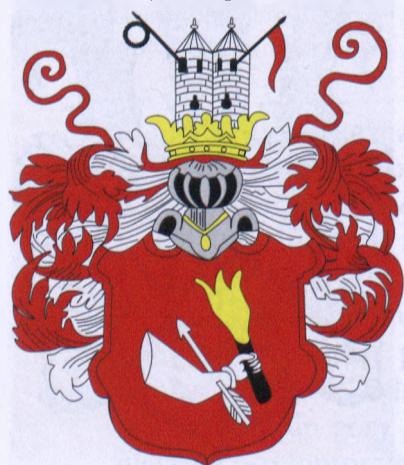
¹⁵⁶ Tamże, ks. 133, k. 466v.

¹⁵⁷ Tamże, ks. 133, k. 600v; nobilitacja wystawiona dla Scipio Casanova (Kazanowa) w Krakowie 18 marca 1595 roku.

¹⁵⁸ *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 4, 1973, s. 280; MK, ks. 224, k. 604.

¹⁵⁹ B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1584, s. 211.

skarbu królewskiego, z 21 listopada 1581 roku. Zasług Sebastiana Podgórskiego należy upatrywać w celnym kierowaniu ogniem armatnim, który otworzył drogę szturmującym do twierdzy, otrzymał bowiem w klejnocie, na szczycie wieży dwie armaty (*turris semirupta murata, in cuius summo duae pixides sclopetariae utrinque promineant*)¹⁶⁰. Natomiast Krzysztof Bernard Szydłowski otrzymał osadzone na szczycie zburzonej wieży dwie kopie rycerskie, ozdobione chorągwiami, które wskazują na bezpośredni jego udział w szturmie twierdzy (*turris semirupta murata, in cuius summo duae hastae equestres suis vexillis ornatae utrinque promineant* – wieża w połowie zburzona, na której szczycie sterczą z obu stron dwie rycerskie kopie, ozdobione chorągwiami)¹⁶¹. Jego znaczący udział w zdobywaniu Pskowa podkreśla się też w tekście wystawionego dokumentu; *inter primos murum subivit, hostilem munitionem inscenderit, ac fortiter cum hoste vulnere etiam reportato dimicaverit* (wśród pierwszych podążył na mury, wstąpił do twierdzy wroga i dzielnie walczył z wrogiem, ranę także odnosząc)¹⁶².

79. Herb Połota Walentego Wąsowicza-Połotyńskiego, nobilitowanego w Warszawie 1 I 1580 roku

W obu tych przywilejach podaje się w opisach herbów symbolikę związaną z zamieszczonymi, zburzonymi do połowy wieżami. Zostały one nadane za wybitne zasługi wojenne i przysługują tylko tym nobilitowanym, którzy osobiście, męstwem i siłą, przyczynili się do ich zniszczenia (*ut virtutis fortitudinisque eius monumentum extaret*)¹⁶³.

Również za męstwo okazane pod Połockiem i pod Wielkimi Łukami otrzymali za klejnot płonąca wieża: Walenty Wąsowicz, mieszczanin miasta Lwowa, w Warszawie 1 stycznia 1580 roku¹⁶⁴ oraz w obozie pod Wielkimi Łukami w roku 1580 Kasper Wieloch¹⁶⁵. Wieże stały się klejnotem szczególnie cennym, wskazującym, że ich właściciele uzyskali ten przedmiot razem ze szlachectwem za wybitne zasługi wojenne. Że tak właśnie współcześni rozumieli ich znaczenie, świadczą późniejsze nadania wież jako klejnotu. Otrzymują je, wśród znanych przywilejów nobilitacji z tego okresu: Andrzej Czarnecki na zamku w Smoleńsku w 1611 roku¹⁶⁶, a także Walenty Rarog w Warszawie 20 marca 1635 roku¹⁶⁷. W obu tych nadaniach herbów wieże występują wspólnie z ręką zbrojną: w herbie Andrzeja Czarneckiego ręka jest po-

80. Herb Kaspra Wielocha (Wielecha), nobilitowanego w Warszawie 1 I 1580 roku

¹⁶⁰ MK, ks. 123, k. 927.

¹⁶¹ Tamże, k. 946; B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1858, s. 274.

¹⁶² MK, ks. 123, k. 947.

¹⁶³ B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1858, s. 274.

¹⁶⁴ MK, ks. 123, k. 71.

¹⁶⁵ B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1584, s. 214.

¹⁶⁶ Fund. XX. Czart., oryg. perg., sygn.1063.

¹⁶⁷ MK, ks. 180, k. 457v.

łożona między dwoma wieżami, u Walentego Raroga, wystaje z baszty do góry. Ich pojawienie się należy odnieść jak poprzednio, w przypadku wież z czasów króla Stefana Batorego, do szczególnych zasług nobilitowanych w czasie walk o Smoleńsk.

Dwie białe wieże w godle i klejnocie otrzymał także pochodzący z Krakowa Stanisław Seffler, 17 marca 1597 roku¹⁶⁸. Podstawą tego nadania były zasługi, jakie nobilitowany położył w czasie wojen prowadzonych przez Stefana Batorego: brał udział we wszystkich wyprawach tego króla, od Gdańska poczynając.

Dnia 30 maja 1504 roku w Gdańsku Maciej Cimerman, mieszczanin i burmistrz tego miasta, otrzymał podpisany przez króla Aleksandra Jagiellończyka przywilej szlachectwa z herbem Korab. Do herbu tego został przyjęty przez braci, Łaskich: Jana, kanclerza koronnego, i Jarosława, wojskiego sieradzkiego¹⁶⁹. Klejnot herbu nie został ujęty w opisie. Na rysunku widzimy okręt nazywany Korabiem, na którego końcach znajdują się dwie złote lwie głowy. Na jego środku stoi maszt wygięty w prawą stronę – lewa głowa lwa podnosi się do góry, jak w czasie dużej fali czy też sztormowej pogody. Godło w tarczy jest identyczne, tylko korab stoi równo i spokojnie.

Herb Korab został również nadany w kilka lat później w Piotrkowie, 31 stycznia 1511 roku Andrzejowi Ligęzie z Byszewic, dziedzicowi wsi Bogusławczewicze-Hynki w ziemi rawskiej, przez króla Zygmunta I. Adopcji do herbu Korab dokonali: Jakub Synowiec, Jakub Pytko i Jan Gotartowic¹⁷⁰. Herb ten zarówno w opisie, jak i na zamieszczonym rysunku w oryginalnym przywileju pergaminowym, nie posiada klejnotu. W przywileju został on opisany następująco: *In signum autem nobilitatis huius suae Corbasum alias Corab in campo flaveo, et scuto rubeo, pro clenodio seu armis que in medio praesentium litterarum arte pictoria sunt figurata (Na znak zaś jego szlachectwa statek czyli Korab na błękitnym polu i czerwonej tarczy, jako klejnot czyli herb, który w środku niniejszego dokumentu, dziełem sztuki malarskiej został wyobra-*

81. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w Gdańsku 30 V 1504 roku

82. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w 1504 roku

83. Herb Korab Andrzeja Ligęzy z Byszewic, nobilitowanego w Piotrkowie 31 I 1511 roku

¹⁶⁸ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 25, s. 1227; druk: „Przegląd Polski”, z. 6 (grudzień), Kraków 1872.

¹⁶⁹ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 20 (s. 27).

¹⁷⁰ Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 874.

żony). Opis wskazuje, że na środku tego przywileju szlachectwa powinien być przedstawiony korab w czerwonej tarczy umieszczonej na błękitnym polu. Zaś na namalowanym na środku tego pergaminu rysunku widzimy prostokąt w kolorze błękitnym, ze złoceniami po bokach, a na jego środku okręt nazywany Korabiem, barwy naturalnej (kolor drewna), którego przód i tył zakończone są dwiema głowami lwów cesarskich. Na środku okrętu stoi maszt z bocianim gniazdem u góry.

84. Herb Simona Barrwy'iego i jego braci, który otrzymali w Konstancji 20 V 1417 roku

85. Herb rodu Nagymihályich, który otrzymali w Konstancji 29 III 1418 roku

Z wyżej przytoczonych opisów widać, że herb Macieja Cimermana posiada klejnot nad tarczą, a u Andrzeja Ligęzy z Byszewic tego elementu w herbie brak. Nie chodzi też tutaj o analizę stosunku opisu do ikonografii, ponieważ w obu opisach tego herbu klejnot nie występuje. Całą uwagę należy skierować na te dwa wyżej opisane wyobrażenia graficzne. Wizerunek herbu jest bowiem w tym okresie ważniejszy od jego opisu. Widać to szczególnie wyraźnie na przykładzie pierw-

szych armalisów węgierskich. Wprowadzono w nich w XV wieku rysunek, ponieważ nie wystarczył opis daleki od dokładności w szczegółach. Od momentu pojawienia się w tekście przywileju barwnego rysunku herbu, opis pełni wobec niego rolę służebną, a bardzo często jest w ogóle pomijany.

Stąd obydwie te Korabie są wiernym i dokładnym odbiciem herbów rodzin, które ich używają. Dzięki nim poznajemy herby, które dostają Maciej Cimerman i Andrzej Ligęza z Byszewic, ale również herby Jana i Jarosława Łaskich z jednej strony, a Jakuba Synowca, Jakuba Pytko i Jana Gotartowicza z drugiej. Mamy tu więc do czynienia nie tylko z adopcją do herbu, który nazywa się Korab, ale z adopcją do określonych odmian herbu Korab, których używają wymienione wyżej rodziny.

Różnice te dotyczą nie tylko klejnotu, ale w tym wypadku całego wizerunku, z godłem włącznie. Mamy więc u Macieja Cimermana złotego Korabia w czerwonym polu, zaś w herbie Andrzeja Ligęzy, którego opis został wyżej w całości przytoczony, Korab jest koloru naturalnego, w polu błękitnym. Zestawienie tych herbów jest interesujące jeszcze z innego powodu. Pierwszy został ukształtowany na wzór ówczesnej mody heraldycznej, która obowiązywała w Europie; drugi jest najprawdopodobniej tworem rodzimej, polskiej heraldyki. Jest niewątpliwie ikonograficznie starszy, a rodziny go używające nie poczyniły w jego wizerunku żadnych zmian. Dla nich wizerunek Korabia jest najważniejszy,

a przestrzeń, która go otacza, nie ma w tym wypadku żadnego znaczenia. Tak przedstawionego korabia dostał Andrzej Ligęza z Byszewic, ponieważ takiego używali przedstawiciele rodzin adoptujących. Jego nobilitacja jest o siedem lat późniejsza od nobilitacji Macieja Cimermana. A jednak inni klejnotnicy herbu Korab nie przyjęli wzoru, jaki widzimy u braci Łaskich, Jana i Jarosława, czołowych przedstawicieli życia politycznego w Polsce, a niewątpliwie najwybitniejszych przedstawicieli rodu Korabiów w tamtych latach.

Z tego okresu znane są dwa dokumenty z herbem Godziemba. Pierwszy z nich został wystawiony dla żony Macieja Cimermana, Doroty, w Radomiu w 1505 roku¹⁷¹, a drugi otrzymał w Krakowie 19 września 1515 roku Jan z Sącza¹⁷². Klejnot w przypadku Doroty Cimerman nie został opisany, znany go tylko z rysunku. U Jana z Sącza odwrotnie, znamy tylko opis. Dorota została adoptowana

do herbu Godziemba przez Jana, biskupa poznańskiego i Mikołaja, wojewodę kaliskiego, Lubrańskich. Na jej hełmie stoi cały rycerz *en face*, w złotej zbroi, z rozłożonymi na boki rękami, w każdej trzyma Godziembę. Głowę rycerza okrywa złoty hełm z kratą, której otwór jest w kolorze niebieskim. Natomiast Jan z Sącza został przyjęty do herbu Godziemba przez Aukta z Paniewa, starostę stryjskiego i żydaczowskiego oraz jego braci: Jakuba, Jana, Grzegorza, a także Mikołaja Wągleńskiego, sędziego ziemi lwowskiej. Na hełmie tego herbu powinna być połowa męża zbrojnego z odkrytą głową, który ręką trzyma Godziembę (pień drzewa z pięcioma korzeniami, z którego wyrastają trzy wierzchołki sosen). Herby te różnią się nie tylko klejnotem, ale również barwą pola tarczy: w przywileju z 1505 roku jest ono błękitne, w dokumencie z 1515 roku jest koloru czerwonego. I w tym wypadku mamy do czynienia nie tylko z adopcją do herbu Godziemba, ale z adopcją do konkretnego herbu używanego przez wymienione wyżej rodziny.

Występuje też sytuacja w której jedna i ta sama osoba kilkakrotnie udziela swojego herbu nobilitowanym. Jan Ocieski, podkanclerzy koronny i burgrabia krakowski, dwukrotnie w ciągu roku udziela swojego herbu nobilitowanym: 22 lutego 1551 roku otrzymuje go w Krakowie Stanisław Mirzewski z synami, Sebastianem i Janem¹⁷³; 17 marca 1552 roku w Piotrkowie Erazm Czeczotka, rajca krakowski¹⁷⁴. Klejnot w tych przywilejach znany jest tylko z opisów. Jest nim jastrząb usadowiony na hełmie turniejowym. U Erazma Czeczotki zaznaczono, że z rozwiniętymi skrzydłami. Z tekstu przy-

86. Herb Godziemba Doroty Cimerman, nobilitowanej w Radomiu 19 IX 1505 roku

¹⁷¹ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 18v, (s. 24).

¹⁷² MK, ks. 29, k. 129.

¹⁷³ Tamże, ks. 79, k. 369.

¹⁷⁴ AP Kraków, Krak. ziem. ks. 290, s. 199.

87. Herb Jastrzębiec Stanisława Mirzewskiego, nobilitowanego w Krakowie 22 II 1551 roku

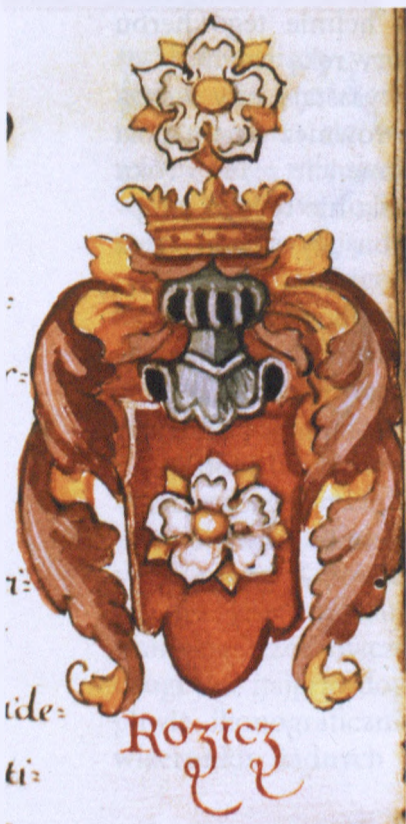
88. Herb Jastrzębiec Erazma Czeczotki, nobilitowanego w Piotrkowie 17 III 1552 roku

wileju Stanisława Mirzewskiego nie dowiadujemy się, czy chodzi o ptaka ze złożonymi, czy z rozwiniętymi skrzydłami.

Dwukrotnie dokonał też adopcji Feliks Szreński, wojewoda płocki. Tego samego dnia, 7 sierpnia 1553 roku, przyjął w Krakowie do swojego herbu Dołęga Jana z Grabowa¹⁷⁵ oraz Adama Radziwińskiego¹⁷⁶. Klejnot w obu tych nobilitacjach jest identyczny: skrzydło orła strzałą przez środek przeszyte. Jednakowe są godła i barwy.

17 kwietnia 1559 roku Gabriel Tarło, kasztelan radomski i ochmistrz dworu królowej oraz Mikołaj Tarło, chorąży sandomierski i dworzanin królewski, przyjęli do swojego herbu Topór Wawrzyńca z Kazimierza¹⁷⁷. Otrzymał on w klejnocie obok topora Tarłów dwa skrzydła orle. Także Janowi Borkowi i jego braciom oraz Wojciechowi Borkowi, wójtowi miasta Łowicza, z synami i córkami, 5 czerwca 1571 roku król rozszerzył dodatkowo otrzymany herb Rola – białym orlim skrzydłem¹⁷⁸.

Znamy cztery adopcje dokonane przez rodzinę Bużeńskich do herbu Poraj w okresie stu lat (1579-1673). Dwukrotnie w tych przywilejach szlachectwa opisany jest cały herb, razem z przedmiotami nad tarczą. Walenty Krzepicki nobilitowany w Warszawie 2 stycznia 1580 roku otrzymuje *galeam ad apertam sine corona, cum super imposita rosa follis partim albis, partim rubentibus distincta (hełm otwarty bez korony, z położoną u góry różą, listkami (labrami?) częściowo białymi, częściowo czerwonymi ozdobioną)*¹⁷⁹. Podkreślenie w opisie,

89. Herb Poraj (XVI w.)

¹⁷⁵ MK, ks. 84, k. 114v.

¹⁷⁶ Tamże, k. 112.

¹⁷⁷ Tamże, ks. 95, k. 115.

¹⁷⁸ Tamże, ks. 109, k. 237.

¹⁷⁹ Tamże, ks. 123, k. 89v.

że hełm nie ma korony, wskazuje na brak rozszerzenia herbu przez króla, a jednocześnie dowiadujemy się o jej braku w herbie Bużeńskich.

W sto lat później, 13 kwietnia 1673 roku Stanisław Buzeński, kanonik gnieźnieński i warmiński, adoptuje do swojego herbu Franciszka Woynowskiego, dworzanina królewskiego. W tekście tego przywileju klejnot tak został opisany: *in cono itidem galeae rosa supereminet alba*¹⁸⁰. I tutaj, podobnie jak w roku 1580, występuje tylko sam hełm nad tarczą, bez korony. To konsekwentne przedstawianie w herbie Bużeńskich tylko hełmu otwartego świadczy zarówno o adopcji do herbu określonej rodziny, jak też o tym, że zmiany dokonywane w ikonografii herbów były najczęściej wynikiem działalności monarchy, a nie ich właścicieli. Widać to również na przykładzie nobilitacji dla Macieja Szczudlika Karczewskiego, adoptowanego do herbu Poraj przez Jana Bużeńskiego, sekretarza i dworzanina królewskiego na zamku w Połocku,

90. Herb Poraj Macieja Szczudlika-Karczewskiego, nobilitowanego na zamku w Połocku 14 IX 1579 roku

14 września 1579 roku. Różę, którą mu rodzina adoptująca w klejnocie udzieliła, zmienia się na sokoła, otoczonego ze wszystkich stron płomieniami, stojącego na otwartym hełmie (*Ut tamen esset in familia ipsius aliquod peculiare virtutis suae monumentum, pro rosa quam ibidem familia supradicta, in galea defert, eidem falconem ad recordationem nominis arcis Socol supra galeam insidentem flammis circumdatum suisque successoribus legitimis damus – Aby jednak była w jego rodzie jakaś szczególna jego odwagi pamiątka, zamiast róży, którą tamże ród wspomniany w hełmie nosi, jemu sokoła na pamiątkę imienia zamku Sokół, nad hełmem siedzącego, płomieniami otoczonego, jemu i jego następcom z prawego łoża dajemy*)¹⁸¹. Zmiana klejnotu to w tym wypadku nagroda, jak zaznaczono w tekście przywileju, za dowody osobistego męstwa, którego Karczewski dał świadectwo podczas oblężenia Połocka i zamku Sokół.

Wcześniej omówione przykłady pozwalają na zastanowienie się nad rolą i znaczeniem klejnotu. Była już mowa o tym, że klejnot jest przekazywany razem z całym herbem rodziny adoptującej nobilitowanemu. Jest również zatwierdzany z herbem z nadania cesarskiego. Pojawia się jednak trzecia grupa klejnotów, które jak widać z przytoczonych przykładów są wynikiem nadania króla, w ten sposób dodatkowo rozszerzającego (wzbogacającego) herb.

Powyższe przykłady są ważne również z tego względu, że pozwalają lepiej zrozumieć charakter tej zamiany. Mówi się przecież o wzbogaceniu herbu, które jest wynikiem wybitnych zasług lub czynów wojennych. Taka zamiana klejnotu herbu Poraj na nowe wyobrażenie, musiała przedstawiać dla nobilitowanego większą wartość.

¹⁸⁰ Fund. XX Czart., sygn., rkps 1663, s. 600.

¹⁸¹ MK, ks. 119, k. 203v; AGAD, Sieradz. gr., ks. 80, k. 128v.

91. Herb Jelita

IOANNES ZAMOISHI, DE ZAMOSCHIE,
MAGNVS CANCELLARIVS REGNI POL
NIA, ET DVX MILITIAE.

92. Portret Jana Zamoyskiego,
miedzioryt, przed 1620 r.,
Giacomo Franco

93. Herb Jelita Wojciecha Wnuka-
Słowieńskiego, nobilitowanego
w 1591 roku

Ilustrują to również przykłady adopcji do herbu Jelita. W grupie osiemnastu znanych przywilejów z tym znakiem, poczynawszy od drugiej połowy XVI wieku, nie ma ani jednego „klasycznego” przedstawienia, to jest trzech kopii w godle, a kozła w klejnocie. Tylko w jednym przypadku występuje połowa kozła Zamoyskich w klejnocie, ale z kolei w godle brak jest trzech kopii. Pozostałe herby mają w klejnocie „pewną wzbogacającą zmianę”.

Należy przyjrzeć się dokładniej tej grupie przywilejów, gdyż pokazują one, jak ważną rolę odgrywa klejnot w herbach nobilitowanych. Piętnaście razy klejnotników herbu Jelita reprezentuje Jan Zamoyski, jeden raz – w 1685 roku – Marcin Zamoyski oraz Jakub Mirski w 1595 roku, a także Stanisław Gomoliński w 1585 roku.

Jeżeli chodzi o wizerunek samego herbu Jelita, to *rubeus campus clipei, testetur flagrantem patriae amorem* (czerwone pole tarczy ma poświadczać płonąca do ojczyzny miłość), natomiast *tres hastae flavae acuminatae vero indicent animum in procinatu ad patriam defendendam* (trzy żółte kopie ostro zakończone mają oznaczać duszę w gotowości do obrony ojczyzny)¹⁸². Jeżeli ta przedstawiona w przywileju nobilitacji Wojciecha Wnuka-Słowieńskiego (w 1591 roku) symbolika tego herbu jest tylko rejestracją ogólnego rozumienia znaczenia barwy pola i samego godła w tym okresie, to adopcja do tego herbu i jego posiadanie było szczególnym wyróżnieniem nobilitowanego. Otrzymywał przecież herb, którego czerwone pole tarczy symbolizowało miłość płonąca do ojczyzny, zaś trzy złote kopie zdradzały duszę gotową do walki w jej obronie. Jeżeli nawet przyjmujemy, że symbolika ta została zapisana na użytek tylko jednego przywileju, to i tak adopcja do herbu Jana Zamoyskiego, hetmana i kanclerza koronnego, a więc pierwszego dostojnika w królestwie, była dużym wyróżnieniem. Podkreśla się je wyraźnie w przywileju wystawionym dla Stanisława Pachołowieckiego w 1581 roku, którego herb jest odbiciem podwójnej adopcji (Zamoyskiego i Stefana Batorego) oraz dodatkowego rozszerzenia królewskiego w godle, orłem białym. Adoptuje Pachołowieckiego *primarius succesor i królestwa naszego najrozumniejszy senator, wyżej wymieniony, sławny i wspaniały Jan z Zamościa* (Zamoyski), *królestwa naszego najwyższy kanclerz i rycerz królestwa, generalny starosta oraz do rodu i rodziny swojej zalicza i herbem jego rodziny pospolicie Jelita zwanym, ozdabia*¹⁸³.

¹⁸² MK, ks. 133, k. 496; BN IV/15581, k. 357.

¹⁸³ B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1584, s. 211.

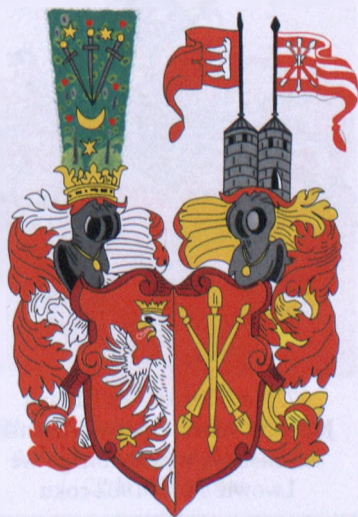
Połączenie w tym nowym herbie nazwanym Pskowczyk czterech innych wizerunków świadczy o dużej pomysłowości oraz znajomości heraldyki i dużym wyczuciu kompozycji urzędników kancelarii królewskiej. Nadanie i wykonanie tak rozbudowanego i złożonego herbu w wieku XVI w Polsce należało do rzadkości, o czym świadczy bardzo szczegółowy i precyzyjny opis tego wizerunku w tekście wystawionego przywileju. Zachowano też, na pewno na życzenie Pachołowieckiego, jego starodawny herb Kownia, który otrzymał po przodkach. Dokonano tego w ten sposób, że położono na tarczy drugi hełm, kładąc na klejnocie herbu Kownia, to jest ogonie pawia, jego godło, czyli w środku księżycy osadzone ostrzami trzy miecze, które u góry rozdzielają dwie gwiazdy, a pod księżycem znajduje się trzecia. Właśnie ta trzecia gwiazda jest tym elementem, który odróżnia od siebie dwa herby: Kownia i Równia. Ta ostatnia bowiem nie ma gwiazdy pod księżycem¹⁸⁴.

Na drugim hełmie znajduje się klejnot z nadania królewskiego. Z dwóch wież murowanych, które nobilitowany otrzymał za męstwo okazane przy zdobywaniu Pskowa, wystają dwie chorągwie. Na prawej czerwonego koloru, zostały umieszczone trzy wilcze zęby, i – jak zaznaczono w dokumencie – *oznaczające rodzinę Batorych, obecnie sławną w Rzeczypospolitej, królowaniem w tych naszych czasach*. Lewa zaś chorągiew została zszyta z poprzecznych pasów czerwonych i białych, na których umieszczono trzy kopie: na białych czerwone, na czerwonych białe, które z kolei oznaczają Jana Zamoyskiego *w tych naszych czasach, najwyższego wojskowego królestwa*. To ponowne wymienienie Jana Zamoyskiego w tekście jednego i tego samego dokumentu potwierdza wyżej zamieszczony wniosek, że adopcja do jego herbu była dużym wyróżnieniem.

Znaczenie klejnotu widać również w tym, że godło przechodzi nad tarczę, stając się w przywilejach nobilitacji klejnotem. Były już wcześniej podawane przykłady takiego przejścia godła nad tarczę. Podobnie trzy kopie herbu Jelita w przywileju dla Szymona Simonidesa Bendońskiego, nobilitowanego w Warszawie 18 kwietnia 1590 roku, stają się klejnotem, które ozdabia ponadto wieniec¹⁸⁵. Także we wcześniej omówionym dokumencie nobi-

94. Herb Pskowczyk Stanisława Pachołowieckiego, nobilitowanego w 1581 roku

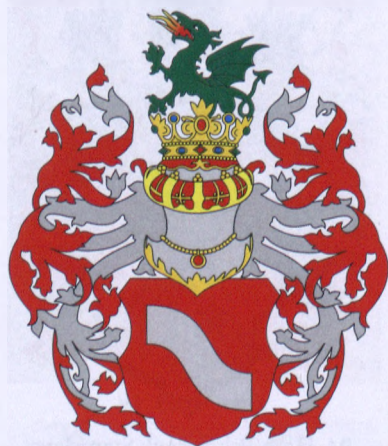

95. Herb Pskowczyk Stanisława Pachołowieckiego, nobilitowanego w 1581 roku (z opisu herbu)

¹⁸⁴ Tamże, s. 528.

¹⁸⁵ MK, ks. 133, k. 507v; druk: A. Bielowski, *Szymon Szymonowicz*, w: *Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały filologiczny i historyczno-filozoficzny*, t. 2, Kraków 1875, s. 199-202; druk: S.K. Kuczyński, *Nobilitacja Szymona Szymonowicza...*, s. 40-43.

litacji z 1581 roku dla Franciszka Włockiego, herb Jana Wierzbickiego Strze-
mię został umieszczony najprawdopodobniej nad tarczą. W tekście tego dokumentu,
opisując herb Jana Zamoyskiego, nazywa się trzy kopie jako *vulgo Grotty*.

96. Herb Szreniawa III Jana
Henryka Tretera, z 21 I 1902 roku

97. Herb Szreniawa III Jana
Juliana Tretera, z potwierdzenia
szlachectwa wystawionego we
Lwowie 14 III 1902 roku

98. Herb Szreniawa III Zofii Amelii,
Wandy Józefy Marii, Marii Julii
Treter, z potwierdzenia szlachectwa
wystawionego we Lwowie
14 III 1902 roku

W późniejszych wiekach określenie to stało się nazwą herbu. Pochodzący z ziemi sądeckiej Jan Włocki 13 września 1784 roku potwierdził swoje szlachectwo z herbem Grotty¹⁸⁶.

Przeniesienie godła nad tarczę widzimy też w herbie Treterów, Macieja Kazimierza, Szymona i Bernarda. W przy-
wileju, który otrzymał Maciej Kazimierz Treter w Krakowie
30 września 1669 roku, na tarczy opisany został smok, a na
hełmie orzeł czarny w koronie na głowie¹⁸⁷. 26 kwietnia
1670 roku razem z wymienionymi wyżej braćmi zo-
stał adoptowany do herbu Szreniawa przez rodzinę Lu-
bomirskich¹⁸⁸. Jednak w roku 1673 Bernard, a następnie
w roku 1676 Maciej i Szymon, uzyskali ponownie nobili-
tację, zatwierdzoną przez sejm¹⁸⁹. W wystawionym dla nich
wszystkich przywileju nobilitacji, w Krakowie 28 kwietnia
1676 roku herb został opisany następująco: *Inclyta domus
Lubomirsčia iisdem gratiose concessit. Fulvium videlicet sine
cruce Szreniawa dictum in campo seu scuto coloris rubri.
Iam vero in galea draconem ad volandum porrectum idque
ab memoria adoptionis in familiam Bonompagnam Thomae
Treteri canonici Varmiensis patruui sui confratribus eius
a Sanctissimo olim Georgio XIII Pontifice Maximo factae*¹⁹⁰.
W wyniku adopcji Lubomirskich, Szreniawa została
umieszczona w tarczy, a pierwotne godło Treterów
(rodziny Bo-nompagniów) zostało przeniesione na hełm.
Z legitymacji szlachectwa, której dokonali w 1902 roku
potomkowie nobilitowanych, m.in. Jan Henryk Treter 21
stycznia 1902 roku dowiadujemy się, że jego herb został
określony jako Szreniawa III, czyli *Szreniawa bez krzyża,
a na hełmie smok*¹⁹¹.

Jednak dopiero przykład adopcji do herbu Jelita po-
przez jego klejnot nie pozostawia wątpliwości, że z chwilą
pojawienia się w herbie, jest równorzędnym elementem
godła, a nawet od niego ważniejszym. Otrzymał ten herb
Marek Feliński w Warszawie 1 marca 1603 roku¹⁹². Autorowi

¹⁸⁶ *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 5, s. 233.

¹⁸⁷ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 99, s. 553;

¹⁸⁸ Tamże, s. 561; BN IV/5581, k. 381-384 (1669); k. 305-387v (1670).

¹⁸⁹ VL V, 129, 406.

¹⁹⁰ AP Poznań, Poznań. gr., ks. 751, k. 597.

¹⁹¹ *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 5, s. 123.

¹⁹² CPAHU we Lwowie, F. 2, Bełż. ziem., ks. 2, s. 509-513.

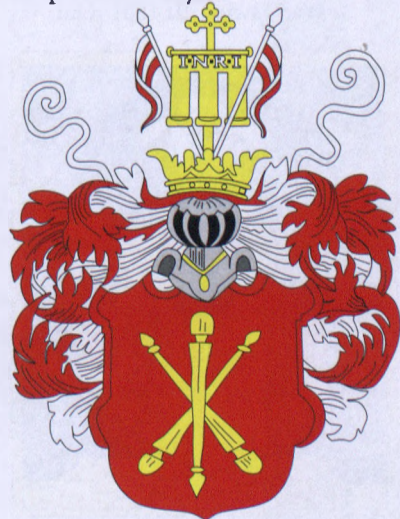
jest znany tylko wizerunek znajdujący się w pracy Wiktora Wittyga, gdzie został zamieszczony rysunek pieczętki herbu Felińskiego z roku 1607¹⁹³. Na tarczy znajduje się fragment baszty z bramą, w której stoi postać męża z mieczem w lewej ręce, a z muru wystaje gałąź z pięcioma żołędziami. Na hełmie i koronie widzimy połowę kozła z podniesionymi do góry przednimi nogami, zwróconego w prawą stronę tarczy. Jest to rzadko spotykany w przywilejach nobilitacji przykład adopcji, gdyż dokonywano jej najczęściej poprzez godło rodziny użyczającej swojego herbu. Ta zmiana musiała nastąpić w 1607 roku, ponieważ z adopcji Jana Zamoyskiego z 1603 roku dowiadujemy się, że w nadanym wówczas klejnocie, na hełmie znajdowały się trzy włócznie (kopie) czyli godło herbu Jelita (*galeam vero areae militis armati insistentem tres hastae suprapositae*)¹⁹⁴.

W przypadku przywrócenia praw szlachectwa poprzez adopcję, herb rodziny adoptującej przeważnie widzimy na tarczy nobilitowanego, a jego własny – używany przed utratą praw szlacheckich – jest umieszczony w klejnocie, często z dodatkowym rozszerzeniem czy też pomnożeniem o nowe przedmioty.

Takie przeniesienie z tarczy na hełm używanego przed utratą szlachectwa herbu Radwan widzimy u Bartłomieja Sernego, prokonsula, miasta Sandomierza, i jego syna Łukasza, nobilitowanych w Warszawie 22 lutego 1581 roku i adoptowanych do herbu Jelita przez Jana Zamoyskiego¹⁹⁵.

Kiedy ten sam klejnot pojawia się w herbie dwóch nobilitowanych, adoptowanych przez tę samą rodzinę, to wówczas barwa pola tarczy odróżnia te dwa herby od siebie. Obserwujemy to na przykładzie dwóch nobilitacji, wystawionych w Warszawie 1 marca 1581 roku, które otrzymali Jan Niemstyn Sienicki¹⁹⁶ i Stefan Maszalski (Masalski)¹⁹⁷. W obu wizerunkach klejnotem jest ręka wyciągnięta *trzymająca pochodnię promienie płomieni wysyłająca*. U Masalskiego pole tarczy jest w kolorze błękitnym, a u Sienickiego – czerwonym.

Tylko nadaniem drugiego identycznego herbu można wytłumaczyć zasadniczą zmianę barw pola tarczy i godła w herbie nobilitowanego pod Wielkimi Łukami w 1580 roku Kaspra Wielocha-Wielkołuckiego. Adoptowany przez Jana Zamoyskiego, otrzymuje herb *nigri coloris hastas transversas in campo albo, pro galea vero supra hastas turrim igni accensam*¹⁹⁸. Otrzymana w klejnocie płonąca wieża zo-

99. Herb Jelita Łukasza Sernego, nobilitowanego w Warszawie 22 II 1581 roku

100. Herb Jelita Jana Niemstyna Sienickiego, nobilitowanego w Warszawie 1 III 1581 roku

¹⁹³ W. Wittyg, *Nieznana szlachta...*, s. 85.

¹⁹⁴ Bełz. ziem., ks. 2, s. 511.

¹⁹⁵ MK, ks. 123, k. 672v.

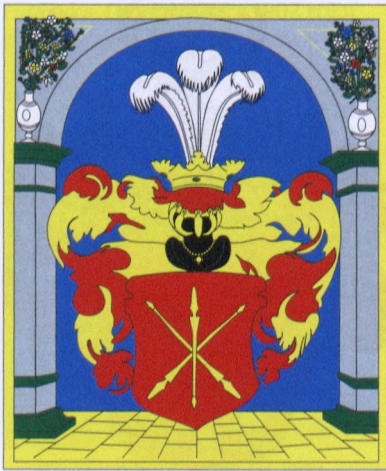
¹⁹⁶ Tamże, k. 271.

¹⁹⁷ Tamże, k. 716.

¹⁹⁸ B. Paprocki, *Herby...*, Kraków 1584, s. 214.

101. Herb Jelita Stefana Maszalskiego (Masalskiego), nobilitowanego w Warszawie 1 III 1581 roku

102. Herb Jelita Teodora i Zachariasza Manikowskich, nobilitowanych w Warszawie 8 VI 1593 roku

stała nadana Wielochowi za męstwo okazane przy zdobywaniu Wielkich Łuków.

Dwukrotnie też jako klejnot herbu Jelita pojawia się ręka zbrojna trzymająca oręż. U Walentego Łapczyńskiego nobilitowanego w 1581 roku jest to, *krzywy miecz* czyli szabla¹⁹⁹, natomiast u Jana Sliwickiego nobilitowanego w 1685 roku – ręka trzyma dobyte miecz²⁰⁰.

W grupie omawianych herbów tylko dwukrotnie – jeżeli przyjmiemy, że ręka zbrojna z szablą i mieczem to jedno) występuje ten sam klejnot. Oprócz wyżej już wymienionych spotykamy jeszcze trzy pióra strusia w przywileju z 8 czerwca 1593 roku dla Teodora i Zachariasza Manikowskich²⁰¹, czy dwa skrzydła orle, będące wyróżnieniem herbu Szymona Gorłowskiego, nobilitowanego w 1593 roku²⁰².

Ta różnorodność przedstawień związanych z jednym tylko herbem nie pozostawia wątpliwości, że klejnot nobilitowanych pełnił rolę identyfikacji poszczególnych rodzin między sobą, a jednocześnie w wielu wypadkach był nośnikiem informacji o zasługach jego właściciela na rzecz króla i ojczyzny.

Widać to również w klejnocie, który razem z nobilitacją otrzymał w Warszawie Stanisław Brzeźnicki, mieszczanin ze Stężycy, 6 marca 1581 roku. Hełm w tym herbie otacza korona, *ex quo vir umbilicotenus nigra indutus veste more ungarico, pila tria sive hastilia cuspidibus retro conversis, dextra, (quae quidem illa, quae hostibus eripuit, denotant), sclopetum vero, ex quo glandes in hostes emittebat, sinistra tenens prominet* (z której mąż aż do pępka wystaje, odziany w czarną suknię zwyczajem węgierskim, dzidy czyli włócznie (kopie) ostrzami zakończonymi w tył skierowanymi w prawej ręce, (które właśnie oznaczają te, które wrogom wyrwał), w lewej trzymając strzelbę, z której wysyłał pociski na wrogów)²⁰³. Owa suknia śmiertelna mówi nam, że Brzeźnicki był bardzo blisko utraty życia, kiedy podkładał

ogień pod basztę, będącą później godłem w jego herbie. I żeby nikt nie miał wątpliwości, że śmierć groziła żołnierzowi, włożono w jego lewą rękę muszkiet, z którego – jak zaznaczono – *pociski na wrogów wypuszczał*, a w prawą trzy kopie herbu Jelita, widoczny znak uznania hetmana Jana Zamoyskiego dla zasług położonych podczas oblężenia twierdzy Wielkie Łuki przez nobilitowanego Stanisława Brzeźnickiego.

¹⁹⁹ MK, ks. 123, k. 939.

²⁰⁰ Tamże, ks. 258, k. 102.

²⁰¹ Tamże, ks. 133, k. 555v; CHAPU w Kijowie, F. 37, Kamien. ziem., ks. 22, k. 233-235 (oblata 1594 r.).

²⁰² MK, ks. 133, k. 585v.

²⁰³ MK 123, k. 767v; druk: *Źródła dziejowe*, t. 11, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1882, s. 184-188.

W IMGE PANSKIE AMEN =
 na wieczną rzecz pamiątkę
 MYSŁAWA AUGUST
 i BOŻEY Łaski i woli Narodu król Polski Wielki =
 Xiążę Litewski Ruski Pruski Mazowiecki Żmudzki
 Kijowski Wołyński Podolski Podlaski Inflancki
 Smoleński Siewierski i Czerniechowski

W

Ab. Al. Ma. ca.

Wiedomo Czyniećmy w przyszłym terażniejszym i przyszłego
 wieku ludzimi niżej, a list Przewidy nasz Dyplomaty
 cnie wyznaczym czytającymi lubenim słyszającym Zwyczaj
 na ten rządzących Starożami, Mężami chow naszym sławie
 Panowanie swoje nie tylko sprawiedliwoscą ale też łaskami
 i Dobrodziejstwem swego rządu swoimi od Boga powierzonemu
 Podobnym sposobem i My sobie postępując sławie i ukontentowa
 nie nasze ietym zaktudajmy sprawiedliwie według Praw porządków i Usta
 ley, Rzeczypospolitey krolowac i kazdemu Stanowi skutki dobroci i łaski
 woja Narzeczy ekazywac, Między innymi tego dowiedami miło nam boleć
 dobroć iawnie oznaczyc na Sejmie Roku Tysiącznego Siedemsetnego
 Osmidziesiątego Osmego pod generalną Konfederacją, zawartym a do
 tąd ietym trwającym na którym gdy według Konstytucyi Roku 1790.
 Zarzley a Dnia 25. Miesiaca Listopada Roku tegoż w Grodzie Warszawski
 zaoblatowaney między innymi o zabawni mielibymy inatny przez Ho
 dzonych Posłów Wojewodztw Ziemi i Powiatow zaleconego Utworzone

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Wilhelma Krystiana Jacobsona, wystawionego w Warszawie 6 I 1792 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Wilhelma Krystiana Jacobsona z 1792 roku

Rozdział IV

ORNAMENTY ZEWNĘTRZNE W HERBACH NOBILITOWANYCH (hełm, korona, labry, trzymacze, panoplia, ozdoby, dewizy)

Hełm jako element występujący nad tarczą, w znanych wizerunkach herbów zamieszczonych w przywilejach szlachectwa, pojawia się po raz pierwszy u nobilitowanego 27 maja 1457 roku w Gdańsku przez króla Kazimierza Jagiellończyka Joachima de Beke¹. W tekście tego dokumentu nie został określony jego rodzaj, to znaczy czy hełm jest otwarty czy zamknięty, ani w którą stronę tarczy jest zwrócony: prawą, lewą czy *en face*. Dopiero rysunek dostarczył informacji pozwalającej określić kształt hełmu i jego ustawienie.

3. Herb Joachima de Beke,
nobilitowanego w Gdańsku
27 V 1457 roku

4. Herb Joachima de Beke, z po-
twierdzenia nobilitacji Zygmunta III,
wystawionego w Krakowie
22 VI 1608 roku

5. Herb Joachima de Beke,
nobilitowanego w Gdańsku
27 V 1457 roku (XVII-wieczny
odpis z oryginału)

Ten sposób opisywania hełmu był również stosowany w przywilejach wystawionych wcześniej, na przykład u Mikołaja z Lelowa, który w 1434 roku otrzymał szlachectwo i herb Pogonia (*et in arce scuti galea*)², w roku 1436 u Jana Słuszki

¹ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300D/82, 55; sygn. 300D/82, 55a (1608 r.); druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 1-2, Kielce 1991.

² SPPP, II, nr 3193.

z Mirowa (*et super clipeo galeam*)³ czy Jerzego Szwarca z 1442 roku (...) *in galea*⁴. Można przyjąć, że i w tych przywilejach chodzi o hełm otwarty, z prętami i ewentualnie kratą, zwrócony w prawą stronę. Określenie *galea* na oznaczenie hełmu występuje we wszystkich znanych XV-wiecznych przywilejach nobilitacji, z jednym wyjątkiem. W wystawionym w Krakowie 24 października 1492 roku dokumencie dla Jerzego Morsztyna występuje inna nazwa – szyszak (*et in casside*)⁵. Nobilitacja ta wzbudzała zawsze wiele wątpliwości. Dopiero Włodzimierz Dworzaczek w swojej pracy *Leliwici Tarnowscy* udowodnił jej autentyczność⁶.

Po raz pierwszy wśród znanych dokumentów nobilitacji określenie hełm turniejowy (*galea torneamentalis*) pojawia się 2 marca 1515 roku w przywileju szlachectwa wystawionym dla rodziny Krupek⁷. Ponownie w dyplomie nobilitacji wydanym dla Jana z Sącza w Krakowie 19 września 1515 roku (*galea supra clipeum posita tornatilis*)⁸. Turniejowy, czyli jaki? Otwarty, zamknięty, ustawiony na tarczy, *en face*, w lewo, prawo, z prętami, kratą, w kolorze naturalnym, złotym itd.?

W tym miejscu należy przeanalizować wszystkie znane z rysunku hełmy do roku 1515 włącznie, których jest sześć. Pierwszy pochodzi z przywileju, wystawionego w 1504 roku dla Macieja Cimermana w Gdańsku. Znane są dwa rysunki tego herbu. Jeden został zamieszczony w rękopisie 616 Biblioteki Gdańskiej, a drugi w XVII-wiecznej uwierzytelnionej kopii, znajdującej się w Archiwum w Gdańsku⁹. W tekście przywileju w obu wypadkach nie ma opisu elementów nad tarczą, dotyczy on tylko samego godła. Na rysunku widzimy położony na tarczy hełm rycerski, otwarty, koloru naturalnego, z czterema prętami zasłony, ze skrajem obojczyka, zwrócony w prawą stronę¹⁰. W kopii uwierzytelnionej hełm jest ozdobiony złotym naszyjnikiem ze złotym wisiorem, posiada również złoty skraj obojczyka¹¹.

Drugi przywilej został wystawiony żonie Macieja, Dorocie Cimerman, również przez króla Aleksandra Jagiellończyka, w Radomiu 18 maja 1505 roku¹². Opis hełmu zamieszczonego w tym rysunku jest następujący: na tarczy po-

6. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w Gdańsku 30 V 1504 roku

7. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w 1504 roku

³ Tamże, nr 3302.

⁴ M. Friedberg, *Klejnoty Długoszowe...*, s. 70-71.

⁵ MK, ks. 55, k. 95v.

⁶ W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy*, Warszawa 1971, s. 43.

⁷ MK, ks. 30, k. 306.

⁸ Tamże, ks. 29, k. 129.

⁹ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 20 (s. 27); AP Gdańsk, sygn., rkps 300, R/Uu, 18.

¹⁰ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 20(s. 27).

¹¹ *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 1976, s. 173.

¹² Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 18 v (s. 24).

łożony jest hełm rycerski otwarty, w kolorze złotym. Otwarty – to znaczy ze złotymi prętami wziernika i niebieskim otworem zasłony. Na hełmie ustawionym na tarczy *en face* zawieszono złoty naszyjnik ze złotym wisiorem. Jest to pierwszy znany rysunek herbu, w którym został pokazany kolor otworu zasłony czyli wziernika.

U Jana Baytela, nobilitowanego w Wilnie 15 maja 1506 roku, położono na tarczy hełm rycerski otwarty, koloru naturalnego, z pięcioma prętami zasłony, czerwonym otworem zasłony czyli wziernika,

ze złotym skrajem obojczyka, z zaznaczonym w kształcie obręczy naszyjnikiem. Hełm na tarczy położono *en face*, czyli z przodu¹³.

W dniu 18 maja 1515 roku król Zygmunt I wystawił podwójny przywilej nobilitacji na jednym pergaminie, dla Eberharda Ferbera z potomstwem i jego żony Gertrudy. Herb Eberharda został opisany w dokumencie szlachectwa; herb jego żony, przyjętej do herbu Odrowąż przez rodzinę Szydłowieckich, nie posiada opisu¹⁴. Hełm na tarczy Gertrudy jest zwrócony w prawą stronę, otwarty, złoty, z widocznymi czterema złotymi prętami zasłony, z czarnym otworem wziernika czyli zasłony z widocznym skrajem obojczyka. Natomiast hełm w herbie Eberharda jest w kolorze naturalnym, zamknięty, zwrócony w prawą stronę tarczy. Opis tego hełmu w przywileju szlachectwa jest następujący: *supra clipeum erit galea eminens*¹⁵. W Archiwum w Gdańsku jest przechowywany też oryginalny dokument pergaminowy, w którym cesarz Maksymilian I

8. Herb Godziemba Doroty Cimerman, nobilitowanej w Radomiu 18 V 1505 roku

9. Herb Sulima Jana Baytela, nobilitowanego w Wilnie 15 V 1506 roku

10. Herb Eberharda Ferbera, nobilitowanego w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku

11. Herb Odrowąż Gertrudy Ferber, nobilitowanej w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku

12. Herb Eberharda Ferbera, który otrzymał od cesarza Maksymiliana I w Wiedniu 20 VII 1515 roku

¹³ Tamże, k. 95 v (s. 176).

¹⁴ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300D/82, nr 230b; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 7, Kielce 1993.

¹⁵ Tamże.

nadaje w roku 1515 szlachectwo Eberhardowi Ferberowi¹⁶. Na rysunku w tym przywileju widzimy hełm rycerski otwarty, w kolorze złotym, ze złotymi prętami zasłony, skrajem obojczyka, zwrócony w prawą stronę tarczy.

13. Herb Kartaka, Holarka, Sernika, braci z Trzilwora, nobilitowanych w Wiedniu 28 VII 1515 roku

Ostatnim z tych sześciu przywilejów jest dokument Zygmunta I wystawiony 28 lipca 1515 roku w Wiedniu dla Holarka oraz Kartaka i Sernika braci pokrewnych z Trzilwora¹⁷. Opis hełmu znajdującego się w tym dokumencie brzmi: *et supra clipeum erit galea*. Na rysunku zamieszczonym w *Metryce Koronnej* widzimy hełm rycerski zamknięty, z naszyjnikiem z zaznaczonym skrajem obojczyka ustawiony na tarczy *en face*¹⁸.

Jakie spostrzeżenia nasuwają się przy zestawieniu sześciu rysunków i dwóch opisów? Nie biorąc pod uwagę przywileju wystawionego w Wiedniu 20 lipca 1515 roku przez cesarza Maksymiliana I dla Eberharda Ferbera, z którego wzór hełmu jest w całości przeniesiony nad tarczę jego żony Gertrudy Ferber, oraz kopii uwierzytelnionej przywileju Macieja Cimermana, są trzy hełmy zwrócone w prawo, z których dwa są otwarte a jeden zamknięty. Dwa z nich posiadają zaznaczony skraj obojczyka. Trzeci właściwie też, pomimo że jest zbyt słabo podkreślony w rysunku. Dwa są koloru naturalnego, trzeci złoty. Żaden z nich nie posiada łańcucha z wisiorem, z wyjątkiem późnej XVII-wiecznej kopii uwierzytelnionej, która nosi na sobie ślady stylizacji dokonanej ręką malarza. Pręty tych hełmów są mocno wysunięte do przodu, podobnie dziób zamkniętego hełmu.

W drugiej grupie hełmów, to jest położonych na tarczy *en face* dwa są otwarte, trzeci zamknięty, każdy z zaznaczonym skrajem obojczyka oraz z naszyjnikiem. Pręty zasłony są duże, wyraźne, łatwo można je policzyć. Jeden z tych hełmów jest koloru złotego, dwa barwy naturalnej.

Ciekawe jest zestawienie kolorów hełmów. W jednej i drugiej grupie, to znaczy hełmów położonych na prawo i *en face*, złoty kolor hełmów otrzymały kobiety, Gertruda Ferber i Dorota Cimerman. Była to barwa zastrzeżona dla panującego, który przy jej pomocy wyróżniał dodatkowo herb nobilitowanego. Niewykluczone, że w pierwszej połowie XVI wieku hełm w kolorze złotym otrzymywały tylko kobiety.

Interesującym przypadkiem jest również zamiana hełmu dla Eberharda Ferbera, z żelaznego i zamkniętego w dokumencie Zygmunta I, na otwarty złoty w przywileju Maksymiliana I. Czyżby żelazny i zamknięty hełm miał oznaczać jeszcze większe wyróżnienie, jak w przypadku hełmu w kolorze złotym, który otrzymała jego żona? Hełm zamknięty był w ikonografii herbów hełmem chrono-

¹⁶ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300D/82, nr 230a. [Zobacz Aneks].

¹⁷ MK, ks. 30, k. 33.

¹⁸ Tamże.

logicznie starszym, prawdopodobnie zatem dostojniejszym, nadawanym w celu podkreślenia specjalnych zasług na rzecz panującego. Jest bowiem przykryty zawojem, czyli starożytną koroną królewską, która wyprzedziła w tym przywileju siedmiopałkową koronę z nadania cesarskiego.

Można zauważyć brak naszyjników na hełmach zwróconych w prawo. Pojawiają się tylko na hełmach zwróconych *en face* ze względu na walor zdobniczy i kompozycyjny. Również dwa zamieszczone wyżej opisy mogą w zestawieniu z ikonografią sugerować pewien wniosek. W jednym i drugim przypadku są one zamieszczone w przywilejach, których rysunki mają hełm zamknięty. W tej sytuacji nie jest ważne, że jeden z nich jest położony *en face*, a drugi w prawą stronę. W roku 1515, bo tego roku dotyczą te dwa dokumenty, próbowano w kancelarii królewskiej wprowadzić rozróżnienie hełmów. Termin *galea* mógł oznaczać wtedy hełm zamknięty, a termin *turniejowy* – *torneamentalis* czy *galea aperta* wskazywałby zdecydowanie na hełm z prętami czy kratą. Wtedy pozostałe omawiane herby, gdyby opis dotyczył w tekście hełmów, miałyby określenie *tornatilis*. Takie właśnie określenie znajduje się w przywileju Jana z Sącza z 1515 roku¹⁹, który otrzymał herb Godziemba, podobnie jak Dorota Cimerman w 1505 roku.

Zwrócenie hełmu w prawą lub lewą stronę, gdy herb malowano na marginesie, można wytłumaczyć ukłonem w stronę imienia królewskiego. Wiele przykładów położenia hełmu w lewą, prawą stronę i *en face* można zaobserwować w podanych przerysach klejnotów w pracy Adama Heymowskiego *Klejnoty średnio-wieczne na polskich herbach*²⁰. Oczywiście pod warunkiem, że są zgodne z oryginałem, z którego były przerysowywane.

W dalszej kolejności zostaną omówione hełmy ze znanych rysunków hełmów z lat 1515-1572. Jest tych wizerunków piętnaście, w tym dwa narysowane obcą ręką na marginesie (które nie będą podlegały analizie)²¹.

W grupie dziewięciu znanych z rysunku herbów, siedem występujących na nich hełmów jest otwartych, z których pięć położonych jest na tarczy *en face*, a dwa są zwrócone w jej prawą stronę. Pozostałe dwa są zamknięte i skierowane w prawą stronę tarczy. Nie mają one naszyjników, nie zaznaczono na nich także skrajów obojczyka. W przypadku hełmów zamkniętych, zwróconych w prawą stronę, jest to dla tego okresu regułą. Na hełmach otwartych, które są zwrócone w prawo, złoty naszyjnik widzimy na hełmie Mikołaja Kośli z 1560 roku, a także złoty skraj obojczyka²². Również u Kacpra Rudigera²³, znajduje się łańcuch z wisiosem, nie ma jednak zaznaczonego skraju obojczyka. Wszystkie pozostałe hełmy położone na tarczy *en face*, posiadają naszyjniki, pręty zasłony lub kraty, a skraje obojczyków są na nich bardzo wyraźnie zaznaczone, najczęściej kolorem złotym.

¹⁹ MK, ks. 29, k. 129.

²⁰ A. Heymowski, *Les cimiers medievauz...*, s. 131-141.

²¹ Nobilitacja Jana Regulskiego, Lublin, 3 marca 1569 roku (MK, ks. 105, k. 54) oraz Erazma Genericha, Lublin, 18 marca 1569 roku (MK, ks. 105, k. 83).

²² *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 1, 1967, s. 197.

²³ Nobilitowany w Knyszynie 16 listopada 1569 roku (AP Toruń, oryg. perg., sygn. 3031a; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 13, Kielce 1994).

14. Herb Nowina Mikołaja Kośli, nobilitowanego w Wilnie 30 VI 1560 roku

17. Herb Jakuba i Jana Abstagenów (Abtshagen), nobilitowanych w Krakowie 13 V 1527 roku

15. Herb Kacpra Rudigera, nobilitowanego w Knyszynie 16 XI 1569 roku

16. Herb Prawdzic Jakuba Hofnera (Hefnera), nobilitowanego w Piotrkowie 11 I 1563 roku

W zestawieniu z wcześniej analizowanymi przykładami ikonograficznymi, można zauważyć przewagę pewnego wzoru przedstawienia hełmów w herbach znanych z przywilejów nobilitacji. Jest to hełm otwarty z kratą lub prętami zasłony, położony na tarczy *en face*, ze skrajem obojczyka oraz z naszyjnikiem z wisiorem. Kolor omawianych herbów też ulega zróżnicowaniu. Są hełmy barwy naturalnej (żelazne), srebrnej, złotej, a nawet – jak u Jakuba Hofnera – hełm jest w kolorze niebieskim.

W tym ostatnim przypadku malarz prawdopodobnie w ten sposób chciał zaznaczyć barwę naturalną. Jest to również przykład ingerencji w ikonografię wykonującego wizerunek, kiedy zmienia on wcześniej opisany w przywileju złoty kolor na niebieski²⁴.

W grupie hełmów zamkniętych, zarówno u Abstagenów²⁵ i u Feliksa Głuchowskiego²⁶ występuje podobny termin na określenie hełmu; *cassis*, *galea*. Stanowi to dodatkowe potwierdzenie wcześniejszych obserwacji, że odnosi się on do określenia hełmu zamkniętego. Na przykładzie opisu hełmu Jakuba Hofnera widać, że kolor hełmu, a także wszystkie inne ozdoby hełmu, nie są przypadkowe. Hełm złoty dostaje Hofner jako znak „szczególnej” łaski królewskiej. Wynika stąd również spostrzeżenie, że złoty hełm w tym okresie jest wynikiem nadania królewskiego, a nie dowolnej działalności.

Należy też zastanowić się, czy określenie rodzaju hełmu, jego położenia na tarczy i dodatkowych na nim elementów, jak naszyjnik z wisiorem, nie należą do

²⁴ Nobilitowany w Piotrkowie 11 stycznia 1563 roku (AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 368/V/4; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 8, Kielce 1993).

²⁵ Nobilitowani w Krakowie 13 maja 1527 roku (Petersburski Oddział Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu. Archiwum, oryg. perg., sygn Zachodnioeuropejski Oddział, zbiór 29, karton 427, jednostka 1; Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 9 v (s. 6)).

²⁶ Nobilitowany w Piotrkowie 26 lipca 1550 roku (AGAD, Sieradz. gr., ks. 57/III, k. 411).

kompetencji króla, posiadając swoje ukryte znaczenie. Przyjrzyjmy się jeszcze raz opisom herbów. Feliks z Trynczy w 1540 roku²⁷ otrzymał hełm w kolorze złotym, a więc jako dowód dodatkowego wyróżnienia króla. Znajduje to wyraz w użytym określeniu *fulvus*.

Stanisławowi Zalaszkowskiemu²⁸ w 1555 roku nadaje się hełm zamknięty (*clausa*). To, że jest on na rysunku otwarty, to niewątpliwie wynik ingerencji malarza. Jeszcze dokładniej w 1569 roku określa się herb Kacprowi Rudigerowi. Dostaje on hełm otwarty, czyli turniejowy, srebrnego koloru. Z opisu wynika, że to hełm otwarty jest hełmem turniejowym. Z kolei August Rudiger i jego bracia dostają w roku 1570²⁹ hełm otwarty ukoronowany, opasany złotym naszyjnikiem. Ten ostatni nie wymaga w dokumencie nobilitacji osobnego wymieniania. Już samo określenie hełm otwarty wskazuje na obecność naszyjnika na hełmie.

Mikołaj Linda otrzymał szlachectwo w Piotrkowie 10 stycznia 1559 roku z zatwierdzeniem herbu, którego dotąd używał. Zmienia mu się w tym przywileju hełm zamknięty na otwarty, na znak sławnych urodzin³⁰. Skoro dodatkowo wyróżnia się jego herb hełmem otwartym z prętami, to w połowie XVI wieku jest on prawdopodobnie bardziej zaszczytny od zamkniętego.

Jest on nazywany w tekstach przywilejów turniejowym, otwartym, albo turniejowym, czyli otwartym. Nazwa turniejowy *torneamentalis* na określenie hełmu pojawia się wcześniej niż nazwa otwarty (już w 1515 roku w przywileju dla rodziny Krupek). Występuje ona osiemnaście razy w omawianych przywilejach do 1572 roku. W dokumencie dla Jana z Sącza z 19 września 1515 roku: *galea supra clipeum posita tornatilis*; następnie w przywileju dla Wojciecha z Urzędowa z 9 marca 1518 roku: *galea torneamentalis*³¹. W przywileju dla Jana de Werden z 13 lutego 1525 roku: *galea torneamenti*, cały w kolorze złotym³². Zaś nad tarczą

18. Herb Jakuba i Jana Abstagenów (Abtshagenów), nobilitowanych w 1527 roku

19. Herb Šulima Feliksa z Trynczy, nobilitowanego w Krakowie 24 III 1540 roku

20. Herb Półkocic Jerzego i Stanisława Zalaszkowskich, nobilitowanych w Piotrkowie 10 VI 1555 roku

²⁷ Nobilitowany w Krakowie 24 marca 1540 roku (MK, ks. 61, k. 245v).

²⁸ Nobilitowany w Piotrkowie 10 czerwca 1555 roku (AP Kraków, Oświęc. gr., ks. 239, k. 629).

²⁹ Nobilitowany w Warszawie 11 grudnia 1570 roku (Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 24 v (s. 36)).

³⁰ MK, ks. 93, k. 136.

³¹ Tamże, ks. 30, k. 207.

³² Tamże, ks. 38, k. 247.

herbu Jakuba Wincentego Groffiego z Felsztyna jest hełm, który pospolicie *Thurhelm* nazywa się. Nobilitacja ta miała miejsce w Krakowie 13 października 1525 roku³³. Jan Fursth natomiast, zaszczycony szlachectwem 19 lipca 1526 roku, ma *galea thornate*³⁴; Mikołaj Burkat z Brzezinki, który otrzymał nobilitację 29 stycznia 1532 roku, *tornatilem*³⁵. Nazwa w tej formie istnieje do 1561 roku, kiedy pojawia się określenie *tornearia*, w przywileju dla Jana Paczka wystawionym w Wilnie 17 stycznia 1561 roku³⁶, czy Ambrożego i Filipa Schlichtingów z 8 kwietnia 1567 roku³⁷. W dokumencie dla Schlichtingów podkreśla się, że jest to hełm żelazny, otwarty czyli turniejowy (*galea ferrea aperta seu tornearia*). W tej formie opis istnieje do roku 1572, kiedy ulega pewnej zmianie. Dnia 24 kwietnia 1572 roku opuściły kancelarię królewską dwa przywileje: jeden dla Stanisława Zawadzkiego zwanego Dzieciołem-Picus³⁸, a drugi dla Szymona i Ernesta Ronenbergów³⁹. W obu tych dokumentach hełmem turniejowym nazywany jest teraz hełm z kratą. Należy zaznaczyć, że hełm w kolorze złotym nadany Ronenbergom jest kolejnym hełmem nadanym przez króla jako szczególne wyróżnienie.

Wśród przywilejów do roku 1572 znanych jest osiemnaście przypadków hełmów otwartych. Pierwszy pochodzi z nadania dla Sebastiana ze Żnina z 24 września 1549 roku (*cum galea aperta*)⁴⁰. Hełm otwarty opisywany jest jako szyszak rycerski z otwartą przyłbicą; otwarty z kratą, czyli turniejowy; jako hełm z kratą na usta⁴¹.

Zamknięcie hełmu po raz pierwszy określa się w opisie herbu wyrazem *clausa* w przywileju Stanisława Czipsera, z 12 stycznia 1532 roku⁴². Do roku 1572 znane są cztery przywileje, w których wyraźnie mówi się o zamknięciu. Wyraz szyszak (*cassis*) występuje trzy razy, a sam termin *galea* pięćdziesiąt sześć razy w omawianych przywilejach szlachectwa.

Z kolei z lat 1574-1600 znanych jest dziesięć przywilejów szlachectwa, w których występuje w herbie rysunek hełmu. Dwa z nich pochodzą z czasów króla Stefana Batorego, osiem pozostałych wystawiono w latach panowania króla Zygmunta III. Pierwszy, z rysunkiem herbu zamieszczonym na jego środku, pochodzi z 14 września 1579 roku i został wystawiony na zamku w Połocku

³³ Tamże, ks. 38, k. 613.

³⁴ Tamże, ks. 42, k. 105.

³⁵ Archiwum PAN w Warszawie, sygn. III-232, nr 75, k. 84; CHAPU w Kijowie, f. 484, op. 3 nr 270, k. 311v-314 (opis herbu, k. 313); druk: *Gramoty wielikich kniaziej litowskich*, wyd. W. Antonowicz, K. Kozłowski, Kijew 1868, s. 152-155 (z ksiąg Kijowskich ziemskich, księga z lat 1785-1789, nr 142, k. 247 – oblata 1 X 1785 r.) – opis herbu na stronie 153.

³⁶ MK, ks. 119, k. 185.

³⁷ AP Poznań, Poznań. gr., ks. 682, k. 933v.

³⁸ MK, ks. 109, k. 850.

³⁹ AP Kraków, Krak. ziem., ks. 133, s. 13.

⁴⁰ MK, ks. 77, k. 209.

⁴¹ Jan Hayn, nobilitowany 5 kwietnia 1564 roku (AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 129, s. 1699).

⁴² MK, ks. 48, s. 85; *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 1, 1967, s. 214.

przez króla Stefana Batorego dla Macieja Karczewskiego. Hełm w tym przywileju został opisany następująco: *supra scutum vero in clipei summitate galea aperta (powyżej zaś tarczy, na jej szczycie hełm otwarty)*⁴³. Na rysunku zamieszczonym w księdze grodzkiej sieradzkiej widzimy na tarczy położony *en face* hełm rycerski otwarty, ze skrajem obojczyka, naszyjnikami oraz z pięcioma prętami zasłony⁴⁴.

Przedstawienie hełmu na rysunkach z tego okresu upoważnia do stwierdzenia, że określenie mówiące o hełmie położonym na szczycie tarczy można uznać za prawdziwe. W niektórych przedstawieniach hełm jest postawiony na tarczy w taki sposób, że nawet najmniejszy fragment obojczyka na nią nie wchodzi. Stąd określenie *powyżej tarczy* lub *nad tarczą*, które występuje w omawianych przywilejach, należy brać dosłownie, co znajduje potwierdzenie w ikonografii, w tym w herbie nobilitowanego w 1597 roku Malisza Karyszewskiego, chociaż w dokumencie hełm nie został wymieniony w opisie⁴⁵.

Opierając się na analizie ikonografii, można podać ogólny dla tego okresu wzór przedstawienia hełmu w herbach nobilitowanych. Jest to hełm otwarty, położony czyli postawiony na tarczy *en face* z łańcuchem z wisio-rem, ze skrajem obojczyka, z kratą, w której znajduje się najczęściej pięć prętów zasłony. Wszystkie elementy za wyjątkiem dzwonu hełmu i obojczyka są w kolorze złotym. W jednym wypadku u Szymona Bahra, nobilitowanego w 1593 roku⁴⁶, w wyniku wyróżnienia królewskiego w tekście przywileju, jest mowa o kolorze złotym całego hełmu. Nie znalazło to odbicia w wizerunku herbu, gdzie kolor złoty zastąpiono czarnym.

Kolor czarny występuje na hełmie cztery razy; wszystkie hełmy są żelazne. Dwukrotnie pojawia się kolor biały, czyli srebrny, a raz niebieski.

W tym podziale hełmów na kolory najbardziej niejasne jest występowanie koloru białego. Jeżeli przyjmiemy, że był również kolorem wyróżnienia, to czy miał symbolizować szczególną czystość świeżo uzyskanego szlachectwa?⁴⁷ W analizowanych przykładach występuje tylko w rysunku. Czasami hełm w kolorze srebrnym jest opisywany w tekście wystawionego przywileju, jak na przykład u nobilitowanego w obozie pod Połockiem 24 sierpnia 1579 roku Jana Hagenaw a Moraunen razem z synami: *nad tarczą jest hełm srebrnego koloru, rycerski, z otwartą przyłbicą*⁴⁸; występuje tu kolejne określenie otwarcia hełmu.

21. Herb Malisza Karyszewskiego, nobilitowanego w Warszawie 24 III 1597 roku

⁴³ MK, ks. 119, k. 303v; AGAD, Szad. ziem., ks. 046, k. 6-8v.

⁴⁴ AGAD, Sieradz. gr., ks. 80, f. 128v.

⁴⁵ CHAPU w Kijowie, f. 37, Kamien. ziem., ks. 25, k77(76).

⁴⁶ AGAD, oryg. perg., sygn. 7171; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 14, Kielce 1994; AP Gdańsk, sygn. rkp III/255, nr 313, s. 93 (J.H. Dewitz).

⁴⁷ Na temat bieli zob. M. Rzepińska, *Studia z teorii i historii koloru*, Kraków 1966, s. 163-165.

⁴⁸ MK, ks. 119, k. 187v.

Hełm w srebrnym kolorze pojawia się też w opisie herbu zamieszczonym w przywileju wystawionym w Krakowie 25 lutego 1592 roku dla Jana i Sebastiana Nankowskich, w dokumencie będącym zatwierdzeniem nobilitacji cesarza Rudolfa z dnia 5 lutego 1592 roku: *Na tarczy położony hełm srebrny ze złotą kratą, otwarty*⁴⁹. Znamy też w tym okresie trzeci przypadek nadania i opisanie hełmu w kolorze białym, to jest dla braci Grzegorza i Walentego Wendtów, nobilitowanych w Warszawie 10 kwietnia 1590 roku: *Na tarczy położony zaś hełm rycerski biały, otwarty, złotym czyli żółtym kolorem ozdobiony*⁵⁰. Ten żółty, czyli złoty kolor może dotyczyć tylko kraty zasłony, skraju obojczyka lub naszyjnika z wisiosem.

Trzykrotnie w omawianych przywilejach do końca XVI wieku spotykamy się z określeniem, że tarczę okrywa hełm żelazny, czyli w kolorze czarnym. Dwa z nich otrzymali w Warszawie: 25 listopada 1582 roku Jan Ringdemuth (*Scutum galea tegit ferrea aliorumque nobilitatis insigniorum modo aperta – Tarczę okrywa żelazny hełm z obcego (innego) herbu tylko otwarty*)⁵¹, a 26 listopada 1582 roku Chrystian Schrapffer (*Scutum galea tegit coloris aliorumque nobilium insigniorum more aperta – Tarczę okrywa hełm koloru innego herbu zgodnie ze zwyczajem otwarty*)⁵². Te dwa opisy są ciekawe dlatego, ponieważ mówi się w nich, że tarczę osłania hełm żelazny wzięty z innego wizerunku czyli herbu. Jeżeli tak, to za zgodą właściciela lub właścicieli herbów, z których te hełmy wzięto.

Dla tego okresu nie znamy żadnego wizerunku hełmu zamkniętego, zamieszczonego w przywileju nobilitacji. W opisach herbów w tekstach dokumentów szlachectwa występuje u Krzysztofa Preisa a Springenburg Panoniusa, nobilitowanego w Warszawie 28 lutego 1578 roku: *I której tarczy hełm położony będzie zamknięty*⁵³ oraz w przywileju szlachectwa dla Macieja Suliskiego i jego braci z 15 kwietnia 1590 roku: *ei vero incumbentem galeam acclusam*⁵⁴. W tekście przywileju dla Andrzeja Sambora nobilitowanego w Warszawie 10 czerwca 1593 roku mowa jest o hełmie otwartym, ale do połowy zamkniętym⁵⁵, natomiast w dokumencie dla Walentego Duracza, nobilitowanego 3 marca 1578 roku podkreśla się, że nie chodzi o hełm zamknięty, lecz otwarty⁵⁶. Ta ostatnia informacja jest niewątpliwie skierowana do wykonującego wizerunek herbu. Uwzględniając zmiany wprowadzane czasem przez malującego herb, jak w przypadku Szymona Bahra, miała za zadanie zmusić go do przedstawienia herbu zgodnie z opisem. Czy tak w istocie było, nie wiemy. Nie jest znany oryginalny przywilej tej nobilitacji.

W omawianej dla tego okresu grupie dokumentów szlachectwa określenie *hełm otwarty* występuje pięćdziesiąt cztery razy. Jako *galea aperta* jest wymieniany

⁴⁹ Tamże, ks. 137, k. 36.

⁵⁰ Tamże, ks. 139, k. 87.

⁵¹ Tamże, ks. 129, k. 146.

⁵² Tamże, ks. 129, k. 222v.

⁵³ Tamże, ks. 118, k. 158v.

⁵⁴ Tamże, ks. 133, k. 458v.

⁵⁵ Tamże, ks. 138, k. 179.

⁵⁶ Tamże, ks. 118, k. 170.

w tekście przywilejów dwadzieścia osiem razy. Pierwszy raz w dokumencie dla Jana Sprenglera a Röber w 1576 roku⁵⁷. Czternaście razy pojawia się w opisie jako *hełm z kratą*. Najwcześniej w przywileju dla Jana Neodicusa a Röber, nobilitowanego 18 września 1577 roku (*galeam vero cancellatam ore addit*)⁵⁸. Określenie *hełm otwarty* czyli *turniejowy* użyte zostało w opisie herbu dwukrotnie, w tym dla braci Jana i Samuela Kirsteinów nobilitowanych w Warszawie 14 lutego 1578 roku (*galeam vero scuto impositam apertam sive torneariam*)⁵⁹. Hełm otwarty z kratą to czwarta forma opisu hełmu otwartego. Została użyta przy opisie hełmu w dziesięciu dokumentach szlachectwa wystawionych do końca XVI wieku, a po raz pierwszy występuje w przywileju, który otrzymał w Warszawie Krzysztof Tretko dnia 4 stycznia 1580 roku (*galea equestris aperta et clatrata*)⁶⁰.

Z przytoczonego zestawienia widać, że wszystkie formy opisu hełmu są stosowane wymiennie i znaczą to samo. Hełm otwarty jest najczęściej występującym hełmem w opisie i ikonografii. Można przyjąć także, że większość z dwudziestu sześciu opisów hełmów określonych tylko wyrazem *galea* lub *cassis*, od 1576 roku do końca XVI wieku, to hełmy otwarte. Dodatkowe określenie wskazujące na otwarcie nie było zapewne konieczne, skoro hełm otwarty był wzorem ogólnie stosowanym w dokumentach szlachectwa, między innymi w herbie Maksyma Przepiórczyńskiego z 1597 roku⁶¹.

Również dla okresu od początku XVII wieku do roku 1668, opierając się na znanych autorowi dwunastu przywilejach, w tekście których został zamieszczony wizerunek herbu, można określić wzór przedstawienia graficznego hełmu w herbach nobilitowanych. Jest to hełm otwarty, postawiony na tarczy *en face*, z kratą, pionowymi prętami zasłony (od czterech do ośmiu), ze skrajem obojczyka i naszyjnikiem z wisiorem. Pojawiają się trzy rodzaje umieszczania hełmu powyżej tarczy: jest on osadzony na tarczy, postawiony na niej lub umieszczony nad tarczą. Pojawia się ponownie skierowanie hełmu w prawą stronę tarczy, ale tylko na początku XVII wieku⁶² i nie występuje

22. Herb Jana Splenglera a Röber nobilitowanego w Toruniu 27 XI 1576 roku

23. Herb Maksyma Przepiórczyńskiego, nobilitowanego w Warszawie 24 III 1597 roku

⁵⁷ AP Gdańsk, sygn. III/255, nr 313, s. 492-498.

⁵⁸ MK, ks. 115, k. 348.

⁵⁹ Tamże, ks. 123, k. 779; BN IV/5581, k. 41.

⁶⁰ MK, ks. 123, k. 126.

⁶¹ CHAPU w Kijowie, f. 37, Kamień. ziem., ks. 25, k. 75(74).

⁶² Występuje w przywileju nobilitacji, który otrzymał w Warszawie w roku 1609 Gabriel Prewancjusz, (Arch. UJ, oryg. perg., sygn. 607).

24. Herb Michała Sędziwoja, nobilitowanego w Warszawie 8 II 1600 roku

25. Herb Michała Sędziwoja, nobilitowanego w 1600 roku

już w roku 1611⁶³. W jednym wypadku (Spiring)⁶⁴ mamy do czynienia z widocznym dodatkowym wyróżnieniem herbu kolorem złotym. Być może występujący raz jeden wśród podanych przykładów kolor srebrny jest innym rodzajem dodatkowego wyróżnienia. Kolor czarny (żelaza) występuje rzadziej niż w poprzednim okresie, a zastępuje go kolor niebieski (stalowy). Spotykamy się również z rzadkim wśród wizerunków herbów podwójnym przedstawieniem hełmu nad tarczą (Demuth)⁶⁵. W tym okresie wśród znanych przywilejów nobilitacji, podwójny hełm występuje dwukrotnie. Dla ścisłości należy zaznaczyć, że ten drugi przypadek nadania dwóch hełmów dla Michała Sędziwoja (Sandivogio) alchemika Zygmunta III pochodzi z 8 lutego 1600 roku⁶⁶. W tych dokumentach, gdzie występuje opis elementów nad tarczą, otwarcie hełmu jest zaznaczone piętnaście razy. W opisie hełmu, tak jak w poprzednim okresie, pojawiają się wszystkie wzory otwarcia.

Hełm z kratą (*e galea equestri clathrata*) występuje w przywileju wystawionym w Warszawie 12 marca 1601 roku dla Sebastiana Nycza⁶⁷. Hełm otwarty, czyli turniejowy i w dodatku żelazny (*galea ferrea aperta, seu tornearia*) otrzymuje w Warszawie 17 lipca 1628 roku Frowin Thorhaken, pochodzący z Westfalii, razem z braćmi stryjecznymi z Inflant⁶⁸. Hełm otwarty z kratą (*galea aperta clathrata, tornearia vulgo dicta*) otrzymuje w Warszawie 10 sierpnia 1643 roku Jan Domagalicz, mieszczanin miasta Lwowa⁶⁹. W tym wypadku mamy przykład przeniesienia opisu herbu z dokumentu cesarskiego, który Jan Domagalicz otrzymał w Wiedniu 20 czerwca 1642 roku⁷⁰. Podobne przeniesienie opisu herbu wraz z opisem hełmu według wzoru, który w poprzednim okresie nie występował, pojawia się

⁶³ Przywilej ten otrzymał na zamku w Smoleńsku 25 czerwca 1611 roku Andrzej Czarnecki (Fund. XX. Czart., oryg. perg., sygn. 1063).

⁶⁴ Abraham Spiring nobilitowany w Warszawie 12 maja 1638 roku (AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 368/V/12; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 4, Kielce 1991; AP Gdańsk, sygn. rkps III/255, nr 313, s. 153 (J.H. Dewitz)).

⁶⁵ Wawrzyniec Ludwik a Demuth, nobilitowany w Poznaniu 20 grudnia 1657 roku (Archiwum Diecezjalne w Olsztynie, oryg. perg., sygn. ADWO, AB Eg 54; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 27, Kielce 1997).

⁶⁶ MK, ks. 145, k. 48v; MK, ks. 146, k. 41; B. Paprocki, *Ogród królewski*, cz. 3, Praga 1599 (przed tekstem drzeworytu herbu Michała Sędziwoja).

⁶⁷ MK, ks. 147, k. 61v.

⁶⁸ Tamże, ks. 177, k. 3v.

⁶⁹ Tamże, ks. 189, k. 9.

⁷⁰ *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 1, 1967, s. 240.

w dokumencie wystawionym braciom Bysińskim z Byczyny zwanym Jakeli w Krakowie, 16 lipca 1602 roku. Opisany szyszak to hełm otwarty z kratą, czyli turniejowy (*galea aperta seu clatrata tornearia, quae dicitur*)⁷¹. Ten dyplom szlachectwa wydany przez króla Zygmunta III, jest zarazem potwierdzeniem wcześniejszej nobilitacji z rąk cesarza Rudolfa II, wystawionej dla Bysińskich w Pradze 16 stycznia 1602 roku⁷². Określenie hełmu w tekście opisywanego herbu tylko wyrazem *galea* lub *cassis* występuje w tym okresie siedemnaście razy, najprawdopodobniej na oznaczenie hełmu otwartego.

Podkreślenie, że hełm jest otwarty, było ważne w dokumencie szlachectwa. Otrzymywano go bowiem jako dowód wyróżnienia królewskiego. W przywileju dla Jana Krynickiego, nobilitowanego w obozie pod Smoleńskiem 17 sierpnia 1610 roku wyraźnie podkreślono, że *ad potestatem suam transmittat galeam apertam*⁷³. To podkreślenie otwarcia hełmu pokazuje, że hełmu nie można było zmieniać, na przykład na zamknięty, czy nawet zmienić jego ustawienia, chyba tylko za zgodą króla.

Inny opis hełmu spotykamy w przywileju Michała Jana Złotorowicza, nobilitowanego w Warszawie 31 sierpnia 1658 roku. Król okazując szczególną łaskę nobilitowanemu daje mu na otwartym hełmie Potockich złotą rękę unoszącą szablę (*Porro addimus Nos precensito stemmati in aperta Potociona casside ex aurea manu eminentem frameam*)⁷⁴. Podkreśla się więc niezmiennosc nadanego hełmu. Skoro Potoccy mają hełm otwarty, to adoptowany przez nich Złotorowicz też otrzymuje razem z całym ich herbem hełm, którego używają. Jest to jeszcze jeden przykład potwierdzający wniosek o adopcji do określonego herbu, którym tym razem jest Pilawa Potockich. Herb Złotorowicza różni się jednak od herbu rodziny adoptującej dzięki dodatkowemu wyróżnieniu w klejnocie za pomocą ręki zbrojnej z szablą, w złotym kolorze. Powstała w ten sposób odmiana herbu Pilawa. Takie udostojnienie znamy z XV wieku. Otrzymali je Mikołaj i Jakub Godziszławowie z Gorzyc razem z herbem Pogonia, których klejnotem też jest złota ręka zbrojna z mieczem⁷⁵.

W latach 1669-1763 wzór ogólny przedstawienia hełmu, przedstawia się podobnie jak w okresach poprzednich. Pojawiają się jednak próby wyłamania się z tego wzoru, przynajmniej jeśli chodzi o ustawienie na tar-

26. Herb Korab Jana Krynickiego, nobilitowanego w obozie pod Smoleńskiem 17 VIII 1610 roku

27. Herb Nałęcz Aleksandra Heinke, nobilitowanego w Krakowie 25 III 1676 roku

⁷¹ MK, ks. 144, k. 267v.

⁷² *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 1, 1967, s. 148.

⁷³ MK, ks. 153, k. 198v.

⁷⁴ Tamże, ks. 201, k. 65v.

⁷⁵ Tamże, ks. 11, k. 236.

czy (Heinke⁷⁶, Krüger, Bernatowicz,⁷⁷). I w jednym, i w drugim wypadku zmiana ustawienia na tarczy nie pociąga za sobą utraty łańcucha z wisiosem.

Kolor żółty na oznaczenie barwy hełmu w tym okresie nie występuje. Nie ma zarówno jeżeli chodzi o znaną ikonografię, jak i opis, tego widocznego udziału króla w dodatkowym wyróżnieniu herbu. Pozostałe kolory, jak biały, niebieski (stalowy), czarny (żelazny) występują w tym okresie, przy czym i tutaj trudno odpowiedzieć na pytanie, jaką rolę pełnią w herbach nobilitowanych. Zwłaszcza, że pojawiają się wizerunki czarno-białe herbów w przywilejach nobilitowanych, spychając w ten sposób na drugi plan barwę.

W drugiej połowie XVII wieku występują coraz częściej dokumenty nobilitacji pisane w języku polskim; pojawia się polski termin na oznaczenie *galea, cassis* – hełm. Podejmowane są też próby wiązania tej nazwy z nazwą wierzchołka czy też szczytem lub końcem (*apex*) tarczy⁷⁸.

Istnieją także wzory opisu hełmu występujące w poprzednich okresach. Określenie *hełm z kratą* zostało użyte w przywileju dla Kazimierza Władysława Kuchowicza, nobilitowanego w Krakowie 3 października 1667 roku⁷⁹. *Hełm otwarty z kratą, zwany pospolicie turniejowym* występuje w przywileju, którym król polski August II potwierdza Janowi Schultzowi de et in Stein, nadanie dyplomu szlachectwa przez Leopolda I w Wiedniu 14 października 1699 roku⁸⁰. Dokument ten wystawiony został w Warszawie 14 marca 1731 roku⁸¹. Jest to więc opis hełmu z obcego przywileju, pokazujący drogę, jaką opisy herbów trafiały do kancelarii, a stąd do dokumentów nobilitacji w Polsce.

Innym przykładem opisu hełmu jest przywilej wystawiony 5 grudnia 1669 roku w Krakowie przez króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego potwierdzający szlachectwo Jana Berensa, które wcześniej nadał elektor w Królewcu 5 sierpnia 1669 roku. W tekście jest napisane, że hełm z kratą, czyli otwarty, daje się przede wszystkim herbowi szlacheckiemu⁸².

Z lat 1764-1794, pierwszy znany przywilej z rysunkiem herbu zamieszczonym na jego środku, pochodzi z 2 marca 1765 roku i został wystawiony w Warszawie dla neofity, Andrzeja Marcina Niewierawskiego. Hełm w tym przywileju został opisany następująco: *nad tarczą szyszak zbrojny ukoronowany, w starożytnie*

29. Herb Jana Schultza de et in Stein, nobilitowanego w Warszawie 14 III 1731 roku

⁷⁶ Aleksander Heinke, nobilitowany w Krakowie 25 marca 1676 roku (Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 92).

⁷⁷ Andrzej Krüger, nobilitowany w Warszawie 13 kwietnia 1724 roku (Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 241); Bernard Krzysztof Bernatowicz, nobilitowany w Krakowie w 1676 r. (AGAD, oryg., sygn. 6154).

⁷⁸ W opisie herbu, który został zamieszczony w przywileju szlachectwa wystawionym w Warszawie 13 kwietnia 1673 roku dla Kazimierza Płaskowskiego, (AGAD, oryg. perg., sygn. 1479).

⁷⁹ MK, ks. 209, k. 244.

⁸⁰ *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 4, 1973, s. 280.

⁸¹ MK, k. 224, k. 604.

⁸² Tamże, ks. 209, k. 261v.

IN NOMINE DOMINI AMEN. AD PERPETUAM REI MEMORIAM

ILIO ANNE S I U I

DEI GRAE REX POLONIE, MAGNVS DVX LITHVANIAE, RVSSIE, PRVSSIAE, MASOVIAE, SAMOGITIAE, KILKIJAE, VOHJINIAE, PODLACHIAE, PODOLIAE, LITHONIAE, SMOLENCIAE, SEUTERIAE, CZERNIECHOWIAEQ;

IGNIFICAMVS

Athanasius Minczupka

Sigismundus

Joannis Bernatowicz

Bernardus

Minczupka

Bernardus

Christophorus

Bernatowicz

Athanasius

Minczupka

Bernardus

Christophorus

Bernatowicz

Athanasius

Minczupka

Bernardus

Christophorus

Bernatowicz

Athanasius

Minczupka

Bernardus

Christophorus

Bernatowicz

Athanasius

Minczupka

Bernardus

Christophorus

Bernatowicz

Athanasius

Minczupka

Bernardus Christophorus Berna

loannem Bernatowicz

Vasiliou

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Ioannem Bernatowicz

Handwritten text at the bottom right of the document, possibly a signature or date.

30. Dyplom nobilitacji Bernarda Krzysztofa Bernatowicza-Bernackiego, wystawiony w Krakowie, między 2 II a 14 III 1676 roku

31. Herb Marcina Niewierawskiego, nobilitowanego w Warszawie 2 III 1765 roku

32. Herb Jana Reymana, nobilitowanego w Warszawie 4 III 1765 roku

33. Herb Ozdoba Ignacego Kluczewskiego, nobilitowanego w Warszawie 10 XII 1768 roku

*ornamenta przybrany*⁸³. Pod pojęciem *ornamenta* należy rozumieć ozdoby hełmu, a przede wszystkim łańcuch z wisiorem. Na rysunku zaś widzimy osadzony na tarczy *en face* hełm rycerski otwarty, w czarnym kolorze, przykryty od góry czerwoną chustą, ze złotym skrajem obojczyka, złotym naszyjnikiem ze złotym wisiorem, ze złotą kratą zasłony, w której widzimy trzy pręty pionowe, z czerwonym otworem zasłony. Obojczyk tego hełmu i jego dzwon nabijane są złotymi gwoździemi. Cały herb otacza owalna złota ramka i należy zaznaczyć, że jest on bardzo starannie wykonanym wizerunkiem, zarówno pod względem artystycznym, jak i poprawności heraldycznej.

Wśród pięćdziesięciu jeden przywilejów szlachectwa z lat 1764-1774 najczęściej występującym wzorem hełmu jest hełm otwarty, postawiony lub osadzony na tarczy *en face*, z kratą z pionowymi prętami zasłony (od dwóch do sześciu), ze skrajem obojczyka i naszyjnikiem z wisiorem zawieszonym na jego szyi. Występują też trzy rodzaje umieszczenia hełmu powyżej tarczy; jest on osadzony na tarczy, postawiony na niej lub umieszczony nad tarczą (w tym ostatnim wypadku jest to sam jego dzwon, bez obojczyka). Pojawia się też skierowanie hełmu w prawą stronę tarczy (Reyman⁸⁴, Kluczewski⁸⁵), ale są to tylko dwa, przykłady jego występowania w analizowanych przywilejach nobilitacji. Barwne przedstawienia hełmów pokazują, że malowano je w kolorze takich metali, jak żelazo (czarny), czy stal (niebieski), które określamy kolorami naturalnymi hełmu, z wyjątkiem białego hełmu u nobilitowanego 11 sierpnia 1768 roku Antoniego Friese⁸⁶.

⁸³ Zakład Nauk Pomocniczych Historii i Archiwistyki UJ, oryg. perg., bez sygnatury; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 6, Kielce 1992.

⁸⁴ Jan Reyman, nobilitowany w Warszawie 4 marca 1765 roku (MK, ks. 271, k. 32v).

⁸⁵ Józef i Melchior Kluczewscy nobilitowani w Warszawie 10 grudnia 1768 roku (Kancl., ks. 41, s. 121).

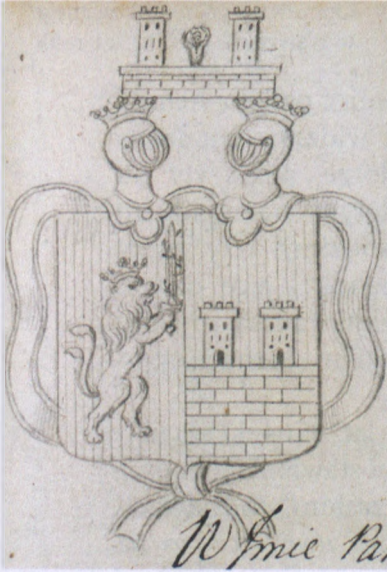
⁸⁶ Bibl. Muzeum Historycznego m. st. Warszawy, oryg. perg., sygn. A/I/1923.

34. Herb Antoniego Friese, nobilitowanego w Warszawie 11 VIII 1768 roku

35. Herb Jana Feliksa Dulfusa, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1768 roku

36. Herb Dominika Jacka Wilczka, nobilitowanego w Warszawie 13 IX 1769 roku

W opisie i ikonografii herbów nobilitowanych podwójne przedstawienie hełmów nad tarczą występuje w tym okresie czterokrotnie (Wilczek⁸⁷, Tilly á Tilow⁸⁸, Nataniel á Paulitz⁸⁹, Szymonowicz⁹⁰), a potrójne tylko dwukrotnie (Jakubowski⁹¹, Dulfus⁹²); ich występowanie należy łączyć z wcześniejszymi w stosunku do polskich nobilitacjami cesarskimi. Samo zaś określenie *galea*, *hełm*, *szyszak*, występujące w opisach herbów w dokumentach nobilitacji, niekoniecznie musi wskazywać na występowanie tego elementu. Odnosi się ono bowiem do wszystkich przedmiotów na górze, czyli nad tarczą. Potwierdza to opis zamieszczony w przywileju wystawionym dla braci Franciszka i Ludwika Abramowiczów-Łżyńskich nobilitowanych w Warszawie 28 lutego 1765 roku z herbem Lubicz: *w hełmie zaś samą tylko koronę wyrażającego*⁹³ i powtórzony w opisie tego samego herbu u Michała Osiecimskiego, nobilitowanego 26 listopada 1765 roku⁹⁴. To określenie *w hełmie* należy rozumieć jako odniesienie do klejnotu, a wtedy w opisie mielibyśmy: *w klejnocie samą tylko koronę*, ewentualnie *w hełmie czyli nad tarczą samą tylko koronę*, co oznacza to samo i odnosi się do klejnotu. W związku z tym należy zaznaczyć, że w świadomości opisujących i malujących herby wszystkie elementy nad tarczą są w tym okresie klejnotem.

W opisie herbu Jakuba Fontany nobilitowanego w Warszawie 16 grudnia 1764 roku spotykamy określenie *reclusa* na oznaczenie otwarcia hełmu: *galea reclusa tria spiracula habens*⁹⁵. Te trzy otwory występują też w herbie Jana Kantego Fontany, nobilitowanego 9 września 1769 roku: *nad tarczą szyszak zbrojny trzy złote przegrody mający*⁹⁶. Ten opis jest ciekawy i z tego względu, że pokazuje, jak w dwóch takich samych herbach z nobilitacji starano się w opisie i wizerunku nie wprowadzać zbyt wielu zmian, jeżeli nie było to podyktowane udziałem króla,

⁸⁷ Dominik Jacek Wilczek, nobilitowany 13 września 1769 roku (Kancl., ks. 42, s. 114).

⁸⁸ Jan Józef Tilly á Tilow nobilitowany w Warszawie 30 maja 1768 roku (MK, ks. 279, s. 249).

⁸⁹ Nataniel á Paulitz, nobilitowany 15 września 1769 roku (Kancl., ks. 42, s. 124; AP Poznań, gr., ks. 1175, k. 49v).

⁹⁰ Szymon Szymonowicz (Symonowicz) nobilitowany w Warszawie 1 lutego 1774 roku (AGAD, oryg. perg., sygn. 1492).

⁹¹ Wojciech Jakubowski, nobilitowany 24 grudnia 1764 roku (Kancl., ks. 45/46, k. 35).

⁹² Jan Feliks Dulfus, nobilitowany w Warszawie w 1768 roku (Kancl., ks. 41, s. 72).

⁹³ Tamże, ks. 42a, s. 11.

⁹⁴ Tamże, s. 57.

⁹⁵ Tamże, s. 288.

⁹⁶ Tamże, ks. 42, s. 110.

który herb „wzbogaca”. Starania kancelarii aby w tych samych herbach wprowadzić jak najmniej zmian, widać też w latach 1764-1794 w przedstawieniach często występujących herbów nowo utworzonych; Trójstrzał, Podkowa, Pękosław, a sam pomysł nadawania nobilitowanym wielokrotnie tego samego herbu znany z czasów panowania w Polsce Jagiellonów, kiedy to często występuje w dokumentach nobilitacji herb Pogonia, czyli zbrojne ramię z mieczem, wychodzące z obłoku.

Również dla lat 1775-1789, po przeanalizowaniu osiemdziesięciu siedmiu herbów – a raczej ich przedstawień ikonograficznych – zamieszczonych w przywilejach nobilitacji, można podać wzór ogólny przedstawienia hełmu. Jest to hełm otwarty, osadzony na tarczy *en face*, ze skrajem obojczyka, z pionowymi prętami zasłony (od dwóch do sześciu), z naszyjnikiem z wisiosem, czyli zgodny z wzorem występującym w latach 1764-1774. Hełmy dalej są malowane kolorami naturalnymi, z wyjątkiem herbu Idzińskiego⁹⁷, gdzie występuje kolor biały. Ośmiokrotnie hełmy są postawione na tarczy, w tym dwukrotnie zwrócone w prawą stronę (Kurcyusz⁹⁸, Friese⁹⁹ nobilitowany w 1785 roku). Nie jest znany ani jeden przypadek położenia hełmu nad tarczą. Natomiast w herbie Jana Macewicza, nobilitowanego w Warszawie 20 stycznia 1781 roku, hełm jest wpuszczany w tarczę, to znaczy nie widać obojczyka, a dzwon wystaje do góry z tarczy¹⁰⁰.

Dwukrotnie pojawia się w herbach nobilitowanych hełm zamknięty, osadzony na tarczy *en face*. W herbie Ignacego Felsztyńskiego widzimy również bardzo szeroki obojczyk dochodzący do obu boków tarczy¹⁰¹. Można nawet powiedzieć, że ten ozdobiony siedmioma gwoździami hełm przykrywa całą tarczę od góry.

W grupie analizowanych wizerunków tak szeroki obojczyk hełmu występuje sześciokrotnie, a gwoździe na nim – ośmiokrotnie (od pięciu do dziesięciu na jednym hełmie). Również w tym okresie pojawia się głębokie osadzenie obojczyka hełmu, który cały wchodzi na tarczę. Nie można stwierdzić, na ile mamy tutaj do czynienia z inwencją urzędnika rysującego te wizerunki i na ile są one zgodne z oryginałami.

37. Herb Jana Friese, nobilitowanego w Warszawie 9 X 1785 roku

38. Herb Nałęcz Ignacego Felsztyńskiego, nobilitowanego w Warszawie 15 V 1780 roku

⁹⁷ Jakub Idziński, nobilitowany z herbem Ślepowron 11 maja 1776 roku (AGAD, oryg. perg., sygn. 2278).

⁹⁸ Fryderyk Kurcyusz, nobilitowany w Warszawie w 1781 roku (AGAD, oryg. perg., sygn. 1465).

⁹⁹ Jan Friese, nobilitowany 9 października 1785 roku (Kancl., ks. 63, s. 115).

¹⁰⁰ Kancl., ks. 45/46, k. 54.

¹⁰¹ Ignacy Felsztyński otrzymał nobilitację w Warszawie 15 maja 1780 roku (Kancl., ks. 45/46, k. 33).

39. Herb Nowicz Krystiana Neumana, nobilitowanego w Warszawie 11 II 1791 roku

40. Herb Nowicz Krystiana Neumana, nobilitowanego w Warszawie w 1791 roku

41. Herb Michała Bergonzoniego, nobilitowanego w Warszawie 25 II 1791 roku

Przegląd herbów z hełmami, i to głównie z oryginalnych dyplomów pergaminowych, upoważnia do wniosku, że w latach 1790-1794 trudno jest znaleźć wzór hełmu występujący na tyle często, aby można go było uznać za obowiązujący w tym okresie. Już sam kształt otwarcia różnicuje te hełmy między sobą. Widzimy więc hełm skierowany w prawą stronę z kratą wysuniętą do przodu (Neumanowie)¹⁰², pręty w hełmie postawionym *en face* na tarczy (Bergonzoni¹⁰³, Burkard¹⁰⁴), otwór zasłony bez kraty (Jakubowicz¹⁰⁵, Grynie-wicz¹⁰⁶), a nawet spotykamy się ze złotą kratą w kształcie „pająka” u nobilitowanego w Warszawie 20 grudnia 1791 roku z herbem Złotowłosa Jana Gajewskiego, chorążego w regimencie laski marszałkowskiej koronnej¹⁰⁷.

W latach 1790-1794 można zaobserwować tylko dwa rodzaje – wśród znanych siedemdziesięciu dziewięciu wizerunków herbów z hełmem – umieszczenia hełmu nad tarczą. Czterdzieści jeden razy występuje hełm postawiony na niej,

¹⁰² Jan Neuman nobilitowany 11 lutego 1791 roku z herbem Nowicz (AGAD, oryg. perg., sygn. 1496); Krystian Neuman, nobilitowany 11 lutego 1791 roku też z herbem Nowicz (Kancel., ks. 100, s. 61).

¹⁰³ Michał Bergonzoni, konsyliarz królewski, nobilitowany 25 lutego 1791 roku (MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 2298).

¹⁰⁴ Jakub Burkard, nobilitowany 11 października 1791 roku (MN w Krakowie, oryg. perg., sygn. MNK 549a).

¹⁰⁵ Paschalis Jakubowicz, nobilitowany 5 marca 1791 roku (MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 2015).

¹⁰⁶ Sylwester Grynie-wicz, nobilitowany z herbem Odsiecz w Warszawie w 1791 roku (AGAD, oryg. perg., sygn. 1470).

¹⁰⁷ Kancel., ks. 98, s. 128.

43. Herb Porwik Mikołaja d'Escuyera, nobilitowanego w Warszawie 12 XI 1791 roku

42. Herb Michała Bergonzoniego, nobilitowanego w 1791 roku

44. Herb Kapus Stanisława Pichelsteina, nobilitowanego w Warszawie 6 VI 1792 roku

a trzydzieści osiem razy – osadzony na tarczy. Na przykładzie herbu o nazwie Porwik, który otrzymał razem z nobilitacją Mikołaj d'Escuyer (Ecuyer) w Warszawie 12 listopada 1791 roku¹⁰⁸, widać wyraźnie, że niewielkie wejście obojczyka hełmu na tarczę jest w tym okresie traktowane nie jako osadzenie, ale jako postawienie hełmu na tarczy. W zamieszczonym wizerunku w oryginalnym dyplomie pergaminowym tego szlachectwa widzimy niewielkie wejście obojczyka, tego złotego, zamkniętego i zwróconego w lewą stronę tarczy hełmu¹⁰⁹. Natomiast w kopii jest on postawiony na tarczy¹¹⁰.

Jest to również kolejny przykład wskazujący na dużą różnorodność w przedstawianiu hełmu w tym okresie: zamknięty, skierowany w lewą stronę tarczy. Najczęściej jednak występujący wzór ustawienia, to hełm widziany z przodu (*en face*). W dziesięciu rysunkach jest on skierowany w prawą stronę tarczy. Spotykamy też nieznaczne zwrócenie samego dzwonu hełmu w lewą bądź w prawą stronę tarczy.

W analizowanych siedemdziesięciu dziewięciu wizerunkach herbów z lat 1790-1794 tylko jeden raz spotykamy dwa hełmy nad tarczą, które tak jak w poprzednich okresach są zatwierdzeniem wcześniejszego nadania cesarskiego¹¹¹. Otrzymał je w herbie o nazwie Kapus, nobilitowany w Warszawie 6 czerwca 1792 roku, Sta-

¹⁰⁸ Kancl., ks. 100, s. 143.

¹⁰⁹ A. Heymowski, *Lettres de noblesse accordees a des suisses par des rois de Pologne*, „Archives heraldiques suisses Anuaire” 1973, s. 31, fig. 11.

¹¹⁰ Kancl., ks. 100, s. 143.

¹¹¹ *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 3, 1972, s. 8.

niśław de Pichelstein, a przedstawione zostały w rysunku zamieszczonym w księdze kanclerskiej nr 100, gdzie malujący wysunął na plan pierwszy barwę, przy pomocy której zaznaczył elementy herbu, kosztem rysunku. Widzimy więc na tarczy położone i zwrócone do siebie dwa hełmy rycerskie, otwarte, z białymi obojczykami, czarnymi dzwonami oraz czerwonymi otworami zasłon¹¹².

KORONA

Innym ornamentem zewnętrznym występującym nad tarczą jest korona. W grupie przywilejów do roku 1572 wymieniona jest w tekście czterdzieści trzy razy, widzimy ją również na dziesięciu przedstawieniach ikonograficznych.

Po raz pierwszy zostaje wymieniona już w przywileju dla Mikołaja z Lelowa, wystawionym w Nowym Mieście Korczynie 4 marca 1434 roku (*cum gladio evaginato de corona extensa*)¹¹³. Ponownie pojawia się dopiero 25 kwietnia 1498 roku w dokumencie dla Jana z Nowego Miasta (na Węgrzech), wystawionym w Krakowie (*cum gladio vibrato de corona extensa*)¹¹⁴. Opis tych dwóch herbów jest prawie identyczny. Są to jedyne znane przywileje zawierające w opisie koronę, a wystawione w XV wieku.

Kolejny, a zarazem pierwszy XVI-wieczny przywilej szlachectwa, w którym jest zamieszczony opis korony, pochodzi z 7 grudnia 1521 roku. Otrzymał go w Piotrkowie Maciej Brzeżecki, mieszczanin miasta Lwowa¹¹⁵. Jest to zarazem najstarszy znany dokument nobilitacyjny, w którym koronę określa się jako królewską (*corona regia*).

Natomiast najstarsze przedstawienie ikonograficzne herbu zawierające koronę pochodzi z 15 maja 1506 roku, z przywileju Jana Baytela. Jest to złota otwarta korona królewska z pięcioma jednakowego kształtu kwiatonami (fleuronami), położona na otwartym hełmie¹¹⁶.

Wśród jedenastu przedstawień ikonograficznych, dziewięć to otwarte korony królewskie (można również powiedzieć rangowe korony królewskie), dwie pozostałe to zawoje, które przykrywają hełm.

Z grupy dziewięciu koron jedna, dla Jana Baytela z 1506 roku została wyżej opisana. Następną znajduje się na hełmie Gertrudy Ferber, adoptowanej do herbu Odrowąż w roku 1515 przez rodzinę Szydłowieckich. Jest ona położona na szyszaku zwróconym w prawą stronę, otwarta, z pięcioma fleuronami¹¹⁷. Otrzymała je ona razem z całym herbem rodziny adoptującej, nie jest więc wynikiem wyróżnienia królewskiego. Również w 1515 roku w przywileju dla Holarka oraz Kartaka

¹¹² Kancl., ks.100, s. 233.

¹¹³ SPPP, II, nr 3193.

¹¹⁴ MK, ks. 46, k. 173v.

¹¹⁵ Tamże, ks. 37, k. 307v.

¹¹⁶ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 95 v (s. 176).

¹¹⁷ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300, D/82, nr 230b.

i Sernika, występuje na hełmie korona o trzech kwiatonach i dwóch tylko zaznaczonych pałkach między nimi¹¹⁸. Nie stanowi ona jednak integralnej całości z hełmem i połową jelenia na nim postawioną, ale została dorysowana później. Pierwotny rysunek w oryginale składa się więc tylko z hełmu i połowy jelenia. Świadczy o tym zamieszczony w przywileju opis, w którym czytamy: *et super clipeum erit galea*. Nie ma w nim wzmianki, o koronie. Mikołaj Kośła to kolejny nobilitowany, który w 1560 roku otrzymał na hełmie złotą pięciopałkową otwartą koronę, to znaczy z trzema dużymi kwiatonami i dwoma mniejszymi między nimi, nazwaną w przywileju królewską koroną (*regium diadema*)¹¹⁹.

Również Jakub Hofner w 1563 roku otrzymał na hełmie podobną złotą, otwartą, pięciopałkową koronę, to znaczy z trzema kwiatonami i dwiema pałkami między nimi. Korona została ozdobiona w tym wypadku drogimi kamieniami¹²⁰. W opisie tego przywileju jest przedstawiona również jako królewska (*regium diadema*) i nadana wraz z hełmem jako wyraz szczególnej łaski króla. Te oryginały pergaminowe są niezmiernie cenne dla rozważań nad koroną nobilitowanych, ponieważ opisana i nazwana królewską, korona jest połączona z jej wizerunkiem namalowanym na środku tych dokumentów. Nie są to jedyne znane wypadki takiego nadania. W omawianej grupie przywilejów do roku 1572 jedenaście razy podkreśla się ozdobienie hełmu koroną królewską.

Ta pierwsza *corona regia* z dokumentu Brzeżeckiego z 1521 roku jest prawdopodobnie królewską koroną zamkniętą, opisaną w następujący sposób: *et in superiore parte clipei galea, super quam corona regia locata est, in cuius medietate pomum inauratum, ex cuius summitate crux aurea prominebit* (w górnej części tarczy hełm, na którym jest położona korona królewska, w środku której jabłko pozłacane, z którego wierzchołka będzie wystawał złoty krzyż)¹²¹. Należy zastanowić się, czy określenie korona królewska w pozostałych dziesięciu dokumentach, wskazuje na koronę zamkniętą? Czy istnieje różnica między *corona regia* a *regium diadema* (na przykład w przedstawieniu korony jako zamkniętej czy otwartej)? W przywileju Brzeżeckiego jest mowa o zamknięciu korony. Natomiast u Jakuba Hofnera opis *regia diademate* wskazuje na koronę królewską. Ale ta korona królewska osadzona na hełmie jest koroną otwartą, pięciopałkową. Według Aleksandra Gieysztora to rozróżnienie terminologiczne nie jest przypadkowe. Określenie *diadema* rozumiane jest bowiem jako *krąg podwójny*, z greckiego *dyodema*, czyli wzdłuż czoła przez głowę, co w konsekwencji dało koronę imperialną¹²².

¹¹⁸ MK, ks. 30, k. 33.

¹¹⁹ *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 1, 1967, s. 197.

¹²⁰ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 368/V/4.

¹²¹ MK, ks. 37, k. 307v.

¹²² A. Gieysztor, „*Non habemus caesarem nisi regem*”. Korona zamknięta królów polskich w końcu XV wieku i w wieku XVI. Muzeum i Twórca. Studia z historii, sztuki i kultury ku czci prof. dr. Stanisława Lorentza, Warszawa 1969, s. 288. Na temat korony zamkniętej zob. też: B. Miodońska, *Korona zamknięta w przekazach ikonograficznych z czasów Zygmunta I*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 32: 1970, nr 1, s. 3-19.

Otwarcie korony można tłumaczyć występowaniem klejnotu w tych wizerunkach. Wyskakujący lew, zbrojna noga, czy wychodzące w górę skrzydła dają się umocować lepiej w środku otwartej korony. W przywileju Brzeżeckiego jest ona zamknięta, ponieważ nad nią nie występują już żadne przedmioty. Ona sama wspólnie z hełmem stanowi klejnot. Korona otwarta czy zamknięta jest tutaj symbolem władzy monarszej. Jest związana z osobą króla i tylko z nim. Pojawienie się jej nad tarczą to ślad jego ręki, jego dodatkowego wyróżnienia, którym obdarza nobilitowanego. Już sama informacja, że hełm jest przykryty koroną królewską, wskazuje na udostojnienie adopcji, jak na przykład u Jakuba Wincen- tego Groffiego z Felsztyna, obdarzonego szlachectwem w Krakowie 13 października 1525 roku i herbem Junosza przez rodzinę Karnkowskich¹²³. Każda złota korona nad tarczą i w ogóle w herbie, wskazuje na ingerencję monarchy, jest bowiem atrybutem jego władzy. W tym wypadku określenie korony jako królewskiej wskazuje na nowe nadanie króla polskiego, a nie na przeniesienie wcześniejszego nadania, na przykład przy zatwierdzaniu herbu z nadania cesarskiego, jak to ma miejsce w przypadku Melchiora Walbacha w 1566 roku, którego hełm również jest ozdobiony złotą koroną¹²⁴.

45. Herb Arnolda Proenena, nobilitowanego w Brugii 1 XI 1527 roku

Kolejną koroną królewską jest zawój, który w omawianej wyżej ikonografii występuje dwukrotnie, ale w tym okresie nie jest w Polsce w tekstach opisywanych herbów w ogóle wymieniany. Pierwszy z nich pochodzi z 1515 roku i dotyczy nadania szlachectwa Eberhardowi Ferberowi, któremu korona złota, z siedmioma kwiatonami z nadania cesarskiego zastąpiła zawój, w kolorach czarnym i złotym¹²⁵. Drugi dokument wystawiono w Knyshynie 16 listopada 1569 roku Kacprowi Rudigerowi: na hełmie w tym przywileju położony jest też zawój w kolorach czarnym i żółtym¹²⁶. Pojawia się jednak w opisach herbów z nadań cesarskich w pierwszej połowie XVI wieku. Między innymi w przywileju z dnia 1 listopada 1527 roku, którym cesarz Karol V obdarza szlachectwem w Brugii Arnolda Proenena¹²⁷. W tekście tego przywileju czytamy, że wierzchołek turniejowego hełmu

z kratą otacza chusta zwinięta, czyli stara królewska korona (*in cuius cono fascia tortili seu veterum regum diademate*). Potwierdza to wizerunek namalowany w tym dokumencie. Na hełmie jest położony zawój w kolorach żółtym i czarnym¹²⁸. W Polsce pojawia się w opisie herbu tylko w jednym znanym dokumen-

¹²³ MK, ks. 38, k 613.

¹²⁴ Tamże, ks. 107, s. 421.

¹²⁵ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300, D/82, nr 230a i 230b.

¹²⁶ AP Toruń, oryg. perg., sygn. 3031a.

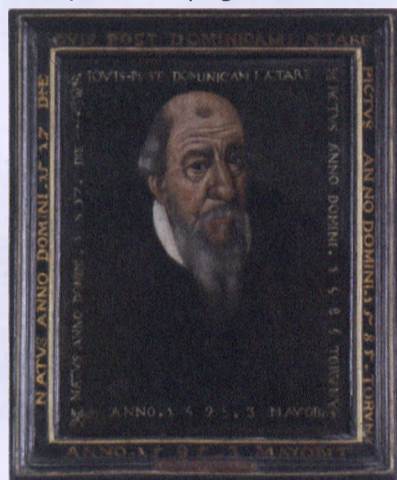
¹²⁷ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 11v (s. 10), k. 31v (s. 50); potomek Arnolda Proenena, Gerhard, otrzymał w 1658 roku indygenat polski (*Regesty przywilejów indygenatu...*, t. 5, s. 31).

¹²⁸ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 11v (s. 10), k. 31v (s. 50).

cie wydanym w Krakowie 12 stycznia 1532 roku Stanisławowi Czipserowi jako potwierdzenie herbu z nadania cesarskiego¹²⁹. Na tarczy położony jest hełm zamknięty ze starożytną koroną królewską na jego wierzchołku, która dzięki „pomyłce” malarza nie jest zawojem¹³⁰. Jest to opis, który pasuje do rysunku herbu Eberharda Ferbera, gdzie na hełmie zamkniętym również położona jest starożytna korona królewska; starożytna, czyli dostojniejsza. Stąd nadanie zawoju, zamienionego na koronę w nadaniu cesarskim.

Z kolei w latach 1576-1731 korona występuje w opisach omawianych przywilejów sto trzy razy, w tym trzydzieści razy widzimy ją na przedstawieniach ikonograficznych.

Po raz pierwszy wymieniona zostaje w przywileju dla Jana Sprenglera a Röber w 1576 roku (*galea sit aperta equestris coronata*)¹³¹. Natomiast korona królewska pojawia się w tym okresie po raz pierwszy w opisie herbu zamieszczonym w przywileju dla Benedykta Coio (Koie), wystawionym w Bydgoszczy 11 lutego 1577 roku. O tym, że chodzi o koronę królewską, dowiadujemy się z opisu, gdzie mówi się o niej jako o osobistym darze króla (*coronam auream, a nostrae peculiari munere*)¹³². Wyróżnienie to dotyczy również hełmu. W tekście przywileju czytamy, że na tarczy ma zostać położony hełm rycerski otwarty, na nim korona złota z osobistym darem królewskim, który odnosi się jednocześnie do obu tych wymienionych elementów. Potwierdzają to podwójne dodatkowe wyróżnienie wcześniejsze wizerunki herbu rodziny Coio, które odziedziczyła ona po innej rodzinie toruńskiej, Teudenkusów, wymarłej już w XV wieku¹³³. Między innymi herb ten widzimy na portrecie Kacpra Koie z 1572 roku, przechowywanym w Muzeum w Toruniu¹³⁴. Hełm jest w tym wizerunku zamknięty, zwrócony w prawą stronę tarczy, a na nim położony zawój, czyli starożytna korona królewska. W nadaniu króla Stefana Batorego zastąpiono więc hełm zamknięty z zawojem, hełmem

46. Benedykt Coio, portret z 2. połowy XVI wieku

47. Herb Benedykta Coio, nobilitowanego w Bydgoszczy 11 II 1577 roku

¹²⁹ MK, ks. 48, s. 85.

¹³⁰ *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 1, 1967, s. 214; Bd 2, s. 94; w Brukseli, 10 sierpnia 1531 roku Karol V poświadcza, że Maksymilian I nadał Stanisławowi Czipserowi szlachectwo.

¹³¹ AP Gdańsk, sygn. III/255, nr 313, s. 492-498.

¹³² MK, ks. 115, k. 172 (Bydgoszcz, 11 II 1577); Tamże, ks. 173, k. 388 (Toruń, 30 XI 1576); druk: K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 5, Lipsk 1840, s. 150-154 (1577 r.).

¹³³ M. Gumowski, *Herbarz patrycjatu toruńskiego*, Toruń 1970, s. 96.

¹³⁴ Zdjęcie herbu i kolorowy slajd w posiadaniu autora. Portret ten jest również opisany i reprodukowany w pracy: J. Flik, *Toruńskie portrety mieszczańskie drugiej połowy XVI wieku w Muzeum w Toruniu*, Toruń 1982, s. 14, 57 i n., ryc.7.

48. Herb Kacpra Koie z portretu z 1572 roku

49. Herb Benedykta Coio z 1577 roku, z nobilitacji Stefana Batorego

50. Herb Benedykta Coio z potwierdzenia cesarskiego (1577 r.)

otwartym i koroną złotą królewską, wyróżniając w ten sposób dodatkowo ten herb.

Samo określenie korony jako *diademate regis* pojawia się dopiero w dokumencie nobilitacji dla Walentego Duracza, przełożonego kopalni rudy żelaznej, wystawionym w Warszawie 1 marca 1578 roku¹³⁵.

51. Herb Doliwa Andrzeja Gieska, nobilitowanego w Krakowie 15 III 1595 roku

W zachowanych wizerunkach herbów w przywilejach nobilitacji najstarsze przedstawienie korony złotej z pięcioma fleuronami pochodzi z dyplomu dla Jana Jurgiewicza z 1580 roku¹³⁶. Nie została ona opisana w tekście przywileju, a widzimy ją tylko na zamieszczonym rysunku. W tym okresie, do roku 1600, występuje drugi taki wypadek występowania korony w wizerunku herbu, bez jej opisu w tekście przywileju (Giesek – 1595 roku)¹³⁷. W obu tych przywilejach dodatkowe wyróżnienie herbu koroną królewską nie znalazło potwierdzenia w tekście przywileju, bowiem nie został w nim zamieszczony opis nadanego herbu. Żeby jednak można było umieścić korony na hełmach, musiała zostać wyrażona zgoda króla na takie wyróżnienie.

W kolejnym przywileju z wizerunkiem herbu dla Jana Januszewskiego, korona została opisana jako złota, ozdo-

¹³⁵ MK, ks. 118, k. 170.

¹³⁶ AGAD, oryg. perg., sygn. 6159.

¹³⁷ Andrzej Giesek został nobilitowany w Krakowie 15 marca 1595 roku (Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 2686).

biona drogimi, błyszczącymi kamieniami (*coronaque desuper aurea gemmnis undique coruscis*)¹³⁸. Na rysunku zamieszczonym w tym przywileju widzimy koronę złotą z pięcioma kwiatonami, ozdobioną rubinami i szafirami przymocowanymi do jej obręczy i kwiatonów.

Drogie kamienie stają się nierozdzielalnym elementem występującym razem z koroną w opisie i ikonografii herbów w następnych przywilejach tego okresu, między innymi u Jana Waxmana nobilitowanego w 1589 roku¹³⁹, czy Jana Cechi (Czeki) obdarzonego szlachectwem w 1590 roku. W tym drugim wypadku korona jest w tekście przywileju określana jako królewska (*coronam auream regiam*)¹⁴⁰. Na rysunku korona jest otwarta.

52. Korona koronacyjna królów polskich, tzw. korona Bolesława Chrobrego

Drogie kamienie już w średniowieczu łączą cztery cenione wówczas wartości: kosztowność, trwałość, blask i barwę¹⁴¹. Znajduje to odbicie i w czasach późniejszych, jak chociażby we wspaniale zdobionych koronach królewskich, a tym samym i koronach przedstawianych w przywilejach nobilitacji. W oprawach kasetowych, zwanych też kasztowymi, lub w oprawach pełnych czyli cygańskich¹⁴² umieszczano rubiny i szafiry w koronach herbów nobilitowanych. Najczęściej

¹³⁸ MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 1793; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 3, Kielce 1991.

¹³⁹ Bibl. PAU/PAN w Krakowie, oryg. perg., sygn. 183; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 24, Kielce 1997.

¹⁴⁰ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 17, s. 103.

¹⁴¹ M. Rzepińska, *Studia z teorii...*, s. 162.

¹⁴² M. Gradowski, *Dawne złotnictwo, technika i terminologia*, Warszawa 1984, s. 84.

występują one wspólnie, chociaż spotykamy korony, gdzie kamienie są tylko w jednym kolorze, jak na przykład w przywileju Jana Schilkry-Trzebińskiego – tylko szafiry¹⁴³.

53. Herb Jana Schilkry-Trzebińskiego, nobilitowanego w Krakowie 18 III 1595 roku

W znanych tekstach dokumentów z tego okresu określenie korony jako królewskiej występuje dwanaście razy, na ogólną liczbę stu trzech koron. Można tłumaczyć ten fakt jako próbę pokazania korony królewskiej zamkniętej, co nie znajdowało potwierdzenia w ikonografii ze względu na wygodniejsze dla malarza umieszczenie klejnotu nad nią i w konsekwencji przedstawiano ją jako otwartą. Po drugie, dodatkowe określenie korony jako królewskiej mogło być również wynikiem korzystania z formularza opartego na obcym wzorze, lub wraz z opisem herbu obcego monarchy umieszczano ten termin w tekście nowego przywileju.

Ta stale zwiększająca się liczba koron w przywilejach nobilitacji i to już w pierwszych latach panowania króla Stefana Batorego, doprowadziła z czasem do podkreślenia w tekście opisywanego herbu, że chodzi o hełm bez korony (*galeam ad apertam sine corona*), jak w przywileju Walentego Krzepickiego, nobilitowanego w Warszawie 2 stycznia 1580 roku¹⁴⁴.

Korona nazywana królewską występuje począwszy od XVII wieku w przywilejach szlachectwa tylko czterokrotnie: w przywileju Bysińskich z 1602 roku¹⁴⁵, Jerzego Cunrada (Conrada) z 1635 roku¹⁴⁶, Reinholda ab Eggerda, również z 1635 roku¹⁴⁷, Jana Domagalicza z roku 1643¹⁴⁸. Są to przywileje, w których opis herbów został przepisany z istniejących wcześniej dokumentów innych monarchów, w tym głównie cesarskich (Bysińscy, Domagalicz).

Czy były to korony otwarte, czy też zamknięte? Nie jest znany żaden przywilej z zamkniętą koroną (z wyjątkiem opisanej w przywileju Brzeżeckiego z 1521 roku). Jednak nie jest wykluczone, że wystawiano przywileje, w których malowano koronę zamkniętą. Jako przykład na poparcie tego stwierdzenia można podać opis korony w przywileju nobilitacyjnym wystawionym dla Ormianina Jana Awaka z nazwiskiem Wakowski w Warszawie 24 lutego 1605 roku. W dokumencie mówi się, że Janowi Awakowi nadaje się koronę u góry odkrytą (*corona desuper detecta*)¹⁴⁹. Skoro podkreśla się otwarcie korony, to musiały istnieć również korony zamknięte.

¹⁴³ BJ, oryg. perg., sygn. 366; zobacz: T. Lenczewski, A. Weidemann, *Szylchra Trzebińscy z Trzebini herbu Abdank odmienny. Szkic genealogii rodziny*, Warszawa 2007.

¹⁴⁴ MK, ks. 123, k. 89v.

¹⁴⁵ MK, ks. 144 k. 267.

¹⁴⁶ Tamże, ks. 180, k. 554v.

¹⁴⁷ Tamże, ks. 180, k. 576v.

¹⁴⁸ Tamże, ks. 189, k. 9; Fund. XX Czart., sygn. rkps 2171, s. 64.

¹⁴⁹ S. Barącz, *Żywoty...*, s. 49.

W latach 1764-1794 korona występuje w opisach omawianych przywilejów sto sześćdziesiąt dwa razy, a dwieście dwadzieścia cztery razy widzimy ją na rysunkach zamieszczonych w dokumentach nobilitacji. Można wyróżnić dwa rodzaje występowania korony: koronę hełmową, która w opisie występuje sto trzy razy, a w przedstawieniu graficznym sto dwadzieścia cztery, i samą koronę położoną na tarczy bez hełmu, która w opisie pojawia się pięćdziesiąt dziewięć, a w rysunkach sto razy. W tym drugim wypadku mamy do czynienia z tak zwaną koroną hierarchiczną, która na Zachodzie, między innymi w Niemczech, wskazuje na rangę rodzin i rozpowszechniła się w stanie szlacheckim od XVI wieku. W przeciwieństwie do korony hełmowej, korony hierarchiczne umieszczane są na miejscu hełmu, bezpośrednio na górnym brzegu tarczy¹⁵⁰.

Po raz pierwszy w tym okresie korona została opisana w przywileju wystawionym 16 grudnia 1764 roku dla Łukasza Kozłowskiego (*super coronam tres pennas struthy*)¹⁵¹. Brak w opisie hełmu wskazuje na położoną na tarczy samą koronę, która go zastępuje. W opisie herbu korona określona jako złota (*corona aurea*) po raz pierwszy w tym okresie występuje w zatwierdzonej nobilitacji Jana Reymana z roku 1765¹⁵², a wśród nobilitacji wystawionych w języku polskim – 6 września 1765 roku w przywileju dla Antoniego Franciszka Tehłowskiego (*a nad wierzchem tego herbu korona złota*)¹⁵³.

Nazwanie korony otwartą (*coronam auream apertam*) występuje w opisie herbu nadanego razem z nobilitacją Janowi Franciszkowi Bensa i jego synom: Józefowi, Jakubowi i Stanisławowi, w Warszawie w marcu 1768 roku¹⁵⁴. Możemy się tutaj domyślać, że albo wykorzystano obcy wzór (może na to wskazywać pięciopółowa tarcza Bensów), albo sięgnięto do starszego wzoru opisu; ewentualnie podkreślono otwarciem zwykłą (powszechną) koronę szlachecką. Jak zobaczymy na podanych niżej przykładach, składa się ona ze złotej obręczy, wysadzanej perłami i drogimi kamieniami, przeważnie rubinami i szafirami. Na górnym brzegu opatrzona jest pięcioma widocznymi zębami, z których środkowy i dwa zewnętrzne mają kształt liścia (kwiaton, fleuron), zaś dwa inne między nimi ozdobione są perłami. Występują owe perły (kulki) również w tekście opisywanego herbu, jak na przykład w przywileju dla Józefa Duhamela, sekretarza królewskiego i jego synów: Jakuba, Józefa i Karola, nobilitowanych w Warszawie 28 maja 1768 roku; *desuper vero coronam auream cum globulis coloris viridis* (powyżej zaś złotą koronę z kulkami zielonego koloru)¹⁵⁵,

54. Herb Józefa, Jakuba i Stanisława Bensów, nobilitowanych w Warszawie, b. d. III 1768 roku

¹⁵⁰ *Wappenfibel. Handbuch der heraldik*, Neustadt an der Aisch 1967, s. 85.

¹⁵¹ Kancl., ks. 24, s. 74.

¹⁵² MK, ks. 271, k. 32v.

¹⁵³ Kancl., ks. 45/46, k. 88.

¹⁵⁴ AGAD, oryg. perg., sygn. 1464.

¹⁵⁵ Kancl., ks. 41, s. 42.

gdzie zaznaczono zielony kolor kulek. Podkreśla się występowanie w opisie również drogich kamieni (*desuper corona aurea gemmis insignita – powyżej korona złota ozdobiona drogimi kamieniami*), a opis ten pochodzi z przywileju nobilitacji dla Antoniego de Saby, z 4 czerwca 1768 roku¹⁵⁶.

W latach 1764-1794 można w odniesieniu do korony występującej w przywilejach nobilitacji użyć określenia szlachecka, ponieważ z jednej strony w żadnym opisie zamieszczonym w znanych dokumentach nie występuje jako królewska, a z drugiej strony, jej występowanie w herbach nobilitowanych przybiera charakter coraz bardziej powszechny. Chociaż rodowód zwykłej korony szlacheckiej wywodzi się ze starej korony królewskiej, później zwanej liściastą (trzy zęby z liści i dwa perłowe końce) i jak słusznie zauważa autor *Wappenfibel*, rodziny wyniesione do godności szlacheckiej mocą listu szlacheckiego mogły używać korony tylko wówczas, gdy przywilej jej używania został przyznany w dyplomie szlacheckim. Podobnie było w przypadku listu herbowego wystawianego mieszczanom¹⁵⁷. Stąd każda korona pojawiająca się w herbie nobilitacji polskich w latach 1764-1794 może być też nadal uważana za królewską.

Jeśli chodzi o koronę hełmową, to ogólny wzór jej graficznego przedstawienia w herbach nobilitowanych w latach 1764-1794 można pokazać na przykładzie korony zamieszczonej w dokument nobilitacji z 23 grudnia 1791 roku, wydanego dla Karola Schultza. Hełm na tym rysunku posiada koronę złotą z pięcioma szpicami zakończonymi perłami, z których dwie boczne i środkowa są obudowane trzema liśćmi każda, tworząc kwiaton. Na jej obręczy są osadzone drogie kamienie: trzy rubiny i dwa szafiry¹⁵⁸. Identycznie przedstawioną koronę widzimy również w utworzonym w czasach króla Stanisława Augusta Poniatowskiego herbie Trójstrzał, jak na przykład u Filipa Dekierta, nobilitowanego w 1791 roku¹⁵⁹.

55. Herb Karola Schultza, nobilitowanego w Warszawie 23 XII 1791 roku

56. Herb Antoniego i Karola Deym, nobilitowanych w Warszawie, b. d. i m. 1768 roku

Gdy chodzi z kolei o koronę hierarchiczną, to znaczy samą koronę położoną na tarczy, to jej ogólny wzór graficzny w herbach nobilitacji można przedstawić na przykładzie korony występującej w herbie nobilitowanych w 1768 roku braci Deym, Antoniego i Karola, oraz ich synowca Walentego: na rysunku widzimy koronę złotą z pięcioma kwiatonami, to jest pięć szpiców zakończonych perłami, z których każdą otaczają po trzy liście. Na jej obręczy zostały osadzone dwa szafiry i trzy rubiny¹⁶⁰;

¹⁵⁶ Tamże, ks. 42, s. 20.

¹⁵⁷ *Wappenfibel. Handbuch...*, s. 86.

¹⁵⁸ AGAD, oryg. perg., sygn.1470.

¹⁵⁹ Tamże, oryg. perg., sygn.1471.

¹⁶⁰ Tamże, oryg. perg., sygn. 1467.

57. Herb Dziób Jana Majewskiego, nobilitowanego w Warszawie 10 XII 1768 roku

58. Herb Dziób Jana Majewskiego, nobilitowanego w 1768 roku

59. Herb Dziób Jana Majewskiego, nobilitowanego w 1768 roku

podobnie u nobilitowanego 10 grudnia 1768 roku Jana Majewskiego¹⁶¹. Czasami wzór korony wyżej opisanej nie posiada drogich kamieni, jak na przykład w herbie nadanym razem z nobilitacją Janowi Franciszkowi Bensa w marcu 1768 roku¹⁶².

Bardzo często w koronach na drugim i czwartym szpicu pozostawia się tylko same perły, odejmując liście. Tak przedstawioną koronę widzimy na tarczy w herbie zwanym Podbiał, który otrzymał razem z nobilitacją 10 listopada 1791 roku Daniel Lottich¹⁶³. Klejnot, to jest korona i trzy pióra strusia, nie zostały opisane w tekście tego przywileju.

W dyplomach szlachectwa z lat 1764-1794 występują jeszcze inne przedstawienia graficzne korony hierarchicznej. W herbach, które otrzymali razem z włączeniem do stanu szlacheckiego Stanisław Kostka Mroczkiewicz 23 lutego 1775 roku¹⁶⁴ i Józef Koch 16 kwietnia 1792 roku¹⁶⁵, widzimy siedem pereł umieszczonych na szpicach. Natomiast w herbie Ostoja, który otrzymali bracia Jan Antoni i Ignacy Bogorajscy 20 maja 1775 roku, korona składa się z obręczy i z dziewięciu widocznych (w sumie więc szesnastu) szpiców wysadzanych perłami. Nic po-

60. Herb Dziób Jana Majewskiego, nobilitowanego w 1768 roku

¹⁶¹ Tamże, oryg. perg., sygn. 1497.

¹⁶² Tamże, oryg. perg., sygn. 1464.

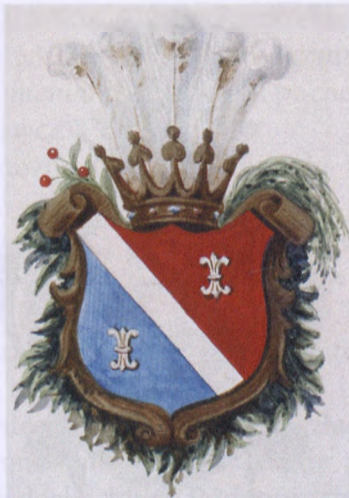
¹⁶³ AP Kraków, oryg. perg., sygn. 1009.

¹⁶⁴ Kancl., ks. 41, s. 189.

¹⁶⁵ AP Kraków, Krak. ziem. nowe, ks. 79, s. 857.

61. Herb Lilie Józefa Kocha,
nobiletowanego w Warszawie
16 IV 1792 roku

62. Herb Lilie Józefa Kocha,
nobiletowanego w 1792 roku

63. Herb Lilie Józefa Kocha,
nobiletowanego w 1792 roku

64. Herb Podbiał Daniela Lotticha,
nobiletowanego w Warszawie
10 XI 1791 roku

65. Herb Dyzmy i Macieja
Juzwikiewiczów, nobiletowanych
w Warszawie 20 II 1777 roku

66. Herb Bekesz Stanisława Kostki
Mroczkiewicza, nobiletowanego
w Warszawie 23 II 1775 roku

67. Herb Ostoja Jana i Ignacego
Bogorajskich, nobiletowanych
w Warszawie 20 V 1775 roku

68. Herb Wojciecha
Faruchowicza, nobiletowanego
w Warszawie 1 II 1777 roku

za tym nie wiadomo o tym, aby bracia Bogorajscy, synowie Jędrzeja, kapita-
na regimentu Olszewskiego, łowczego nadwornego koronnego, którzy uzyskali
nobilitację sekretną, otrzymali tytuł hrabiowski, na który wskazuje zamieszczona
w ich herbie korona dziewięcioperłowa¹⁶⁶.

Jeszcze dwa wizerunki koron hierarchicznych wymagają omówienia ze wzglę-
du na ich przedstawienie graficzne. Jedną z nich otrzymał z herbem Poraj ob-
darzony szlachectwem 1 lutego 1777 roku Wojciech Faruchowicz, urzędnik
w służbie skarbu koronnego. Na czarno-białym rysunku widzimy położoną
na tarczy koronę, złożoną z dwóch obręczy ozdobionych drogimi kamie-
niami, z których wystaje do góry pięć szpiców otoczonych liśćmi. Każdy
z dwóch zewnętrznych kwiatonów składa się z pięciu takich liści, które są
skierowane na boki i do góry szpica; środkowy utworzony jest z dziewięciu
liści, ciasno osadzonych przy sobie; drugi i czwarty – tylko z trzech liści, któ-
re kształtem odpowiadają kwiatonom znanym z innych koron, wcześniej oma-
wianych¹⁶⁷.

Podobnego kształtu koronę na tarczy, ale tylko z jedną obręczą ozdobio-
ną drogimi kamieniami, oglądamy też w herbie braci Dyzmy i Mikołaja Juz-
wikiewiczów, obdarzonych szlachectwem 25 lutego 1777 roku¹⁶⁸.

Omówione wyżej wzory koron występujące w herbach nobilitowanych
w Polsce za panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego prowadzą
do wniosku, że kancelaria królewska w latach 1764-1794 przejęła wzory gra-
ficznego przedstawienia korony hierarchicznej, umieszczonej na tarczy, z kan-
celarii cesarskiej, nie zwracając uwagi na fakt, że w krajach niemieckich wy-
prowadzenie klejnotu (bez prezentacji, w rysunku hełmu) bezpośrednio z niej
było niedopuszczalne¹⁶⁹. Również przejściem graficznego wzoru przedstawienia
korony można wytłumaczyć występowanie w herbach nobilitacji polskich ko-
rony siedmio- (barona) i dziewięcio- (hrabiego) pałkowej, a także wzoru, który
występuje w nobilitacji z 1769 roku Marka Reverdila, gdzie ponad tarczą z koro-
ną hierarchiczną oglądamy osadzony dodatkowo na niej hełm z klejnotem.

W grupie analizowanych w tym okresie koron, przeważa zdecydowanie
wyobrażenie korony z trzema kwiatonami i dwoma perłami (pałkami) między
nimi, i to zarówno wtedy, gdy chodzi o koronę hełmową, jak i hierarchiczną, które
to określenia nie mają w przypadku omawianych koron żadnego praktycznego
znaczenia, gdyż chodziło o jedną i tę samą koronę, która bez względu na wzór
przedstawienia graficznego i położenia nad tarczą w herbach nobilitacji, w latach
1764-1794 jest takim samym klejnotem, jak hełm i przedmioty nad nimi (skrzydła
orła, pióra pawia, strusia itd.).

¹⁶⁶ Kancl., ks. 45/46, k. 28.

¹⁶⁷ Tamże, ks. 41, s. 492.

¹⁶⁸ Tamże, s. 499.

¹⁶⁹ *Wappenfibel. Handbuch...*, s. 87.

Pierwszy przypadek ikonograficznego przedstawienia labrów¹⁷⁰ otaczających tarczę z obu jej boków, aż do podstawy, pochodzi dopiero z roku 1505, z dokumentu nobilitacji wystawionego dla Doroty Cimerman z herbem Godziemba¹⁷¹. Natomiast gdy chodzi o ich opis w tekstach wystawianych przywilejów, to po raz

69. Herb Tiedemana Giesego i jego rodziny, nobilitowanej w Piotrkowie 24 II 1519 roku

pierwszy wyraźnie jest mowa o ich położeniu z obu stron tarczy dopiero w przywileju szlachectwa, który otrzymał w Piotrkowie 27 lutego 1519 roku Tideman Giese, razem z braćmi i siostrami *galea simplex (...) dependentibus flammeolis sive fasciis*¹⁷². Owe wstążki mogą zwisać tylko wzdłuż brzegów tarczy.

Przez cały wiek XV, aż do roku 1544 włącznie, w zachowanych przywilejach szlachectwa opis labrów jest taki sam, jak w pierwszym znanym i stąd najstarszym dokumencie szlachectwa, wystawionym w roku 1434 dla Mikołaja z Lelowa (*liste autem galeam ad utrumque, locum tegant*)¹⁷³. Z opisu dowiadujemy się, że wstążki czy też strzępy starej tkaniny otaczają z obu stron tylko sam hełm.

Tę zgodność opisu z ikonografią potwierdzają dwa zachowane wizerunki herbów z tego okresu. Zarówno w herbie, który otrzymał w 1457 roku Joachim Beke¹⁷⁴, jak również w herbie Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w 1504 roku¹⁷⁵: labry otaczają tylko same hełmy, a także klejnoty na nich umieszczone. W przypadku Joachima Beke przedstawienie to jest zgodne z zamieszczonym w tekście przywileju opisem: *galeam vero cum quibusdam differentiis (...) in superiori parte decoratam*. Podkreśla się tutaj, że labry znajdują się w wyższej części hełmu, a więc ponad nim, rozłożone wokół skrzydła orła osadzonego na tym hełmie.

Hełm oraz tarczę z obu jej boków aż do podstawy otaczają labry w kształcie liści akantu dopiero w wymienionym już wyżej herbie Godziemba – Doroty Cimerman. Widzimy tutaj labry, które są szeroko malowane na boki i ciasno otaczają całą tarczę, a także hełm, wysuwając się w tym przedstawieniu ikonograficznym jakby na pierwszy plan. Odnosi się wrażenie, że namalowane w ten sposób labry mają skierować uwagę osoby patrzącej na klejnot herbu.

¹⁷⁰ Według M. Pastoureau (*Traite...*, s. 209) i D.L. Galbreatha (*Manuel du blason*, Lausanne 1977, s. 182-184) już w XII wieku hełm stożkowy (nosowy) otrzymuje kawałek materiału przeznaczonego do chronienia metalu przed promieniami słonecznymi i do amortyzowania uderzeń przeciwnika. W wieku XIII ten kawałek materiału zwisa na kark, w formie małego półokrągłego płaszczyka lub labrów (*lambrequins*), które otaczają hełm i tarczę.

¹⁷¹ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 18v (s. 24).

¹⁷² MK, ks. 34, k. 16v.

¹⁷³ SPPP, II, nr 3193.

¹⁷⁴ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300D/82, 55.

¹⁷⁵ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 20 (s. 27).

Z kolei wokół herbu Sulima, u nobilitowanego w 1506 roku Jana Baytela¹⁷⁶, widzimy labry wychodzące z hełmu, w kształcie wstążek (pasów), które jakby łączą dwa wyżej omówione ich graficzne przedstawienia. Otaczają one tarczę z obu jej stron, aż do samej podstawy oraz u góry hełm, koronę i klejnot. Namalowane w ten sposób stanowią dobrze przemyślane i wykonane uzupełnienie (ornament) całej ikonografii tego herbu.

Inny wzór przedstawienia labrów spotykamy w omówionym już wyżej oryginalnym, podwójnym dyplomie nobilitacji, wystawionym w 1515 roku w Pożoniu (Bratysławie) dla Eberharda Ferbera i jego żony Gertrudy. Został on, jak i inne wcześniej prezentowane elementy tego herbu, przeniesiony do oryginalnego dyplomu szlachectwa cesarza Maksymiliana I dla Eberharda Ferbera. W obu przedstawionych wizerunkach labry w zasadzie otaczają wszystkie elementy herbu. Trafną charakterystykę tak przedstawionych labrów spotykamy w opisie herbu z 1547 roku, u nobilitowanego z herbem Gryf, Stanisława Abreka Wiśniewskiego, gdzie wokół hełmu i tarczy *ligamenta* niedbale odrzucone zwisają (*neglegenter reiecta propendent*)¹⁷⁷.

Prawie identyczne przedstawienie graficzne labrów (*crisis*) jak u Ferberów, widzimy na rysunku herbu Doliwa nobilitowanego w roku 1550 Feliksa Głuchowskiego, które określa się w opisie jego herbu jako *rozwiązane z obu stron tarczy*¹⁷⁸.

W roku 1515 w herbie nobilitowanych braci z Trzilwora, Holarka oraz Kartaka i Sernika¹⁷⁹ widzimy tarczę otoczoną do samej jej podstawy, przez labry, które wiążą się wzdłuż jej boków. Są one zakończone owocami o kształcie jabłek różnej wielkości, zawieszonych na końcach liści (z prawej strony jest sześć, z lewej siedem takich owoców).

Labry w całości składające się z owoców, które wychodzą z samej tylko korony położonej na tarczy, widzimy w herbie Szaszor (Orla) nobilitowanego w Lublinie w 1569 roku Jana Czarnockiego¹⁸⁰. Z prawej strony tarczę otacza sześć kiści winogron, przedzielonych liśćmi, które są zakończone u podstawy tarczy owocami: jabłkiem i gruszką; z lewej strony oglądamy osiem kiści winogron i tyle samo owoców, co z prawej strony. Całość stanowi bardzo udaną kompozycję.

Jednak wzorem, który w latach sześćdziesiątych XVI wieku zaczyna przeważać w przedstawieniach labrów

70. Herb Doliwa Feliksa Głuchowskiego, nobilitowanego w Piotrkowie 26 VII 1550 roku

71. Herb Doliwa Feliksa Głuchowskiego, nobilitowanego w 1550 roku

¹⁷⁶ Tamże, k. 95v (s. 176).

¹⁷⁷ Archiwum PAN w Warszawie, sygn. III-232, nr 75, k. 124; MRPS IV/1, nr 7845.

¹⁷⁸ AGAD, Sieradz. gr., ks. 57/III, k. 411.

¹⁷⁹ MK, ks. 30, k. 33.

¹⁸⁰ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 62, k. 978.

w herbach z przywilejów nobilitacji, są labry z liści akantu, ciasno obejmujące tarczę z dwu jej stron i zajmujące również dużą powierzchnię wokół niej, będąc zarazem jej kolorystycznym przedłużeniem. Są one mocno pozwijane i poskręcane dookoła tarczy, aż do jej podstawy, z występującymi często na zewnątrz u góry i na dole wstążkami (własami), które widzimy również w zamieszczonych w dziele Bartosza Paprockiego *Herby rycerstwa polskiego* drzeworytach herbów.

72. Herb Jasińczyk Piotra Hayna, nobilitowanego w Lublinie 20 V 1569 roku

Wyżej opisane przedstawienia labrów z lat sześćdziesiątych XVI wieku, występują między innymi w herbach nobilitowanych: Jakuba Hofnera w 1563 roku¹⁸¹ czy Kacpra Rudigera w 1569 roku¹⁸². Od roku 1569 ich kształt coraz bardziej zaczyna przypominać płaszcz obejmujący tarczę i hełm, jak między innymi w wizerunkach herbów: Piotra Hayna nobilitowanego 20 maja 1569 roku¹⁸³ czy braci Rudiger, nobilitowanych 11 grudnia 1570 roku¹⁸⁴.

Poprzez opis w tekście przywileju nobilitacji, często były podejmowane próby przekazania kształtu labrów czy ich położenia wokół tarczy, hełmu, a także – jak o tym była już mowa – klejnotu.

I tak, u nobilitowanego w Piotrkowie 7 grudnia 1521 roku Macieja Brzeźckiego będą to wstążki wychodzące z obu stron hełmu, na podobieństwo wydłużonych kwitnących kwiatów (*in extremitate galeae utrinque fasciae in similitudinem floris sese extendentes*)¹⁸⁵; u Stanisława Mirzewskiego, nobilitowanego w 1551 roku z herbem Jastrzębiec – labry z hełmu zwisają rozcięte (rozdarłe): *fascia supra galeam demissa scirpea*¹⁸⁶; u Jana Jakuba Caraglio, nobilitowanego w Piotrkowie 29 kwietnia 1552 roku, labry lekko rozciągnięte na dół po obu bokach tarczy bujnie rosną (*ab utroque autem clipei latere, quaedam maiorum pennarum fasces deorsum leviter vergentes luxurient*)¹⁸⁷; u Jana Skoczowskiego, nobilitowanego w Krakowie 12 września 1553 roku – labry są rozrzucone w górę i na dół z obu stron (*velamentis sive induviis, sursum deorsumque utrinque sparsis*)¹⁸⁸.

Z kolei u Wojciecha Rzepkowskiego, nobilitowanego w Piotrkowie 3 czerwca 1555 roku – są to długie pióra czyli liście, zwisające na dół po obu bokach tarczy, pozwijane i rozmaicie splecione, czyli skręcone, osłaniające tarczę (*ab utroque autem campi latere deorsum propendent (...) tanquam maiores sive frondes crispatae et variis plicis sive meandris involutate*)¹⁸⁹.

¹⁸¹ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 368/V/4.

¹⁸² AP Toruń, oryg. perg., sygn. nr 3013a.

¹⁸³ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 23v (s. 31).

¹⁸⁴ Tamże, k. 24v (s. 36).

¹⁸⁵ MK, ks. 37, k. 307v.

¹⁸⁶ Tamże, ks. 79, k. 396.

¹⁸⁷ Tamże, ks. 82, k. 222.

¹⁸⁸ Tamże, ks. 83, k. 363v.

¹⁸⁹ Tamże, ks. 85, k. 368v.

W innych opisach jest też mowa: o wstęgach, które na dół łagodnie rozciągnięte widać się; są sklepione dookoła całego wizerunku; po bokach tarczy poskręcane; łagodnie spływające z góry, czy – jak u nobilitowanego w 1564 roku Jana Hayna¹⁹⁰, po bokach są rozrzucone i jakby podniesione wiatrem do góry.

Do roku 1572 występuje w znanych przywilejach nobilitacji dwadzieścia pięć określeń na oznaczenie labrów. Oprócz wyżej podanych można wymienić takie pojęcia, jak *tectura*, użyte w dokumencie szlachectwa dla Jana Słuszki z Mirowa w 1436 roku¹⁹¹, które występowało w najstarszych armalisach węgierskich. Innym ciekawym określeniem jest *fastigia vulgo almanica*, występujące w dokumencie dla braci Krupek z 1515 roku¹⁹². Tak nazywano w rolach herbowych (*wappenrole*) pelerynkę, pochodzącą od pelerynki z kapturem, używanej przez duchownych (*almatium*).

Inne wyrażenia użyte na określenie labrów w tekstach przywilejów nobilitacji to: *listis et strigis, lusce* (1442 rok), *fascie* (1498), *debita frondium laciniarum et reliqua topiari* (1561), *velamente* (1542), *teniis sive laciniis* (1557), *tegumentum* (1566), *laciniis sive velaminibus* (1567), *tegumine vestitur* (1569), *propagines sive fastigia* (1571), *linteamenta* (1570), *tegumenta et fascie* (1572 rok) itd.

Pierwszy i zarazem najciekawszy wzór przedstawienia graficznego labrów z lat 1574-1731 widzimy na rysunku z herbem Poraj, który otrzymał razem z nobilitacją na zamku w Połocku 14 września 1579 roku Maciej Szczudlik Karczewski¹⁹³. Labry złożone z gałązek i liści otaczają tarczę aż do jej podstawy oraz hełm i klejnot (ponad który wystaje) tylko z lewej strony tego herbu, a z prawej nieznacznie pokrywają brzeg tarczy u samej góry. Są one poza tym odrzucone czy też „rozwiane” daleko od lewego brzegu tarczy. W opisie tego herbu zamieszczonym w przywileju nobilitacji czytamy: *lemnisci hinc inde candidi et rubri coloris scuti ora ambiunt*.

Zestawiając rysunek labrów z ich opisem należy przyjąć, że określenie *hinc inde* wskazuje na labry znajdujące się po jednej stronie tarczy i tylko z tej strony. Mamy więc tutaj do czynienia ze wzmocnieniem przekazywanej w opisie informacji, która wykazuje na położenie labrów tylko z jednej strony tarczy.

73. Herb Dęboróg Jana Hayna, nobilitowanego w Warszawie 5 IV 1564 roku

74. Herb Poraj Macieja Szczudlika-Karczewskiego, nobilitowanego na zamku w Połocku 14 IX 1579 roku

¹⁹⁰ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 129, s. 1639.

¹⁹¹ SPPP, II, nr 3302.

¹⁹² MK, ks. 30, k. 306.

¹⁹³ AGAD, Sieradz. gr., ks. 80, k. 128v; MK, ks. 119, k. 203v.

Z czasów Stefana Batorego znane są jeszcze dwa przywileje nobilitacji, w których występują identyczne opisy herbów jak u Karczewskiego. Otrzymali je: w obozie pod Pskowem 20 listopada 1581 roku Walenty Łapczyński (*lemniscis hinc inde candidis et rubri coloris ora ambientibus*)¹⁹⁴ oraz nobilitowany w Warszawie 20 lutego 1585 roku Tomasz Natalis (*cuius ora lemnisci hinc inde flavi et rubei coloris ambiunt*)¹⁹⁵.

Na takie jak wyżej rozumienie przedstawienia labrów poprzez określenie *hinc inde* w czasach panowania Stefana Batorego, może wskazywać jeszcze inny przywilej nobilitacji, podpisany przez tego króla dla Krzysztofa Ilmanowskiego w obozie pod Pskowem 19 listopada 1581 roku, gdzie czytamy: *lemniscis hinc inde coelestini, rubri et flavi coloris utraque scuti latera ambigentibus*¹⁹⁶.

W tym wypadku określenie *utraque* mówi, że labry są z obu stron tarczy po bokach rozsypane. Przy pomocy tego właśnie określenia przekazuje się w większości przywilejów nobilitacji informację o położeniu labrów z obu stron tarczy.

Jak w takim razie rozumieć tutaj *hinc inde*? Najprawdopodobniej jest to kolejne „wzmocnienie” mówiące o tym, że wymienione trzy kolory występują razem ze sobą zmieszane z jednej strony, żeby nie było wątpliwości jak je ustawić z obu boków tarczy, to znaczy określenie to w tym wypadku zapobiega rozbiciu tych kolorów. Dzięki jego użyciu dowiadujemy się o tym, że z każdej strony tarczy kolory: błękitny, czerwony i żółty występują razem.

Wszystkie te spostrzeżenia potwierdzają kolejne przywileje, wystawione przez króla Zygmunta III. I tak, użycie w przywileju nobilitacji dla Jana Kremera, zwanego Koczan, w roku 1590 określenia *hinc (...) illinc (na tej stronie (...) na tamtej stronie)*¹⁹⁷ wskazuje, że określenie *hinc inde* odnosi się do jednej tylko strony tarczy.

Szczególnie wykorzystując opis zamieszczony w przywileju nobilitacji, którą otrzymał Stanisław Grocholski, zwany Chcykowiczem, w Warszawie 15 kwietnia 1589 roku możemy przyjąć, że chodzi w tym wypadku o opis dotyczący położenia labrów tylko z jednej strony tarczy (*lemniscis sive inde candidis et rubei coloris sparsim propendentibus et utraque scuti ora ambientibus*)¹⁹⁸. Opis wyklucza pomyłkę kopisty i opuszczenie wyrazu *hinc*. Podkreśla się więc wyraźnie, że labry w kolorach białym i czerwonym otaczają tarczę tylko z jednej strony, a z obu stron jej górną krawędź (brzeg).

Z kolei w tekście przywileju nobilitowanego w Warszawie 20 lutego 1609 roku Gabriela Prewancjusza-Władysławskiego czytamy: *dependentibus hinc inde laciniis albi et rubei coloris*¹⁹⁹. Na rysunku widzimy labry, które otaczają tarczę aż do podstawy, z jej obu stron. Czy jest to w tym okresie nowe rozumienie określenia *hinc inde*, czy też – co jest bardziej prawdopodobne, skorzystano przy

¹⁹⁴ MK, ks. 123, k. 939.

¹⁹⁵ Tamże, ks. 133, k. 119.

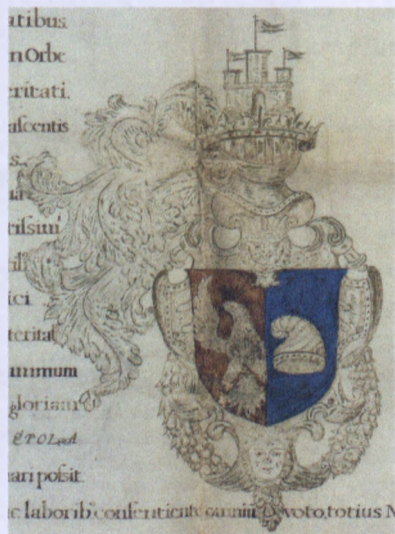
¹⁹⁶ Tamże, ks. 123, k. 936v.

¹⁹⁷ Tamże, ks. 133, k. 464v.

¹⁹⁸ Tamże, ks. 135, k. 493v.

¹⁹⁹ Arch. UJ, oryg. perg., sygn. 607.

opisie ze starszego formularza przepisując określenie, które w roku 1609 zinterpretowano z *obu stron*, ponieważ dawny wzór przedstawienia labrów z jednej strony tarczy wyszedł już z użycia, gdy chodzi o przedstawienie ikonograficzne herbu w dokumentach z tego okresu?

76. Herb Jana Tiepolo z 1647 roku

Przeczy temu jednak inny przywilej, wystawiony w Warszawie 20 maja 1647 roku, w którym król Władysław IV nadaje weneccjaninowi Janowi Tiepolo tytuł barona²⁰⁰. Na środku tego dokumentu został namalowany herb, a wzór labrów tam przedstawionych jest identyczny z ich wyobrażeniem graficznym w herbie Macieja Szczudlika Karczewskiego.

Również w latach 1574-1731 poprzez opis w tekście przywileju nobilitacji starano się przekazać jak najwięcej informacji na temat kształtu labrów czy ich położenia wokół tarczy i hełmu.

U nobilitowanego w Toruniu 7 listopada 1576 roku Jana Sprengela á Röber wstęgi z obu stron hełmu będą zwisały rozrzucone (*e cono vero galeae utrisque lemniscasive teniae spargantur et dependeant*)²⁰¹; u nobilitowanych w Warszawie 14 lutego 1578 roku Jana i Samuela Kirsteinów labry zmieszane ze sobą, łagodnie spływające, otaczają tarczę i hełm dookoła, z obu ich boków (*quod ex utrinque parte phaleris laciniis (...) mixtim molliterque defluentibus et circumfusus ornata est*)²⁰²; u nobilitowanego 10 sierpnia 1643 roku Jana Domagalicza labry bezładnie spływają (*passim defluentibus*)²⁰³; u nobilitowanego w Krakowie 16 marca 1676 roku Stefana Nestorowicza-Krasowskiego labry zmieszane ze sobą miękko otaczają z obu stron tarczę i hełm, wzdłuż boków spływają, układając się w obfite fałdy (*phalerisque et laciniis utrinque, caeruleis mixtim et aureis molli girorum sinuamine defluentibus*)²⁰⁴. W dokumencie nobilitacji wystawionym w języku polskim 25 lutego 1673 roku dla Ihnata Szulhy Dumińskiego labry zostały opisane następująco: *od szyszaka tarcz zdo- bięcego, labry różnymi farbami illuminowane ku dołowi się spuszcza- ją*²⁰⁵.

77. Herb Jana i Samuela Kirsteinów, nobilitowanych w Warszawie 14 II 1578 roku

²⁰⁰ Archivio di Stato w Wenecji: Arch. Tiepolo, II consegna, b. 8 reg.19; G.C. Bascapé, M. Del Piazzo, *Insegne e simboli*, Roma 1983, s. 673 (Zdjęcie oryginalnego przywileju Władysława IV dla Jana Tiepolo z 20 maja 1647 roku).

²⁰¹ AP Gdańsk, sygn. rkps II/255, nr 313, s. 492; Tamże, sygn. rkps 492/517, s. 59.

²⁰² MK, ks. 123, k. 779v.

²⁰³ Tamże, ks. 189, k. 9.

²⁰⁴ Fund. XX Czart., sygn., rkps 964, s. 263.

²⁰⁵ MIK, ks. 209, k. 635.

W innych opisach jest też mowa o wstęgach, które są pozwijane wokół tarczy, częściowo rozsypane, obejmujące całą tarczę z obu stron. Inne zaś wokół tarczy i hełmu unoszą się, czy też zasłaniają tarczę z obu jej boków.

W latach 1574-1731 występuje w znanych przywilejach nobilitacji dalszych dwanaście nowych określeń na oznaczenie labrów, które nie występowały przed rokiem 1572. Oprócz wyżej wymienionych są to następujące określenia: *fasciis sive ramis, sive lemniscis* (Coio – 1577 rok), *lemnisci sive teniae* (Tretko – 1580), *fasciae sive teniae* (Czyżyński – 1580), *laqueis sive teniis* (Ziten – 1581), *taeniae* (Waxman – 1589), *lacinis seu lemniscis* (Elert Lampert z Demuth – 1653), *fascis seu lemniscis* (Hekier – 1660), *tegumenta et phaleras* (Berens – 1669 rok).

W latach 1764-1794 w znanych przywilejach nobilitacji labry występują w dziewięćdziesięciu siedmiu wizerunkach herbów. Składają się w tym okresie z liści akantu, które występują zwykle w kształcie płaszcza wokół hełmu i tarczy. Różnią się głównie techniką wykonania: są mniej lub bardziej obfite, ciaśniej przylegają do boków tarczy lub zajmują większą przestrzeń dookoła niej, jakby zamykając i przykrywając tarczę znajdującą się w ich środku.

Różnią się też długością. Nie wszystkie dochodzą do samej podstawy tarczy. Dzieje się też tak, że labry obejmują boki tarczy do połowy jej wysokości, jak na przykład w herbie Andrzeja Marcina Niewierawskiego, nobilitowanego 2 marca 1765 roku²⁰⁶, czy też dochodzą do jednej trzeciej jej wysokości, między innymi w herbie Karola Gotlieba Krügel, nobilitowanego 18 marca 1791²⁰⁷ roku gdzie są one dodatkowo przymocowane do tarczy pierścieniami.

Labry występują w tym okresie również z innymi ornamentami zewnętrznymi, na przykład z trzymaczami, i wtedy przykrywają tylko brzeg tarczy od góry, opierając się na nim. Takie połączenie labrów z trzymaczami widzimy między innymi w herbie, który otrzymał razem z nobilitacją w Warszawie 11 października 1791 roku Jakub Burkard²⁰⁸.

Widzimy je także występujące wspólnie z ozdobami, takimi jak: gałązki z listkami, które wychodzą zza labrów i jeszcze raz otaczają tarczę z obu stron (po dwadzieścia listków z każdej strony), jak w herbie Sulima u Antoniego i Apolinarego Sułkowskich, nobilitowanych w Warszawie 10 stycznia 1778 roku²⁰⁹. Pod tarczą w tym herbie wisi łańcuch z liści dębowych, które są przewiązane wstęgą na kształt krzyża św. Andrzeja i zaczepione pierścieniami o najniższej położone liście akantu.

Spotyka się także, jak u nobilitowanego w Warszawie 14 kwietnia 1768 roku Daniela Belgrama, labry w kształcie ornamentu roślinnego²¹⁰. Cały herb otoczony jest dodat-

78. Herb Sulima Antoniego i Apolinarego Sułkowskich, nobilitowanych w Warszawie 10 I 1778 roku

²⁰⁶ Zakład NPH UJ, oryg. perg. bez sygnatury.

²⁰⁷ MN w Krakowie, oryg. perg., sygn. MNK 549b.

²⁰⁸ Tamże, oryg. perg., sygn. MNK 549a.

²⁰⁹ Kancl., ks. 45/46, k. 86.

²¹⁰ Tamże, ks. 41, s. 19.

kowo wieńcem z podwójnych liści z czterema różami. Od góry do połowy tarczy – liście są położone końcami do góry, od połowy – końcami na dół.

Pierwszą z nielicznych prób opisu labrów w języku polskim w tekstach przywilejów widzimy już w dyplomie szlachectwa dla Wojciecha Jakubowskiego, nobilitowanego 24 grudnia 1764 roku: od dwóch pobocznych szyszaków w ozdoby swoje przybranych, wiszą wstęgi²¹¹. W kolejnym przywileju, wystawionym Dominikowi Jackowi Wilczkowi 13 września 1769 roku, widzimy próbę pokazania poprzez opis położenia labrów wokół tarczy: od hełmu spod spodu wstęgi białe, pąsowe brzegiem po obydwu tarczy stronach rozpuszczone i kształtnie spływające²¹². Trzeci i ostatni zarazem opis labrów w języku polskim został zamieszczony w przywileju nobilitowanego 13 kwietnia 1791 roku Karola Mikucia: wokoło tarczy samej ozdoby z boku prawego zewnętrznego czarne, wewnątrz złote²¹³.

TRZYMACZE

Trzymacze, supporty czyli figury umieszczone z każdej strony tarczy lub za nią, które miały ją podtrzymywać, wśród znanych przywilejów nobilitacji z XVI wieku występują tylko jeden raz i to w opisie herbu w tekście dyplomu szlachectwa. Otrzymał je razem z herbem nowym (imago nova)

79. Herb Chwalne Stefana Mikanusa, nobilitowanego w Wilnie 12 VIII 1556 roku

80. Herb (Zadora) Iwana Arnalta Karyszewskiego, nobilitowanego w Warszawie 24 III 1597 roku

o nazwie Chwalne nobilitowany w Wilnie 12 sierpnia 1556 roku Stefan Micanus, doktor filozofii i medycyny²¹⁴. Są to dwie muzy, które stoją po obu stronach tarczy; w jednej ręce trzymają chorągiewkę z wyobrażeniem godła; w drugiej koronę, położoną nad tarczą czyli wieniec laurowy. Taki wieniec otacza też herb Zadora, który razem z nobilitacją otrzymał w Warszawie 24 marca 1597 roku Iwan Arnalt Karyszewski, żołnierz obrony potocznej²¹⁵.

W wieku siedemnastym tarcza herbowa coraz częściej bywa podtrzymywana przez anioły (putta), zwierzęta, ptaki²¹⁶. Na przykład w herbie Prus i Sas, jaki otrzymał nobilitowany w 1676 roku Łukasz Husarzewski, widzimy osadzoną w kartuszu tarczę owalną otoczoną labrami i dwa aniołki zwrócone plecami do prawego i do lewego boku tarczy²¹⁷. Aniołek z prawej stro-

²¹¹ Tamże, ks. 45/46, k. 35.

²¹² Tamże, ks. 42, s. 114.

²¹³ ML, ks. 220, s. 394.

²¹⁴ MK ks. 87, k. 453,

²¹⁵ CHAPU w Kijowie, f. 37, Kamień. ziem., ks. 25, ks. 79 (78v).

²¹⁶ *Słownik terminologiczny sztuk pięknych...*, s. 208.

²¹⁷ Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 1768; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 21, Kielce 1995.

ny spogląda w lewo, z lewej – w prawo (widać tył jego głowy). Każdy z nich trzyma tulipana o zielonej łodydze i złotym kielichu; obaj mają na biodrach zielone przepaski. Dodatkowym ornamentem zewnętrznym jest zielony wieniec laurowy, który otacza cały herb.

Trzymacze w latach 1764-1794 występują dwadzieścia jeden razy, jako jedyna grupa ornamentów zewnętrznych także wspólnie z labrami, panopliami i ozdobami. Można w ich przedstawieniach wyróżnić trzy wzory, które się powtarzają przez cały okres panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Już w pierwszych przywilejach nobilitacji tego króla nadanych braciom Jakubowskim w roku 1764 w tekście przywilejów czytamy: *tarczę trzyma z jednej strony lew, a z drugiej orzeł biały od nas przydane*²¹⁸. Opis ten upoważnia do stwierdzenia, że król rozszerzył te herby trzymaczami. Trzymacze występujące w herbach nobilitowanych byłyby więc dodatkowym rozszerzeniem herbu przez króla, a nie wynikiem dowolnej działalności malującego herb. Dodatkowo potwierdza ten wniosek niewielka liczba herbów z przywilejów nobilitacji z przedstawionymi trzymaczami.

Wzór trzymaczy (lew i orzeł) w przywilejach braci Jakubowskich pokazany po raz pierwszy, pojawia się jeszcze w jednym znanym przywileju, wystawionym w 1791 roku, dla wyżej już wymienianego Jakuba Burkarda.

Drugim, najczęściej występującym wzorem jest sam biały orzeł ze złotym dziobem i złotymi szponami, stojący z prawej strony tarczy, z głową odwróconą do tyłu, z lewym skrzydłem schowanym za tarczę, z prawym uniesionym do odlotu, stojący obiema nogami na dziale. Tak przedstawionego orła widzimy między innymi w herbie Zaremba, nobilitowanego w Warszawie 6 marca 1791 roku Michała Rągi²¹⁹. Trzeba podkreślić, że opis wyżej przytoczony jest zgodny z innymi wizerunkami graficznymi orła, który zawsze jest przedstawiany w ten sposób, z jednym tylko wyjątkiem, kiedy mamy do czynienia z orłem trzymającym tarczę z tyłu (tarczownikiem)²²⁰. Nie ulega wątpliwości, że występowanie orła białego w charakterze trzymacza jest również wynikiem działalności króla w celu rozszerzenia tych herbów.

Trzecim wzorem trzymacza występującym w przywilejach nobilitacji jest mąż zbrojny w hełmie na głowie, ozdobionym pióropuszem z piór strusia, lewą ręką ma schowaną za tarczę (trzyma tarczę), w prawej ręce trzyma włócznię, grotem do góry, lewą nogę ma w wykroku do przodu, prawa zostaje z tyłu. Naj-

81. Herb Prus i Sas Łukasza Husarzewskiego, nobilitowanego w Krakowie 15 IV 1676 roku

²¹⁸ Kancl., ks. 45/46, f. 37.

²¹⁹ AGAD, oryg. perg., sygn. 1476.

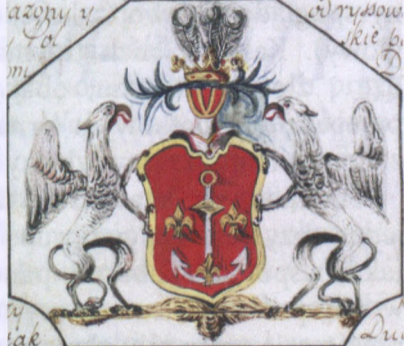
²²⁰ U nobilitowanego w Warszawie 20 kwietnia 1791 roku z herbem Strzała Skrzydlata, Jana Szczer-nicha (Kancl., ks. 100, s. 119).

82. Herb Zaremba Michała Rągi, nobilitowanego w Warszawie 6 III 1791 roku

83. Herb Strzała Skrzydlata Jana Szczerucha, nobilitowanego w 1791 roku

84. Herb Kotwica Antoniego Duniewicza, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku

85. Herb Strzała Skrzydlata Jana Szczerucha, nobilitowanego w Warszawie 20 IV 1791 roku

86. Herb Janina Macieja i Stanisława Szymanieckich, nobilitowanych w Warszawie 12 XII 1781 roku

87. Herb Jedlina Wilhelma Krystiana Jacobsona, nobilitowanego w Warszawie 6 I 1792 roku

88. Herb Franciszka Majerhoffera, nobilitowanego w Warszawie 3 VI 1791 roku

89. Herb Jakuba Burkarda, nobilitowanego w Warszawie 11 X 1791 roku

częściej stoi z prawej strony, rzadziej z lewej. Tak przedstawionego męża zbrojnego widzimy między innymi w herbie Janina, który otrzymali razem z nobilitacją bracia Maciej i Stanisław Szymanieccy w Warszawie 12 grudnia 1781 roku²²¹, oraz Wilhelm Krystian Jacobson w Warszawie 6 stycznia 1792 roku²²². Należy jeszcze wspomnieć, że występowanie dwóch białych gryfów trzymających tarczę, które otrzymali w 1791 roku Jan Klug²²³ i Antoni Duniewicz²²⁴, sprawia wrażenie, że są stałym elementem tego herbu o nazwie Kotwica.

PANOPLIA

Trzecią grupą ornamentów zewnętrznych występujących w latach 1764-1794 są panoplia, nazywane *armaturami*²²⁵ lub *znakami wojennymi* (*insignes militares*)²²⁶. Występują one też wspólnie z trzymaczami i ozdobami. Bogactwo rozmieszczonych wokół tarczy owych „znaków wojennych” jest tak duże, że najlepiej ich liczbę i położenie przybliży opis sporządzony na podstawie wizerunku herbu zamieszczonego w przywileju nobilitacji, który otrzymał w Warszawie 24 grudnia 1791 roku Karol Lichocki²²⁷. Za tarczą z prawej strony widzimy rękojęć pałusza, wystającą z kwiatonu korony położonej na tarczy. Pod tą rękojęcią dwie białe chorągwie, zza których wystaje rękojęć drugiego pałusza, a pod nimi położona ostrzem na dół halabarda i wycior do działa. Podstawę tarczy otaczają dwa działa, skierowane ukośnie ku brzegom tarczy wylotami do góry, a do korpusu dział jest przyczepiony łańcuch o pięćdziesięciu ogniwach, zaś pod działami znajduje się dziewięć kul armatnich rozmieszczonych w trzech różnych miejscach. Z prawej strony tarczy, poniżej podstawy, pod lufą działa znajduje się bęben, czyli tamburin oraz okrągła tarcza. Podobnie z lewej strony: tarcza okrągła, dwa bębny a nad

90. Herb Bronisz Karola Lichockiego, nobilitowanego w Warszawie 24 XII 1791 roku

²²¹ Kancl., ks. 42a, s. 355.

²²² Narodowa Biblioteka Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie im. W. Stefanyka. Dokumenty pergaminowe, F. 5, op. 3, t. 1, oryg. perg., sygn. 124; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 36, Kielce 2009 (w druku).

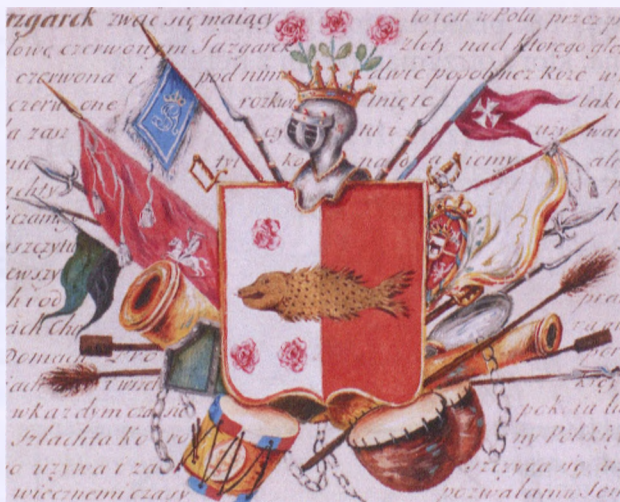
²²³ Kancl., ks. 100, s. 123.

²²⁴ Oryg. perg. w AGAD, nr 1489.

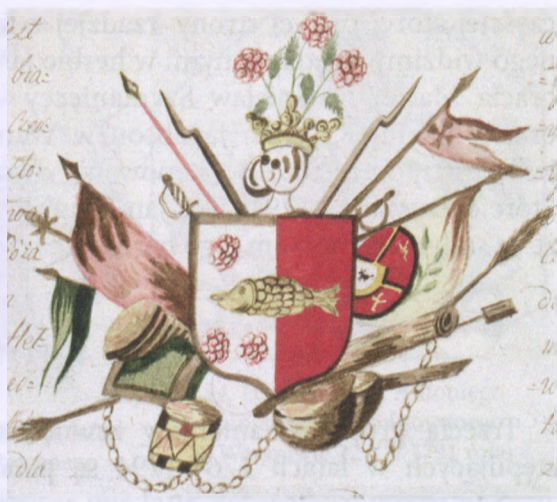
²²⁵ Określenie to zostało użyte w przywileju nobilitacji, którą otrzymał w Warszawie 10 lipca 1765 roku Walenty Urbankowski (Kancl., ks. 45/46, k. 96).

²²⁶ Określenie to zostało użyte w przywileju nobilitacji, którą otrzymał w Warszawie 30 maja 1768 roku Jerzy Furnier (Kancl., ks. 42, s. 25).

²²⁷ Bibl. Ossol., oryg. perg., sygn. 171.

91. Herb Jazgarek Fryderyka Kaulbersa, nobilitowanego w Warszawie 17 II 1791 roku

92. Herb Jazgarek Fryderyka Kaulbersa, nobilitowanego w 1791 roku

nimi wystające z lewego boku tarczy: wycior, halabarda ostrzem na dół, chorągiew, a nad nią dwa proporczyki.

Rozmieszczenie *armatur* wokół tarczy w tych herbach, w których występują, jest podobne, zmienna jest tylko liczba przedmiotów. Do podstawowych, występujących w każdym prawie zestawieniu, należą chorągwie (proporce) i działa. Chorągwie zajmują największą przestrzeń z obu stron tarczy i są przedłużeniem kolorystycznym herbu, być może zastępującym w tym wypadku labry. Działa najczęściej służą za podstawę dla tarczy, która jest na nich postawiona (oparta).

OZDOBY

93. Herb Łódzia Jana Michalskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 I 1769 roku

Ostatnią grupę ornamentów zewnętrznych stanowią ozdoby. I w tym wypadku malujący herby w dokumentach nobilitacji zazwyczaj przedstawiali: kartusz, gałązki palmowe, oliwne, laurowe, wieńce, łańcuchy czy różnego rodzaju „zestawy” złożone z liści, kwiatów i owoców. Ilustracją pokazującą występowanie ozdób w herbie nobilitowanego może być ich przedstawienie graficzne zamieszczone w dokumencie szlachectwa wystawionym w Warszawie 20 stycznia 1769 roku dla Jana Michalskiego²²⁸. Widzimy tutaj dwie gałązki palmowe, które otaczają kartusz z obu stron i są pod jego podstawą skrzyżowane łodygami. Cały herb otacza wychodzący z obu stron korony wieniec złożony z czerwonych róż i liści. U nobilitowanego 6 kwietnia 1769 roku Fran-

²²⁸ AP Kraków, Krak. ziem. nowe, ks. 79, s. 120.

ciszka Baranowskiego, tarczę od podstawy otacza łańcuch złożony z piętnastu róż²²⁹, a w herbie nobilitowanego w 1771 roku Marcellego Bacciarellego widzimy z obu stron tarczy zawieszane na ślimacznicach kartusza gałązki złożone z liści i owoców (gałąź jabłoni) przewiązane wstążkami²³⁰. Liczba kombinacji i połączeń różnych ozdób jest ze wszystkich ornamentów zewnętrznych największa i możemy uznać, że ich rozmieszczenie graficzne zależało od inwencji wykonującego dane wyobrażenie ikonograficzne herbu.

94. Herb Marcellego Bacciarellego, nobilitowanego w Warszawie 29 X 1771 roku

DEWIZY

W znanych przywilejach nobilitacji dewiza występuje tylko pięciokrotnie. Po raz pierwszy u nobilitowanego w obozie pod Mussą 1 września 1557 roku Cypriana Bazylika²³¹. Nad herbem na białym pasku w półkole zgęstym umieszczono wypisaną czarnymi majuskulnymi literami sentencję grecką: *Samos wydaje ptasie mleko*²³². Co oznaczać miało zarówno urodzajność i bogactwo tej wyspy, jak też szczęście mieszkańców pod rządami Heraklidów. Po raz drugi występuje w herbie nazwanym Herkules, który otrzymał w Warszawie 24 kwietnia 1572 roku Stanisław Zawadzki, zwany Dzięciołem (Picus)²³³. Jest ona umieszczona na pasku (wstędze) przechodzącym przez plecy i pierś umieszczonego w klejnocie Herkulesa. Napis oznacza: *zaszczyt dla cnoty (virtutis honos)*.

Po raz trzeci otrzymali ją (razem z zatwierdzeniem nobilitacji cesarskiej z 5 lutego 1592 roku²³⁴) Jan i Sebastian Nankowscy w Krakowie 25 lutego 1592 roku²³⁵. Dewizę: *Pro Rege et grege Christiano (w obronie króla i zgromadzenia chrześcijan)* umieszczono pod tarczą, wokół jej podstawy.

95. Herb Herkules Stanisława Zawadzkiego, zwanego Dzięciołem, nobilitowanego w Warszawie 24 IV 1572 roku

²²⁹ Kancl., ks. 41, s. 141.

²³⁰ MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 734; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 12, Kielce 1993.

²³¹ MK, ks. 166, k. 479.

²³² M. Malinowski, *Jakób Heraklides i Olbracht Łaski. Ustęp z dziejów polskich XVI wieku*, „Teka Wileńska” nr 3, Wilno 1858, s. 148.

²³³ MK, ks. 109, k. 850.

²³⁴ *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 3, 1972, s. 283.

²³⁵ MK, ks. 137, k. 36.

96. Herb Marka Reverdila, nobilitowanego
w Warszawie 7 IX 1769 roku

Czwarty herb, w którym występują dwie dewizy w języku łacińskim, otrzymał w Warszawie 7 września 1769 roku Marek Reverdila, bibliotekarz królewski²³⁶. Pierwsza z nich: *Frugifera cultoribus virtus* (owocna przyjaciółom cnota lub owocne przyjaciółom męstwo), napisana purpurowymi majuskulnymi literami, otacza od góry cały herb; z prawej strony białego orła, będącego klejnotem tego herbu jest *Frugifera cul*, a z lewej *toribus virtus* od strony patrzącego na herb. Natomiast druga dewiza: *Ad altiora semper* (Zawsze ku zmianom) napisana majuskulnymi literami w kolorze złotym, znajduje się pod tarczą na purpurowej wstędze, na której wspierają się dwa lwy trzymające z obu stron tarczę. Herb Marka Reverdila może też posłużyć jako przykład herbu nazwanego umownie kompletnym, ponieważ z omawianych w pracy elementów herbów nobilitowanych, zabrakło w nim tylko panopliów, pewnie dlatego, że malujący ten herb nie znalazł miejsca na ich przedstawienie.

97. Herb Puchacz Augusta
Wilhelma Arndta, nobilitowanego
w Warszawie 23 XII 1791 roku

Piąty herb o nazwie Puchacz, w którym występuje dewiza, otrzymał w Warszawie 23 grudnia 1791 roku August Wilhelm Arndt²³⁷. Jest to dewiza w języku łacińskim: *Rectitudine sto*. Została umieszczona na złotej wstędze między tarczą a labrami: z prawej strony *Rectitu*, a z lewej *Dine. Sto* (za słusnością stoję).

²³⁶ Oryginał pergaminowy w prywatnych zbiorach pana Jeana-René Bory w Coppet (Szwajcaria).

²³⁷ ML, ks. 220, s. 455.

W IMIĘ PANSKIE AMEN.

Na wieczną rzecz pamięć

BY STANISŁAW AUGUST

z BOŻEY Łaski KROL Polski,

Wielki Xiążę Litewski, Ruski,

Pruski, Mazowiecki, Zmuydzki,

Kiiowski, Wołyński, Podolski, Podlaski,

Inflantski, Smoleński, Siewierski y Czer-

niechowski.

Wiaдомо czyniemy wszystkim
teraźnieyszego y przyszłego wieku
Ludziom, ninieyszy List Przywiley Nasz
Dyplomatyczny widzącym, czytającym,
lub o nim słyżącym. Zwyczajną Rządzą-
cych Narodami Monarchow maxymą iest, sła-
wić Panowanie swoje, nie tylko Sprawie-

Rozdział V

BARWA W HERBACH NOBILITOWANYCH

Rozpoczynając rozważania na temat barwy w herbach nobilitowanych w Polsce należy wyjaśnić, jak rozumieć pojęcia kolor i barwa. Kolor – fizyczna, strukturalna właściwość przedmiotu. Barwa – fala świetlna odbierana przez receptor wzroku i indywidualnie transponowana w mózgu¹.

W średniowiecznym malarstwie książkowym farba jest tożsama z barwą użytą. Jej jakość identyfikuje się zarazem z jakością zjawiska barwnego, z jakością napięcia tonu, który nie ulega zróżnicowaniu, gradacji walorowej czy modulacji ani w sensie rozcieńczenia, ani fakturowania, ani zmiany swego gatunku w obrębie wyznaczonej strefy barwnej. Następuje identyfikacja substancji barwnej i koloru, niezależnie od tego, czy w danej substancji faktycznej został użyty jeden tylko pigment czy ich kombinacja². Dla tego typu malarstwa Maria Rzepińska wprowadza pojęcie zdobnictwa barwą, zaznaczając jednocześnie, że dobór barwników, ich gatunek ma znaczenie zasadnicze i w dużym stopniu determinuje gamę kolorystyczną i odebrane wrażenie.

Należy zaznaczyć, że w świetle wyżej przytoczonych definicji pojęcie barwy będzie używane przy opisywaniu wizerunków herbów zachowanych w dokumentach nobilitacji. Natomiast pojęcie koloru zostanie wprowadzone wszędzie tam, gdzie takich przedstawień ikonograficznych brak, a herb jest znany tylko z opisu zamieszczonego w przywileju nobilitacji. Można to ująć jednym zdaniem: barwę widzimy, o kolorze czytamy w dokumencie.

W znanych przywilejach szlachectwa do roku 1572 najczęściej występującą barwą (kolorem) jest czerwień, określana zazwyczaj jako *color rubeus*. W przywilejach nobilitacji w tym okresie występuje ona na oznaczenie pola całej tarczy (bez podanego koloru godła) dwadzieścia pięć razy. Trzykrotnie w opisie herbu Jelita; dwukrotnie w herbach Trąby, Ogończyk, Półkozic; jeden raz czerwo-

3. Herb Półkozic (XVI w.)

¹ Za pomoc w wyjaśnieniu hasła dziękuję Jarosławowi Zwierzyńskiemu. Na ten temat zobacz też herb „barwa” w: *Słownik terminologiczny sztuk pięknych...*, s. 43-44.

² M. Rzepińska, *Historia koloru w dziejach malarstwa europejskiego*, Kraków 1983, s. 143-144.

4. Herb Gozdawa (XVI w.)

ny kolor na oznaczenie tarczy wymieniony jest w herbach Wołha, Łekna, Godziemba, Habdank, Junosza, Pogonia, Gozdawa, Dołęga, Odrowąż, Colbasz-Rogała, Topór, Rola. Są to więc herby używane w Polsce od kilku pokoleń i stąd opisujący je uznali, że wymienianie koloru godła jest zbędne. Ale kolor godła nie został wymieniony również przy opisie herbów nowo utworzonych, takich jak: Herkules, Machne czy Kromer. W tym ostatnim przypadku zaznaczono tylko, że chodzi o naturalny kolor orła (*naturali coloris*) umieszczonego w tarczy³.

Po raz pierwszy w tej grupie przywilejów czerwony kolor został opisany w herbie Wołha, który razem z nobilitacją otrzymał Jan Słuszka z Mirowa w roku 1436 (*clipeum sive scutum rubeum*)⁴. Z kolei w przywileju nobilitowanego z herbem Pogonia w 1515 roku Władysława Radańskiego czytamy: *in campo rubenti*⁵.

W tym dokumencie opis wskazujący na kolor pola tarczy jest umieszczony na końcu. Poprzedni, Jana Słuszki, rozpoczynał się od podania koloru pola tarczy. Są to dwa najczęściej występujące wzory: albo opis rozpoczyna się od podania koloru pola tarczy, albo występuje on na końcu, czyli po opisie godła. Tak przedstawiony opis herbu spotykamy i w innych przywilejach tej samej grupy z czerwonym polem tarczy.

Celowo zostały przytoczone przykłady z lat 1511-1515, aby pokazać, że opisy te może nie zostały zamieszczone przypadkowo. Chodzi o to, że tam, gdzie nie ma w opisach mowy o ornamentach zewnętrznych herbu, mógł on zostać namalowany bezpośrednio na polu rozumianym nie tylko jako tarcza⁶, ale także jako przestrzeń (*spatium*). Znany jest oryginalny przywilej nobilitacji z roku 1511, gdzie godło zostało namalowane nie na tarczy, ale na polu rozumianym jako przestrzeń, to znaczy na błękitnym prostokącie zamieszczonym w środku tego przywileju. Dokument ten otrzymał w Piotrkowie 31 stycznia 1511 roku Andrzej Ligęza z Byszewic i był on już wcześniej omawiany⁷. W opisie herbu Korab w tym przywileju szlachectwa czytamy: *Corbasum alias Corab in campo flaveo et scuto rubeo* (żagiel czyli Korab w polu błękitnym i tarczy czerwonej).

Sylwiusz Mikucki w tak przedstawionym opisie herbu widział bordiurę, czyli

³ Otrzymał ten herb Marcin Kromer, nobilitowany w Piotrkowie 14 marca 1552 roku (MK, ks. 82, k. 30).

⁴ SPPP, nr 3302.

⁵ MK, ks. 29, k. 10.

⁶ Z przywileju nobilitacji wystawionego dla Doroty Cimerman w roku 1504 dowiadujemy się, że trzy zielone sosny z pięcioma żółtymi korzeniami są umieszczone *in campo flaveo*. Na rysunku zamieszczonym w dokumencie tego szlachectwa widzimy je namalowane w tarczy, która jest otoczona ornamentami zewnętrznymi (Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 18v (s. 24).

⁷ Bibl. Ossol. we Wrocławiu, oryg. perg. nr 874.

obramowanie zewnętrznej strony tarczy⁸. Jednak ten sam autor pisze dalej, że w dokumentach wystawionych w kancelariach cesarskiej czy królewskiej herb nie spoczywał zazwyczaj bezpośrednio na pergaminie, lecz w polu innej barwy, niż tło tarczy.

Analiza przywilejów nobilitacji w tym okresie prowadzi do wniosku, że opisy herbów, takie jak w przypadku herbu Korab Andrzeja Ligęzy z Byszewic, dotyczą tła tarczy, a nie bordiury czy skraju. Ta ostatnia, którą można też nazwać „lamówką” lub „otokiem”, jest tylko elementem dekoracyjnym, wynikiem dowolnej działalności malującego herb. Występuje on również w herbach nobilitowanych, jak chociażby w herbie Sulima nobilitowanego w roku 1506 Jana Baytela, gdzie widzimy złotą „lamówkę” (skraj) dookoła górnego białego pola podzielonej w pas tarczy⁹.

Pierwszy znany przywilej nobilitacji, w którym herb o nazwie Pogonia jest położony na błękitnym tle tarczy, został wystawiony w Trokach 20 listopada 1481 roku dla braci Ryszarda, Oliwiera, Mariota Papini de Gambusio (*atque superior et inferior pars scuti colore flaveo est disposita*)¹⁰. Z tego opisu dowiadujemy się, że wyższa i niższa część tarczy jest położona na kolorze błękitnym. Podobnie u nobilitowanego w 1559 roku Jana Wahla, gdzie czytamy: *in campoceruleo scutum rubeum, in quo securis fabri lignarii argentea Topór vulgari sermone appellata (na polu błękitnym tarcza czerwona, na której srebrna siekiera ciesielska pospolicie nazywana Topór)*¹¹. Również w oryginalnym przywileju nobilitacji wystawionym w roku 1569 dla Kacpra Rudigera czytamy: *in campo caeruleo clipeum rubei*¹². Na zamieszczonym wizerunku herbu widzimy owo błękitne pole, które wypełnia całą ramkę otaczającą ten herb. I w tym wypadku tłem herbu jest barwa błękitna.

Konsekwentnie jest też przedstawione w latach 1504-1512 żółte tło, na którym jest położona błękitna tarcza z umieszczonym na niej czerwonym ciołkiem. Znanych jest sześć przywilejów nobilitacji z tym herbem, w których został on opisany w taki sposób, jak u Szymona Kulawego z Byczyny, nobilitowanego w Krakowie 15 listopada 1504 roku: *vitulum cornutum rubeum in scuti flaveo et campo aureo seu glauco (cielę rogate czerwone w tarczy błękitnej i polu złotym czyli żółtym)*¹³. Jeszcze raz należy zaznaczyć, że w znanych przywilejach nobilitacji, gdy

5. Herb Pogonia Polska Ryszarda, Oliwiera i Mariota Papini de Gambusio, nobilitowanych w Trokach 20 XI 1481 roku

⁸ S. Mikucki, *Barwa w heraldyce...*, s. 248.

⁹ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 95v (s. 176).

¹⁰ MK, ks.14, k. 45.

¹¹ Tamże, ks. 93, s. 258v.

¹² AP Toruń, oryg. perg., sygn. 3013a.

¹³ MK, ks.19, k. 184.

6. Herb Ciołek Szymona Kulawego z Byczyny, nobilitowanego w Krakowie 15 XI 1504 roku

opis herbu jest taki sam jak u Szymona Kulawego z Byczyny, pod pojęciem *campo* należy rozumieć tło, na którym jest położona tarcza lub też cały herb z ornamentami zewnętrznymi i klejnotem, jak u Kacpra Rudigera.

Występowanie w ikonografii herbu tła, na którym był on malowany, znajduje odbicie w opisach herbów w tekstach przywilejów nobilitacji. Określenie *in scuto seu campo flaveo* z dokumentu Jerzego z Bab nobilitowanego z herbem Godziemba w roku 1487¹⁴ czy *insigne campum seu clipeum* z przywileju szlachectwa Jana Baytela z roku 1506¹⁵, oznacza z kolei jedność pola tarczy i samej tarczy. Jednocześnie taki opis może wskazywać na brak tła herbu w ogóle, jak to widzimy w herbie Jana Baytela, gdzie herb jest wkomponowany w tekst przywileju i otoczony łacińskimi wyrazami. Może ważniejsza była informacja, że godło określonego herbu jest położone w polu

tarczy, a nie jak w przywileju nobilitacji Andrzeja Ligęzy z Byszewic w tle tarczy, czyli *campo flaveo*.

Trudno odpowiedzieć na pytanie, czy to malujący herb, czy też piszący tekst w tym dokumencie doprowadził do różnicy w opisie i ikonografii. Niewątpliwie w stosunku do innych tego typu przywilejów widzimy, że została zmieniona kolejność wyrazów w zdaniu. Tekst powinien brzmieć: *Corab in scuto rubeo et campo flaveo*, czyli: Korab na tarczy czerwonej i polu błękitnym. Występujący w oryginalnym przywileju szyk wyrazów wyraźnie wskazuje, że Korab znajduje się w polu błękitnym. Z kolei mogło to prowadzić do dezinformacji malarza, który trzymając się wiernie tego opisu powinien namalować czerwony skraj wokół błękitnego pola.

Drugim kolorem (barwą) występującym w przywilejach nobilitacji do roku 1572 na oznaczenie pola całej tarczy (bez wymienionego w tekście koloru godła) jest błękit. W przeciwieństwie do czerwieni na określenie błękitu w herbach nobilitowanych występuje więcej terminów: *flaveus*, *modry*, *coelestinus*, *caeruleus*, *lasureus*, *flaveus seu lasureus*, *cyaneus sive caeruleus*, *caeruleus seu aqueus*, *azureus*, *caeruleus sive coelestinus*, *flaveus seu coelestinus*.

Przymiotniki wyżej przytoczone określają przynajmniej dwa odcienie błękitu: nieba (jasnobłękitny) i wody (ciemnobłękitny). Wyrazy takie, jak: *flaveus*, *coelestinus*, *modry*, *lasureus*, *azureus*, określają błękit nieba. To spostrzeżenie potwierdzają opisy herbów w przywilejach nobilitowanych. Dymitr de Rappen otrzymał 29 września 1464 roku herb Pogonia, czyli rękę zbrojną *de nube flavei coloris*¹⁶, a Jan z Nowego Miasta (na Węgrzech) 25 kwietnia 1498 roku również rękę zbrojną *de nube coelestini coloris*¹⁷.

¹⁴ MK, ks. 14, k. 213.

¹⁵ Zob. przypis 9.

¹⁶ MK, ks. 202, k. 280.

¹⁷ Tamże, ks. 46, k. 173v.

Z kolei przymiotnik *caeruleus* określa błękit wody. Potwierdzenie tego spostrzeżenia znajdujemy w opisie herbu nobilitowanego 17 stycznia 1569 roku Mikołaja Alantsee, gdzie czytamy: *cuius inferior area caerulei seu aquei coloris*¹⁸. Drugi przymiotnik został w tym opisie wymieniony dlatego, że w polu tarczy została zamknięta ryba nazywana głowaczem (*alant*).

Wyraz *cyaneus* (ciemnobłękitny) występujący w znanych przywilejach nobilitacji do roku 1572 z przymiotnikiem *caeruleus* (*cyanei sive caerulei*)¹⁹, wyraźnie pokazuje na oznaczenie, jakiego odcienia błękitu były one używane w opisach herbów nobilitowanych. Tylko w jednym znanym przywileju nobilitacji z tego okresu występuje połączenie przymiotników *caeruleus* i *coelestinus* (*caerulei seu coelestini*)²⁰, a także w jednym *cyaneus* z *coelestinus* (*cyanei seu coelestis*)²¹. Występowanie tych dwóch przymiotników w jednym tekście jest związane z malowaniem obu tych odcieni, to jest ciemnobłękitnego i jasnobłękitnego w opisywanych herbach. Widzimy to w herbie Prawdzic Jakuba Hofnera, nobilitowanego w 1563 roku. W górnym polu podzielonej w pas tarczy i w labrach występują te dwa odcienie barwy błękitnej, z przewagą ciemnobłękitnego. Stąd może kolejność ich wymienienia, gdy występują razem, wskazuje na przewagę jednego z nich w barwnym wyobrażeniu herbu. Bez badań technologicznych nie jest możliwe określenie odcieni błękitu i oznaczenie, która z wymienionych nazw im odpowiada. Istniały bowiem co najmniej trzy mineralne barwniki, z których można było otrzymać błękit i jego odcienie. Może nazwę *coeruleus* zachowano dla błękitu otrzymywanego z azurytu, barwnika miedziowego, który Pliniusz nazywał *coeruleus cupricum*²². Z kolei Cennino Cennini w swoim traktacie podaje właściwości błękitu niemieckiego i ultramaryny. Zaznacza, że z tej ostatniej można uzyskać kilka rodzajów błękitu i podaje technologię ich otrzymywania²³.

Może właśnie z dużą liczbą odcieni podstawowych kolorów należy wiązać z rozbudowaną terminologią ich nazewnictwa. W przywilejach

7. Herb Prawdzic Jakuba (Hefnera), nobilitowanego w Piotrkowie 11 I 1563 roku

8. Herb Stanisława Czipsera, nobilitowanego w Krakowie 12 I 1532 roku (z nadania cesarza z 1531 roku)

¹⁸ Tamże, ks.101, k. 310.

¹⁹ Występuje w opisie herbu nobilitowanego 5 kwietnia 1564 roku Jana Hayna (AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 129, s. 1699).

²⁰ U nobilitowanego 8 sierpnia 1569 roku Jana Mülheima (Tzw. ML V, nr 4, k. 236 – dawna MK, ks. 205, k. 129).

²¹ U nobilitowanego w Piotrkowie 11 stycznia 1563 roku z herbem Prawdzic Jakuba Hofnera (AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 368/V/4).

²² J. Długosz, *Banderia Prutenorum*, wyd. K. Górski, Warszawa 1958, s. 22.

²³ C. Cennini, *Rzecz o malarstwie*, Wrocław 1955, s. 33-36.

szlachectwa znajduje to odbicie w używaniu dwóch przymiotników na oznaczenie jednego koloru czy barwy. Zwyczaj ten praktykowano w kancelarii cesarskiej, a do polskich przywilejów nobilitacji w tym okresie dostał się poprzez zatwierdzanie herbów z nadań cesarza. Za przykład takiego opisu może posłużyć przywilej szlachectwa, który otrzymał w Krakowie 12 stycznia 1532 roku rajca krakowski Stanisław Czipser (Cipser, Gipser)²⁴. W tym dokumencie zatwierdzono mu herb z nadania cesarza Karola V, wydanego w Brukseli 14 sierpnia 1531 roku²⁵. W przywileju tym *scutum* jest *lasurei seu coelestini coloris, tractu albo seu candido, duas stellas aureas sive croceas*.

To przejmowanie z kancelarii cesarskiej wzorów barwnych opisów herbów oraz przymiotników na określenie kolorów widzimy też na przykładzie terminu *flaveus*. W tym okresie występuje on w dwóch znaczeniach, jako żółty i błękitny. Na ten temat pisał w pracy poświęconej barwie w średniowieczu Sylwiusz Mikucki²⁶.

Trzykrotnie w znanych przywilejach nobilitacji do roku 1572 pojawia się *flaveus* w znaczeniu: żółty. Te trzy dokumenty zatwierdzają herby z wcześniejszych przywilejów cesarskich. U Jana Aichlera, nobilitowanego w 1542 roku, w polu błękitnym stoi dąb z obcięzonymi gałęziami *flavei seu aurei coloris*²⁷; natomiast u Jana Paczka – na lewej stronie podzielonej w słup tarczy – ponownie podzielonej na równe trzy części, środkowa – w kształcie klina, czyli piramidy – jest *flava sive aurea*²⁸.

Najciekawszym jednak przykładem wspólnego występowania tych dwóch kolorów, wśród znanych przywilejów nobilitacji, jest opis herbu z dokumentu szlachectwa, który otrzymał w Łomży 10 grudnia 1561 roku Ulryk Hoss (Hossius). W tym przywileju czytamy: *tarczę przez połowę prawej właśnie strony żółtą, lewej zaś czerwoną, w żółtym zaś polu sześć kulek czyli piłeczek, z których cztery środkowe i piąta najniższej położona są czerwone, najwyższa zaś błękitnego koloru z dodanymi trzema liliami złotego koloru; w czerwonym zaś polu żółty biskupi sandał*²⁹. Nazwa *flavus* oznacza tutaj kolor żółty.

Jednak do 1572 roku w opisach herbów w przywilejach nobilitacji, nie będących zatwierdzeniem opisu herbu z nadania cesarza, przymiotnik *flaveus* jest zawsze używany na określenie koloru błękitnego. Dopiero z czasów panowania króla Ste-

²⁴ MK, ks. 48, s. 85.

²⁵ *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 1, 1967, s. 214; Bd 2, 1970, s. 94.

²⁶ S. Mikucki, *Barwa w heraldyce...*, s. 221-224.

²⁷ MK, ks. 57, k. 358. Jan Aichler otrzymał od cesarza Karola V herb (Wappen) w Regensburgu (Ratyżbonie) 15 lipca 1541 roku (*Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 1, 1967, s. 8).

²⁸ MK, ks. 119, k. 185; ks. 156, k. 181; ks. 160, k. 180. Z tych dokumentów dowiadujemy się, że Paczko otrzymał przywilej od Ferdynanda I.

²⁹ MK, ks. 93, k. 297v – *scutum ex dimidia parte, dextra quidem flavum, sinistra vero rubrum et in flavo quidem campo sex globos seu pilulas, quarum quatuor mediae et quinta, infima sint rubrae, suprema vero coelestini coloris cum insertis tribus liliis aurei coloris; in rubro autem campo flavam caligam*. Druk tego przywileju w: *Stanislai Hosii epistolae*, t. 2, 1551-1558, ed. F. Hipler, V. Zakrzewski, Kraków 1886, s. LXXVIII-LXXX.

fana Batorego znane są przywileje nobilitacji (Pachołowiecki – 1581 rok), gdzie *flaveus* wzorem kancelarii cesarskiej zostaje użyty na oznaczenie koloru żółtego. Dzieje się tak dlatego, ponieważ w kancelarii królewskiej do roku 1572 zasada alternacji heraldycznej, czyli nakładania barwy na barwę i metalu na metal, nie dotyczyła barwy czerwonej. Stąd szczególnym upodobaniem cieszyło się połączenie dwóch kolorów (barw), czerwonego i błękitnego, a nie żółtego i czerwonego. Widać to dokładnie w opisie grup herbów z przywilejów nobilitacji, takich jak Ciołek (występujący sześciokrotnie) czy Rawicz (trzykrotnie).

W opisie herbu Ciołek, który otrzymał Wojciech Kania z Górki 12 marca 1508 roku, czytamy: *vitulum cornutum rubeum in scuto flaveo et in campo aureo seu glauco*³⁰. Z opisu herbu Rawicz, który otrzymał 4 kwietnia 1552 roku w Piotrkowie Mikołaj Baranowski, dowiadujemy się, że: *virgo amicta veste rubeo manibus expansis aperto ore dominanti similis, insidens urso in campo flaveo (dziewczyna okryta suknią czerwoną z rozłożonymi rękami, z otwartymi ustami, podobna do władcy, prosto siedząca na niedźwiedziu w polu błękitnym)*³¹. W obu tych herbach widzimy połączenie czerwieni godła z błękitem pola tarczy. Część błękitna dlatego jest połączona z czerwoną, aby była bardziej widoczna (*quominus ea conspici possit*). Określenie to jest wyjęte z innego przywileju nobilitacji, wystawionego w roku 1552 dla Erazma i Stanisława Szedzińskich, i zostało ono użyte w celu podkreślenia połączenia czerwonego muru z błękitnym polem w ich herbie Prawdzic³².

Jeszcze raz należy zaznaczyć, że gdy w przywilejach nobilitacji do roku 1572 obok przymiotnika *rubeus* występuje przymiotnik *flaveus*, będzie on zawsze oznaczał kolor błękitny, a nie żółty.

Wśród znanych przywilejów nobilitacji z tego okresu samo określenie *flaveus* występuje dwadzieścia pięć razy; *flaveo seu coelestino* dwukrotnie; *flaveum seu lasuri* tylko jeden raz.

W grupie, w której użyty został ten przymiotnik dwadzieścia pięć razy, sześciokrotnie występuje w opisie herbu Ciołek, pięciokrotnie w opisie herbu Pogonia, trzykrotnie – herbu Rawicz, dwukrotnie w herbach Lewart i Godziemba. Wizerunek herbu Godziemba, zamieszczony w przywileju nobilitacji z 1505 roku dla Doroty Cimerman, nie pozostawia wątpliwości, że chodzi o barwę błękitną, a nie żółtą. Widzimy więc trzy zielone sosny na wspólnym pniu z pięcioma żółtymi korzeniami (*radices quinque glauci coloris*) w polu błękitnym (*flaveo*)³³.

9. Herb Rawicz Mikołaja Baranowskiego, nobilitowanego w Piotrkowie 4 IV 1552 roku

³⁰ MK, ks. 22, k. 219; MRPS IV/2, nr 802; Fund. XX Czart., rkps 964, s. 63; F. Piekosiński, *Rycerstwo...*, t. 1, s. 269.

³¹ MK, ks. 82, k. 143.

³² Tamże, ks. 83, k. 19v.

³³ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 18v (s. 24).

Występujący w tym opisie przymiotnik *glaucus* na oznaczenie koloru żółtego jeszcze raz podkreśla fakt, że kancelaria królewska terminem *flaveus* posługiwała się na oznaczenie koloru błękitnego.

Tylko jeden raz *flaveus* występuje w opisie następujących herbów: Odrowąż (1506), Pilawa (1509), Korab (1511), Rola (1512), Topór (1513) oraz na oznaczenie trzech gwiazd w herbie nobilitowanego w 1570 roku Szymona Brunshwigka³⁴. Z czasem sam ten termin zanika zastąpiony innymi przymiotnikami, jak na przykład *coelestinus* czy *caeruleus*.

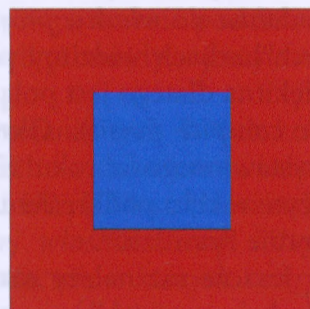

10. Herb Bonawentury Gardaniego, nobilitowanego w Krakowie 1 XII 1550 roku

11. Herb Achacego Guttetera (1577 r.)

12. Połączenie 2. barw (kolorów) do 1572 roku: (białej z czerwona; błękitnej z czerwona)

Kolor żółty na oznaczenie samego pola tarczy, bez podawania koloru godła, w opisach omawianych przywilejów szlachectwa występuje tylko dwukrotnie³⁵. W innych przywilejach tego okresu spotykamy następujące przymiotniki na określenie barwy (koloru) żółtej lub złotej: *glaucus*, *aureus*, *fulvus*, *croceus*, *luteus*, *aureus seu glaucus*, *crocus seu aureus*, *gilvus seu aureus*. Termin *luteus* (złotożółty) w przywilejach nobilitacji polskich występuje tylko w tych herbach, które są zatwierdzeniem z nadań cesarskich, na przykład nobilitowanych w roku 1543 i ponownie przez króla Stefana Batorego w 1580 roku Gutteterów³⁶.

³⁴ MK, ks.139, k. 12v.

³⁵ U nobilitowanego z herbem Wieniawa w Piotrkowie 15 maja 1455 roku Jakuba z Szadka (*Cod. epist.* 1/2, nr 150, w: *Monumenta Medii Aevi Historica*, Kraków 1876); u nobilitowanego w Pożoniu (Bratysława) 18 maja 1515 roku Eberharda Ferbera wraz z dziećmi (AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300, D, 82, nr 230b).

³⁶ AP Kraków, Krak. gr., ks. 93, s.1012 (transumpt dokumentu cesarza Maksymialiana I, Wiedeń, 6 lipca 1506 roku); MK, ks.133, k.181 (*Nobilitas Gutteterorum*). Przywilej króla Stefana Batorego, wystawiony w Warszawie 7 stycznia 1580 roku.

Połączenie dwóch barw (kolorów) w herbach nobilitowanych w Polsce do roku 1572, to najczęściej zestawienie białej z czerwoną, występujące dwadzieścia osiem razy, w tym trzykrotnie są to herby Gozdawa i Poraj. Na określenie bieli używa się takich określeń jak: *albus*, *argenteus*, *candidus*, *alba sive argentea*. W tej grupie pole wszystkich herbów jest czerwone, z jednym wyjątkiem. U braci Oswalda, Michała i Achacego Brantów nobilitowanych w 1512 roku znakiem szlachectwa jest płomień z ognia wychodzący w polu białym (*flammam ex igne prodeuntem in campo albo*)³⁷.

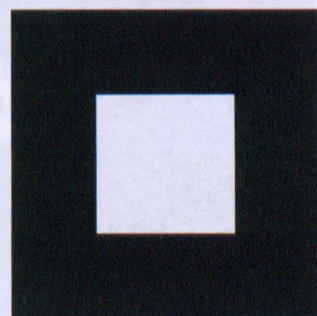
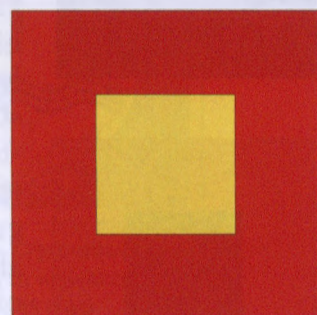
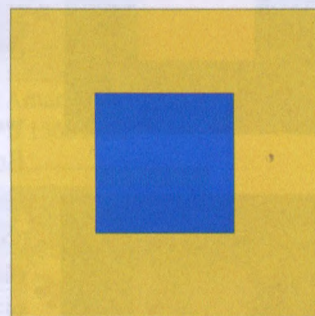
Połączenie barwy (koloru) czerwonej i błękitnej występuje jedenaście razy: Oprócz sześciu herbów Ciołek są tutaj takie znaki szlachectwa, jak: Warnia (*cancerum rubrum in campo caeruleo*)³⁸, Doliwa, Korab i Półkozic, który jest położony na dwóch polach (*caeruleo rubentique campo*) podzielonej w słup tarczy³⁹.

Dziesięciokrotnie występuje zestawienie złoto-błękitne. Tylko w jednym wypadku, u nobilitowanego w 1504 roku z herbem Pogonia Stefana ze Żdźdar, pole tarczy jest żółte (*in campo croceo*)⁴⁰. Brak jest w opisie tego herbu określenia barwy ramienia zbrojnego z mieczem. Wymieniony jest kolor obłoku, z którego wychodzi to ramię (*de nube coelestini*). Poza tym występują tu takie herby, jak: Leliwa, Pilawa, Dęboróg, Newlin, dwukrotnie Lewart, Jastrzębiec oraz herb własny Mikołaja Alantsee z 1569 roku.

Dziewięciokrotnie spotykamy zestawienie kolorów żółtego i czerwonego, w którym pole tarczy jest zawsze czerwone. Pięciokrotnie jest to herb Korab, raz Jasińczyk, Ostoja, herby Kacpra Schulca (1554) i Mikołaja Lindego (1559).

Czarno-białe połączenie występuje czterokrotnie; biało-błękitne i zielono-błękitne trzykrotnie; czarno-szare (herb Szaszor-Orla dwukrotnie; zielono-czerwone (Godziemba), czarno-żółte (Pomian), biało-zielone (Genderich – 1569 rok) – tylko jeden raz. Kolor zielony określany jest w dokumentach nobilitacji przy pomocy przymiotnika *viridis*, czarny – *niger*, szary – *griseus*.

Wśród połączeń o trzech barwach (kolorach) w herbach nobilitowanych w Polsce do roku 1572, najstarszym jest złoto-czerwono-błękitne występujące dziewięć razy; w tym sześciokrotnie jest to herb Pogonia, a trzykrotnie Prawdzic. Opisy barwne wszystkich herbów Pogonia są takie same: tarcza podzielona w pas na dwa pola, z których wyższe i większe złote, zamyka rękę zbrojną z mieczem splamionym na końcu krwią

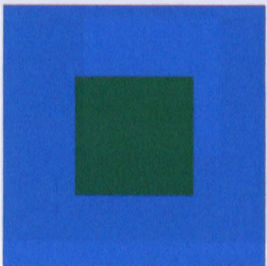
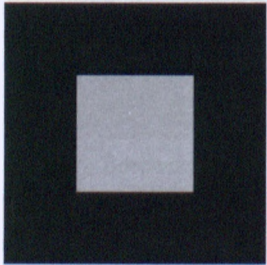
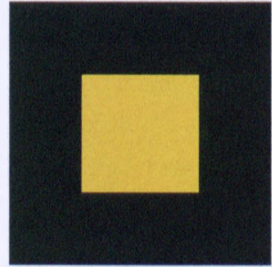
13. Połączenie 2. barw (kolorów) do 1572 roku: (złotej z błękitną; czerwonej z żółtą; czarnej z białą)

³⁷ MK, ks. 26, k. 131v.

³⁸ Tamże, ks. 65, k. 119v (nobilitowany w Krakowie z herbem Warnia 9 IV 1543 roku Bartłomiej Remer).

³⁹ Nobilitowany z herbem Półkozic w Piotrkowie 8 lutego 1538 roku Erazm z Biecza (MK, ks. 53, k. 90; ks. 54, k. 403v).

⁴⁰ Tamże, ks. 20, k. 162.

14. Połączenie 2. barw (kolorów) do 1572 roku: (białej z błękitną; złotej z czarną; czarnej z szarą; czerwonej z zieloną; błękitnej z zieloną)

wychodzącą z błękitnego obłoku. Pole od podstawy jest czerwone. Kolor opisanych labrów pozwala ustalić kolor ręki zbrojnej na czarny. Najstarszy znany przywilej z opisem tego herbu otrzymał w roku 1434 Mikołaj z Lelowa⁴¹. Pojawienie się w herbach nobilitowanych tarczy podzielonej poziomo na dwa pola należy uznać za wpływ kancelarii cesarskiej i wystawianych tam dokumentów szlachectwa na kancelarię polską.

Połączenie błękitno-biało-złote występuje czterokrotnie, w tym dwukrotnie u przedstawicieli tej samej rodziny Geschawów (1555, 1570); trzykrotnie: czerwono-czarno-błękitne (herb Rawa) oraz złoto-czerwono-czarne (Abstagenowie – 1527, Skoczowski – 1553, Walbach – 1566); dwukrotnie: biało-czerwono-zielone (Schillingowie – 1543, Behem – 1570); pojedyncze: czarno-biało-złote (Tresler – 1569) oraz błękitno-żółto-zielone (Aichler – 1542).

Czterokrotnie występują jeszcze następujące połączenia: czerwono-biało-czarne (Schlichting – 1567, Lichtfuss – 1527, Mikołaj Burkat z Brzezinki – 1532, Jerzy z Kladorubów – 1507), czerwono-biało-złote (Alexwange – 1525, Wonson – 1543, Amandus – 1566, Stanisław – podstarości grodecki z herbem Poraj – 1505). W tym ostatnim przypadku został wymieniony w opisie herbu złoty węzeł w środku białej róży położonej w polu czerwonym⁴².

Połączenia o czterech barwach (kolorach) występują tylko dwukrotnie: biało-czerwono-czarno-złote (Gwagnin – 1571, dwukrotnie herb Sulima: Baytel – 1506, Feliks z Trynczy – 1540) oraz biało-błękitno-złoto-czerwone (Brzeżecki – 1521). Ostatnią grupę stanowią połączenie pięciobarwne (pięciokolorowe): złoto-biało-błękitno-czarno-czerwone (Fanelli – 1545, Strobicz – 1563, Gutte-ter – 1543) oraz złoto-zielono-czerwono-błękitno-białe (Koss z Tragurio – 1525, Bazylik – 1557, Paczko – 1561); błękitno-czarno-biało-złoto-zielone (Herman z Przeworska, około 1442-1444)⁴³. Ostatnie trzy grupy dotyczą głównie herbów zatwierdzanych z dokumentów cesarskich, często rozszerzonych dodatkowo przez panujących w Polsce.

Labry w tym okresie (do roku 1572) są przeważnie odbiciem barw (kolorów) tarczy i godła, a jednocześnie rozszerzeniem kolorystycznym herbu poza tarczą. Łączenie kolorów ze sobą jest również uzależnione od kształtu labrów. Podkreśla się w niektórych przywilejach nobilitacji, który kolor idzie do wewnątrz (*ab intus*), a który do góry (*desuper*). Są to ważne okre-

⁴¹ SPPP, II, nr 3193.

⁴² MK, ks. 21, k. 235.

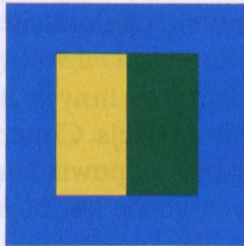
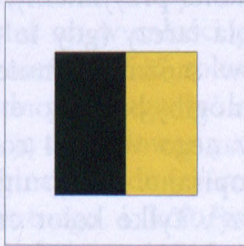
⁴³ M. Kowalczyk, *Przywilej nobilitacji dla doktora medycyny Hermana z Przeworska*, „Studia Mediewistyczne”, t. 29 (1992) s. 157-158 – druk przywileju.

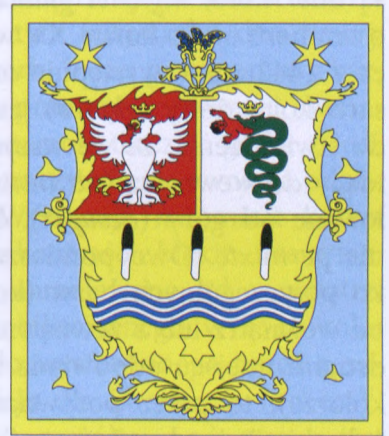
15. Herb Pogonia Polska (XV-XVI w.)

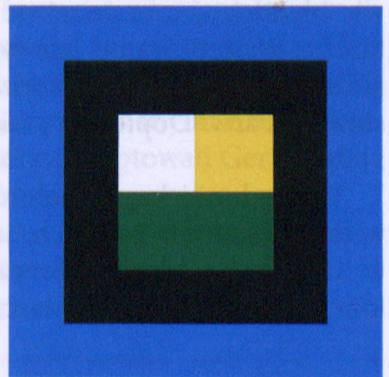
16. Herb Jerzego Amandusa (Amando), nobilitowanego w Krakowie 13 II 1566 roku

17. Połączenie 3. barw (kolorów) do 1572 roku:
(błękitno-biało-żółtej; czerwono-czarno-żółtej;
czerwono-czarno-błękitnej; biało-czerwono-zielonej;
czarno-biało-żółtej; błękitno-żółto-zielonej)

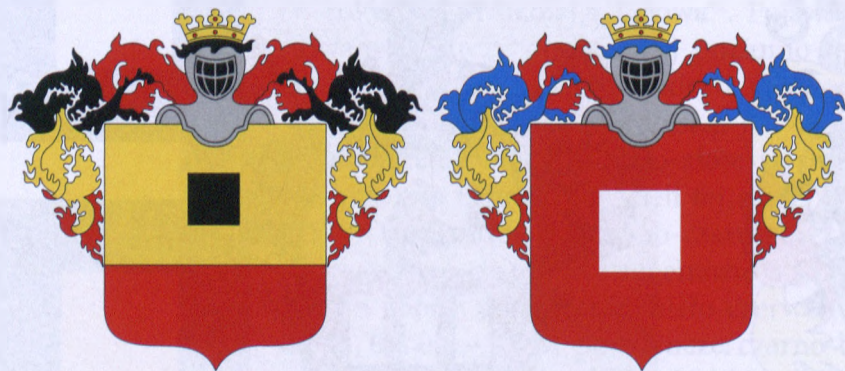

18. Herb Piotra i Zygmunta Fanelli, nobilitowanych w Krakowie 20 V 1545 roku

19. Połączenie barw (kolorów) w herbie Hermana z Przeworska, nobilitowanego w latach 1442-1444 (Orzeł czarny w białej przepasce, przechodzącej przez złoty pierścień, stoi na zielonej górze. Całość na błękitnej tarczy)

ślenia, ponieważ w przedstawieniu kolorystycznym labrów barwa idąca do wewnątrz jest bardziej widoczna stając się pierwszoplanową. Większość opisów po-
mija jednak tę informację.

20. Herb Pogonia Polska
(XV-XVI w.)

21. Herb Bożezdarz Jerzego
Szwarcza, nobilitowanego
w Budzie w 1442 roku

W wieku XV w herbach nobilitowanych labry występują przeważnie w trzech kolorach. W herbie Pogonia, który otrzymał w 1434 roku Mikołaj z Lelowa, są one *rubeo, nigro et glauco permixte*. Ich opis nie ulega zmianie, gdy chodzi o ten herb aż do końca XV wieku. Podobnie w herbie Bożezdarz Jerzego Szwarcza z 1442 roku, występuje *colore flaveo, rubeo et glauco permixte*⁴⁴. W tych opisach kolor żółty (*glauco*) jest wymieniany na ostatnim miejscu. Upoważnia to do stwierdzenia, że we wszystkich tych herbach jest on kolorem podbicia, czyli idący do wewnątrz (*ab intus*). Natomiast kolory wymienione wcześniej są malowane od góry (*desuper*). Nie powinno podważyć tego stwierdzenia określenie *permixte*. Owo pomieszczenie labrów (wstęg) otaczających herb dotyczy tylko poszczególnych barw (kolorów) w kolejnych herbach, a nie ich ustawienia od wewnątrz lub z zewnątrz. Jeżeli z kolei przyjmiemy, że kolor wymieniony na drugim miejscu odpowiada barwie pola tarczy (gdy to pole jest tylko w jednym kolorze), to przez porównanie opisów można domniemywać, że kolor tarczy w herbie Bożezdarz Jerzego Szwarcza mógłby być kolorem czerwonym.

Z kolei w herbie Korab, nobilitowanego w 1504 roku Macieja Cimermana, labry w tekście przywileju nie zostały opisane. Na rysunku widzimy wstęgi o barwie błękitnej i czerwonej od wewnątrz⁴⁵. Tylko kolor czerwony odpowiada polu tarczy. Występowanie barwy błękitnej w połączeniu z czerwoną może być wynikiem praktyki życia codziennego, a raczej zainteresowania określonym zestawem barw. Dopiero z czasem starano się ujednoczyć barwy pola tarczy, godła i labrów.

Tę zgodność barw (kolorów) spotykamy w innych herbach, których labry są w takich samych kolorach, jak w herbie Macieja Cimermana. U nobilitowanego w 1521 roku Macieja Brzeżeckiego labry odpowiadają kolorystycznie podzielonej w pas na dwa pola tarczy, z których górne jest błękitne, a dolne czerwone⁴⁶.

⁴⁴ M. Friedberg, *Klejnoty Długoszowe...*, s. 70-71.

⁴⁵ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 20 (s. 27).

⁴⁶ MK, ks. 37, k. 307v.

Natomiast w herbie Herkules, nobilitowanego w 1572 roku Stanisława Zawadzkiego, odpowiadają czerwonemu polu tarczy i okrycia (kurta) Herkulesa walczącego z lwem⁴⁷.

Labry z liści akantu w herbie Godziemba Doroty Cimerman nobilitowanej w 1505 roku, podobnie jak u jej męża Macieja, nie zostały opisane w tekście przywileju szlachectwa. Na rysunku widzimy labry w barwach błękitnej, żółtej i czerwonej, z których dwie pierwsze odpowiadają barwie pola tarczy i rycerzowi w klejnocie w żółtej (złotej) zbroi⁴⁸. W tym wypadku labry są rozszerzeniem kolorystycznym zarówno pola tarczy, jak i klejnotu. Dodatkowo zostały podbite barwą czerwoną.

Jedyny znany przypadek występowania labrów o czterech kolorach widzimy w herbie Sulima, który otrzymał razem z nobilitacją Jan Baytel. Cały herb (tarczę i klejnot) otaczają labry w barwach: czerwonej, czarnej, żółtej i błękitnej, które są ze sobą pomieszane⁴⁹. Z prawej strony tarczy wychodzą z hełmu wstęgi o barwie żółtej, która namalowana jest po ich wewnętrznej stronie, z lewej – o barwie czerwonej idącej z zewnątrz. Widzimy w tym wizerunku dwa wzory barwnego przedstawienia labrów, które rozszerzają herb. Jeden przy pomocy barwy żółtej, namalowanej od wewnątrz; drugi przy pomocy czerwonej, namalowanej od góry. Kolory labrów odpowiadają barwom pola tarczy i godła z jednym wyjątkiem. Górne białe pole podzielonej w pas tarczy nie ma swojego odpowiednika w rozrzuconych wokół niej wstęgach. Występuje natomiast barwa błękitna, zgodnie z zasadą struktury barwnej opartej na kontraście błękit – czerwień.

Wzór, w którym barwa żółta pola tarczy jest namalowana od wewnątrz, a czarna, godła, z zewnątrz, widzimy w herbie nobilitowanego w 1515 roku Eberharda Ferbera⁵⁰. Został on w całości przejęty do wystawionego przez cesarza Maksymiliana I (również w 1515 roku) przywileju dla Eberharda Ferbera⁵¹. W obu tych wizerunkach przewaga w labrach barwy żółtej nad czarną jest przyniętająca. Widzimy ją namalowaną na końcach liści akantu odrzuconych daleko od tarczy, które zaginają się do jej środka.

Identyczny wzór graficznego i kolorystycznego przedstawienia labrów widzimy w herbie Odrowąż, który w 1515 roku otrzymała żona Eberharda, Gertruda Ferber⁵². W tym wyobrażeniu barwa srebrna idąca do wewnątrz jest odbiciem godła tarczy, a nie jego pola. Jest ono zgodne z innymi znanymi z tego okresu wizerunkami herbu Szydłowieckich – Odrowąż, którzy adoptowali Gertrudę⁵³.

22. Herb Macieja Brzezeckiego,
nobilitowanego w Piotrkowie
7 XII 1521 roku

⁴⁷ Tamże, ks.109, s. 850.

⁴⁸ Zob. przypis 33.

⁴⁹ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 95v (s. 176).

⁵⁰ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 300, D/82, nr 230b.

⁵¹ Tamże, nr 230a.

⁵² Tamże.

⁵³ B. Miodońska, *Miniatury Stanisława Samostrzelnika*, Warszawa 1983, s. 83, 87.

23. Herb Odrowąż Jana Furstha, nobilitowanego w Gdańsku 19 VII 1526 roku

24. Herb Jakuba i Jana Abstagenów, nobilitowanych w Krakowie 13 V 1527 roku

Jednak u adoptowanego w roku 1526 przez Szydłowieckich Jana Furstha kolor labrów został odwrócony (*cum fasculo pennis pavonis, per quarum transversum sagitta alba transmissa et fascia infra galeam, ab intus colore rubeo tincta, czyli z bukietem piór pawich, pomiędzy którym w poprzek przepuszczona jest biała strzała, niżej zaś pod hełmem wstęga pomalowana czy też barwiona na kolor czerwony*)⁵⁴. Jest to również ciekawy przykład opisu, w którym nastąpiło połączenie białych kolorów klejnotu i labrów, podbitych kolorem czerwonym. Niewykluczone, że odwrócono te kolory celowo, ewentualnie wykorzystano takie istniejące przedstawienie herbu Odrowąż, gdzie czerwony kolor labrów podbijał biały.

Z kolei w herbie Jakuba i Jana Abstagenów, nobilitowanych w roku 1527, widzimy labry o barwach czerwonej i czarnej, z których ta ostatnia jest ozdobiona złotymi treflami lub liliami⁵⁵. Barwa czerwona jest namalowana od wewnątrz i zajmuje większą przestrzeń wokół klejnotu i tarczy. W opisie labrów w tekście przywileju nobilitacji jest wymieniona na pierwszym miejscu. W tym wyobrażeniu ikonograficznym czerwone labry odpowiadają czerwonemu murowi z cegły, z którego wyskakuje złoty lew z podwójnym ogonem w czarnym polu.

Żeby nie mnożyć dalszych przykładów należy zaznaczyć, że w pierwszej połowie XVI wieku kolor labrów wymieniony na pierwszym miejscu w opisie herbu jest kolorem malowanym od wewnątrz.

W drugiej połowie XVI wieku zmienia się znaczenie opisu kolorów labrów w tekstach przywilejów nobilitacji. Teraz kolor wymieniany w opisie na pierwszym miejscu jest kolorem malowanym na zewnątrz, a na drugim – od wewnątrz. Najlepiej to widać, gdy się zestawi opis labrów z ich wizerunkiem w herbie Kacpra Rudigera nobilitowanego w 1569 roku⁵⁶. Barwa srebrna odpowiadająca godłu jest namalowana od zewnątrz i dominuje nad czerwoną barwą podbicia, odpowiadającą polu tarczy. W opisie tego herbu czytamy: *albi et rubei coloris*.

W tym okresie tylko dwukrotnie jest wymieniony w opisie labrów kolor położony od wewnątrz. Po raz pierwszy u nobilitowanego w 1553 roku Jana Skoczowskiego. W opisie herbu, który otrzymał, czytamy: *sinistra desuper nigro et a dextra rubeo, ab intus vero utrarumque partim fulvo coloribus tinctis redimi-*

⁵⁴ MK, ks. 42, k. 105.

⁵⁵ Tamże, ks. 40, k. 826.

⁵⁶ Zob. przypis 12.

tata (z lewej u góry czarnym i z prawej czerwonym, z wnętrza zaś po obu stronach częściowo żółtym kolorem barwionym otoczona)⁵⁷. Ten dokładny opis wymienia również, z której strony tarczy znajdują się labry w określonym kolorze. Odpowiadają one trzem polom podzielonej w pas i w słup tarczy oraz godłem na nich umieszczonym: żółty lew i dwa czarne rogi.

W drugim przywileju, który otrzymał w 1559 roku Mikołaj Linde, kolor czerwony (krwisty) położony do wewnątrz określa się przy pomocy wyrazu *convexa*⁵⁸.

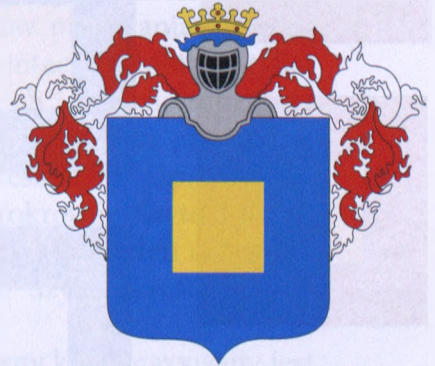
W herbie Newlin Szymona i Ernesta Ronenbergów opis kolorów tarczy i godła w tekście przywileju nobilitacji, który otrzymali w 1572 roku, jest całkowicie różny od kolorów labrów. Elementy godła, takie jak strzała, dwie gwiazdy, miecz są w kolorze żółtym, a pole tarczy jest błękitne. Natomiast labry są *rubri et argentei coloris*⁵⁹. Mamy tutaj do czynienia z bardzo ciekawym przykładem herbu, który król dodatkowo wyróżnia przy pomocy labrów białego i czerwonego koloru. Jest to również przykład wpływu na herb nobilitowanego barw państwowych, o czym pisze też Sylwiusz Mikucki⁶⁰.

Statystyka połączeń kolorów (barw) labrów w tym okresie, w znanych przywilejach nobilitacji, przedstawia się następująco: czerwono-białe – 17, czerwono-błękitne – 4, czerwono-żółte – 3, żółto-czerwone – 1, czarno-żółte – 1, biało-czarne – 5, błękitno-żółte – 4, błękitno-srebrne – 2, czerwono-czarne – 1. Połączenia trójbarwne idą w następującym porządku: czerwono-czarno-żółte – 7, błękitno-czerwono-żółte – 1, żółto-błękitno-żółte – 1, żółto-błękitno-czerwone – 1, zielono-czerwono-białe – 1, czerwono-biało-żółte – 1, żółto-czarno-białe – 1. Tylko w jednym wypadku występują labry czterobarwne: czerwono-błękitno-czarno-żółte. W ośmiu przywilejach nobilitacji nie podano w ogóle kolorów labrów. Przytoczona statystyka uwidoczni przewagę połączeń czerwieni z bielą.

Zasób słów na oznaczanie koloru w opisach herbów wśród znanych przywilejów nobilitacji z lat 1574-1763 jest stosunkowo bogaty. Występuje trzydzieści siedem określeń, nie licząc przymiotnika naturalny (*nativus, naturalis*). Kolor czerwony siedemdziesiąt jeden razy nazywany jest *rubeus*, trzydzieści osiem – *ruber*, pięciokrotnie – *sanguineus*, trzykrotnie *krwawo-czerwony* i *rubens*, dwukrotnie – *czerwony*, a jeden raz – *sanguine rubeus* i *cruentus*.

25. Herb Jana Skoczowskiego, nobilitowanego w Krakowie 12 IX 1553 roku

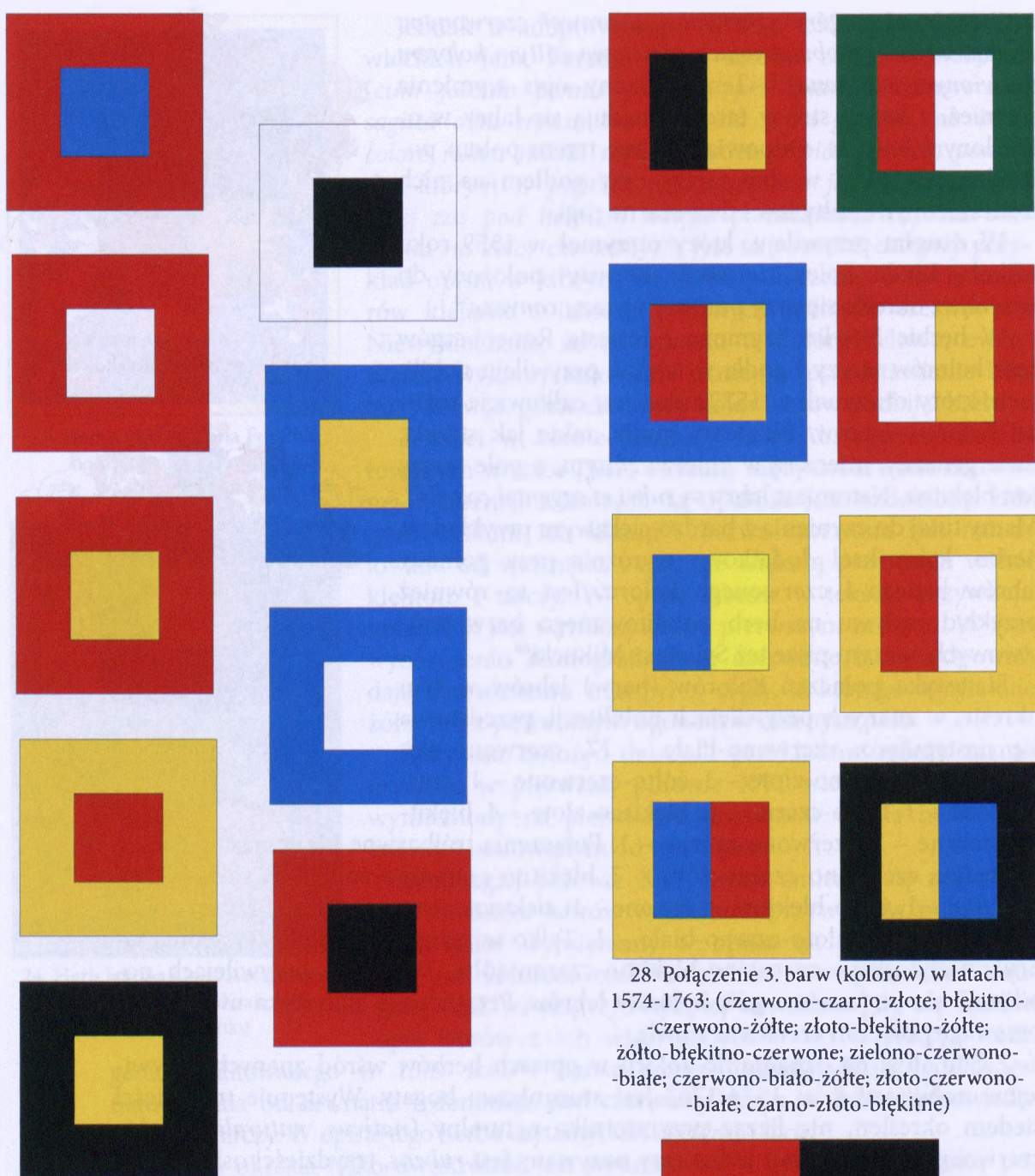
26. Herb Szymona i Ernesta Ronenbergów, nobilitowanych w Warszawie 24 IV 1572 roku

⁵⁷ MK, ks. 83, k. 363v.

⁵⁸ Tamże, ks. 93, k. 136.

⁵⁹ AP Kraków, Krak. ziem., ks. 133, s. 13.

⁶⁰ S. Mikucki, *Barwa w heraldyce...*, s. 225.

27. Połączenie 2. barw (kolorów) w latach 1574-1763: (czerwono-błękitne; czerwono-białe; czerwono-żółte; żółto-czerwone; czarno-żółte; biało-czarne; błękitno-żółte; błękitno-srebrne (białe); czerwono-czarne)

28. Połączenie 3. barw (kolorów) w latach 1574-1763: (czerwono-czarno-żółte; błękitno-czerwono-żółte; żółto-błękitno-żółte; żółto-błękitno-czerwone; zielono-czerwono-białe; czerwono-biało-żółte; żółto-czerwono-białe; czarno-żółto-błękitne)

29. Połączenie barw (kolorów) w herbie Jana Delary, nobilitowanego w Warszawie 20 II 1662 roku

Drugi z kolei najczęściej występujący po czerwonym – kolor srebrny określany jest jako *albus* pięćdziesiąt dwa razy, *argenteus* i *candidus* po dwanaście razy; biały – trzy razy, a jeden raz *albicans* i *niveus*. Ten ostatni wyraz podkreśla szczególny rodzaj bieli (bieli jak śnieg). Wymienione przymiotniki łączone są też ze sobą w celu podkreślenia, że chodzi o jeden i ten sam kolor: *candidus sive argenteus* i *albus sive argenteus* trzykrotnie; natomiast *albus sive candidus* tylko jeden raz.

Błękitny kolor w przywilejach nobilitacji określany jest najczęściej *caeruleus* – czterdzieści sześć razy. Rzadko na określenie błękitu występują inne określenia: *coelestinus* – pięciokrotnie, *błękitny* – jeden raz; podobnie *asureus sive caeruleus*; natomiast *coelestinus sive caeruleus* – dwukrotnie. Żółty kolor określany jest najczęściej przymiotnikiem *aureus* – czterdzieści dwa razy, albo *flaveus* – dwadzieścia pięć razy. W omawianym okresie, znaczenie tego ostatniego przymiotnika uległo całkowitej zmianie w stosunku do czasów panowania Jagiellonów w Polsce. Do roku 1572 występował on w dokumentach nobilitacji tylko na określenie koloru błękitnego. Obecnie we wszystkich dwudziestu pięciu przypadkach oznacza kolor żółty. Wynika to z całkowitego przejęcia przez kancelarię królewską terminologii używanej w kancelarii cesarskiej. Oprócz tych dwóch pojęć występują jeszcze takie określenia, jak: czterokrotnie *flavus* i *flavus sive aureus*, trzykrotnie *złoty*, dwukrotnie *glaucus* i *croceus*, tylko jeden raz *flavus sive glaucus* i *crocus sive aureus*. W dwóch przywilejach użyto określenia błyszczącym jak złoto: *rutilans* i *auro radians*.

Najuboższe w określenia są barwy czarna i zielona. Czarny kolor nazywany jest dziewiętnaście razy *niger*; zielony dwanaście razy *viridis*, a raz *viridans*.

Ponadto, na oznaczenie koloru szarego (popielatego) tylko jednokrotnie występują w przywilejach nazwy: *griseus* i *cinereus*, a także *purpureus* (fioletowy) i *spadicus* (*cisawy*, *kasztanowy*) na oznaczenie maści konia.

Ze względu na liczbę barw (kolorów) występujących na jednej tarczy można ich połączenia w latach 1574-1763 podzielić na pięć grup (od pięciu do jednego koloru), występujących w barwnym wizerunku herbu lub jego opisie. Połączenia pięcio- i czterokolorowe występują z reguły w herbach nobilitowanych będących zatwierdzeniem nadań cesarskich, często dodatkowo rozszerzanych przez królów polskich. Dopiero w drugiej połowie XVII wieku widzimy w przywilejach nobilitacji czterobarwne herby będące wynikiem działalności tylko kancelarii królewskiej, na przykład herb o nazwie Prus i Sas.

W wypadku podzielonej tarczy są to dwa rodzaje barwnych połączeń: godła z polem tarczy, na którym jest ono położone, oraz dwóch, trzech lub czterech pól w stosunku do siebie. W obu tych grupach piąty lub czwarty kolor (barwę) można nazwać umownie pomocniczym lub dodatkowym. Na przykład czarny lub czerwony dziób łabędzia, zielone gałązki, wyciągnięty czerwony język lwa itp.

W analizowanych przywilejach z lat 1574-1763 występują tylko trzy rodzaje połączeń pięciobarwnych (pięciokolorowych), w tym dwukrotnie żółto-czarno-czerwono-błękitno-białe. Widzimy je w herbie nobilitowanego w roku 1579 Ja-

na Hagenaw á Moraunen⁶¹ oraz w herbie Abrahama Spiringa, który dyplom szlachecki otrzymał w roku 1638⁶². W obu tych herbach czerwony kolor to kolor dodatkowy. U Jana Hagenaw á Moraunen jest nim czerwony język wilka, natomiast u Abrahama Spiringa czerwone dzioby trzech łabędzich głów z szyjami. Tarcze w jednym i drugim przypadku są podzielone w pas na dwa pola. W herbie z roku 1579 w polu wyższym żółtym (*flavus sive aureus*) stoi *lupus niger*, a w polu niższym błękitnym (*caerulea*) jest biała gwiazda (*candida sive argentei coloris*). Z kolei w herbie z roku 1638 w polu niższym czarnym (*in campo nigro*) są trzy łabędzie białe głowy z szyjami (*candida*), a w polu wyższym błękitnym (*in campo caelestini coloris*) widzimy koronę złotą (*coronam auream*).

W oryginalnym przywileju nobilitacji Spiringa złamano tzw. regułę alternacji heraldycznej, łącząc ze sobą na jednej tarczy czarną barwę jej pola niższego z barwą niebieską pola wyższego.

Drugie połączenie pięciobarwne czerwono-złoto-błękitno-zielono-białe również występuje dwukrotnie w przywilejach nobilitacji w tym okresie. Tarcze w obu tych herbach są podzielone w słup i pas na cztery części. U Elerta Lamperta z Demuth, nobilitowanego w roku 1653, kolory pól są następujące: pierwsze *rubro*, drugie *caeruleo*, trzecie *viridi*, czwarte *flavo*⁶³. W herbie Ludwika Wawrzyńca Demutha, nobilitowanego w roku 1657, barwa pierwszego pola jest czerwona (*rubro*), drugiego błękitna (*caeruleo*), trzeciego żółta (*flavo*), czwartego biała (*candido*)⁶⁴. Barwny wizerunek herbu Ludwika Wawrzyńca Demutha pokazuje, jak są namalowane barwy. Kolejność ich wymienienia w opisie herbu w tekście przywileju nie odpowiada podziałowi heraldycznemu. Herb został opisany w ten sposób, że drugim zostało nazwane trzecie pole heraldyczne. Wynikało to stąd, że opisujący wymienił najpierw barwy z prawej strony tarczy. Z punktu widzenia połączeń barwnych nie ma to większego znaczenia. W obu bowiem wypadkach pole żółte będzie połączone z błękitnym, a czerwone z białym. Barwę dodatkową u Elerta Lamperta z Demuth przedstawia biała chorągiew rycerska, natomiast u Ludwika Wawrzyńca Demutha – dwie zielone gałązki wyrastające z pnia drzewa, na którym stoi sokół barwy naturalnej.

W herbie z roku 1657 widzimy też ciekawie namalowany skraj, czy też otok. Jest on przedstawiony w tej części pola w tej barwie, które otacza. I tak: pierwszą czerwoną część obejmuje również czerwony skraj, żółtą – żółty itd. Żadne jednak godło, znajdujące się w czterech częściach tarczy, nie wchodzi na jej skraj.

Ostatnim połączeniem pięciokolorowym występującym tylko w jednym dokumencie szlachectwa, jest zielono-złoto-czerwono-błękitno-popielate. Tarcza w tym herbie który otrzymał nobilitowany w roku 1589 Wawrzyniec Justimonti, jest podzielona w pas na dwa pola. Wyższe czerwone (*rubeo*) zamyka w sobie popielatą (*cinerei*) głowę osła. W niższym *caeruleo sive coelestino* jest sześć zieleni

⁶¹ MK, ks. 119, k. 187v.

⁶² AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 368/V/12.

⁶³ MK, ks. 196, k. 27v.

⁶⁴ Archiwum Diecezjalne w Olsztynie, oryg. perg., sygn. ADWO AB Eg 54.

nych (*viridi coloris*) pagórków z postawionym na ich szczycie krzyżem złotym (*glauca*). Na owe pagórki wspi-
na się czerwony wół⁶⁵. Występuje w tym herbie podwój-
ne połączenie kolorów czerwonego i błękitnego: zarów-
no dwóch pól w stosunku do siebie, jak również godła
(czerwony wół) w stosunku do pola, na którym jest
położone. Określenie *cinerei* wskazujące na naturalną
głowę osła, zostało użyte tylko w tym jednym dokumen-
cie. Zazwyczaj w opisie herbu nie zawsze spotyka się o-
kreślenie koloru głowy osła.

W znanych przywilejach nobilitacji z lat 1574-1763
występuje jedenaście połączeń czterobarwnych (cztero-
kolorowych), w tym sześciokrotnie spotykamy błękitno-
-czerwono-biało-złote. W podziałach tarczy w słup i w pas,
w czterech herbach tej grupy, pola podzielonej tarczy
są w kolorach błękitnym i czerwonym. Tarcza w her-
bie (1581) jest podzielona w słup. Pole prawe – błękitne,
a lewe – czerwone. Na nich stoi baran biały (*albus*) ze zło-
tymi rogami. Nad baranem umieszczone są w narożni-
kach tarczy od głowicy lilie złote (*flavis*)⁶⁶.

Podobnie unobilitowanego w roku 1601 Stanisława
Lichtembergka, gdzie na obu polach podzielonej w pas
tarczy stoi ukoronowany gryf: u góry połowa gryfa
białego w polu czerwonym, niżej połowa gryfa żółtego
(*flavum*) w polu błękitnym (*caeruleo*)⁶⁷.

W grupie tej widzimy też herb będący wynikiem
działalności kancelarii królewskiej. Herb o nazwie Prus
i Sas w roku 1676 otrzymał Łukasz Husarzewski⁶⁸, a rok
później bracia Jakub i Baltazar Kulikowscy⁶⁹. W pierwszym
wypadku herb ten znany z wizerunku zamieszczonego
w oryginale dyplomu szlachectwa, w drugim – tylko
z opisu. Składa się on z dwóch połączeń dwubarwnych,
najczęściej występujących w dokumentach nobilitacji.
W polu od głowicy, czerwonym, jest położone półtora
krzyża srebrnego (herb Prus I), natomiast od podstawy,
w polu błękitnym, widzimy księżyc złoty z dwiema złotymi
gwiazdami na jego rogach (herb Sas).

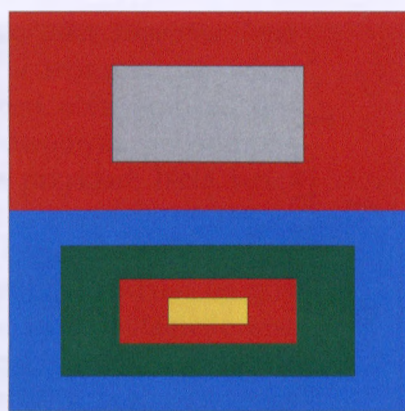
⁶⁵ MK, ks. 135, k. 497v.

⁶⁶ Mikołaj a Ziten nobilitowany w Warszawie 16 lutego 1581 roku (MK 123, k. 607).

⁶⁷ MK, ks. 147, k. 72v.

⁶⁸ Bibl. Ossol. we Wrocławiu, oryg. perg., nr 1768.

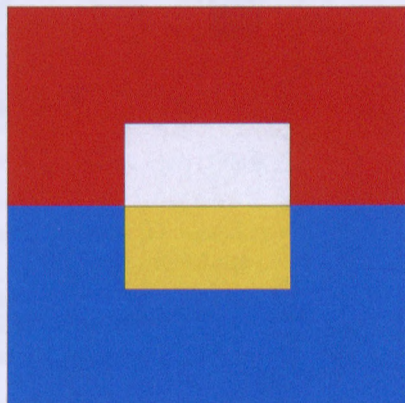
⁶⁹ AP Kraków, Krak. gr., ks. 118, s. 489.

30. Połączenie barw (kolorów)
w herbie Wawrzyńca Justimontiego,
nobilитowanego w Warszawie
15 IV 1589 roku

31. Herb Ludwika Wawrzyńca
Demutha, nobilitowanego
w Warszawie 20 XII 1657 roku

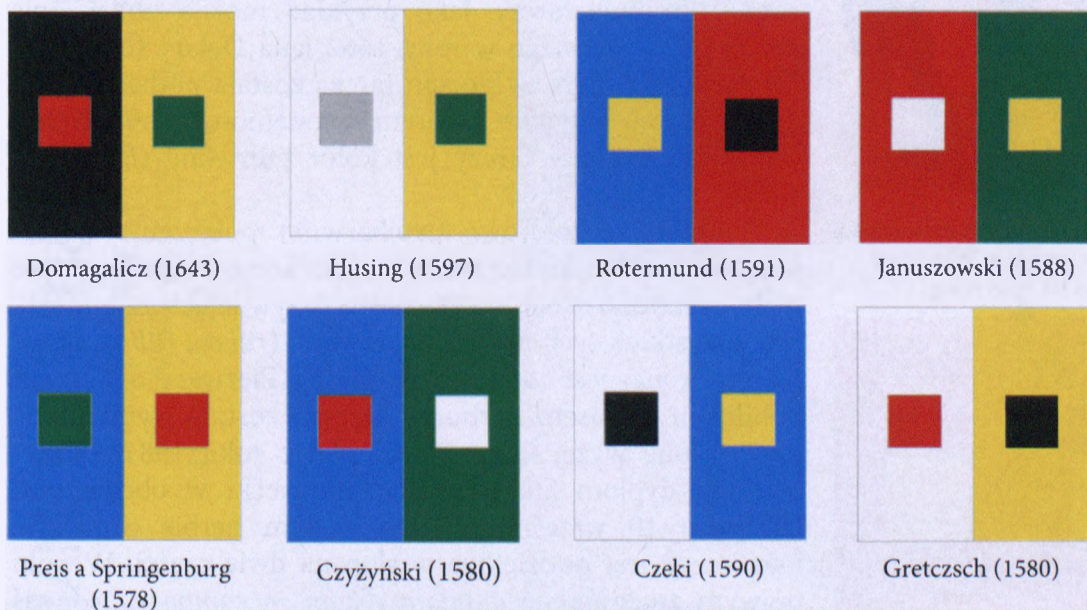

32. Połączenie barw (kolorów)
w herbie Stanisława Lichtembergka,
nobilитowanego w Warszawie
13 III 1601 roku

W przywileju Kulikowskich czytamy: *et in medio crux alba argentea bina posita*. Mielibyśmy więc nieznaczną odmianę tego herbu w stosunku do wizerunku namalowanego Husarzewskiemu. Jeżeli w tekście tego oblatowanego dokumentu nie ma błędu, to kolor krzyża podkreślony podwójnym przymiotnikiem może wskazywać na jego szczególne właściwości (na przykład: białą świecącą, błyszczącą).

Herb Husarzewskiego razem z rozbudowanymi wokół niego ornamentami zewnętrznymi jest cały umieszczony w złotym (żółtym) polu. Praktykę tę, gdy chodzi o ikonografię nobilitowanych znamy z czasów panowania Jagiellonów. W latach 1574-1763 w przedstawieniach herbów w przywilejach nobilitacji została ona utrzymana, przynajmniej do 1593 roku. Później, wraz z przeniesieniem wizerunku herbu na margines, została zarzucona, by ponownie zjawić się w roku 1609. Od tego mniej więcej czasu występują dwa rodzaje przedstawień herbów nobilitowanych. Malowano je na barwnym polu (jak u Husarzewskiego) lub bez niego. Zależało to w tym wypadku od malującego herb w dyplomie. W omawianym okresie tylko w jednym przywileju zaznaczono że tarcza jest położona w innym polu (*clipeum in campo viridi*)⁷⁰.

Drugie połączenie czterokolorowe błękitno-złoto-czarno-białe występuje dwukrotnie. Te dwa herby, z których jeden otrzymał w roku 1582 Jan Ringdemuth⁷¹,

34. Połączenia 4. barw (kolorów) w latach 1574-1763: czarno-czerwono-żółto-zielone (Domagalicz 1643); biało-cisawo(szaro)-żółto-zielone (Husing 1597); błękitno-złoto-czerwono-czarne (Rotermund 1591); czerwono-biało-zielono-złote (Januszowski 1588); błękitno-zielono-żółto-czerwone (Preis a Springenburg 1578); błękitno-czerwono-zielono-białe (Czyżyński 1580); biało-czarno-błękitno-złote (Czeki 1590); biało-czerwono-żółto-czarne (Gretcsch 1580)

⁷⁰ MK, ks. 136, k. 32. W przywileju wystawionym dla nobilitowanego w Warszawie 12 stycznia 1591 roku Jerzego Rotermunda.

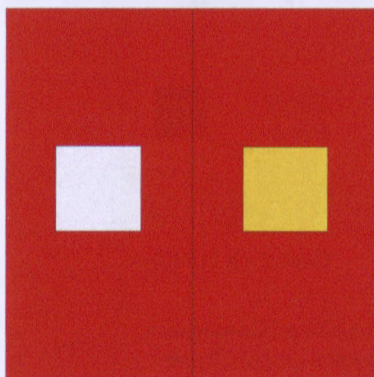
⁷¹ MK, ks. 129, k. 146.

a drugi w roku 1628 Thorhaken Frowin⁷², są do siebie podobne. Na jednakowym błękitnym polu tarczy są położone; u Ringdemutha pierścień złoty (*aureum*) otaczający biało-czarną gwiazdę (*nigri albenscentisque*); u Frowina są to podwoje *nigri coloris* ze złotą literą S (*aurea*) na ich środku i z zawiasami srebrnymi (*argentei*).

Każde z pozostałych dziewięciu połączeń czterokolorowych występuje tylko pojedynczo: czarno-czerwono-złoto-zielone (Domagalicz – 1643), biało-cisawo-(*spadici*)-żółto-zielone (Huzing – 1597), błękitno-złoto-czerwono-czarne (Rotermund – 1591), czerwono-biało-zielono-złote (Januszowski – 1588), błękitno-zielono-żółto-czerwone (Preis a Springenburg – 1578), błękitno-czerwono-zielono-białe (Czyżyński – 1580), biało-czarno-błękitno-złote (Czeki – 1590), biało-czerwono-żółto-czarne (Gretczsch – 1580).

35. Herb Eustachego Połonieckiego, nobilitowanego w Warszawie 30 III 1658 roku

36. Połączenia 3. barw (kolorów) w latach 1574-1763 – połączenie: biało-czerwono-złote w herbie Stanisława Pachołowieckiego, nobilitowanego w 1581 roku

Z przytoczonego zestawienia widać, że większość tych opisów pochodzi z XVI wieku. W wieku XVII coraz rzadsze staje się wymienianie kolorów w przywilejach nobilitacji przy opisie herbów. Szczególnie zjawisko to nasila się od połowy tego stulecia. W większości przywilejów rezygnuje się też z opisu herbu, na korzyść jego wizerunku. Tam, gdzie umieszcza się krótki opis, zazwyczaj podaje się sam kolor pola tarczy. Jako przykład można podać opis herbu nobilitowanego w roku 1662 Jana Delary (de Lary). Otrzymał on herb, w którym tarcza została podzielona na cztery części. Jedynym kolorem wymienionym trzykrotnie na oznaczenie pól tarczy jest kolor czerwony (*in campo rubro*)⁷³.

Z kolei trzykolorowe (trójbarwne) połączenia występują w omawianym okresie w sześciu kombinacjach, w tym biało-czerwono-złote w czternastu przywilejach nobilitacji. We wszystkich tych herbach czerwone (*rubeo*, *rubro*, *krwawo czerwone*) jest zawsze pole tarczy. Pierwszy dokument nobilitacji z opisem herbu, w którym zostały wymienione przytoczone wyżej kolory, pochodzi z roku 1581. Otrzymał ten dyplom Stanisław Pachołowiecki w obozie pod Pskowem 10 września. Tarcza w tym herbie o nazwie Pskowczyk jest podzielona w słup na dwie części. W polu prawym znajduje się *aquilam albam in campo rubeo*, zaś w polu lewym czerwonym *hastas flavas sive aurei coloris*⁷⁴.

Identyczny opis znajdujemy w przywileju wystawionym w roku 1630 dla braci Andrzeja i Izraela Chöne (Köhne).

⁷² Tamże, ks. 177, k. 3v.

⁷³ RPADA w Moskwie, F. 389, ML, ks. 246, k.108, czyli ML, ks. 132, k. 159-163; SML IX, k. 263.

⁷⁴ B. Paprocki, *Herby...*, s. 275.

**IAN KAZIMIERZ ZROZEY ŁASKI KROL POLSKY
WIELKIE XIAZE LITIEWSKIE RVSKIE MAZOWIECKIE ZMVDZKIE
INFLANSKIE SMOLENSKIE WOYNSKIE KIWWSKIE CZERNIHOWSKIE ASZ WE
DZKI GOTTSKI WANDALSKI DZIEDZICZNY KROL**

[Faint, mostly illegible handwritten text in Latin script, likely the main body of the diploma.]

[Handwritten signature or name in cursive script.]

37. Dyplom nobilitacji Eustachego Połonieckiego, wystawiony w Warszawie 30 III 1658 roku

38. Herb Jana von Enden, zwanego Koniecki, nobilitowanego w Warszawie 18 IV 1590 roku

W polu prawym herbu, który otrzymali, jest głowa osła koloru srebrnego (*caput asini coloris argentei in campo rubeo*). Natomiast w lewym lew żółtego koloru trzymający klucz (*videlicet leone flavi coloris clavam aculeatam tenente addendi*), będący ich herbem rodzinnym⁷⁵. W obu tych opisach nie został wymieniony kolor lewego pola tarczy. W tej grupie połączeń znane są herby, gdzie reguła alternacji heraldycznej została złamana. Widzimy to w herbie nobilitowanego w roku 1624 Jakuba Jacobsona vom Emden, zwanego Gehema. Na prawym polu żółtym (*flavus*) podzielonej w słup tarczy znajduje się białe skrzydło orła (*argentei*)⁷⁶. Również z przywileju nobilitowanego w roku 1590 Jana Enden, zwanego Koniecki, dowiadujemy się o złamaniu reguły alternacji. Tarcza w tym herbie jest po-

dzielona w skos na dwie części. Pole wyższe jest koloru czerwonego (*rubei*), niższe – białego (*albi sive argentei*). Na nich stoi cały lew złoty (*aurei coloris*)⁷⁷.

Drugie z połączeń trójkolorowych, czyli złoto-czerwono-czarne, występuje sześciokrotnie w znanych dla tego okresu przywilejach nobilitacji. W tej grupie herbów szczególnie interesująca jest zmiana barw, która wystąpiła w herbie Rawicz. Do roku 1572 opisywano ten wizerunek jako pannę w czerwonej sukni siedzącą z założonymi rękami na czarnym niedźwiedziu w polu błękitnym. W herbie Rawicz Szymona Bara, nobilitowanego w roku 1593, widzimy pannę w czerwonej sukni siedzącą na czarnym niedźwiedziu, ale w polu złotym⁷⁸. W opisie tego herbu czytamy: *virginem scilicet passis capillis, manibus extensis, corona aurea redimitam, urso nigro insidentem, haec in campo seu umbone auro radiante conspicitur* (dziewczynę mianowicie z rozpuszczonymi włosami, z rozłożonymi rękami, uwieńczoną złotą koroną, siedzącą na czarnym niedźwiedziu, która jest widoczna na polu czyli błyszczącej złotem tarczy).

39. Herb Rawicz Szymona Bahra, nobilitowanego w Warszawie 10 VI 1593 roku

Uległo zatem zmianie połączenie barw pola tarczy i godła. Do roku 1572 było ono błękitno-czerwone, a w omawianym herbie Szymona Barha jest żółto-czarne. Dodatkowego potwierdzenia dla tej zmiany dostarczają namalowane wokół tarczy czarno-złote labry. Wynika stąd, że niedźwiedź został teraz pierwszoplanowym elementem godła, odsuwając na drugi plan odzianą w czerwoną suknię pannę. Jednak autor osiemnastowiecznego *Armarium Elbingense*, Jan Henryk Dewitz oraz jego współpracownik, malarz i rytownik Jan Fryderyk Endersch⁷⁹, nie znając oryginalnego dyplomu

⁷⁵ MK, ks.178, k.. 79.

⁷⁶ Tamże, ks.187, k. 189v.

⁷⁷ Tamże, ks.133, k. 466v,

⁷⁸ AGAD, oryg. perg. sygn. 7171.

⁷⁹ T. D. Milewska, *Armarium Elbingense albo elbląska księga herbowa Jana Henryka Dewitza*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Historia”, nr 3, Gdańsk 1974, s. 31-41.

40. Szymon Bahr z herbem Rawicz, nobilitowany w 1593 roku – pomnik nagrobkowy w kościele NMP w Gdańsku (1620 r.), ufundowany przez jego zięcia Jana Speymana i wyrzeźbiony przez Willema van den Blocka

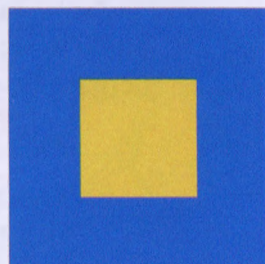
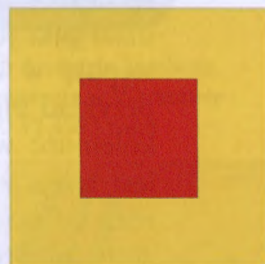
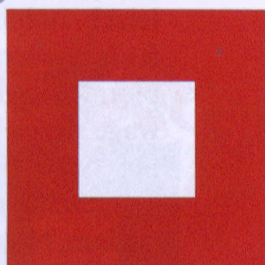
41. Herb Rawicz Szymona Bahra, nobilitowanego w 1593 roku

mu nobilitacji Bahra i malując jego herb, da-
li pierwszeństwo pannie w czerwonej sukni. W ich przedstawieniu ikonograficznym herbu Rawicz Szymona Bahra widzimy połączenie barwy czerwonej i złotej, a potwierdzają to labry czerwono-złote namalowane z obu stron tej tarczy⁸⁰.

Pozostałe połączenia trójkolorowe są następujące: błękitno-biało-czerwone występują w pięciu przywilejach (dla Powsińskich – 1592, Gieska – 1595, Schilkry-Trzebińskiego – 1595, Bysińskiego – 1602, Schultza de et in Steina – 1731); błękitno-złoto-czerwone w czterech przywilejach (dla Ilmanowskiego – 1581, Kremera zw. Koczan – 1590, Litawera – 1635, Nadrama – 1665); biało-błękitno-złote w trzech dokumentach (dla Neodicusa a Röber – 1577, Hankiewiczza – 1673, Krügera – 1724). W tym ostatnim wypadku owalną tarczę z namalowanym w 1724 roku herbem Jastrzębiec otacza skraj⁸¹. Ostatnim połączeniem tej grupy jest biało-złoto-czarne, występujące tylko dwukrotnie (Coio – 1577, Czarnecki – 1611).

Jest jednaście zestawów połączeń dwubarwnych w przywilejach nobilitacji z lat 1574-1763. Najwięcej, bo dwadzieścia dzie więć biało-czerwonych. Tylko w jednym herbie jest czerwone godło na białym polu tarczy. Otrzymał go razem z nobilitacją w roku 1641 Mikołaj Bye (de Bije). Z opisu dowiadujemy się, że trzy białe belki są położone w polu czerwonym⁸².

Połączenie złoto-czerwone występuje szesnaście razy. Złote pole tarczy, na którym są położone trzy wieże czerwone (*tres*

42. Połączenia 2. barw (kolorów) w latach 1574-1763: (czerwono-białe; złoto-czerwone; błękitno-złote)

⁸⁰ AP Gdańsk, rkps III/255/313, s. 93. Johann Heinrich Dewitz, Armarium Elbigense oder Elbingsches Wappenbuch.

⁸¹ Bibl. Ossol. we Wrocławiu, oryg. perg., sygn. 241.

⁸² MK, ks.185, k. 411v.

turres rubeas), posiada tylko herb Grzymała braci Kaspra i Macieja Kwothorów nobilitowanych w 1593 roku⁸³.

Kolor złoty w połączeniu z błękitnym mają herby jedenastu przywilejów szlachectwa. We wszystkich opisach i barwnych wizerunkach tej grupy pole tarczy jest błękitne. W przywileju z roku 1701 dla braci Jana i Dominika Winklerów podkreśla się, że herb, który otrzymali, znajduje się na pojedynczej tarczy bez skraju (*scutum simplex caeruleum*)⁸⁴.

Znane są jeszcze w tej grupie następujące połączenia: biało-błękitne występuje w przywilejach nobilitacji pięć razy (Tretko – 1580, Suski – 1589, Juchnowski – 1591, Reinhold ab Eggerd – 1635, Tomkiewicz – 1658); błękitno-czerwone – trzykrotnie (Kaniewski – 1593, Krauza – 1663, Życiński – 1669); natomiast biało-czarne (Wieloch – 1580, Schrapfer – 1582), złoto-czarne (Płodziński – 1592, Deniger – 1653) i błękitno-zielone (Hoppe – 1637, Heckier – 1660) – dwukrotnie. Takie połączenia, jak: złoto-białe (Berents – 1683), zielono-czerwone (Hindinberg – 1626) i błękitno-szare (Lerchenfeld), widzimy tylko w pojedynczych przywilejach nobilitacji. Dokument wystawiony w roku 1676 dla Fryderyka Lerchenfelda zawiera czarno-biały wizerunek herbu, chociaż barwy zostały opisane w dyplomie jego szlachectwa⁸⁵. W drugiej połowie XVII wieku większą bowiem wagę przywiązywano do rysunku niż do barwy. Ostatnia grupa składa się z jednej tylko barwy wymienionej w opisie herbu nobilitowanego, przeważnie na oznaczenie pola tarczy⁸⁶. Czerwona występuje dwadzieścia siedem razy, błękitna – siedem, biała – cztery, zielona – jeden raz.

Labry w latach 1574-1763 można podzielić na cztery grupy przedstawień kolorystycznych w zależności od liczby występujących kolorów czy barw. Podział taki jest możliwy, ponieważ w herbach nobilitowanych barwy labrów występują w charakterystycznych dla siebie podwójnych zestawach kolorów, na przykład biało-czerwonych, czy złoto-błękitnych. Ustalona, też została w labrach kolejność występowania kolorów. Kolorem (barwą) malowanym do wewnątrz jest teraz, z bardzo nielicznymi wyjątkami, srebrny lub złoty. Znajduje to również odbicie w opisach labrów w tekstach przywilejów nobilitacji, gdzie kolor złoty lub srebrny wymieniane na pierwszym miejscu, wskazują na ich położenie od spodu (od wewnątrz).

Pierwsza grupa składa się z czterokolorowych labrów. Wśród przywilejów nobilitacji występują cztery wzory ich połączeń. W oryginalnych dokumentach pergaminowych, które otrzymali między innymi w 1580 roku Jan Jurgiewicz⁸⁷,

⁸³ MK, ks. 133, k. 562.

⁸⁴ Bibl. Czart. w Krakowie, rkps 964, s. 268; Tamże, rkps 858, s. 41 (dyplom przepisany z MK, ks. 219 – nigdy w AGAD); *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 5, s. 224 (dyplom: Wien, 22 XII 1694; W. Winkler, *Winklerowie. Historia jednego indygenatu*, San Francisco 1989, s. 45.

⁸⁵ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 2365.

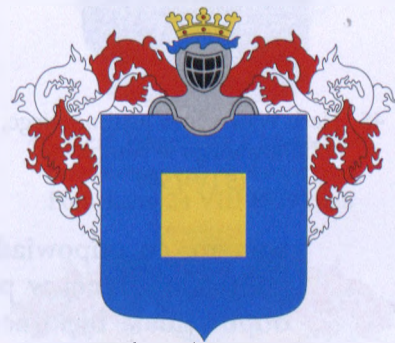
⁸⁶ W opisie herbu nobilitowanego w roku 1673 Kazimierza Zaierskiego podany został tylko kolor godła: *soleam argenteam cruce non aurea sed argentea* (Bibl. Czart., rkps 1663, s. 597).

⁸⁷ AGAD, oryg. perg., sygn. 6159.

a w 1657 roku Wawrzyniec Ludwik Demuth⁸⁸, widzimy z prawej strony labry o barwach biało-czerwonych, a z lewej błękitno-złoty. W podanych przykładach labrów biało-czerwonych, „metal” zawsze jest kolorem podbicia. To zestawienie barw w znanych przywilejach nobilitacji w latach 1574-1763, występuje trzydzieści razy. Jest ono najczęściej występującym wzorem, którego symbolika została dwukrotnie opisana w tekście przywileju szlachectwa. W dyplomie nobilitowanego pod Pskowem w 1581 roku, Kaspra Gniewiewskiego czytamy: *quae pennae partim sunt rubeae, ut ardorem dimicandi, partim albi, ut integritatem fidei partim violaceae, ut curam sollicitudinemque commonstrent* (które to pióra (labry) częściowo są czerwone, aby płomień walki, częściowo białe, aby czystość wiary, częściowo fioletowe, aby troskę i zapobiegliwość pokazywały)⁸⁹. Kolor czerwony oznacza płomień pański (boski), kolor biały – nienaruszoną wierność. Natomiast w przywileju wystawionym dla Macieja Litawera 23 lutego 1635 roku czytamy: *ab utraque parte laciniis rubri et albi coloris, candoris et constantiae symbolis*⁹⁰. Kolor czerwony symbolizuje tutaj niewinność, rzetelność szczerłość, a biały – niezależność, wytrwałość, stanowczość.

Czerwono-białe labry są też dodatkowym wyróżnieniem nobilitowanego nadanym przez króla, jak na przykład w herbie, który otrzymał Andrzej Sambor w 1593 roku. Otaczają one tarczę, której pole jest błękitne, a godło (lew) żółte⁹¹. Wzór ogólny przedstawienia kolorystycznego labrów został przejęty z kancelarii cesarskiej, a wśród znanych przywilejów nobilitacji w Polsce pojawia się w 1515 roku (dokument nobilitacji dla Ferberów). W czasach panowania króla Zygmunta Augusta występuje już bardzo często, żeby w omawianym okresie (lata 1574-1763) stać się wzorem ogólnie przyjętym. Barwa złota czy srebrna są malowane zawsze od wewnątrz, a stosunek (proporcja) między metalami, a innymi barwami prawdopodobnie zależał od inwencji malarza, który wykonywał w dyplomie nobilitacji herb.

Widzimy to na zachowanych wizerunkach ikonograficznych. Już od czasów króla Stefana Batorego aż do roku 1637 (Zander)⁹², nie ma odstępstw od tego ogólnego wzoru malowania „metali”. Dopiero w wystawionym w tym samym roku 1637 przywileju nobilitacji dla Abrahama

43. Herb Andrzeja Sambora, nobilitowanego w Warszawie 10 VI 1593 roku

44. Herb Mikołaja Zandera, nobilitowanego w Warszawie 23 II 1637 roku

⁸⁸ ADWO, oryg. perg., sygn. AB Eg 54.

⁸⁹ MK, ks.123, k. 876.

⁹⁰ Tamże, ks.180, k. 389.

⁹¹ Tamże, ks.138, k. 179.

⁹² Mikołaj Zander otrzymał nobilitację w Warszawie 23 lutego 1637 roku (Arch. Zamku Królewskiego w Warszawie, oryg. perg., sygn. R. III/1); BJ, rkps 6067 II, k. 96-97v.

Spiringa⁹³ czterobarwne labry zostały przedstawione inaczej. Odpowiadają one w tym wizerunku barwom podzielonej w pas tarczy, a złota i srebrna zostały namalowane na zewnątrz.

Jest to jednocześnie kolejny wzór przedstawienia labrów w grupie czterokolorowej, ale wśród trzech znanych przywilejów⁹⁴, charakteryzujących się takim zestawieniem tylko w tym jednym wypadku została złamana zasada przedstawiania „metali”. Stało się tak w wyniku przyjęcia przez malującego innej zasady przedstawienia labrów, według której barwa zewnętrzna odpowiada barwie godła.

45. Herb Wawrzynca Justimontiego, nobilitowanego w Warszawie 15 IV 1589

Omawiany przykład pokazuje jednocześnie, jak rozkładane były barwy wokół tarczy, której pole zostało podzielone w pas. Widzimy, że w takim wypadku z prawej strony malowano labry w kolorach pola i godła wyżej położonych, z lewej – barwy pola i godła umieszczonych u podstawy tarczy. Takie samo kolorystyczne rozłożenie labrów, znajduje się w przywileju nobilitacji, który otrzymał 15 kwietnia 1589 roku Wawrzyniec Justimonty, gdzie czytamy: *coloribus in dextram quidque rubeo et cinerino uti caput est, in sinistram vero viridi et caeruleo distinctis (kolorami na prawą stronę właśnie czerwonym i popielatym, tak jak jest głowa (osła), na lewą stronę zaś zielonym i niebieskim ozdobionymi)*⁹⁵.

Z prawej strony labry są w kolorze popielatym i czerwonym, co odpowiada popielatej głowie osła położonej w czerwonym górnym polu podzielonej w pas tarczy. Z lewej strony kolory labrów, błękitny i zielony, odpowiadają błękitnemu polu i zielonemu pagórkowi złożonemu z sześciu kamieni u podstawy tarczy. Jest to jeden z bardzo nielicznych wzorów z lat 1574-1753, gdzie połączono ze sobą tylko same kolory z pominięciem metali. Mamy tutaj do czynienia z przestrzeganą w ikonografii labrów zasadą, że odpowiadają one kolorom pola tarczy i godła.

W tym zestawieniu istnieją tylko dwie możliwości namalowania labrów. Jednak uwzględniając fakt, że kolory popielaty i zielony „zastępują” srebrny i złoty, można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że zostały namalowane od wewnątrz.

Podobnie przedstawiono labry w przypadku tarczy podzielonej w słup. Widzimy to na przykładzie herbu, który otrzymał w roku 1590 Jan Chrzyciel Cechi (Czeki)⁹⁶. Z prawej strony znajdują się labry czarno-białe, które odpowiadają połowie czarnego ukoronowanego orła w srebrnym polu. Błękitno-złote z le-

⁹³ AP Gdańsk, oryg. perg., sygn. 368/V/12.

⁹⁴ Pozostałe dwie nobilitacje otrzymali: Jan Chrzyciel Cechi w Warszawie 17 kwietnia 1590 roku (AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 17, s. 103) oraz Jan Schultz de et in Stein w Warszawie 14 marca 1731 roku (MK, ks. 224, k. 604; MK, ks. 257, k. 216v).

⁹⁵ Tamże, ks. 135, k. 497v.

⁹⁶ AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 17, s. 103.

wej strony tarczy są z kolei odbiciem pagórka złożonego z sześciu złotych kamieni, na którym stoi pies z odwróconą do tyłu głową, w błękitnym polu.

W przypadku tarczy podzielonej w słup i w pas na cztery pola, z prawej strony malowane są labry w kolorach pól pierwszego i czwartego, a z lewej – drugiego i trzeciego. Tak przedstawione znajdują się między innymi wokół herbu, który w 1657 roku otrzymał Wawrzyniec Ludwik Demuth⁹⁷. Pierwszemu czerwonemu i czwartemu białemu polu tarczy odpowiadają biało-czerwone labry. Natomiast drugiemu żółtemu i trzeciemu błękitnemu – błękitno-żółte. Należy jeszcze raz przypomnieć, że w podwójnym połączeniu barw „metal” idzie zawsze *ab intus*, chyba że w opisie herbu w tekście przywileju szlachectwa zaznaczono, że ustawienie jest inne.

Druga grupa składa się z labrów trójkolorowych. Wśród znanych przywilejów nobilitacji występuje pięć wzorów ich połączeń. Podobnie jak w przypadku czterobarwnych – trójkolorowe są malowane wokół tarczy również według pewnych wzorów przedstawień kolorystycznych.

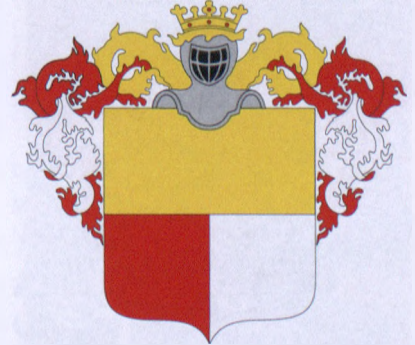
Nobilitowany w obozie pod Połockiem 24 sierpnia 1579 roku Jan Hagenaw á Moraunen otrzymał herb, w którym pole tarczy zostało podzielone w pas. Natomiast rozłożenie kolorystyczne labrów wokół tarczy tego herbu zostało opisane następująco w tekście przywileju: *ad dextram quidem flavo nigroque, ad sinistram vero caeruleo alboque colore*⁹⁸.

Przedstawione z prawej strony kolory czarny i żółty odpowiadają górnemu polu tarczy i stojącemu w nim wilkowi. Lewe, błękitno-białe, odpowiadają tarczy i godłu (gwiazda) pola niżej położonego.

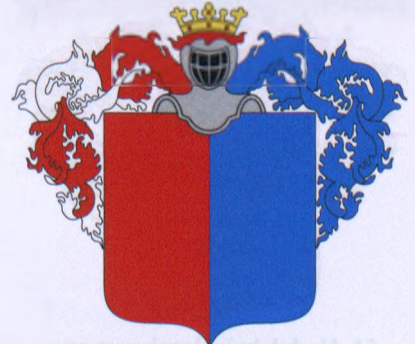
Identycznie malowane są labry, gdy pole u podstawy jest dodatkowo podzielone w słup na dwie części. Trójkolorowe odbijają wówczas barwy trzech pól podzielonej w pas i w słup tarczy. Z prawej i lewej strony przy przedstawianiu labrów, łączone są kolory wyższego pola i dolnego podzielonego w słup w następującej kolejności, patrząc od góry: złoty, czerwony, biały. Dzieje się tak u braci: Jana i Andrzeja Gretczschów, którzy otrzymali nobilitację w Warszawie 12 stycznia 1580 roku⁹⁹. Z prawej i lewej strony tarczy w nadanym im herbie występują labry złoto-czerwono-białe, rozrzucone wokół jej obu boków.

46. Herb Hagenawa á Moraunen, nobilitowanego w obozie pod Połockiem 24 VIII 1579 roku

47. Herb Jana i Andrzeja Gretczschów, nobilitowanych w Warszawie 12 I 1580 roku

48. Herb Mikolaj a Zitena, nobilitowanego w Warszawie 16 II 1581 roku

⁹⁷ ADWO, sygn. AB Eg. 54.

⁹⁸ MK, ks.119, k. 187v.

⁹⁹ Tamże, ks.123, k. 173; AGAD, Kopicjana, nr 7, s. 329-338; Tamże, s. 344-357 (oblata z ksiąg grodzkich drohickich z dnia 27 IX 1663).

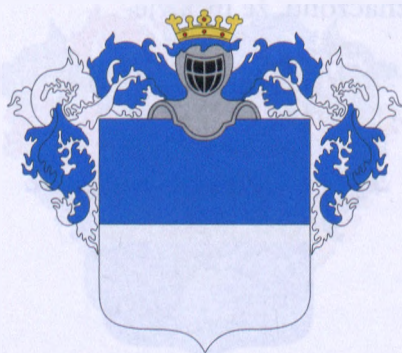
W herbie nobilitowanego w 1581 roku Mikołaja a Ziten czerwone pole podzielonej w słup tarczy otaczają z prawej strony labry biało-czerwone, a błękitne pole lewe – labry tylko w kolorze błękitnym (*dextrorsum versus albis rubeisque, sinistrorsum caeruleis*)¹⁰⁰.

W latach 1574-1763 w trójkolorowych przedstawieniach labrów obserwujemy zanikanie koloru błękitnego, głównie w tych wizerunkach herbów nobilitowanych, gdzie pole tarczy jest tylko w jednym kolorze. Świadczą o tym przedstawienia ikonograficzne między innymi u nobilitowanego w 1595 roku Andrzeja Gieska¹⁰¹ czy też Andrzeja Krügera, obdarzonego szlachectwem w roku 1724¹⁰². W obu tych wizerunkach herbów widzimy wśród trójbarwnych labrów tylko po jednym błękitnym liściu akantu namalowanym z każdej strony tarczy. Eliminowanie tej barwy jest tutaj w szczególnie silnym kontraście z jednobarwnym błękitnym polem w obu tych herbach.

Nie występują również w tym okresie labry błękitno-czerwone. Tylko w jednym znanym dokumencie nobilitacji wystawionym dla Łukasza Husarzewskiego w 1676 roku widzimy obok siebie te dwie barwy¹⁰³. Nie są one związane ze sobą, a poszczególne liście akantu są jednobarwne.

Trzecia grupa składa się z dwukolorowych labrów. Wśród znanych przywilejów nobilitacji występuje w latach 1574-1763 dziesięć wzorów ich połączeń. W przypadku tarczy podzielonej w pas na dwie części, labry wokół niej są takie same, jak kolory jej dwóch pól. W herbie burmistrza Elbląga Jana Sprengela a Röber, nobilitowanego w 1576 roku błękitne i białe labry są zgodne z kolorami pól tej tarczy: błękitnego wyżej, białego położonego niżej¹⁰⁴. Innym przykładem zgodności labrów z kolorami dwóch pól podzielonej w pas tarczy jest herb, jaki otrzymał Jan Domagalicz w roku 1643¹⁰⁵. Czerwono-czarnym labrom odpowiada wyższe pole czerwone i dolne czarne podzielonej tarczy.

Również gdy tarcza została dzielana w słup na dwie części, występuje zgodność kolorystyczna labrów i pól. Taką zgodność kolorów widzimy w herbie, który otrzymał wraz z nobilitacją w 1624 roku Jakub Jacobson vom

49. Herb Jana Sprengela a Röber, nobilitowanego w Toruniu 27 XI 1576 roku

50. Herb Jana Domagalicza, nobilitowanego w Warszawie 10 VIII 1643 roku

51. Herb Jakuba Jacobsona von Embden, zwanego Gehema, nobilitowanego w Warszawie 12 III 1624 roku

¹⁰⁰ MK 123, f. 607.

¹⁰¹ Bibl. Ossol. we Wrocławiu, oryg. perg., sygn. 2686.

¹⁰² Tamże, nr 241.

¹⁰³ Tamże, nr 1768.

¹⁰⁴ AP Gdańsk, rkps, sygn. zesp. III/255, nr 313, s. 492.

¹⁰⁵ MK, ks.189, k. 9.

Embden zwany Gehema¹⁰⁶. Labry czerwono-żółte odpowiadają polom tarczy w takich samych barwach.

Kiedy tarcza jest podzielona na cztery pola, a otaczają ją labry w dwóch kolorach, to wówczas są one barwami godła i pola tarczy herbu zatwierdzonego z wcześniejszej nobilitacji, a także w kolorach pól czwartego i pierwszego oraz drugiego i trzeciego, podobnie jak w grupie czterokolorowych labrów. Z przypadkiem zatwierdzenia labrów z wcześniejszego nadania spotykamy się w przywileju wystawionym dla Michała Sędziwoja, w 1600 roku¹⁰⁷, gdzie złote drugie i trzecie pole oraz czarny smok w nich położony odpowiadają labrom czarno-żółtym.

Oczywiście podane wyżej wzory przedstawień barwnych (kolorystycznych) labrów są „zakłócanie” labrami w kolorach białym i czerwonym. Była już o tym mowa, że król udostojnia herb nobilitowanego przy ich pomocy. Z reguły ich występowanie jest opisane w tekście przywileju nobilitacji.

W ostatniej grupie są labry w jednym kolorze. Wśród znanych przywilejów występują one tylko dwukrotnie. W roku 1578 białe labry otaczają tarczę z herbem Odrowąż, który otrzymał razem z nobilitacją Walenty Duracz¹⁰⁸, a w 1658 roku żółte czyli złote (*flavis seu aureis*) otaczają tarczę z herbem Krzywda który otrzymał Andrzej Żalski¹⁰⁹. W obu tych herbach labry są w kolorze godła.

W latach 1574-1763 również skrzydła orle znajdujące się w klejnocie malowano w kolorach: białym, czerwonym, błękitnym, czarnym, żółtym; są one odbiciem barw godła i pola tarczy. Nobilitowany w roku 1577 w Malborku Jan Neodicus a Röbern (Roerber) otrzymał skrzydła w kolorach białym i błękitnym, co odpowiada białemu polu tarczy i niebieskiemu pagórkowi, na którym stoi kozioł naturalnego koloru¹¹⁰. Podobnie Stanisław Czyżyński, u którego skrzydła nad tarczą są w kolorze czerwonym i białym, odpowiadają dolnej części podzielonej w pas tarczy i białej lilii na niej położonej.

Jeszcze lepiej widać to odbicie kolorów z tarczy w klejnocie na przykład w przywileju dla Jana i Samuela Kirsteinów, nobilitowanych 14 lutego 1578 roku. Skrzydła

52. Herb Michała Sędziwoja, nobilitowanego w Warszawie 8 III 1600 roku

53. Herb Jana Chrzyciela Czekiego, nobilitowanego w Warszawie 17 IV 1590 roku

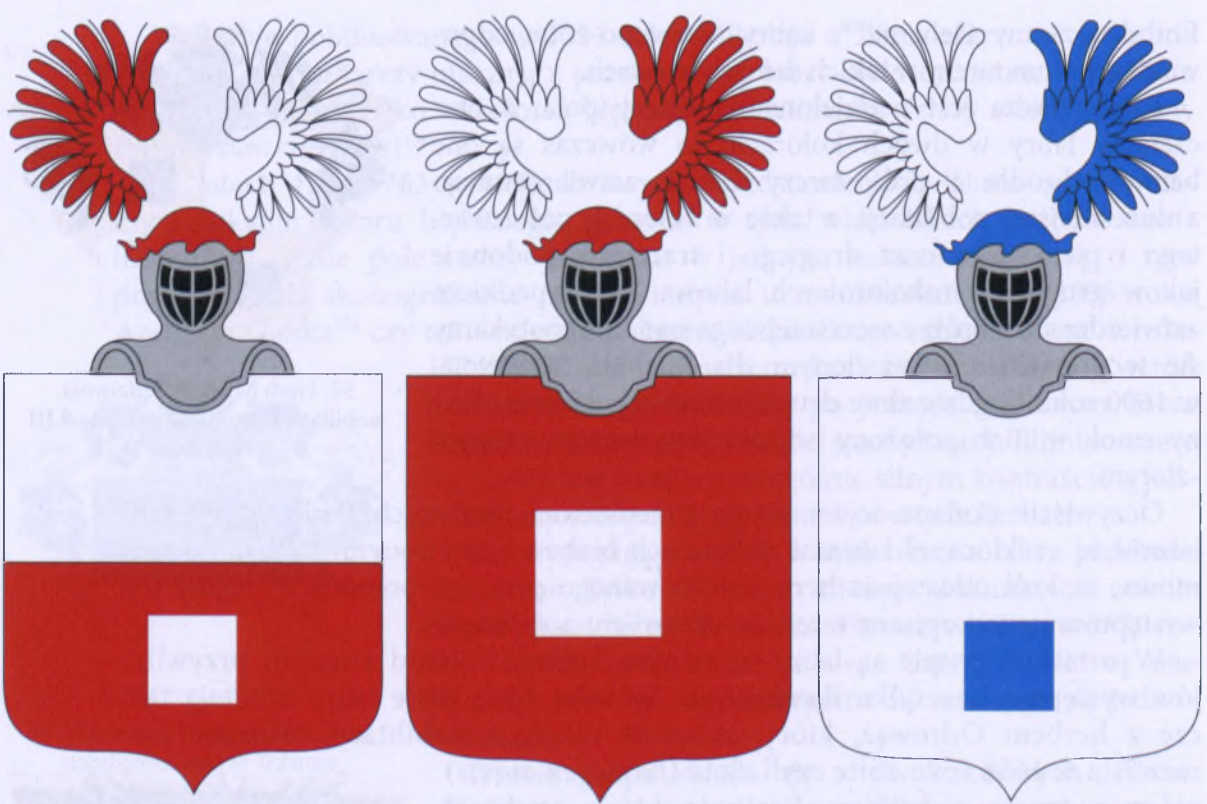
¹⁰⁶ Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 90(s. 165).

¹⁰⁷ MK, ks.146, s. 41.

¹⁰⁸ Tamże, ks.118, k. 170.

¹⁰⁹ Tamże, ks. 201, k. 113/108.

¹¹⁰ Tamże, ks.115, k. 348.

54. Herb Stanisława Czyżyńskiego (Czyszyńskiego), nobilitowanego w Warszawie 12 II 1580 roku

55. Herb Jana i Samuela Kirsteinów, nobilitowanych w Warszawie 14 II 1578 roku

53. Herb Jana Neodicusa a Röbern, nobilitowanego w Malborku 18 IX 1577 roku

białe i czerwone odpowiadają czerwonemu polu, srebrnej kotwicy i dwóm gwiazdom tego samego koloru (*scutum totum rubeum, quod in medio anchoram argenteam nec non duas utrinque stellas argenteo colore*)¹¹¹. Natomiast skrzydła białe i czarne w herbie Jana Chrzyciela Cechiego (Czekiego), pochodzącego z Wenecji mieszczanina krakowskiego, są zgodne z prawą stroną podzielonej w słup tarczy, gdzie widzimy połowę czarnego orła cesarskiego w białym polu (*aquilam nigram in albi coloris area*)¹¹².

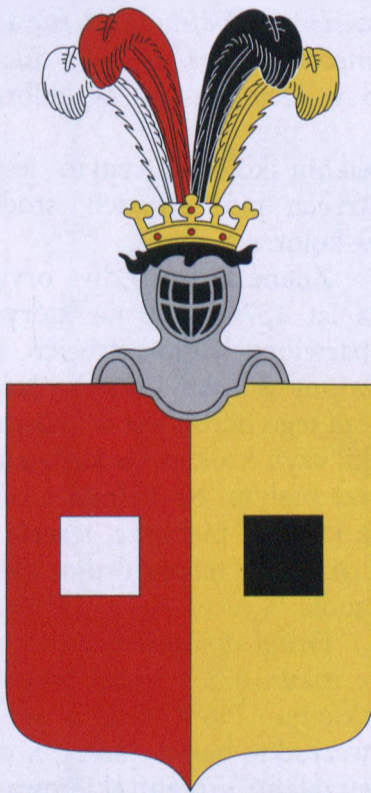
Podobnie jak w przypadku skrzydeł orlich, również barwa piór strusich odpowiada kolorom godła i pola tarczy. Pierwszy znany przykład barwionych piór strusich pochodzi, z dyplomu wystawionego w roku 1585 przez króla Stefana Batorego dla Reinholda i Konrada Heidensteinów; *Tarcza czyli pole czarne, w jego jednej części dwie białe piramidy tak, że na środku, wśród nich będzie czarna, której szczyt ku dołowi pochyla się. W drugiej skrzydło orła, które dawniej nad hełmem było oznaczone podwójnym kolorem, teraz pojedynczym białym, powyżej zaś hełmu otwartego korona złota królewska i z nich sterczące trzy puszyste pióra strusia, z których środkowe będzie czarne, najniższe dwa*

¹¹¹ Tamże, ks.123, k. 779v.

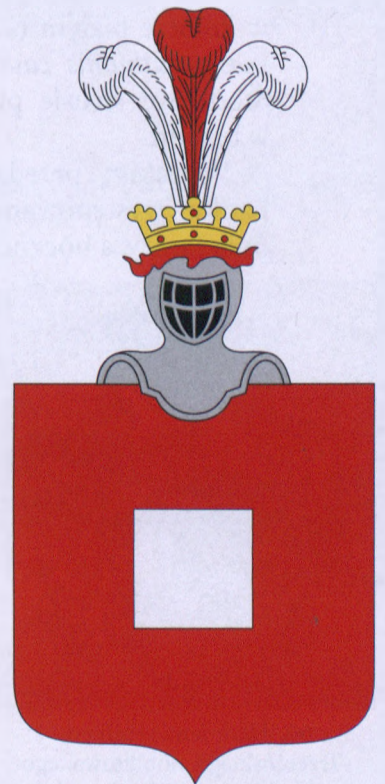
¹¹² AP Kraków, Krak. gr. rel., ks. 17, s. 103.

57. Herb Reinholda Heidensteina, nobilitowanego w 1585 roku

58. Herb Reinholda Heidensteina, nobilitowanego w 1585 roku

59. Herb Rola Jana Proboszczowskiego, nobilitowanego w Warszawie 14 VI 1593 roku

*białe*¹¹³. Jest to kolejny przykład udostojnienia herbu piórami strusimi. Zastępują one skrzydło orła, które przechodzi na tarczę. W tym herbie godło i pole tarczy są w dwóch kolorach, czarnym i białym; podobnie puszyste trzy pióra strusia; środkowe – czarne, a krańcowe białe.

Z kolei na nagrobku Reinholda Heidensteina (zm. 1620 r.) w opactwie cystersów w Oliwie, widzimy w prawym czerwonym polu dwie srebrne piramidy, otoczone czerwono-srebrnymi labrami, a w lewym złotym polu czarne skrzydło orła, otoczone czarno-złotymi labrami. Zmianie w stosunku do opisu z przywileju nobilitacji z 1585 roku, uległ również klejnot tego herbu. Na hełmie i koronie znajdują się cztery pióra strusia, patrząc od prawej heraldycznej strony: srebrne, czerwone, czarne, złote, odpowiadające barwom godła i pól tarczy. Prawdopodobnie zmiany w herbie Reinholda Heidensteina, to wynik jego starań o potwierdzenie polskiej nobilitacji u króla Zygmunta III przed 1600 rokiem.

W herbie Rola, nobilitowanego w Warszawie 14 czerwca 1593 roku Jana Proboszczowskiego, pole tarczy jest w kolorze czerwonym, a róża i trzy sierpy

¹¹³ K. Niesiecki, *Herbarz...*, t. 5, s. 343/4 – *Scutum seu area nigra, in eiusque una parte pyramides duas albas, ita ut media inter eas sit nigra, cuius apex subtus vergat. In altera alam aquilinam, qua antea supra galeam, duplicis coloribus utebantur, nunc unius albi, supra autem galeam apertam, coronam auream regiam, ex iisque eminentes tres plumas strutio camelinas, quarum media nigra sit, extremas duae albae.*

w kolorze białym (*supra scutum (galeam) apertum clathratum, ex (galea) tres plumas struthionis caudi mediam rubri, reliquas duas albi coloris sese erigentes*)¹¹⁴. Środkowe strusie pióro w klejnocie jest w kolorze czerwonym, a dwa boczne w białym.

W takim przedstawieniu kolorystycznym jest pewien porządek: w przypadku występowania trzech piór strusich, środkowe jest zawsze w kolorze pola tarczy, a boczne – w kolorze godła.

60. Herb Jana Schilkry-Trzebińskiego, nobilitowanego w Krakowie 18 III 1595 roku

61. Herb Mikołaja Płuszczewskiego, nobilitowanego w Warszawie 9 IV 1673 roku

Znane są tylko dwa oryginalne dyplomy pergaminowe z lat 1574-1763, na których w klejnocie widzimy pięć barwionych piór strusich. Pierwszy z nich został wystawiony w roku 1595 dla Jana Schilkry-Trzebińskiego. Tarcza tego herbu jest w kolorze czerwonym, a podwójne belki, czyli krokiew w kształcie odwróconej litery V, w kolorze białym. Na hełmie z korony wystaje pięć piór strusia, z których pierwsze, trzecie i piąte, są w kolorze czerwonym, czyli tarczy, drugie zaś i czwarte o barwie białej, czyli godła¹¹⁵.

Drugi dokument z pięcioma piórami strusia pochodzi z roku 1673 i został wystawiony Mikołajowi Płuszczewskiemu. Pióra strusie w tym przywileju potwierdzają wszystkie barwy tarczy, a dodatkowo są przebite dwiema strzałami, grotami skierowanymi w górę, ukośnie na kształt litery X lub krzyża św. Andrzeja. Pole tarczy w tym herbie jest barwy czerwonej, dwie szable położone ostrzami do góry są srebrne, podobnie krzyż kawalerski między nimi. Natomiast ośmiopromienna gwiazda leżąca pod krzyżem jest złota. Barwę srebrną mają pióra: pierwsze, trzecie, piąte; czerwoną – drugie; złotą – czwarte¹¹⁶.

Barwienie piór strusich kolorami z tarczy zostało przejęte z kancelarii cesarskiej, najczęściej poprzez potwierdzenie herbu z dyplomu szlachectwa. Takie potwierdzenie szlachectwa Maksymiliana II otrzymał Stanisław Lichtenbergk, słuźebnik królowej Anny Habsburżanki i królewicza Władysława, 13 marca 1601 roku. Herb jego przedstawia gryfa, którego połowa jest w kolorze białym w polu czerwonym, a połowa w kolorze złotym w polu błękitnym. Wszystkie te kolory zostały przeniesione nad tarczę, gdzie na jej szczycie hełm otwarty, ukoronowany, z niej cztery pióra strusie, jedno złotego, drugie błękitnego, trzecie białego, czwarte czerwonego koloru zwieszają się¹¹⁷.

¹¹⁴ MK, ks.133, k. 565v.

¹¹⁵ BJ, oryg. perg., sygn. 366.

¹¹⁶ Bibl. Publ. im. H. Łopacińskiego w Lublinie, oryg. perg., sygn. 2016.

¹¹⁷ MK, ks.147, k. 72v.

IN NOMINE DOMINI AMEN. N. AD PERPETUAM REI MEMORIAM.

Magnus Dux Lituæ Rutlix Frutlix Macton...

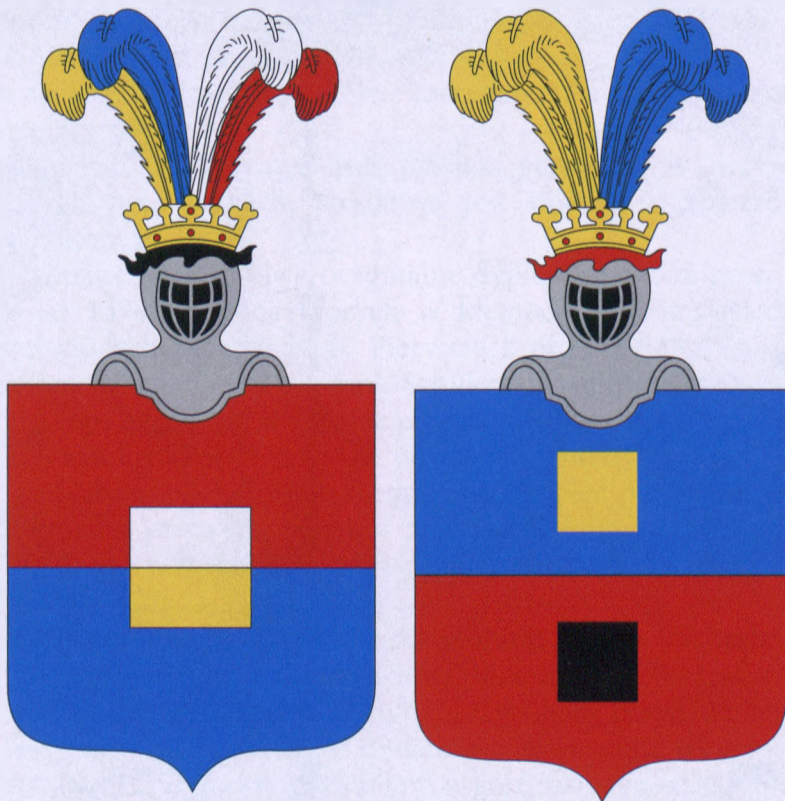
Nuerris & singulis huius & futuri seculi hominibus ad quos prædixi...

Main body of the Latin text, detailing the diplomatic mission and the appointment of envoys.

Continuation of the Latin text, including the names of the envoys and the date of the document.

Handwritten signature in cursive script, likely of the issuer or a high official.

63. Herb Stanisława
Lichtembergka, nobilitowanego
w Warszawie 13 III 1601 roku

64. Herb Jerzego Rotermunda,
nobilitowanego w Warszawie 12 I
1591 roku

Należy zwrócić uwagę, że liczba strusich piór odpowiada dokładnie liczbie kolorów położonych na tarczy, pióra zaś zwisają z hełmu, a nie sterczą prosto do góry.

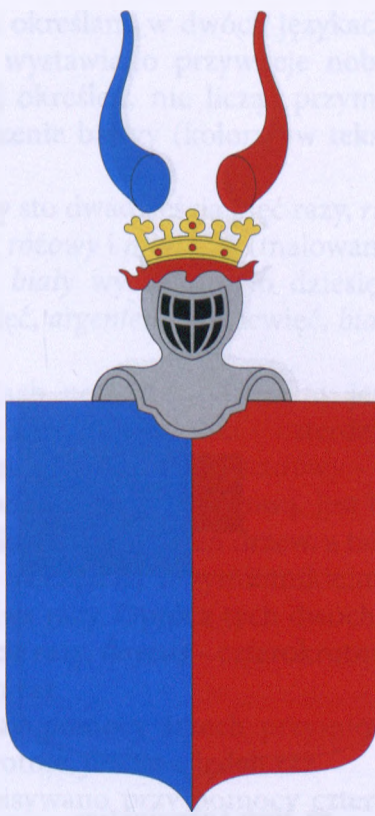
Inne ustawienie barwionych czterech piór strusia widzimy w przywileju Jerzego Rotermunda, nobilitowanego w Warszawie 12 stycznia 1591 roku. Przedstawienie, którym posługiwał się przed polską nobilitacją zostało dodatkowo wyróżnione czarnymi trąbami na polu czerwonym w tarczy i Odrowążem w klejnocie. Jego wcześniejsze godło składało się tylko z trzech złotych podwójnych lilii, położonych w polu błękitnym (które zajmują w jego nowym herbie górną część tarczy) oraz piór ustawionych w ten sposób, że pierwsze dwa są koloru złotego, trzecie i czwarte niebieskiego. Na ich środku jest położona strzała ostrzem do góry, usta ludzkie przeszywająca, który to rodzaj herbu Odrowążem nazywamy (*quarum in medio sagitta per humanum labrum superius spiculo sursum verso traiectum*)¹¹⁸. Jest to kolejny pochodzący z XVI wieku opis, w którym określa się herb Odrowąż w przywileju nobilitacji.

Omówienia wymaga jeszcze jedna grupa klejnotów, wcześniej nie wymieniona. Są to dwie trąby czy też rogi wołu, które siedmiokrotnie występują w omawianej grupie stu siedemdziesięciu siedmiu przywilejów nobilitacji z klejnotem. Powodem, dla którego zostały one wyłączone jako osobna grupa i włączone do rozważań nad barwą jest to, że podobnie jak skrzydła orła czy pióra strusie są barwione

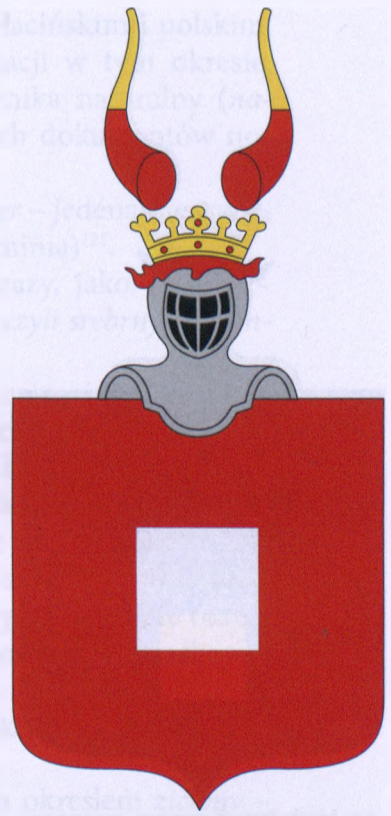
¹¹⁸ Tamże, ks.136, k. 32v.

65. Herb Jana Domagalicza,
nobileitowanego w Warszawie
10 VIII 1643 roku

66. Herb Mikołaj ą Zitena,
nobileitowanego w Warszawie
16 II 1581 roku

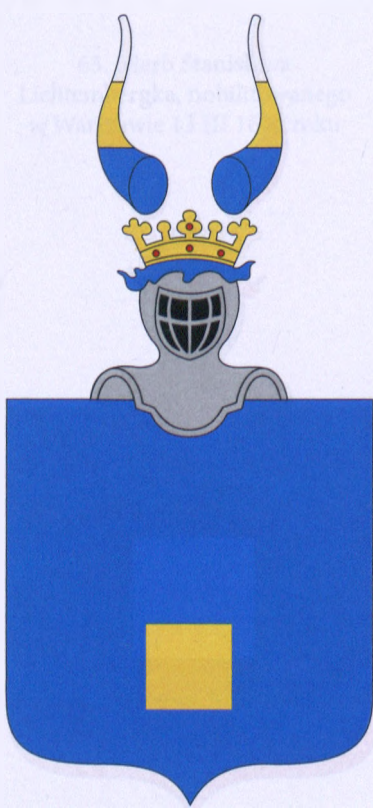
67. Herb Abdank Michał ą
Liczbińskiego, nobileitowanego
w Warszawie 7 IV 1590 roku

kolorami z tarczy. W ten właśnie sposób oznaczono ich barwę w przywileju wystawionym dla Jana Domagalicza w roku 1643 (*duo cornua bubullina pro medietate quemadmodum ipsum scutum coloribus divisum*)¹¹⁹. Tarcza jest podzielona na dwie części, z których niższa jest czarna, wyższa czerwona; podobnie wymienione wyżej rogi. Ta zgodność barwy rogów z kolorami tarczy występuje również w przywileju Mikołaj ą Zitena, który otrzymał szlachectwo w Warszawie 16 lutego 1581 roku. Jeden róg, z prawej strony, jest błękitny; drugi – czerwony, co w tym herbie odpowiada podziałowi tarczy w słup na dwa pola, z których prawe jest błękitne, lewe czerwone¹²⁰. Wzór barwienia trąb, czyli rogów kolorami tarczy, został przejęty z kancelarii cesarskiej, podobnie jak barwnych skrzydeł orlich czy piór strusich.

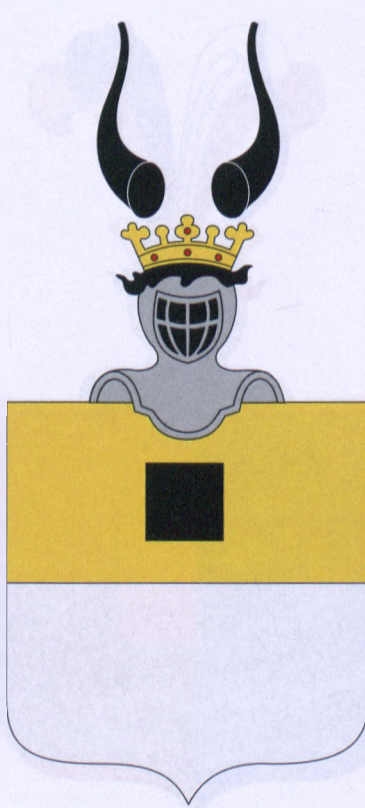
Nie zawsze jednak był konsekwentnie przestrzegany w nadaniach nobilitacji w Polsce. Pojawiają się bowiem rogi barwione kolorami, które na tarczy nie występują. I tak nobileitowany w Warszawie 7 kwietnia 1590 roku Michał Liczbiński, sekretarz królewski i pisarz skarbu koronnego, z braćmi Janem i Pawłem,

¹¹⁹ MK, ks. 189, k. 9.

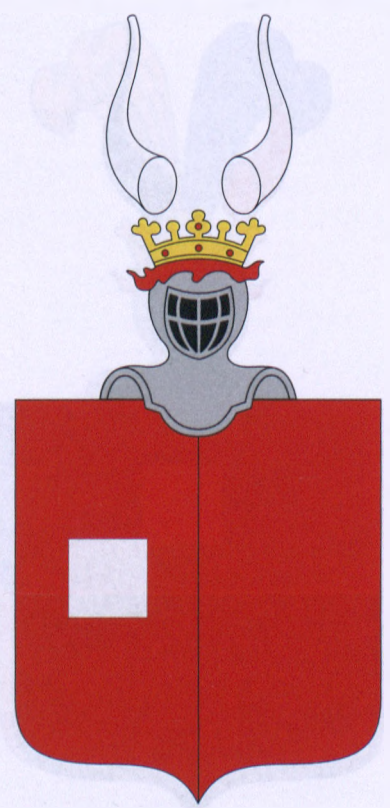
¹²⁰ Tamże, ks. 123, k. 607.

68. Herb Jana Kremera, zwanego Koczanem, nobilitowanego w Warszawie 16 IV 1590 roku

69. Herb Andrzeja i Jana Gretczschów, nobilitowanych w Warszawie 12 I 1580 roku

70. Herb Gabriela Prewancjusza-Władysławskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 II 1609 roku

otrzymuje herb Abdank, to znaczy białego Habdanka w polu czerwonym. W klejnocie występują dwie trąby ozdobione na przemian pasami w kolorach czerwonym i złotym¹²¹. Podobnie Jan Kremer, zwany Koczanem, nobilitowany w roku 1590, otrzymuje w klejnocie dwa rogi czyli trąby, ozdobione trzema kolorami: błękitnym, złotym i białym. Tego ostatniego koloru brak w tarczy, w której znajdują się trzy złote pagórki na błękitnym polu¹²².

Połączenie dwóch jednokolorowych trąb z kolorem na tarczy występuje w dwóch kolejnych nobilitacjach. Jedną z nich otrzymał Jan Gretczsch, razem z bratem 12 stycznia 1580 roku, w którego klejnocie są *dwa rogi czyli trąby myśliwskie czarnego koloru*¹²³. Odpowiadają one kolorem dwóm czarnym głowom orła z szycjami, na tarczy. U Gabriela Prewancjusza-Władysławskiego, nobilitowanego w 1609 roku, dwóm białym rogom czyli trąbom, odpowiada na tarczy skrzydło orła białego¹²⁴.

¹²¹ MK, ks.139, k. 366v.

¹²² Tamże, ks.133, k. 464v.

¹²³ Tamże, ks.123, k. 173.

¹²⁴ Arch. UJ w Krakowie, oryg. perg., sygn. 607.

Barwa z lat 1764-1794 była określana w dwóch językach: łacińskim i polskim, w tych to bowiem językach wystawiano przywileje nobilitacji w tym okresie. Występuje trzydzieści pięć jej określeń, nie licząc przymiotnika naturalny (*naturalis*). Zasób słów na oznaczenie barwy (koloru) w tekstach dokumentów nobilitacji jest następujący:

Wyraz *czerwony* został użyty sto dwadzieścia pięć razy, *ruber* – jedenaście, *rubeus* – osiem, jeden raz *ponsowy*, *różowy* i *miniaceo* (malowany minią)¹²⁵.

Określenie koloru słowem *biały* występuje sto dziesięć razy, jako *srebrny* – czterdzieści trzy, *albus* – dziesięć, *argenteus* – dziewięć, *biały czyli srebrny* i *argenteus seu albus* – tylko jeden raz.

Błękitny kolor w przywilejach nobilitacji określany jest najczęściej wyrazem *błękitny* – siedemdziesiąt sześć razy, lub *niebieski* – czterdzieści razy. Inne określenia występują rzadziej: *caeruleus* – dwukrotnie, *lazurowy* – tylko jeden raz. W tym ostatnim wypadku zapewne chodzi o zieleń lazurową. Jest to farba robiona sztucznie z błękitu niemieckiego. Malowano nią zieleń drzew, a także tło obrazów¹²⁶.

Żółty kolor określany jest najczęściej przymiotnikiem *złoty* – sto trzynaście razy, albo *żółty* – trzydzieści dwa razy. Oprócz tych dwóch występują takie określenia, jak *aureus* – dziewiętnaście razy, *flaveus* – czterokrotnie, *arenarius* (piaskowy) i *stramineus* (słomiany) – jeden raz.

Kolor czarny określano przy pomocy trzech przymiotników: *czarny* – trzydzieści dwa razy, *niger* – trzykrotnie, *fuscus* – jeden raz.

Natomiast kolor zielony opisywano przy pomocy czterech określeń: *zielony* – dwadzieścia sześć razy, *viridis* trzykrotnie, *revirescens* (zazieleniające się) oraz *szazielony* – tylko raz.

Na oznaczenie koloru szarego (popielatego) występują trzy określenia: dwukrotnie *szary*, a w jednym tylko przywileju *popielaty* i *cinereus*. Użyto też zaledwie raz terminów *brunatny* i *phaeniceus* na oznaczenie maści konia.

Wśród wyżej wymienionych określeń zwraca uwagę brak połączonych ze sobą przymiotników na określenie jednego koloru. Tylko dwukrotnie występują takie połączenia w opisie koloru białego lub srebrnego. W tym okresie w przywilejach nobilitowanych posługiwano się tylko jednym określeniem na oznaczenie koloru. W przypadku bieli i srebra w wizerunkach herbów widzimy wyraźne rozgraniczenie barwy od metalu. Duża liczba użytych odcieni tej samej barwy w znanych wizerunkach herbów nobilitowanych pozostaje niewątpliwie w związku z wymienioną wyżej terminologią.

Ze względu na liczbę barw (kolorów) występujących na jednej tarczy, ich połączenia z lat 1764-1794 można podzielić na sześć grup (od sześciu do jednego koloru) występujących w barwnych wizerunkach herbów lub ich opisach. W tym okresie nie występuje w żadnym przywileju nobilitacji barwne pole, na

¹²⁵ Według Cenniniego minia była wyrabiana sztucznie (przez alchemię). W zetknięciu z powietrzem czerniała i traciła swą barwę (C. Cennini, *Rzecz o malarstwie...*, s. 25).

¹²⁶ Tamże, s. 30.

którym w wiekach XVI i XVII był położony herb nobilitowanego. Część herbów z czasów panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego otacza (zamyka) ramka czteroboczna lub ośmioboczna. Nie jest ona jednak wypełniona żadną farbą.

Większość malowanych w dyplomach szlachectwa herbów posiada skraj czyli otok. Przeważa barwa złota lub żółta, sporadycznie występują także inne barwy. Z reguły skraj jest wąski, jeżeli jednak pojawia się to odpowiednio szeroki, większy od ogólnie malowanego i możemy przyjąć że mamy w tym wypadku tarczę umieszczoną w innej tarczy. Malowany czerwoną, żółtą lub błękitną farbą brzeg kartusza należy również uważać za skraj (otok) nieregularnej tarczy.

W omawianych przywilejach z lat 1764-1794 występują tylko dwa połączenia sześciobarwne. Pierwsze z nich to błękitno-zielono-popielato-czerwono-żółte. Widzimy je w herbie o nazwie Sennik, który otrzymał razem z nobilitacją 12 sierpnia 1768 roku Sebastian Kazimierz Jabłoński¹²⁷. Do barw pierwszoplanowych w tym wizerunku należą barwy dwóch pól podzielonej w pas tarczy oraz godła. Tylko one zostały uwzględnione w opisie tego herbu, gdzie czytamy: *za herb papugę popielatą trzymającą w dziobie gałązkę z jabłkiem o dwóch listkach na kamieniu trzygłanym, w polu niebieskim u góry, u dołu zielonym stojącą*. W tym przedstawieniu ikonograficznym barwy uzupełniające ten wizerunek, które można nazwać drugoplanowymi, są następujące: czerwone szpony i biały dziób papugi, w którym trzyma zieloną gałązkę z żółtym jabłkiem z czerwonymi plamami. Razem barwy tych dwóch grup tworzą pierwsze z połączeń sześciobarwnych.

Drugie z nich to złoto-biało-czerwono-błękitno-zielono-czarne. Wszystkie te kolory zostały wymienione w opisie herbu, który 3 lipca 1792 roku otrzymał Klemens Berneaux: *w polu niebieskim na wierzchu tarczy głowa Merkurego, z lewej strony głowa barana ucięta, z prawej dwa skrzydła białe, na lasce Merkurego srebrnej, około której są okręcone dwa węże koloru zielonego, po drugiej stronie dwa maki zielone, na dole dwie ręce z sobą złączone, koloru żółtego, w środku tarczy w polu czerwonym trzykrokwie białe, nad wierzchem których na wstążce czarnej napisane słowo PATRIA*¹²⁸.

71. Herb Obrona Augusta Torri (de Torry), nobilitowanego w Warszawie, b. d. i. m. 1792 roku

72. Herb Sennik Sebastiana Kazimierza Jabłońskiego, nobilitowanego w Warszawie 12 VIII 1768 roku

¹²⁷ Fund. XX. Czart., oryg. perg., sygn. 1186.

¹²⁸ Kancl., ks. 98, s. 306.

73. Herb (Picardi) Klemensa Berneaux de Picardi, nobilitowanego w Warszawie 3 VII 1792 roku

74. Herb Skarbicz Jana Kantego Nawrowskiego, nobilitowanego w Warszawie 2 III 1791 roku

75. Herb Skarbicz Jana Kantego Nawrowskiego, nobilitowanego w 1791 roku

Kolor błękitny jest pierwszoplanowy wśród wszystkich wymienionych w tym rozbudowanym pod względem liczby elementów herbie. Możemy w nim wyróżnić jeszcze cztery dalsze kolorystyczne połączenia: błękitno-czerwono-biało-czarne (dewiza PATRIA znajduje się w polu małej tarczy), błękitno-biało-zielone, błękitno-zielone i błękitno-żółte. Ich liczba w tym wypadku jest uzależniona od ustawienia elementów godła w tarczy.

Czarno-biały wizerunek herbu Klemensa Berneaux został zamieszczony w oblicie jego przywileju szlachectwa. Trzy kolory zostały w nim przekazane przy pomocy szrafunku, czyli techniki graficznej wykorzystującej linie poziome, pionowe i kropki do przedstawienia barw w rysunkach czarno-białych. Błękitne pole tarczy oddają linie poziome, czerwone pole małej tarczy linie pionowe, zaś żółte ręce ze sobą złączone – kropki.

W przywilejach nobilitacji z lat 1764-1794 występują tylko trzy połączenia pięciobarwne (pięciokolorowe), w tym siedem razy biało-czerwono-czarno-żółto-błękitne. Kolorami (barwami) oznaczającymi pola tarcz w herbach tej grupy są: czerwony, biały, błękitny. Pięciokrotnie tarcza jest podzielona na trzy pola, w tym czterokrotnie jest to podział w pas, a raz w słup. Polem tarczy jest również szeroka belka srebrna, na której stoi orzeł biały w herbie Terlica, nobilitowanego 6 stycznia 1792 roku Pawła Terło¹²⁹. Zajmuje ona całą szerokość tarczy i rozdziela jej część błękitną od czerwonej. Jest więc trzecim polem tarczy. W szóstym herbie tej grupy tarcza jest podzielona na cztery części, a w siódmym – w słup na dwie części.

Opisy herbów w przywilejach tej grupy pozwalają ustalić, że przymiotnik niebieski używany jest w latach 1764-1794 na określenie koloru wody, a błękitny

¹²⁹ Arch. Zamku Królewskiego w Warszawie, oryg. perg., sygn. R.1/86.

76. Herb Terlica Pawła Terło,
nobilitowanego w Warszawie
6 I 1792 roku

– nieba. Wcześniej była już mowa, że wyraz *caeruleus* oznaczał ciemnobłękitny odcień wody. W tym znaczeniu spotykamy go w przywileju nobilitacji, który został wystawiony 16 grudnia 1764 roku dla Jakuba Fontany. Z treści tego dokumentu dowiadujemy się, że z obelisku czyli fontanny wytryska naturalna woda koloru błękitnego (*ex quo scattet viva aqua caerulei coloris*)¹³⁰. W kilka lat później w roku 1769 taki sam herb otrzymał Jan Kanty Fontana. Z tego wystawionego w języku polskim dokumentu wynika, że z fontanny wypływa żywa woda koloru niebieskiego¹³¹.

Drugie połączenie pięciobarwne błękitno-biało-czerwono-zielono-żółte występuje w pięciu herbach znanych z przywilejów nobilitacji. Najciekawszy herb tej grupy otrzymał razem z nobilitacją 25 listopada 1775 roku Jan Schlemer de Ehrenrang¹³². W herbie tym wszystkie kolory wymienionego wyżej połączenia oznaczają pola

podzielonej w pas i w słup tarczy.

Ostatnie pięciokolorowe połączenie czerwono-popielato-błękitno-żółto-czarne znamy tylko z jednego dokumentu szlachectwa. Otrzymał go razem z herbem o nazwie Baliaras Jan Aleksander Lindsay 16 grudnia 1764 roku. Cały ten herb został dodatkowo otoczony błękitnym polem i naznaczony ośmioma złotymi gwiazdami (*circumductus campo caeruleo in summo octo stellis aureis insignitus*)¹³³. Jest to więc skraj bogato zdobiony; w znanych przywilejach nobilitacji występuje w pierwszych dwóch latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego.

W znanych przywilejach nobilitacji z lat 1764-1794 występuje osiem czterokolorowych (czterobarwnych) połączeń, w tym błękitno-żółto-czerwono-białe w dwudziestu trzech dokumentach. Dwa najczęściej występujące w tym okresie dwubarwne połączenia, to jest błękitno-żółte i czerwono-białe utworzyły jedno czterokolorowe. Z reguły błękit i czerwień oznaczają pola tarczy, a metale: srebro i złoto – godła położone na nich.

Jednak w przypadku tarcz podzielonych w pas i w słup, gdy każde pole posiadało umieszczone na nim godło, w pierwszej kolejności obowiązywało połączenie dwubarwne. U nobilitowanego 30 maja 1768 roku Jerzego Furniera

¹³⁰ Kancl., ks. 24, s. 85.

¹³¹ Tamże, ks. 42, s. 110.

¹³² Tamże, s. 159; Allgemeines Verwaltungsarchiv, A-1030 Wien, Nottendorfer Gasse 2 – kopia z oryginału; tamże, odpis z 1802 roku – *Standeserhebungen und Gnadenakte...*, Bd 4, 1973, s. 252 – Schlemer (Ślemer), Johann, Landrechts – Secretär, Adstd., „von Ehrenrang”, Wien 21 V 1802 (E).

¹³³ Kancl., ks. 24, s. 60; zob.: Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, t. 26. Katalog tek Glinki, Warszawa 1969, s. 171 – „Notatka o jego dyplomie szlacheckim wpisanym do księgi miejskiej białostockiej z lat 1798-1801. Teką 125, s. 109” (Teki w Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Warszawie).

w polu wyższym błękitnym podzielonej w pas tarczy są gwiazdy złote, w polu niższym białym – róża czerwona¹³⁴. Inny przykład łączenia barwy czerwonej z białą i błękitnej z żółtą widzimy w herbie nobilitowanego 11 października 1791 roku Jakuba Burkarda. Wokół czerwonego krzyża okręcona jest biała litera S w polu żółtym, które z kolei jest umieszczone w polu niebieskim¹³⁵. Jedno połączenie w tym herbie stanowią barwy godła, a drugie barwy pół obu tarcz.

Na łączenie barw pola tarczy i godła duży wpływ w herbach nobilitowanych wywierało też konsekwentne przedstawienie kolorystyczne pewnych elementów, na przykład orzeł biały w połączeniu z czerwonym polem tarczy. Pojawienie się białego orła w herbie nobilitowanego to szczególnie dowód łaski królewskiej. To wyróżnienie herbu widoczne było również w pozostawieniu barw, stąd orzeł biały na czerwonym polu. Jednak w czasach panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego zaczęto umieszczać białego orła w niebieskiej tarczy¹³⁶.

Pozostałe połączenia czterobarwne są następujące: żółto-czarno-czerwono-białe występuje w ośmiu herbach w znanych przywilejach nobilitacji. Z kolei w sześciu dokumentach widzimy złoto-czerwono-błękitno-czarne; w pięciu czarno-złoto-błękitno-białe; w dwóch biało-czerwono-zielono-złote i złoto-czerwono-błękitno-zielone.

Trójkolorowe (trójbarwne) połączenia występują w omawianym okresie w czternastu kombinacjach, w tym złoto-czerwono-białe dwadzieścia osiem razy. Pole tarczy jest zawsze w kolorze czerwonym, a tylko w jednym znanym przywileju nobilitacji – złote. Herb ten, w którym na złotym polu jest położona biała belka z trzema czerwonymi różami, otrzymał w roku 1791 Jan Huhn¹³⁷. W innym przywileju tej grupy opisane jako białe, czerwone pole tarczy jest wynikiem błędu wpisującego tekst do dokumentu szlachectwa: herb o nazwie Podkowa, który 4 stycznia 1792 roku otrzymał Jakub Mokin¹³⁸, składa się z czerwonego pola tarczy, srebrnej podkowy i złotej gwiazdy. W takich barwach namalowany widzimy ten herb w oryginalnym dyplomie pergaminowym Jana Mokina i innych jego przedstawieniach ikonograficznych z przywilejów nobilitacji¹³⁹.

77. Herb Królodar Ludwika Bruneta, nobilitowanego w Warszawie 9 XII 1791 roku

¹³⁴ Kancl., ks. 42, s. 25.

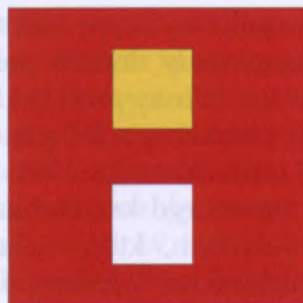
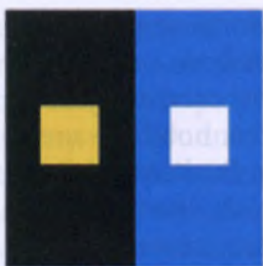
¹³⁵ MN w Krakowie, oryg. perg., sygn. 549a.

¹³⁶ Orła namalowanego w polu błękitnym widzimy w herbie o nazwie Królodar, który otrzymał razem z nobilitacją Ludwik Brunet 9 grudnia 1791 roku (ML, ks. 220, s. 419).

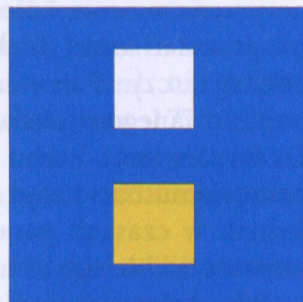
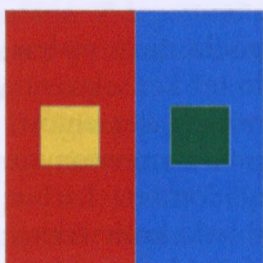
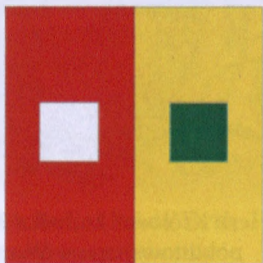
¹³⁷ Jan Huhn otrzymał szlachectwo 23 grudnia 1791 roku (Kancl., ks. 98, s. 176).

¹³⁸ AGAD, oryg. perg., sygn. 3264.

¹³⁹ Herb Podkowa otrzymał nobilitowany w roku 1791 Paweł Grochalski (BJ, oryg. perg., sygn. Akcesja Przyb. 768/75). Pole tarczy w zamieszczonym wizerunku herbu w przywileju tego szlachectwa

79. Herb Jana Huhna,
nobilitowanego w Warszawie
23 XII 1791 roku

80. Herb Jana Mokina,
nobilitowanego w Warszawie
4 I 1792 roku

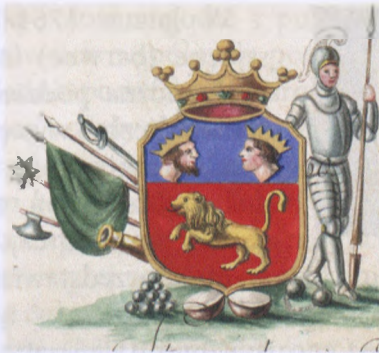
78. Połączenia 4. barw (kolorów)
w latach 1764-1794: (żółto-
czarno-czerwono-białe; żółto-
czerwono-błękitno-czarne;
czarno-żółto-błękitno-białe;
biało-czerwono-zielono-
żółte; żółto-czerwono-błękitno-
zielone)

Drugie połączenie trójbarwne biało-żółto-błękitne znamy z siedemnastu wizerunków herbów bądź ich opisów zamieszczonych w przywilejach nobilitacji. Pole we wszystkich tych herbach jest błękitne. Dokładny stosunek barwy białej i żółtej do błękitnej można przedstawić dopiero poprzez analizę kolorów poszczególnych elementów godła. Związane jest to jednak z przeprowadzeniem zakrojonych na szeroką skalę badań porównawczych nad barwą w herbach nobilitowanych, jak również badań technologicznych. Uzyskane tą drogą spostrzeżenia i wnioski uzupełnione materiałem porównawczym to temat osobnej pracy poświęconej barwie w herbach nobilitowanych. Wykracza on na razie poza ramy obecnego opracowania.

Pozostałe połączenia trójbarwne są następujące: biało-czerwono-błękitne występują w ośmiu przywilejach (otrzymali je: Vic – 1778, Dulfus – 1768, Fryderycy – 1791, Seeloff – 1791, Żyło – 1791, Mianowski – 1791, Kapostas – 1791, Kowalski – 1792); żółto-biało-zielone w sześciu dokumentach (Albrecht – 1768, Friese Antoni

jest czerwone, chociaż z opisu wynika, że ma być białe. Prawdopodobnie błąd z przywileju Grochalskiego został przeniesiony do przywileju Jana Mokina. Zestawienie tekstów tych dokumentów wskazuje, że dokument Grochalskiego jako wcześniejszy posłużył za wzór przy wystawianiu przywileju dla Jana Mokina.

- 1768, Friese Jan - 1785, Khittel - 1791, Wielogórski - 1791, Münckenbeck - 1791); błękitno-złoto-czerwone w pięciu listach szlachectwa (Jan Tilly á Tilow - 1768, Reverdil - 1769, Kortum - 1778, Wrzesiński - 1768, Montrezor - 1781). Połączenia czarno-biało-czerwone (Majewski - 1768, Kapella - 1791, Wykisiały - 1791, Cerner - 1793) i czarno-biało-złote (Dziokowski - 1765, Tylli de Kubin - 1778, Wędrychowski - 1791,

81. Herb Stanisława Montrezora (Montresor), nobilitowanego w Warszawie 20 V 1781 roku

82. Herb Wacława Egiersdorffa, nobilitowanego w Warszawie 31 I 1791 roku

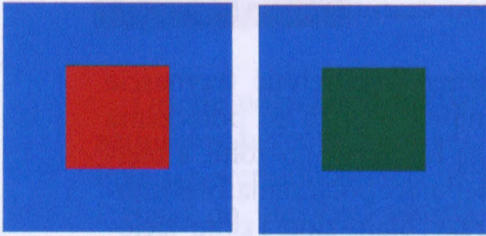
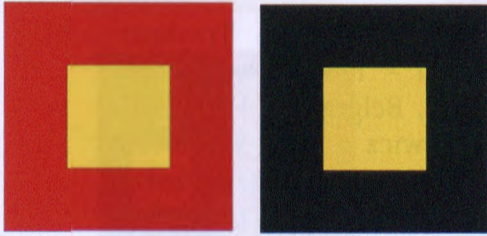
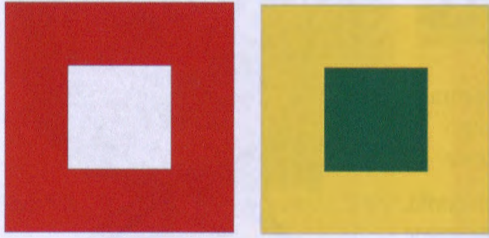
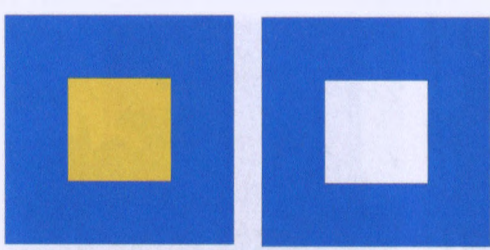
Fribes - 1791) występują czterokrotnie w przywilejach nobilitacji. Trzykrotnie biało-czerwono-zielone (Reyman - 1765, Egiersdorff - 1791, Grochalski - 1791) oraz czerwono-złoto-zielone (Bartoszewicz - 1765, Belgram - 1768, Wilczek - 1769). Dwukrotnie czarno-błękitno-złote (Bernatowicz - 1768, Wenturelli - 1792), biało-błękitno-czarne (Gastell - 1791, Sztercbecher - 1792), czarno-żółto-czerwone (Trublajewicz - 1769, Gajewski - 1791). W jednym tylko przywileju nobilitacji występuje połączenie czerwono-błękitno-czarne (Lalewicz - 1791), zielono-czarno-złote (Czerkiewicz - 1781), brązowo-czarno-złote (Mroczkiewicz - 1775).

W przywilejach nobilitacji z lat 1764-1794 możemy wyodrębnić trzynaście połączeń dwubarwnych (dwukolorowych). Dziewiętnaście z nich to połączenia błękitno-złote oraz błękitno-białe. Siedemnaście razy są to czerwono-żółte, a piętnaście biało-czerwone. Znane są jeszcze w tej grupie następujące połączenia: błękitno-czerwone występuje w przywilejach nobilitacji osiem razy; biało-złote i złoto-zielone trzy razy; czarno-złote i błękitno-zielone dwa razy. Inną grupę stanowią połączenia dwukolorowe, które spotykamy tylko w pojedynczych dokumentach szlachectwa: czerwono-czarne (Gosiewski - 1776), czerwono-zielone (Andrychiewicz - 1782), biało-zielone (Straube - 1776), biało-czarne (Kozłowski - 1788).

Ostatnia grupa składa się z jednej tylko barwy wymienionej w opisie herbu nobilitowanego, przeważnie na oznaczenie pola tarczy. Czerwona i błękitna występują po dwadzieścia trzy razy; biała - dziewięciokrotnie; zielona - czterokrotnie; złota tylko dwa razy.

Statystyka powyższa uwidacznia przewagę w latach 1764-1794 w herbach nobilitowanych barwy (koloru) czerwonej i błękitnej, a także połączeń, w których one występują. Mamy tutaj do czynienia z występującą już w średniowieczu zasadą struktury barwnej opartej na kontraście błękit-czerwień¹⁴⁰.

¹⁴⁰ M. Rzepińska, *Historia koloru...*, s. 142.

83. Połączenia 2. barw (kolorów) w latach 1764-1794: (błękitno-żółte; czerwono-białe; czerwono-żółte; błękitno-czerwone; błękitno-białe; żółto-zielone; czarno-żółte; błękitno-zielone; biało-żółte)

84. Herb Jastrzębiec Antoniego Kozłowskiego, nobilitowanego w Warszawie 25 VI 1788 roku

W latach 1764-1794 przedstawienia kolorystyczne (barwne) labrów w herbach nobilitowanych można podzielić na trzy grupy, w zależności od liczby występujących kolorów czy barw. Pięciokrotnie spotykamy labry czterokolorowe, z tym, że jeden z kolorów jest namalowany z obu stron tarczy. Kolor srebrny jest konsekwentnie przedstawiany od wewnątrz. Drugi z metali (złoty) jest w tym okresie sporadycznie malowany od zewnątrz. W przedstawieniach ikonograficznych labrów w herbach nobilitowanych powróciło też zestawienie czerwono-błękitne, które w latach 1574-1763 nie występowało. Zmniejszyła się zdecydowanie rola kolorów białego i czerwonego. Wśród znanych herbów z dokumentów szlachectwa z lat 1764-1794 najczęściej występujące barwne połączenia labrów to czerwono-żółte.

„Łamana” jest też zasada, że kolorystyczne przedstawienie labrów musi odpowiadać barwom godła i pola tarczy. Pojawia się też inne barwne rozszerzenie tarczy – panoplia. Niewątpliwie na pojawienie się panoplii w herbach nobilitowanych duży wpływ miała tarcza w kształcie kartusza, nieforemna, a zatem trudno wokół niej było rozłożyć labry.

Pierwsza grupa herbów składa się z trójkolorowych labrów. Występują dwa wzory ich połączeń, z których jeden dotyczy podwójnych przedstawień kolorystycznych z obu stron tarczy. Jeden z kolorów występuje z każdej strony tarczy – jest nim trzykrotnie srebrny, raz żółty, a raz błękitny. Pierwszy z nich – srebrny – widzimy w przywilejach nobilitacji wystawionych dla

Wojciecha Jakubowskiego w roku 1764¹⁴¹ i Szymona Symonowica, obdarzonego szlachectwem w roku 1774¹⁴², a trzeci u Jana Tilly á Tilowa, wyróżnionego szlachectwem polskim w roku 1768¹⁴³. Wszystkie te herby, o których mowa, zostały zatwierdzone i przeniesione (często udostojnione) z wcześniejszych dyplomów cesarskich.

¹⁴¹ Kancl., ks. 45/46, k. 35.

¹⁴² AGAD, oryg. perg., sygn. 1492.

¹⁴³ MK, ks. 279, s. 249.

Barwy labrów odpowiadają kolorom godła i pola tarczy, jednak znalezienie wzorów ich wspólnych powiązań jest trudne. Jako przykład można podać herb Karola Mikucia, gdzie *wokoło tarczy samej ozdoby z boku prawego zewnętrzne czarne, wewnętrzne złote, z lewego zaś zwierzchnie złote, szrodkowe błękitnego koloru*, odpowiadają dwóm polom podzielonej w pas tarczy oraz godłom na nich zamieszczonym. W polu żółtym wyżej położonym widzimy połowę orła czarnego, w polu dolnym błękitnym – czarną trąbę ze złotymi przewiązaniem. O ile z prawej strony tarczy istnieje zgodność barw górnego pola i godła z labrami, o tyle z lewej strony zgodności z dolnym polem i jego godłem brak. Widzimy również tutaj złamanie zasady, według której „metal” jest namalowany od wewnątrz. Barwa żółta z lewej strony jest bowiem podbita barwą błękitną¹⁴⁴.

Drugi wzór połączeń trójkolorowych labrów występuje w tzw. „czystej” postaci, to znaczy wszystkie trzy kolory są ze sobą razem połączone, otaczając tarczę z obu jej boków. Znane są trzy barwne połączenia trzech kolorów w tym okresie: czerwono-biało-błękitne, występuje pięciokrotnie; czerwono-biało-żółte tylko jeden raz w znanych autorowi przywilejach nobilitacji. Podobnie tylko raz błękitno-czerwono-złote. W tym ostatnim przypadku herb z takimi labrami otrzymał Chrystian August Borman 26 kwietnia 1769 roku¹⁴⁵.

Ciekawy jest też sposób ich barwnego przedstawienia wokół tarczy. W herbie o nazwie Białopiór, który otrzymał w roku 1791 Eustachy Hieronim Khittel¹⁴⁶, widzimy czerwone labry z obu stron górnej krawędzi tarczy, błękitne zaś po obu jej bokach. Natomiast barwa biała jest namalowana od wewnątrz w stosunku do dwóch wyżej wymienionych (czerwonej i niebieskiej), które nie są ze sobą mieszane. W tarczy barwom tym odpowiada tylko biały labędź trzymający w dziobie strzałę.

Prawie identycznie namalowane labry widzimy w herbie Niebodar, który razem z nobilitacją otrzymał w 1791 roku Piotr Józef Rousseau¹⁴⁷. W tym wizerunku czerwone labry otaczają tarczę z obu boków do dwóch trzecich ich wysokości, zaś błękitne są ich przedłużeniem i prawie łączą się pod jej podstawą – podbicie jest białe. W tarczy odpowiadają im barwy podzielonej w pas na

85. Herb Karola Mikucia, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1791 roku

86. Herb Chrystiana Augusta Bormana, nobilitowanego w Warszawie 26 IV 1769 roku

¹⁴⁴ ML, ks. 220, s. 394.

¹⁴⁵ Bibl. Muzeum Historycznego m. st. Warszawy, oryg. perg., sygn. A/I/227.

¹⁴⁶ AP Kraków, Krak. ziem. nowe, ks. 66, s. 763.

¹⁴⁷ ML, ks. 220, s. 412.

87. Herb Odsiecz Sylwestra Gryńiewicz, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1791 roku

dwie części tarczy, z których pole wyższe – błękitne z trzema białymi gwiazdami, zajmuje jedną czwartą wysokości tarczy, zaś przez pole od podstawy (czerwone) przepływa biała rzeka.

Herb Odsiecz, nobilitowanego w Warszawie w roku 1791 Sylwestra Gryńiewicz, otaczają labry czerwono-żółte z zewnątrz, białe od wewnątrz¹⁴⁸. Złamano w tym przedstawieniu barwnym labrów jeszcze jedną zasadę obowiązującą w heraldyce, według której nie wolno było łączyć ze sobą dwóch „metali”. Pole tarczy w tym herbie zostało namalowane błękitną farbą. To łączenie błękitnej barwy pola tarczy z czerwono-żółtymi labrami najczęściej występuje w grupie dwukolorowych labrów. Wśród znanych przywilejów nobilitacji z lat 1764-1794 aż dziesięciokrotnie w tej grupie pojawiają się czerwono-żółte labry, które otaczają całe błękitne pole tarczy, lub jego część przy jej podziale.

To konsekwentne, częste łączenie tych barw (kolorów) prowadzi do wniosku, że mamy tutaj do czynienia z pewnym barwnym wzorem malowania herbu w tym okresie, poprzez opisany wyżej stosunek czerwono-żółtych labrów do błękitnego pola tarczy.

U nobilitowanego w 1776 roku z herbem Ślepowron Jakuba Idzińskiego¹⁴⁹ żółto-czerwone labry otaczają błękitne pole tarczy. Z kolei w herbie Nowicz Krystiana Neumana, nobilitowanego w roku 1791¹⁵⁰, odpowiadają one górnemu polu podzielonej poziomo tarczy; u Karola Gotliba Krügela, obdarzonego szlachectwem w 1791 roku, prawe pole tarczy jest błękitne¹⁵¹; zaś w herbie Puchacz, uszlachconego również w roku 1791 Augusta Wilhelma Arndta¹⁵², lewe błękitne pole tarczy otaczają czerwono-żółte labry. Omawiane labry są przedstawiane na trzy sposoby: albo żółte są malowane na zewnątrz (Idziński), albo do wewnątrz (Krügel). Trzeci sposób ich malowania polega na łączeniu dwóch jednokolorowych barw. Widzimy to w herbie Puchacz Augusta Arndta, gdzie jednokolorowe czerwone labry przechodzą w żółte, które otaczają tarczę aż do jej podstawy. Takie barwne przedstawienie jest wynikiem „rozbicia” tych dwóch barw, z których namalowane niżej mają wskazywać na jej położenie od wewnątrz, zgodnie z zasadą, że metal idzie do spodu.

W latach 1764-1794 spotyka się również inne łączenie trzech wymienionych barw: żółte i czerwone pole podzielonej w pas tarczy otaczają tylko błękitne labry. Takie przedstawienie spotykamy w herbie nobilitowanego 23 grudnia

¹⁴⁸ AGAD, oryg. perg., sygn. 8919.

¹⁴⁹ Tamże, nr 2278.

¹⁵⁰ Tamże, nr 1496.

¹⁵¹ MN w Krakowie, oryg. perg., sygn. 549a.

¹⁵² ML, ks. 220, s. 455.

1791 roku Henryka Bastiana¹⁵³. Ten kolejny przykład potwierdza szczególne upodobanie malujących herby w przywilejach nobilitacji w latach 1764-1794 do tych trzech barw. Ich łączenie na zasadzie kontrastu jest jednocześnie odrzuceniem w tym okresie wzorów obowiązujących w latach 1574-1763, gdzie barwy (kolory) labrów odpowiadały barwom (kolorom) godła i pola tarczy.

Nie jest to jednak całkowite odrzucenie tych wzorów, ponieważ istnieje duży margines dowolności w ich barwnym przedstawieniu. Na przykład w herbie Złotorzek, nobilitowanego w 1792 roku Jana Klermonta¹⁵⁴, są one namalowane zgodnie ze wszystkimi regułami obowiązującymi w heraldyce. Błękitno-złote labry odpowiadają polu tarczy i położonej na niej prawo skos belce. Z kolei w herbie nobilitowanego w roku 1791 Jakuba Paschalisa biało-czerwone labry otaczają zieloną tarczę, co należy rozumieć jako królewskie wyróżnienie i rozszerzenie tego herbu¹⁵⁵. W herbie Grabie, który otrzymał w roku 1791 Stanisław Wielogórski¹⁵⁶ błękitno-białe labry obejmują aż do podstawy boki złotej tarczy. Podobnie w herbie Tomasa Michała Dangela, nobilitowanego 19 czerwca 1792 roku, gdzie czerwono-złote labry otaczają zieloną tarczę, jak labry tarczę u Jakuba Paschalisa, aż do podstawy, ciasno otaczając ją z obu stron¹⁵⁷.

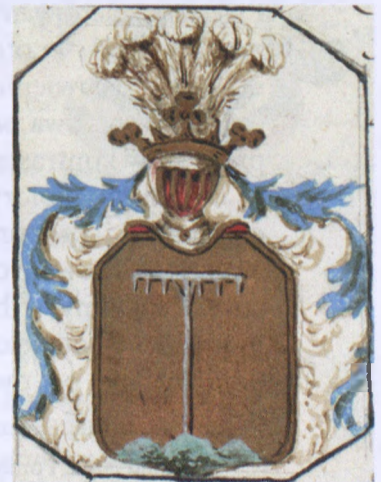
Widzimy również w tym okresie próby „wzmocnienia” kolorystycznego przy pomocy labrów dolnego pola i godła, podzielonej w pas tarczy. Przykładem może być herb Piórosław, który otrzymał w roku 1792 Adam Mikołaj Mędrzecki¹⁵⁸. Błękitne u góry, a złote od dołu labry, są odbiciem błękitnego pola tarczy i złotych kłosów na nim położonych. Pola podzielonej w pas tarczy są też malowane takimi samymi farbami jak labry. Tak przedstawiony herb o nazwie Sennik widzimy u nobilitowanego w 1768 roku Sebastiana Kazimierza Jabłońskiego¹⁵⁹, gdzie błękitne i zielone labry są w takich samych barwach, jak dwa pola podzielonej w pas tarczy. Przykład ten

88. Herb Henryka Bastiana, nobilitowanego w Warszawie 23 XII 1791 roku

89. Herb Złotorzek Jana Klermonta, nobilitowanego w Warszawie 16 IV 1792

90. Herb Grabie Stanisława Wielogórskiego, nobilitowanego w Warszawie 10 XII 1791 roku

¹⁵³ Tamże, s. 450.

¹⁵⁴ BJ, oryg. perg., sygn. rkps 5208, s. 31.

¹⁵⁵ MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 2015.

¹⁵⁶ ML, ks. 220, s. 424.

¹⁵⁷ Oryg. perg. w rękach prywatnych w Warszawie; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 18, Kielce 1994.

¹⁵⁸ MN w Warszawie, oryg. perg., sygn. 2296.

¹⁵⁹ Fund. XX Czart., oryg. perg., sygn. 1186.

91. Herb Dangel z dokumentu Heroldii Królestwa Polskiego (XIX w.)

92. Herb Dangel Tomasza Dangela, nobilitowanego w Warszawie 19 VI 1792 roku

93. Herb Dangel z dyplomu Fryderyka Pruskiego, wystawionego w Berlinie 17 VI 1798 roku, nadającego Tomaszowi Danglowi tytuł barona

pokazuje, że znajomość łączenia labrów i pół tarczy występująca w czasach panowania królów elekcyjnych, to jest w latach 1574-1763, była znana i w czasach panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

W latach 1764-1794 sięgnięto też do wzorów łączenia barw w herbach nobilitowanych aż z czasów panowania Jagiellonów. W znanych przywilejach nobilitacji z czasów panowania ostatniego króla Rzeczypospolitej czterokrotnie występują labry w kolorach błękitnym i czerwonym. Ich pojawienie się można też powiązać z próbami przestrzegania zasady, że kolory labrów odpowiadają kolorom tarczy. Tak przedstawiono labry w herbie, który w roku 1778 otrzymał Ernest Kortum¹⁶⁰. Owalną błękitną tarczę z sześcioma czerwonymi różami otaczają błękitno-czerwone labry z liści akantu.

Ostatnią grupą są labry jednokolorowe. W znanych przywilejach nobilitacji żółte występują trzykrotnie, białe – dwukrotnie i błękitne – dwukrotnie. Pierwszy zachowany przywilej z herbem otoczonym żółtymi labrami pochodzi z roku 1765, a otrzymał go neofita Andrzej Niewierawski¹⁶¹. W tym barwnym przedstawieniu żółtych labrów i czerwonego pola tarczy należy widzieć „rozbicie” na dwa odrębne kolory połączenia czerwono-żółtego w celu zwrócenia przez silny kontrast uwagi patrzącego na tarczę.

Barwnym (kolorystycznym) odpowiednikiem labrów są w latach 1764-1794 chorągwie i proporce wchodzące w skład panoplii otaczających tarczę z herbami nobilitowanych. Są one malowane w kolorach godła i pola tarczy, tak jak to widzimy w herbie Strzała nobilitowanego w roku 1791 Grzegorza Abramowicza¹⁶². Podzielonej pionowo na dwa pola o czerwonej i błękitnej barwie tarczy, odpowiadają po dwie niebieskie chorągwie złączone płachtami z każdej stro-

¹⁶⁰ Zakład Nauk Pomocniczych UJ, oryg. perg. bez sygnatury.

¹⁶¹ Zob. przypis 133; druk: *Nobilitacje i indygenaty...*, z. 6, Kielce 1992.

¹⁶² ML, ks. 220, s. 406.

ny i po jednym czerwonym proporcu. Najczęściej chorągwie i proporce malowane są w tych dwóch kolorach, chociaż spotyka się je również w trzech kolorach. Na przykład tarczę z herbem nobilitowanego w Warszawie 8 października 1776 roku Jana Kempiańskiego¹⁶³ otaczają z dwu stron po trzy chorągwie. Widzimy tutaj następujące barwy: żółtą, czerwoną oraz niebieską, czyli trzy kolory, które w ikonografii herbów i labrów w latach 1764-1794 występują najczęściej.

Dwa skrzydła orle również i w tym okresie są odbiciem kolorów godła i pola tarczy. Jan Fryderyk Sztettner, kapitan regimentu gwardii pieszej koronnej, nobilitowany 4 września 1768 roku, otrzymał skrzydła *przez połowę błękitne i żółte*, które odpowiadają błękitnemu polu tarczy i lwu koloru naturalnego (żółtego), trzymającego filar nazywany podporą¹⁶⁴. Podobnie w herbie Karola Mikucia, przyjętego do stanu szlacheckiego 13 kwietnia 1791 roku, u którego skrzydła nad tarczą są w kolorze żółtym (prawe) i czarnym (lewe) i odpowiadają barwie górnej części podzielonej w pas tarczy i czarnemu orłowi na niej położonemu¹⁶⁵.

Chyba najlepszym przykładem przeniesienia barw pola tarczy i godła do klejnotu, wśród znanych przywilejów szlachectwa z lat 1764-1794, jest nobilitacja Nataniela á Paulitza z 1769 roku, któremu herb w tekście dokumentu opisano następująco: *na tarczy przez środek u góry czerwonej, niżej czarnej, biały gryf wyprostowany, ukoronowany, z ogonem do biegu płowym, w prawej łapie klucz złoty niosący, powyżej zaś tarczy dwa hełmy ukoronowane i naprzeciwko siebie położone, z których na prawym trzy pióra strusia ukazują się, pierwsze białe, środkowe czarne i trzecie czerwone, powyżej korony drugiego hełmu między dwoma rogami, w części czarnym i żółtym, w części białym i czerwonym, złota gwiazda, jak tu właściwymi kolorami namalowany jest widoczny*¹⁶⁶. Na tarczy tego herbu występują cztery kolory (czerwony, czarny, biały i złoty), które są zestawione ze sobą zgodnie z zasadą, że nie kładzie się koloru na kolor, metalu na

94. Herb Jana Fryderyka Sztettnera, nobilitowanego w Warszawie 4 IX 1768 roku

95. Herb Karola Mikucia, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1791 roku

¹⁶³ AGAD, oryg. perg., sygn. 1498.

¹⁶⁴ MK, ks.292, k. 58.

¹⁶⁵ ML, ks. 220, s. 394.

¹⁶⁶ Kancl., ks. 42, s. 124 – *in scuto per medium desuper rubeo, infra fusco, gryphum album erectum coronatum, cum cauda in gyrum flavida, in dextro pede clavem auream portantem, supra scutum autem galeae binae distinctae et adversus se positae, de quarum dextra tres pennae struthionis sese exhibent, prior alba, media fusca et tertia rubea, super coronam alterius galeae inter duo cornua, partim fusco cum flavo, partim albo cum rubeo, stella aurea, prout hic suis coloribus depictum cernitur.*

96. Herb Karola Zugehoera, nobilitowanego w Warszawie 11 IV 1794 roku

97. Herb Wodanowski Bernarda Herynga, nobilitowanego w Warszawie 19 XII 1791 roku

metal. Wszystkie te barwy zostały przeniesione nad tarczę, gdzie na prawym hełmie są trzy pióra strusia: pierwsze białe, środkowe czarne, trzecie czerwone, czyli odpowiadają godłu (gryf) i dwóm polom podzielonej w pas tarczy. Na drugim hełmie zostały umieszczone dwie trąby czy też rogi, które są pomalowane wszystkimi kolorami tarczy.

Ten wzór barwienia rogów, przejęty również z kancelarii cesarskiej, występuje w omawianym okresie w herbach nobilitowanych tylko dwukrotnie. Drugi przypadek nadania barwionych rogów widzimy w herbie Attinen-cyusz, Karola Jonatana Zugehoera, który uzyskał jedną z ostatnich nobilitacji wystawionych przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego 11 kwietnia 1794 roku. Na czarno-białym szrafowanym rysunku tego herbu, widzimy dwie trąby przedzielone w połowie i oddające kolory tarczy; złotego lwa i czarne pole na przemian¹⁶⁷.

Zgodność koloru piór strusia z polem tarczy i godłem widzimy w tym okresie w herbie nobilitowanych 10 grudnia 1768 roku braci Kluczewskich, Ignacego, Józefa i Melchiora, obdarzonych wcześniej szlachectwem w Wiedniu 28 października 1766 roku¹⁶⁸. Ta podwójna nobilitacja cesarska, z której herb został zatwierdzony w dokumencie nobilitacji polskiej, jest kolejnym przykładem wpływu kancelarii cesarskiej na heraldykę nobilitowanych w Polsce.

Na rysunku w herbie Kluczewskich, o nazwie Ozdoba, widzimy nad tarczą trzy pióra, z których dwa boczne są białe, a środkowe czerwone i odpowiadają one dwóm białym piórom strusia i czerwonemu kluczowi w tarczy¹⁶⁹. Natomiast zgodność kolorów podzielonej na trzy części tarczy występuje w herbie Wodanowski, który otrzymał wyniesiony do stanu szlacheckiego 19 grudnia 1791 roku Bernard Heryng; pióro prawe – czerwone odpowiada najwyższemu polu podzielonej tarczy, białe pióro środkowe – polu środkowemu, a pióro lewe – niebieskie, najniżej położonemu polu tarczy¹⁷⁰. Z kolei potwierdzenie błękitnej barwy pola tarczy widać w herbie

Jana Klermonta, nobilitowanego 16 kwietnia 1791 roku, gdzie nad tarczą znajduje się pięć błękitnych piór strusia¹⁷¹.

¹⁶⁷ Kancl., ks. 42a, s. 344.

¹⁶⁸ *Standeserhebungen und Gnadenakte*, Bd 3, s. 43.

¹⁶⁹ Kancl., ks. 41, s. 121.

¹⁷⁰ ML, ks. 220, s. 437.

¹⁷¹ BJ, oryg. perg., sygn. rkps 5208, s. 31.

W herbie Jana Gajewskiego, nobilitowanego 20 grudnia 1793 roku, oglądamy z kolei dwa błękitne pióra strusia z położoną między nimi grotem do góry strzałą, którym nie odpowiada żadna barwa na tarczy. Widzimy natomiast namalowane w tym samym kolorze dwie chorągwie, wchodzące w skład panoplii i otaczające tarczę tego herbu z jej obu boków, które w całym tym układzie zajmują miejsce centralne¹⁷². Jeżeli to przedstawienie kolorystyczne było zamierzone i zostało przedstawione celowo, to połączenie piór strusich z chorągwiami w tym herbie może wskazywać albo na pomocniczą rolę piór strusich w klejnocie w stosunku do strzały znajdującej się między nimi, albo na uznanie przedmiotów otaczających tarczę, tam gdzie one się pojawiają w tym okresie, za równie ważną część składową herbu, jak tarcza, godło, klejnot.

Podobne wyobrażenie kolorystyczne zostało prawdopodobnie przedstawione w herbie Jana Antony, porucznika w regimencie gwardii pieszej koronnej, nobilitowanego 19 września 1791 roku. Z opisu nadanego mu herbu Białoskrzydł dowiadujemy się, że nad tarczą są dwa błękitne pióra strusie, które nie mają również swojego barwnego odpowiednika w tarczy¹⁷³.

Z jeszcze innym przedstawieniem kolorystycznym piór strusia spotykamy się w opisie herbu Krzysztofa Radziłowskiego, który otrzymał go 21 lipca 1769 roku, gdzie czytamy: *quod scutum corona aurea cum duabus itidem aureis crucibus et tribus strutionis pennis subcinericei coloris adornat (którą tarczę zdobi złota korona z dwoma równie złotymi krzyżami i trzema popielatego koloru strusimi piórami)*¹⁷⁴. Te trzy popielatego koloru pióra strusia są piórami srebrnymi (białymi), a zostały tak nazwane przez urzędnika opisującego ten herb z gotowego wizerunku, który w oryginale poprzedził opis. Podobnie namalowane trzy pióra strusie, to znaczy w kolorze popielatym, widzimy w oryginalnym dyplomie pergaminowym Filipa Antoniego Campioni, nobilitowanego 21 grudnia 1791 roku¹⁷⁵. W tym samym wizerunku widzimy też w kolorze popielatym wystające z sajdaka pióra strzał, oraz grotty drzew-

98. Herb Złotowłosa Jana Gajewskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 XII 1791 roku

99. Herb Filipa Antoniego Campioni, nobilitowanego w Warszawie 21 XII 1791 roku

100. Herb Filipa Antoniego Campioni, nobilitowanego w 1791 roku

¹⁷² Kancl., ks. 98, s. 128.

¹⁷³ Tamże, s. 37.

¹⁷⁴ MK, ks. 236, k. 221.

¹⁷⁵ AGAD, oryg. perg., sygn. 6401.

101. Herb Jerzego Hekela,
nobileitowanego w Warszawie
28 VI 1791 roku

ców chorągwi rozłożonych wokół tego herbu. Dla patrzącego na ten herb jest to kolor *subcinericei*. Nie został jednak ten termin użyty w tekście przywileju dla Campioniego, bowiem herb ten nie został w ogóle opisany.

Ta trudność w identyfikacji kolorów piór strusich, gdzie o ich barwie powinien decydować kolor wypełnienia, a nie ich szkielet, najlepiej jest widoczna na zamieszczonych w księdze kanclerskiej nr 100 kolorowych wizerunkach herbów.

W herbie Nowicz Krystiana Neumana z 1791 roku można zobaczyć, że barwa piór strusia w herbie zamieszczonym w księdze kanclerskiej nr 100, jest niezgodna z barwą tychże piór w oryginale pergaminowym, w którym są trzy srebrne (białe) pióra strusia, gdy w księdze kanclerskiej barwa błękitna wskazuje na zgodność z górnym polem tarczy¹⁷⁶. Również niezgodne kolorystycznie jest zestawienie herbów Michała Bergonzoniego z roku 1791; w oryginale widzimy trzy białe pióra strusia, a w księdze kanclerskiej nr 100, odpowiadają one barwie trzech pagórków, na których stoi drzewo i dwa wilki wspięte na nim do góry¹⁷⁷.

Trzeci przykład przedstawienia barwy piór strusich w tejże księdze widzimy w herbie nobileitowanego 28 czerwca 1791 roku Jerzego Hekela, kapitana gwardii pieszej koronnej. Z opisu tego herbu dowiadujemy się, że nad hełmem jest pięć czarnych piór strusich. Na rysunku zaś widać, że kolorem czarnym został namalowany szkielet pięciu piór, natomiast kolor wypełnienia bardziej przypomina barwę żółtą, którą pomalowano trzy belki (pasy) poziome w tarczy i otwór zasłony w hełmie. Nałożony na barwę czarną daje miejscami szare wypełnienie¹⁷⁸.

102. Herb Mora Franciszka
Moryno, nobileitowanego
w Warszawie 16 XII 1791 roku

¹⁷⁶ Kancl., ks. 100, s. 57.

¹⁷⁷ Tamże, s. 82.

¹⁷⁸ Tamże, s. 136.

Dedimus par suite de la
Cons. de Bohême

W IMIĘ PAŃSTWA POLSKIE, AMEN
 Na wieczną Rzeczycę pamiętkę.

MY STANISŁAW AUGUST
 z BOŻEY ŁASKI
 KRÓL POLSKI

WIELKI NIAZĘ LITĘWSKI, RUSKI, PRUSKI, MAZOWIECKI, ZMUDZKI, KIJOWSKI, WOŁYŃSKI, PODOLSKI, PODLASKI, INFLANCKI, ŚMOLEŃSKI, SIEWIERSKI, Y CZERNIECHOWSKI.

Ludom czynimy Wszystkim terażniejszego y przyszłego wieku Ludziom niniejszy List Przywilegi Nasz Dyplomatyczny widzącym, czytającym, lub o Niem słyszającym. Życzącym jest rządzących Narodami Monarchow maxima skłonic Panowanie sacie nietylko sprawiedliwoscia, ale tez laskami y dobrodziejstwami Ludowi. Radeim Suweren

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Jana Bakałowicza, wystawionego w Warszawie 22 IX 1775 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Jana Bakałowicza z 1775 roku

ZAKOŃCZENIE

Ikonografia herbu oraz jego opis były przedmiotem badań przeprowadzonych w niniejszej pracy. Analizie poddano wszystkie elementy herbu: godło, klejnot, ornamenty zewnętrzne, a także barwę, które należy traktować jako jednorodną całość. Równowaga występująca pomiędzy obrazem herbu a jego opisem w przywilejach nobilitacji z XVI wieku ulega zmianom w stuleciu następnym, a w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego wizerunek herbu staje się dominujący.

Stosunek opisu do ikonografii w herbach nobilitowanych przy braku w kancelarii jednoznacznie wypracowanych wzorów opisu wskazuje, że kancelaria królewska nie zastępowała heroldii. Szczególnie widać to wtedy, gdy w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego próbowano łacinę w opisach herbów zastąpić językiem nowożytnym – polskim.

Świadczy o tym również duża różnorodność graficznych wyobrażeń herbów, malowanych i rysowanych w przywilejach nobilitacji. W drugiej połowie XVII wieku kancelaria królewska traci nawet kontrolę nad przedstawieniem herbu, o czym świadczą oryginalne dokumenty nobilitacji i indygenatu nie posiadające ikonografii. Dopiero w latach 1764-1794 podjęte zostały próby rejestracji nie tylko tekstu przywilejów nobilitacji wychodzących z kancelarii królewskiej, ale również wyobrażenia graficznego herbu. Jednak umieszczane w czasach panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego czarno-białe, a później barwne wizerunki herbów oblatowanych w tekstach przywilejów nobilitacji, nie zawsze są zgodne z wyobrażeniem znanym z oryginału.

Wzór przedstawienia herbu zamieszczonego w dokumencie nobilitacji zmienia się w XV-XVIII wieku wraz z obowiązującą modą heraldyczną, korzystającą z wzorów heraldyki europejskiej. Dostarczały tych wzorów również nobilitacje związane z zatwierdzeniem nadania cesarskiego, czy później indygenaty. Wówczas w tekst nowego dokumentu wpisywano w całości wcześniejszy albo wystawiano całkiem nowy, a herb i jego opis ulegały zmianie tylko wtedy, gdy dodawano do herbu nowe elementy, czyli dodatkowo go wzbogacano. Herb nobilitowanego wzbogacał król. Cały orzeł biały, jego połowa, skrzydło lub skrzydła orle, złota korona i hełm, biało-czerwone labry, cyfra imienia królewskiego, czy w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego trzymacze, to najbardziej widoczne znaki jego działalności.

Język opisu herbu w dyplomach szlachectwa, czyli ich blazonowanie, był różny od ogólnie przyjętego (na przykład znanego z zapisek sądowych). Przy opisie herbu korzystano również z obcych wzorów, które na gruncie polskim ulegały różnym

modyfikacjom. Należy zaznaczyć, że w XV-XVIII wieku w przywilejach nobilitacji w Polsce współistniały wszystkie możliwe formy opisu herbu, łącznie z jego brakiem.

Nie było jednoznacznie przyjętego języka heraldycznego w przywilejach nobilitowanych. Większość opisów była tworzona przez wystawiających dokumenty. Korzystali oni również z gotowych wzorów, zachowanych w formularzach wcześniej wystawionych przywilejów. Opis jako zbyt ogólny, opuszczający niektóre elementy herbu, nie był w stanie zastąpić jego wizerunku.

W przywilejach nobilitacji opis jest albo ściśle związany z ikonografią albo występuje duży margines dowolności w stosunku do wizerunku herbu. W tym drugim wypadku następuje ujmowanie lub dodawanie elementów herbu. Uproszczenie ikonografii widać szczególnie na przykładzie hełmu, który w pewnym okresie razem z koroną lub sama korona, pełnił rolę klejnotu.

Od początku XV wieku adopcje, *imagines novae* i zatwierdzenia istniejących herbów, będące potwierdzeniem wcześniejszych nadań, to trzy grupy herbów, które otrzymywali nobilitowani. Dopiero w latach panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego nadanie królewskie z pominięciem adopcji było najczęściej stosowaną formą otrzymania herbu, obok jego zatwierdzenia i nadania cesarskiego.

W dyplomach szlachectwa znajdują się też herby które otrzymywali nobilitowani za pośrednictwem członków rodzin adoptujących lub wymienia się tylko ich nazwy. Ta ostatnia forma określenia herbów jest równoznaczna z brakiem jakichkolwiek zmian w ich przedstawieniach ikonograficznych w stosunku do podstawowego wzoru, z którego zostały wzięte. Wizerunki tych dawnych polskich herbów były wszystkim znane, nie wymagały więc opisu. Były one podporządkowane ikonografii, a pierwotny sens przedstawień herbów i ich znaczeń gubiono lub zniekształcano z biegiem czasu.

Poprzez adopcję przyjmowano nobilitowanych do określonych herbów, których używały rodziny adoptujące. Herby otrzymywane w wyniku adopcji były zawsze herbami rodziny lub rodzin adoptujących, które król czasami rozszerzał o dodatkowe elementy.

Klejnot jest ważnym elementem w herbach nobilitowanych, w których godło przechodzi nad tarczę. Adopcja poprzez ten właśnie element herbu nie pozwala mieć wątpliwości, że z chwilą pojawienia się w herbie jest on równorzędnym elementem dla godła, a nawet ważniejszym. W wypadku przywrócenia praw szlachectwa poprzez adopcję, herb rodziny adoptującej przeważnie widzimy na tarczy nobilitowanego, a jego własny, używany przed utratą praw szlacheckich, jest umieszczany w klejnocie, często z dodatkowym wyróżnieniem czy też wzbogaceniem przez króla. Klejnot nobilitowanych pełnił też rolę identyfikacji poszczególnych rodzin między sobą, a jednocześnie w wielu wypadkach był nośnikiem informacji (podobnie jak godło) o zasługach jego właściciela na rzecz króla i ojczyzny.

Prezentacja wybranej grupy herbów z nobilitacji pozwala na stwierdzenie, że w XV-XVIII wieku nowe klejnoty tworzono przede wszystkim poprzez łączenie ze sobą kilku tych samych przedmiotów nad tarczą, które można umownie nazwać podstawowymi. Nie zawsze jednak można jednoznacznie określić, czy klej-

noty w herbach wcześniej istniejących w heraldyce polskiej, a nadawane nobilitowanym poprzez adopcję tworzą odmianę (nowy herb), czy może zostały wzięte z herbu, w którym taki klejnot występował, ale jego przedstawienie graficzne nie jest obecnie znane.

Hełm otwarty jest najczęściej występującym hełmem w opisie i ikonografii, obowiązującym wzorem w dokumentach szlachectwa w Polsce. Podkreślenie otwarcia hełmu było ważne, nadawano go bowiem jako dowód wyróżnienia królewskiego. Otrzymanego typu i ustawienia hełmu nie można było zmieniać – chyba że za zgodą króla.

Również korona otwarta, lub zamknięta jest w herbach z przywilejów nobilitacji, symbolem władzy monarszej. Jest ona związana z osobą króla i pojawienie się jej nad tarczą to ślad jego ingerencji. Już sama informacja, że hełm jest przykryty koroną królewską, wskazuje na dodatkowe wzbogacenie adopcji.

Trzymacze, będące ornamentami zewnętrznymi, występującymi w herbach nobilitowanych głównie w latach 1764-1794, były dodatkowym udostojnieniem herbu przez króla, a nie wynikiem dowolnej działalności malującego herb. Ich pojawienie się w przedstawieniach ikonograficznych to wynik ingerencji monarchy. Natomiast od inwencji malującego herb w przywileju nobilitacji zależała liczba kombinacji i połączeń, gdy chodziło o inne ozdoby otaczające herb, takie jak panoplia, chorągwie, gałązki palmowe, laurowe itd.

W herbach z przywilejów nobilitacji labry składają się zwykle z liści akantu obejmujących na kształt płaszcza hełm i tarczę, a różnią się głównie kształtem i długością. Zajmując dużą powierzchnię wokół tarczy, są zarazem kolorystycznym jej rozszerzeniem, a także odbiciem barw (kolorów) tarczy i godła. Podobnie barwione dwa skrzydła orle, pióra strusia i rogi czy też trąby występujące w klejnocie. Są one kolejnym przykładem wpływu kancelarii cesarskiej na heraldykę nobilitowanych w Polsce i pokazują jednocześnie, skąd został przejęty zwyczaj ich barwienia.

Barwa w dokumentach nobilitacji była opisywana w języku łacińskim i polskim. Na zestawianie barw (kolorów) pola tarczy i godła duży wpływ w herbach nobilitowanych wywierało też preferowanie pewnych kolorów. Widoczne jest upodobanie do barwy czerwonej i błękitnej, a także połączeń, w których one występują. Jest to wynikiem występowania w średniowieczu zasady struktury barwnej opartej na kontraście błękit – czerwień.

Należy podkreślić, że rozważania o barwie w herbach nobilitowanych, to punkt widzenia historyka-heraldyka. Analizując zebrany przez siebie materiał, zwracałem przede wszystkim uwagę na wzajemny stosunek barw występujących w herbach, ich nazewnictwo oraz pewne prawidłowości pojawiające się w barwnych wizerunkach herbów i ich opisach. Można powiedzieć, że zająłem się fragmentem historii nauki o barwach, który w przyszłości należy rozszerzyć o ich symbolikę.

Natomiast analiza fizycznych podstaw nauki o barwach, o ich wzajemnym mieszanii, a także o ich aspektach fizjologicznych i psychologicznych, ze szczególnym uwzględnieniem oddziaływania barw, to temat na osobną pracę, którą

powinien wykonać historyk heraldyk we współpracy z plastykiem kolorystą. Jak interesująca może to być praca pokazują optyczne i emocjonalne efekty wrażenia barwnego, dotyczące połączeń barwy czerwonej i błękitnej w herbie Ciołek, który na początku XVI wieku otrzymywali nobilitowani (żaden ze znanych polskich herbarzy nie zamieszcza takiego barwnego połączenia). Dodatkowo „komplikuje” cały układ barwa żółta, która z natury swojej podnosi, podwyższa, rozszerza. Z kolei barwa błękitna oddala, a czerwona zbliża. Sam zestaw tych barw wskazuje, że w średniowieczu i okresie nowożytnym znano zasadnicze działania barw, między innymi kontrast i asocjacje, które wywołują określone uczucia, to znaczy czerwona kojarzy się z ogniem i krwią, błękitna z wodą i dalą, żółta ze słońcem, zielona z łąką i lasem itd. Mają więc one swoją dynamikę i harmonię. Wiedzano, które barwy są dominujące, a które uzupełniające w herbie Ciołek – czerwona dominująca, a błękitna uzupełniająca.

Nie mniej interesujące jest uszeregowanie przez Gerharda Zeugnera w pracy *Człowiek i barwa* (Warszawa 1965) zestawienia działania barw na odległość, które historyka heraldyka interesuje najbardziej, ponieważ rolę identyfikacyjną herbów na polu walki wysuwa zwykle na pierwszy plan. Na pierwszym miejscu jest żółta na czarnej, czyli ostrzegawcza w świecie zwierząt: osy, pszczoły, tygrys (tak są malowane znaki drogowe); na drugim biała na niebieskiej; na trzecim czarna na białej, a dopiero na czwartym biała na czerwonej, występująca najczęściej w heraldyce polskiej, przed czerwoną na żółtej, jeśli chodzi o heraldyczne barwy. Pytań tego rodzaju i wątpliwości jest znacznie więcej. Odpowiedź na nie może dać praca o barwie uwzględniająca wyżej wymienione jej aspekty.

Nie wszystkie problemy dotyczące herbów z nobilitacji zostały więc omówione. Również analiza porównawcza polskiego materiału heraldycznego z listami herbowymi i nobilitacjami cesarskimi wykracza na razie poza problematykę nakreśloną w tej pracy.

Uwagi poświęcone herbom nobilitowanych w Polsce w XV-XVIII wieku zamknąć można stwierdzeniem, że mamy tutaj do czynienia z działalnością artystyczną, której znaczenie przy badaniu heraldyki jest niezmiernie istotne.

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Karola Gotliba Krügel, wystawionego w Warszawie 18 III 1791 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Karola Gotliba Krügel z 1791 roku

ANEKS

Wiedeń, 20 lipiec 1515

Maksymilian I Cesarz Rzymski, władca Rzeszy Niemieckiej, nadaje szlachectwo i herb Eberhardowi Ferberowi, jego legalnym potomkom i spadkobiercom obojga płci, za zasługi wobec Domu Austriackiego, czyli dynastii Habsburgów i postanawia, żeby wszyscy jego poddani uważali go za szlachcica, na równi z innymi przedstawicielami tego stanu, mieszkającymi w księstwach, miastach i ziemiach, pozostających pod panowaniem Habsburgów i pozwolili używać herbu, który otrzymał. Na mocy cesarskiego przywileju Eberhard Ferber i jego potomkowie zostali uznani za szlachciców Świętej Wielkiej Rzeszy Niemieckiej.

Or.: AP Gdańsk, sygn., 300D/82, nr 230a.

Wir Maximilian von Gottes Gnaden, Erwählter Römischer Kaiser zu allen Zeiten mehrer des Reichs in Germanien, zu Hungern, Dalmatien, Croatien, etc., König Erzherzog zu Österreich, Herzog zu Burgundt, zu Lotterigk, zu Brabannt, zu Steyr, zu Kärnten, zu Crain, zu Lymburg, zu Luxemburg und zu Gheldern, Landtgraf in Eifels Fürst zu Schwaben, Pfalzgraf zu Habsburg und zu Henigew, Gefürster Graf zu Burgundt, zu Flanndern, zu Tyrol, zu Gorcz, zu Artgorcz, zu Phirdt, zu Kyburg, zu Holland, zu Seeland, zu Naumur und zu Zuthgen, Marggraf des Heiligen Römischen Reiches der Ennsburg zu Burgaw, Herz zu Frieslannd auf der Wyndischen Marck, zu Azercheln, zu Portnaw und zu Salins etc. Bekennen öffentlich mit diesem Briefe und tun kundt allermeniglich. Wie wohl wir eins Römischer Kaiserlicher Höhe und Würdigkeit darein uns allmächtig Gott nach seinem göttlichen Wollen gesetzt hat und angeborner Güte allzeit geneigt sein, aller und jeglicher unser des Heiligen Reichs Untertanen und Getreuen ihr Nutz und Bestes zu betrachten und zu fördern, so wendet doch unser Kaiserlich Gemüt mehr bewegt und begierlich den unser Kaiserlich Gnad und Gunst mitzutailen und ihre Person und Geschlecht mit Lob und Ehre zu erheben und auszubreiten der Voreltern und sie von Tugenden und Erben redlichen Stand und Wesen herkommensten und sich gegen uns dem Heiligen Reiche der Kron Hungern und unserem Haus Österreich, in aller gehorsamer Dienstbarkeit allzeit redlich und gutwillig erzeigen und beweisen sie in noch höheren Stand und Ehre zu erheben und mit unserem Haus Österreich in dann wir nun aus brieflichen Urkunden genügsam Bericht sein, dass das Geschlecht Namen und Stammen der Ferbern Eherlichen Adenlichen und redlichen Ständen und Wesen herkommen auch durch ihre Vernunft und manlichart zur Hohen Ämtern und Ständen gebraucht worden sein.

So haben wir mit wohlbedachtem mit gutem Rate und rechterm Wissen unserem und des Reichs lieben getreuen Eberharten Ferber, diese besondere Gnad und Freiheit getan und gegeben und inebud sein. Ehelich Leibs Erben und der Erbens Erben für

und für Mann und Frauen Person in Zeit in den Stand und Grad des Adels der Recht Edelgeborenen Turniersgenossen und Rittermessigen Leuten zu gestellt zu geleicht und zugefügt. Und damit sich der obgenannt Eberhart Ferber und sein ehelich Erbserben obgemeldet dieser vorgesehen unser Kaiserlichen Gnaden noch mehr und volliger Emphirden zu geniessen. So haben wir ihm zur Mehrung solchs seins Adenlichen Stands und Würden seine Erbliche Wappen mit Namen einen gelben oder goldfarben Schildt darhim drei wild Schwein Kopf ihrer natürlichen Farb mit aufgetanen Rüssel und augeslagen roten Zungen. Nämlich der ein unten die zwei Kopf nebeneinander im oberen Teil des Schilds und auf demselben Schild ein Helm geziert mit einer gelben und schwarzen Helmdecken darauf zwischen zweien gelben oder goldfarben aufgetanen Flügeln auch ein Schweinskopf geschildt wie im Schild, so er und sein Eltern bisher geführt und gebraucht genediglich Confirmert und besetzt und den bestimmten Helm Namen Turniershelm verkehrt und den mit einer Krone mit Ohabe mit Federn geziert und gebessert inmassen dieselben Wappen und Clainet in Mitte dieses gegenwärtigen unseres Kaiserlichen Briefs gemalt und mit Farben eigentlicher ausgeswirgen sein, von neuem verliehen und gegeben und also hin für zu führen und gebrauchen gnädiglichen Vergundt und erlaubt tun und geben ihm solch vorgemeldet Gnad und Freiheit, ergeben, würdigen schöpfen, adlen Gesellen gelehren und zufügen ihm auch in den gemalten Stand und Grad und zu der Scharrgesellschaft und Gemeinschaft unser und des Heiligen Reichs Recht Edelgeborenen Turniersgenossen und Rittermessigen Leuten Confirmieren bestättigen, vorkeren, zieren, bessern, verteidigen, geben, gönnen und erlauben ihm auch die obersten seine Erblichen Wappen und Clainet obgeschriebener massen, zuführen und zu gebrauchen alles von Römischer Kaiserlicher Macht, Vollkommenheit eigener Bewegniss und rechter Wissen in Kraft dies Briefs und meinen, setzen und wollen das nun für bashin der obgenannt Eberhart Ferber und sein Ehelich Leibserben und der selben Erbens Erben Mann und Frauen Person für und für Ewiglich Recht Edelgeborenen Turniersgenoss und Rittermessig Leut sein von meniglich und an allen Stetten darfür geehrt, geheissen, genannt, geschrieben, geachtet und gehalten werden durch all und jeglich Gnad Freiheit Brief privilegia.

Alt her können Gesellschaft und Gemeinschaft Ehre Würde, Vorteil, Recht, Gerechtigkeit, Statut und Gewohnheit haben mit Benifitien auf tun, stiften, hohen und niederen Ämtern und Lehen geistlichen und weltlichen zu haben, galten, tragen und Zierung haben mit anderen sein und des Heiligen Reichs Edelgeborenen Legens Turniersgenoss und Rittermessigen Leuten mal. Und jegliche Turnier zu Reiten und Turnieren mit Innen Lehen und ander Gericht und Recht zu besitzen, Urteil zu schöpfen und Recht zu sprechen und derund aller ander adenlicher Sargen, Gemeinden, Geschäften Ehren, Würden, Vorteilen, Freiheiten, Gewohnheiten, Geschäften und Gemeinschaften inner und ausserhalb Gerichts teilhaftig würdig empfindlich und dar zur trüglich schicklich und gut sein in geistlichen und weltlichen Ständen und Sachen und sich des alles auch der vorgeschrieben Wappen und Clainet mit dem Turniershelm und der Kron und unseren Kaiserlichen Verkehrungen, Zierungen und Besserungen in allen und jeglichen ehrlichen redlichen adenlichen und ritterlichen Sachen.

Und Geschäften zu Schimpf, zu Ernst, in Streiten, Stimmen kämpfen gesorgten Turnieren gesteigen Ritterspielen, Feld, Zügen, Ponnen, getzelten auflagen Begräb-

nissen auch in Insigeln Botschafften Clainenten und sonst an allen Enden nach ihren Ehren nottineffsten Willen und Wohlgesellschaft, zu Wir sie auch hiermit in Kraft dies Briefs beweglich geschicklich empfänglich und gut ze sein, würdig und theilhaftig machen, freuen, gebrauchen und geniessen sollen und innigen als unser und des Reichs Recht Edelgeborenen Turniersgenossen und Rittermässigkeit solchs alles haben und sich des auch ihrer Wappen und Clainet gebrauchen und geniessen von Recht oder Gewohnheit von allermenniglich ungehindert.

Und gebieten darauf allen und jeglichen Churfürsten, Fürsten, geistlichen und weltlichen Prelaten, Grafen, Freien Herren, Rittern, Knechten, Hawbdtleuten, Bitztümben, Vögten, Pflögern, Verwesern, Amtleuten, Schultzarissen, Königen der Wapenerholden, persei handten Bürgermeistern, Richtern, Räten, Bürgern, Gemeinden und sonst allen anderen unsern und des Heiligen Reichs auch unser Erblichen Fürstentüchern und Lande Untertanen und Getreuen, in was würden Stand oder Wesens, die sein ernstlich und festiglich mit diesem Briefe und wollen, dass sie den genannten Eberhartn Ferber und sein Ehelich Leibserben und derselben Erbens Erben Mann und Frauen Geschlecht für und für in ewig Zeit als ander unser und des Heiligen Reichs Edelgeborenen Lehens Turniersgenossen und Rittermessigen Leut in Ritterspielen.

Auch in allen und jeglichen geistlichen und weltlichen Ständen und Sachen halten, annehmen, zulassen, würdigen und frei und an den obgeschriebenen unseren Kaiserlichen Gnaden, Begabungen, Freiheiten, Privilegien, Ehren, Würden, Vorteilen, Rechten, Gewohnheiten und Erhebung des Adels auch Verkehrung, Zierung, Besserung, Verleihung, Gönning und Erlaubung der obgeschriebenen Wappen und Claineten, damit Wir sie oberwirter massen furse gehalten, nicht hindern nach ihren, sondern sieder aller inner und ausserhalb Gerichts vornehmlich und ohne Irrung gebrauchen, geniessen und gänzlich dabei verlaiben lassen und hiewieder mittun, noch des Gemands anderen Zeithun gestalten in Pain weist als lieb anheim, geglichen sei unser und des Reichs Swir Ungnad und Straf und dafür ein penn nämlich fünfzig Marck lottigs Goldes zuermeiden, die am jeglicher so oft er hiewieder thäte uns halb in unser und des Reichs Kammer und den anderen halben Teil dem genannten Erberhartn Ferber und seinen Ehelichen Leibserben oben genannt unablässlich zu bezahlen, verfallen sein soll. Mit Urkunde dies Briefs gesiegelt mit unseren Kaiserlichen anhängenden Insigel geben in unser Stadt Wien am Neun und Zwanzigsten Tag des Monats Juli anno din fünfzehen hundert und in dem fünfzehnten unser Reiche des Römischen dreißigsten und des Hungristgen im Sechs und Zwanzigsten Jahren.

Ja Maksymilian z łaski Bożej, wybrany Cesarz Rzymski wszechczasów, władca Rzeszy po wsze czasy i wiecznie, władca Rzeszy Niemieckiej, Węgierskiej, Dalmacji, Chorwacji itd., Wielki Książę Austrii, Książę Burgundii i Lotaryngii, Brabancji, Styrii, Karyntii i Krainy, Limburgu, Luksemburga, Landgraf ziemski dobytaków i krainy Eifel, Książę Szwabii, hrabia Palatynatu i hrabia Habsburga i rodu królewskiego Węgierskiego, Hrabia książęcy Burgundii i Flandrii, Tyrolu, Gorczu i Starego Gorczu, Pyrtu i Kyburga, Holandii, Belgii, Namuru i Zutgen, Margrabia Rzeszy Rzymskiej, Ennsburga oraz Margrabia Burgundzki, Książę Fryzji i Marchii Windyjskiej oraz Portenawy i Alzacji itd. Podaję oficjalnie do wiadomości na mocy tego dokumentu i ogłaszam co następuje, wszystkim wszem i wobec, jak wiele Bóg Wszechmogący zgodnie ze swoją wielką, dobrą wolą, powierzył nam, mnie Rzymskiej Wysokości Cesarskiej i godności w nas, że zgodnie z wrodzoną dobrocią Wszechmogącego Boga, jesteśmy zawsze skłonni wszystkim licznym naszym poddanym i wiernym Świętej Rzeszy wynagrodzić, przestrzegającym dobrego prawa bożego i wspierać wiernych jego używania, ażeby jak najlepiej się prowadzić i wspierać takie poczynanie. Tak więc, zwróciliśmy nasze cesarskie serce i umysł bardzo poruszeni, by pokazać i udowodnić na podstawie cnót szlachetności, że odziedziczą ten wielmożny stan, którego pochodzenie, aby nie przeciwko nam, najwyższej Rzeszy Korony Węgierskiej i naszemu Domowi Austriackiemu, a był w całkowitej posłusznej posłudze, przemawiał za nami o każdej porze chętny nam, pełen dobrej woli, dlatego rozważyłem i uznałem, za sprawą naszej cesarskiej łaskawości i życzliwości, ażeby nadać szlachectwo za wysmienite zasługi osoby i rodu i obdarzyć chwałą i honorem, aby wywyższyć ich, poczynając od przodków, dziadów, po synów. Niechaj będzie jeszcze w wyższy stan i honor wywyższony, podniesiony i w naszym Domu Austrii. Oto na mocy naszego listu, tego dokumentu, który przesyłam, składam oświadczenie, że ród nazwiskiem i pochodzeniem Ferberów z prawego łoża, należy do szlacheckich i honorowych stanów i dołączył doń dzięki ich rozsądkowi i w sposób męski i do wysokich stanowisk i godności jest potrzebny.

Dlatego też po dokładnym rozważeniu jego zasług, za sprawą dobrej rady i w dobrej wierze, przyznaję naszemu i Rzeszy miłemu wiernemu Eberhardowi Ferberowi szczególną łaskę czyniąc go wolnym, przyznaję mu ją na skutek tego, jak postanowiono, żeby także jemu, jego pełnoprawnym potomkom z małżeńskiego łoża i też tychże potomkom, mężczyznom i kobietom, będącym na wieczne czasy w stanie i stopniu szlacheckim, zgodnie z prawami szlachetnie urodzonych, towarzyszy turniejów i równych rycerzom, tych powiadamiam, doręczam, do nich dołączam i wcielam. I niechaj się wyżej nazwany Eberhard Ferber i jego legalni potomkowie zameldują w stanie, jak już się stało i używają praw, całkowicie przeznaczonych dla nich, przez naszą cesarską miłość i jeszcze więcej, z pełną godnością. Przeto nadaliśmy, dla wzmocnienia tegoż jego stanu szlacheckiego i jego godności, dziedziczny herb z nazwiskiem, żółty lub złoty szyld, tarczę z trzema na nim głowami dzika w swoich naturalnych kolorach, z otwartymi pyskami i wyłożonymi na wierzch czerwonymi jęzorami, mianowicie ta jedna na dole, a dwie obok siebie w górnej części tarczy, a na tej samej tarczy jeden hełm, z jedną żółtą i czarną pokrywą do hełmu, a na tym przedzielone przez dwa skrzydła żółte lub złote, naniesione pióra pawie i też jedna głowa dzika przedstawiona tak jak

jak na tarczy. Ażeby on i jego rodzice jakdotąd nosili i używali ten łaskawy wizerunek, co potwierdzamy, mogli legitymować się i używać tego samego herbu i ten określony hełm przekształcony na przyłbicę i insygnia ich imienia z pióropuszcami, ustrojone i poprawione do turniejów i walki. Poprawiony tak ten herb i klejnot namalowane w środku terazniejszego naszego cesarskiego dokumentu i wypełnione właściwymi kolorami, na nowo nadajemy i wręczamy, żeby reprezentowali go i używali w każdym prawym przedsięwzięciu, byli mu wierni w swoich prawych posunięciach i przyznajemy im taką wyjątkową łaskawość i wolność, pozwalamy postępować z honorem i prawością i przyznajemy jemu taką naszą tu przedstawioną łaskę i wolność, nadajemy tytuł równy z innymi szlachcicami i dołączamy go do tego stanu oraz rangi, do społeczeństwa królewskiej naszej Świętej Rzeszy i prawa wysoko i szlachetnie urodzonych, poddanych nam swoimi szlachetnymi czynami, żeby mógł wykazać się w świetle towarzyszy szlacheckiego stanu.

Dołączamy go do tego odnotowanego stanu i stopnia i do społeczności reprezentującej nasz krąg Świętej Rzeszy, jej prawa szlachetnie urodzonych, towarzyszy turniejów, rycerzy, ludzi potwierdzonych insygniami, wyniesionych ozdobami. Ażeby jego wyróżniały, ażeby chroniły i aby używał swojego dziedzicznego herbu i klejnotu, tak jak opisano, z mocy Rzymskiej Cesarskiej Doskonałości, do swoich czynności i w dobrej wierze, pomiędzy swoimi ludźmi i akceptowali go też najwyżsi, jego dziedziczny herb i klejnot wyżej opisane, polecamy zatem wszystkim, żeby uhonorowali na mocy tego dokumentu tytuł i szlachectwo wymienionego Eberharda Ferbera oraz jego prawych potomków oraz potomków tych potomków, mężczyzn i kobiet. Wszystko za sprawą Rzymskiej Cesarskiej Mocy i Doskonałości, w ramach własnych czynów i w najlepszej wierze i mniemyamy ustanowić i tak chcemy, żeby tym samym Eberhard Ferber, jego legalni potomkowie i potomkowie tychże mężów stanu i kobiet i na zawsze wiecznym prawem czynimy szlachetnie urodzonymi rycerzami i ludźmi turniejów, we wszystkich miejscach, miastach i państwach. Wszyscy rycerze, wolni obywatele i wszyscy poddani, niech kierują się na mocy tego postanowienia i we wszystkich miastach, ziemiach, żeby był honorowany, szanowany, uznawany i traktowany ze wszystkimi swobodami, przywilejami i przyjmowany w poczet swej starej wielkiej społeczności, na mocy statusu rycerskiego i zgodnie z przywilejami, przyzwyczajeniami, wśród posiadaczy ziemskich, poważnie traktowany w wyższych i niższych urzędach, stanach wyższych, świeckich i duchownych, ze wszystkimi dobrami, prawami, z dostojnością i godłem lennym, we wszystkich stronach według swoich potrzeb, tak jak to zwykli czynić inni spośród nas posiadacze herbu, beneficenci, żeby wykazali się w zakonach, urzędach niższych i wyższych, pomiędzy lennikami świeckimi i duchownymi.

Uprasza się zatem wszystkich możliwych ludzi, panujących, szlachetnie urodzonych, legatów, rycerzy, ludzi turniejów i honoru, dostojników, urzędników, ludzi stanu szlacheckiego, duchownych i świeckich możnowładców, wiernych lenników, oddanych nam, do przyjęcia z całą powagą ich godności i dostojństwa i traktowania, jako swoich i pełnoprawnych w obliczu prawa Rzeszy, równych z rycerzami, zobowiązanych do czynienia i wzmacniania prawa. Jest to przypieczętowane ich prawami i korzyściami, wolnością i przywilejami we wszystkich interesach, przestrzeganiem prawa, wewnątrz państwa i poza granicami, bycia wiernymi, dobrymi, w sprawach duchownych i świeckich, posługiwania się przypisanym im herbem i insygniami, z hełmem

turniejowym i koroną, w cesarskich sprawach, reprezentowaniu, legitymowaniu się, we wszystkich swoich sprawach i interesach, sporach, kłótniach, ugodach, w sprawach ważnych, w walkach turniejowych, spotkaniach rycerskich, jako świadkowie szlacheccy, na pochówkach i na wszystkich powiadomieniach, posługiwać się insygniami i klejnotem, a poza tym w sprawach dotyczących ich chwały, godności, według własnej woli i naszej Rzeszy, jako my tu poświadczamy. Niech pozwolą im na nieograniczone używanie insygniów szlacheckich, pieczęci i praw wszelkich z nich wynikających, na ziemiach Rzeszy i gdziekolwiek się znajdują. Postanowienie tego dotyczące wchodzi w życie, zostanie odebrane i uchwalone do używania herbu i klejnotu i mają ciągle prawo być pomiędzy szlachetnie urodzonymi, rycerzami, braćmi turniejowymi i żeby nikt im w tym nie przeszkodził.

Prosimy zatem, wszystkich możliwych możnych, arcyksiążąt, książąt, duchownych i świeckich prałatów, wielmoży, hrabiów, wolnych panów, rycerzy, giermków i sługi, poddanych, posiadaczy ziemskich, biskupów, wójtów, kasztelanów, urzędników, opiekunów prawa i majątności, nauczycieli, aby przyjąć do wiadomości i ogłosić uzyskanie herbu wśród społeczności innych posiadaczy herbowych, burmistrzów, sędziów, radców, mieszczan, poddanych w swoich gminach i poza tym wszystkim innym, przynależnym do Naszej Świętej Wielkiej Rzeszy Rzymskiej i spadkowych księstw i całego kraju poddanych i wiernych, że nadajemy godność i przyjmujemy w stan z powagą i honorem, na mocy tego dokumentu i chcemy obdarzyć wyżej nazwanego Eberharda Ferbera i jego pełnoprawnych potomków, z łaski boskiej i cesarskiej oraz potomków ich potomków, mężczyzn i kobiety tego rodu naszą wolą, jako naszego pełnoprawnego członka na lat wiele i na zawsze, jako szlachcica naszej Świętej Rzeszy, razem z lennem i prawami turniejowymi i rycerskimi zakonu rycerskiego, także we wszystkich stanach świeckich i duchownych i w stosunku do rzeczy, które mu przysługują. Dopuszczamy do godności i wszelkich wolności i upraszamy, by mu nie szkodzić ani nie uchybić godności w żaden sposób, dać korzystać z przywilejów i całkowicie trzymać się tego, ażeby traktowano go z uznaniem, jako wybranego naszej Rzeszy i aby unikać jakiegokolwiek ciężkiej niełaski, nie szkodzić jemu podobnie jak innym, którzy posiadają herb i wszelkie prawa z tym związane.

Nadaje się jemu prawa, przywileje, uznane zalety, wyżej opisane dyspozycje naszej cesarskiej łaskawości, wniesienie w stan szlachecki, uznanie, odznaczenie herbem, przyznanie, polepszenie stanu, obdarzenie lennem, nadanie opisanego herbu z klejnotem, żebyśmy pozwolili na ich godne i przystojne używanie, ale nie przeszkadzali, ale dali mu używać i doświadczać wewnątrz i zewnątrz, w sądach i poza sądami. Jeżeli spotka ich niełaska za obrazę i nieprzestrzeganie zaleceń Rzeszy i jeżeli powstanie konflikt, niełaska, kara wyniesie pięćdziesiąt marek czystego złota. W przypadku nazwanym, przeciwko niemu lub potomkom jego rodu, należy uczynić jak powiedziano, w naszej lub Rzeszy innych izbach, lub innych przeznaczonych do tego urzędach, niezwłocznie zapłacić połowę kary, która przypada, a drugą połowę z tego bezzwłocznie Eberhardowi Ferberowi i potomkom jego rodu. Na mocy dokumentu tego listu, potwierdzonego pieczęcią Jego Wysokości Cesarza, naszymi wiszącymi insygniami, wydanym w naszym mieście Wiedniu na nowo dwudziestego dnia miesiąca lipca, roku pańskiego 1500 w piętnastym jego roku (1515) Naszej Rzeszy rzymskiej trzydziestym, a węgierskiej dwudziestym szóstym mego panowania lat pańskich Cesarstwa.

Zygmunt August, król polski i wielki książę litewski, nadaje szlachectwo za wielką erudycję i wiedzę Lampertowi Schlieffowi (Sleffowi), opatowi opactwa cystersów w Oliwie, a także jego braciom: Wigboldowi, Jerzemu i Jakubowi, mieszczanom miasta Gdańska oraz nadaje herb, który otrzymał od króla duńskiego Chrystiana (Krzysztofa) ich przodek Hans Schlieff, burmistrz Kolbergu (Kołobrzegu) w Kalmarze, 11 lipca 1444 roku.

Or.: polskiej nobilitacji nieznany.

Kop.: AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82/344 (dokument pergaminowy, sporządzony w Gdańsku 21 VIII 1624 roku, przez notariusza publicznego Melchiora Kusloviusa w języku niemieckim, z oryginalnego przywileju Zygmunta Augusta z 1555 roku – kopia imitativa – dokładne odtworzenie przywileju króla polskiego i wizerunku herbu).

Zum ewigen dieser Dinge Gedächtnis wir Sigismundus Augustus von Gottes Gnaden König in Polen, Großfürst in Litauen als auch der Lande Crackau, Sandomir, Siradz, Lentzitz, Coye, Reussen, Preussen, Masaw, Samaiten, Culmen, Elbing, Pomerellen, etc., Herr und Erbe. Es haben die weisesten und die ältesten unsere Vorfahren wohl erachtet, dass zu eines jeglichen Regiments Wohlfart und Beständigkeit merklichen viel gelegen sei, was die Menschen nicht allein mit Bedreuungen und Härting strafen, was ihren den und Lastern abgeschreckt und abgewarnt, sondern das auch der Tugend und den wo verdinten, ihre gebürliche Ehre möge größens werden, den also worden die sterblichen Menschen desto leichtlicher durch Furcht der Strafe und Hoffnung der Belohnung des Verdienstes die schönste Gestalt der Tugend mit höchstem Heil, Leid, Hoheit des bemei Leut folgen müssen.

Darzu uns das hochtreffliche Beispiel unserer loblichen Vorfahren so aus bis daher in die Hände rechtschaffens ist geliehen worden, mit sonderlicher unserer großen Gunst und Zuneigung in fast hochnötigst auch wohl mit aller Billigkeit angereget hat. Sintemal (inmassen wir solchs aus etlicher unserer walte Bericht verstanden haben) an dem Würdigen und andechtigen Lamperto Schlieff Abte in der Olive ein solcher vortrefflicher Verstand, Geschiklichkeit vielfaltiger herrlicher Dingen, Wissenschaftt, eine solche Tugend, Frömmikeit und Aufrichtigkeit befunden, dass wir ihm billing mit einem sonderlichen Schmuck aus unserer Königlichen Mildigkeit zu zieren. Erwürdig erachten und wie wohl er von einem adelichen Vetter wir auch der Mutter aus einem vornehmen adelichen Geschlechte entsprossen. Seine Voreltern auch von dem Erfreigung natürlichen Ursprung hat von vielen Jahren fürher wegen ihres guten Verhaltens getreuer Dienste und vortrefflichen Taten halben mit seinem Schild und Waffen vom Königen in Dänemarkes gezieret und begabet sein und über das dafür angesehen wird, dass so eine seine hocherleuchtete Tugend ihn schon es sich selbst genügen geadelt habe. Auf das nun so wohl solche Tugenden mit Ehren gezieret wie auch dadurch andere mehr zu gleichem solcher Anfolgung der Tugend mögen aufgemuntert werden.

So haben wir auch so wohl desselben Lamperti Schlieff Person wie auch seinen halben, seine drei Brüder den Wigholdt, Georg, und Jacob, welche wie demselben Brüdern gleich zu Stin gehört und ihnen auch solches wollen zugetraut haben, ihren

adelichen Stammen mit besonderem Bild uns zuermehren erachtet, wie auch denselben verbesserten verleihende ihren zu Vermehrung ihres Schilds und Helms oder bildtunsen als nämlich einen Schild in zwei gleich Teile abgeteilet, dessen Oberteil oder dasselbst in blauer Farbe und aber im selben Felde einen halben Leuten die seine natürlichen Farbe, aber einen grünen Haupt mit einem aufgesperrten Kachel aufgehobenen Vorderklauen und aufgerichtetem Schwanze gestellen in seiner natürlichen Farbe, aber sei ein heidnisches Haupt, vermöge voriger seiner Veters gegebener Adelichkeit im inmassen solches in diesem anderen. Bei in des andersten Feldes Räumen aber sei ein heidnisches Haupt verunge voriger seiner Veters gegebener Adelichkeit inmassen solches in diesem äußeren Briefe durch des Malers Kunst und Geschichlichkeit wird abgemalt werden. Mit welchem Schild und Waffen, sowohl sie ihre Briefe siegeln wie auch zur Zierheit ihrer Gebäude und Begräbnissen gleichs anderen unseres Reiches Edelleuten Zungen und Waffen, so wohl sie ihre Briefe siegeln wie auch haben.

Wir geben ihnen auch über das alles dieselbe Freiheiten, Gerechtigkeiten und Vorzug, damit unsers Reiches Adel begabt und geziert ist, wollen auch das sie zu allen Hochheiten, Ehren und Würden darzu sonst in unserem Reiche, wenn vom Adel derzu tritt frei und offen steht sollen, zugelassen wie auch ein Derowegen wir allen und jedermannighen unseres Reiches und derselben Herrschaffen untersahen, in Sonderheit, aber so aus dem adelichen Geblüte entsprossen oder sonst in öffentliche Ämter, Dignitäten und Würden gesetzt, ankünden und zu wissen wollen, getan haben denselben aus unserer Hoheit befehlende, das keiner dem erdachten Schlieff aus oberzelter billiger Ursache solches, was uns ihm verbesserten Schild und Helm sobei deuten, noch mit zum ingewollte, sondern scheinen möge, dass wir unserem Beispiel nach Innungen, welche in Tugenden anderen vorgehen und dessen mit hochloblichen Gezeugnis mögen, geehrt und geziert werden. Damit gerne befördern sechs des wir aus das gegenst eine niedern aufrichtlichen nicht anders, sondern gänzlich wollen, vorsehen haben, das erheran zuwider seinem Amte und Gebuer zugeschehen, nichts verhangen. Da aber inmandt sich anderstehen, wurde sie an ihrem gute Namen, Gerichte, Tugend, ihrer Adelschaft und wegen Vormehrung ihres Schilds und Waffens zuuerlen uns den wolle unserem Edict und privilegio heimlich der öffentlich einen Flenken anhängen, denselben und aberkennen wir dafür zur Strafe künftige Mark Goldes, davon der halbe Teil unserm Königlichen fisco und dem beleidigten Teil andere Hälfte sollen erfallen sein. Noch haben wir aus besonderer unserer Königlichen Gnaden demselben Abte Lamperto frei zu ergönnen, erachtet, weil wie wir dann auch frei geben und zulassen, als er in Siegelung aller seiner Briefe Macht, soll haben rot Wachs zu gebrauchen und zu mehrten Glauben und Gezeugnis, haben wir an gegenwärtigen Brief unseres Siegel anhängen lassen, welcher gegeben ist zu Peterkau am allgemeinen Reichstage Mittwochs nach Fronleichnams Tage zu nächstfolgenden im Jahre des Herrn tausentfünf hundertfünfundfünfzig unseres Reichs ein sechszwanzigsten.

Zuhand Genossen, Zeugen sandt des Hochwürdigkeit, Höchstenhaupten und Höchstwürdigsvaters in Christo Herrns Niclaus Dziergovski¹ Erzbischof zu Gniesos Legatos, gerbürtigen Höchstfürstprimos, Andreas Zerbriustoskis² Krakauer, Josas Droyeuski³ Wladislaus und Andreus Czarnoygssoski⁴ Posnanienus Bischof, Andreus

Nouvkski⁵ Ploucens Wohlgrafen und Jacubi Uchassnski⁶ Celminns zu Bischof Christandts und andere hochadelige Herrn Hohepriesters Johannos Tarnauw⁷ Grafen, Kastelanni Krakauers Kronenfürswürdigen Sandomiri Straytser Lubtzsewr, Johannis Latalzos⁸ und Stanislaufs Tenndzins⁹ Grafen Hochwürden, Sandomirs und Lubolines, Belzensi, Martins Sbortzowski¹⁰ Callisien, Schidlouwer, Odolaner, Stobnitzer, Johannes Koscellitzki¹¹ Lencitzi, Bidgostzien, Johan Mieliectzki¹² Podouwer, Chmielnnczki, Burgherrn, Stannislaus Lauwski¹³ Massouwer, Andrews Suliuwer¹⁴ Golcewer, Rawenssi Palattiner, Stanisslao Matzceewski¹⁵ Sandominers, nostri Hofherrn Marschaln, Nicolaoaus Mitzsskovski¹⁶ zu Mirauw, Lucaus von Bergos¹⁷ Brzesten, Florianus Zsebrziedtowski¹⁸ Lubolines, Burghgrafen Krakaus, Johannus Lubtomirsski¹⁹ Rauviensos, Hofschati Kronherr, Radonner, Lentziuners, Shpythkon Jordannis²⁰ von Tzaklizin, Sandentz, Kronenschatzherrn, Premslanse, Cemenske, Sebastian Millctz²¹ Wislaweens, Walenthus Demmbiensi²² Burggrafen Krakaus, Bitzensen für Kortzin, Sammbors, Petrus Borathennski²³ Premslinsen, Stanislaufs Wolsski²⁴ Bretzliner Kastelherrns, Johannus Otziellkis²⁵ Kronkanzlers, Generallis Krakauer, Sandetar, Ostinnen cappitenis secretarius, Johannes Phrtzermppski²⁶ Kronherrn generallis, Sanct Florianns Cleprius Prephosstherr, Georgius Podhliowsski²⁷ Krakauer Cannoner, Johannes Tssierkowitzki²⁸ Referender Hoffherrn, Petrus Miesskovsski²⁹ Scholasthickers, Phillipius Padnioewsski³⁰ Arcchidiakonner, Martins Kronherr³¹ Kannoniker Craconensi, Seckretarius, Nicolaus Tzsrzebuhowesski³² Kammrerherrn, Burgrafen Hochherrn, Brzesten, zu Händen für Johannes Octzieski der Krongroßherrn Cancellarius zweitgroß angefertigt, Stempel der Königst Kronen Polen, aus Königlicher Majestät zu Polen und Schweden unseres gnädigsten Königs und Herren zu Hochheit und Gewalt.

Aus Königlicher Majestät zu Polen und Schweden unseres gnädigsten Königs und Herren zu Hochheit und Gewalt offenbaren Notarius in Herrer für Ruf Hofherrn inbegriffen zu Beginne hirnnst dat obgenfurherrn Adelbriefe unseres Königherrns original Privilegio in latainischer Sprache gefertigt itis Sigismus Augusti für Kalmar dorfhensogitt Avertiret chrones. Davon wogros ist einfach Amt halbs vorkundt singum, die in Translation zu unserm halben Hochheit derevon for hansen Gott mit unserm Herrn geschrieven Wappen Lamberto Familie, Leute und Schleef Nachkommens gewöhnlich fördern, in margine Aklossanaus Notariat imitativos und angefangenen tausendt Atigt für einzwanzigsti Austi sechshundertofourundzwanzigsti in Danzigst zu res ehrenzigst Höchst Kanzler lagen Melchior Kusslovice Notarius publicienssins. Melchior Kuslovius notarius publicus scripsit, subscripsit et sigillavit in fide praemissorum ex officio requisitus et rogatus scripsit.

¹ Mikołaj Dzierzgowski, h. Jastrzębiec (ok. 1490-18 I 1559), po studiach w Akademii Krakowskiej 1514-1518, długoletni notariusz w kancelarii królewskiej 1518-1538, kanonik warszawski 1514, płocki 1522, dziekan płocki 1538, kanonik gnieźnieński 1541, biskup kamieniecki 1541-1542 (nominację papieską otrzymał 20 V 1541), biskup chełmiński 1542-1543 (przeniesiony 31 V 1542), biskup kujawsko-pomorski 1543-1546 (przeniesiony 30 III 1543), arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski 1546-1559 (mianowany 19 II 1546) – W. Pociecha, *Dzierzgowski Mikołaj h. Jastrzębiec (ok. 1490-1559)*, w: PSB, t. 6 (1948), s. 145-150; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000, s. 88-89; S. Szczepkowski, *Dzierzgowski Mikołaj abp, ur. ok. 1480, zm. 18 I 1559*, w: EK, t. 4, Lublin 1983, s. 597-598; M.B. Topolska, *Dzierzgowski Mikołaj h. Jastrzębiec (zm. 1559)*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa 1981, s. 170; W. Pociecha, *Arcybiskup gnieźnieński Mikołaj Dzierzgowski, prymas Polski około 1490-1559*, „*Nasza Przeszłość*”, t. 2 (1947), s. 37-102; W. Pociecha, *Mikołaj Dzierzgowski arcybiskup gnieźnieński*, Kraków 1947.

² Andrzej Zebrzydowski, h. Radwan (1489-23 V 1560), studiował w Krakowie 1517-1518, Bazylei 1528, Paryżu 1529, Padwie 1530, dziekan i scholastyk łączycycki 1530 i kanonik krakowski 1530, kapelan królowej Bony 1530, kanonik płocki 1531, prepozyt gnieźnieński 1543, związany z dworem Zygmunta Starego, biskup kamieniecki 1543-1543 (nominacja 30 III 1543), biskup chełmski 1545-1546 (przeniesiony 8 VI 1545), biskup kujawsko-pomorski 1546-1551 (przeniesiony 18 II 1546), biskup krakowski 1551-1560 (przeniesiony 25 II 1551) – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 513; S. Dobrzański, *Zebrzydowski Andrzej h. Radwan (1496-1560)*, w: SPTK, pod red. H.E. Wyczawskiego, L. Grzebienia i J. Mandziuka, t. 4, Warszawa 1983, s. 536-138; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1, Kraków 1988, s. 515; T. Troskołański, *Andrzej Radwan Zebrzydowski biskup włocławski i krakowski (1496-1560)*, Łwów 1907.

³ Jan Drohojowski, h. Korczak (ok. 1505-25 VI 1557), wychowany w rodzinie prawosławnej, po studiach w Akademii Krakowskiej 1519, przebywał na dworze biskupa Andrzeja Krzyckiego 1521-1525, studiował we Włoszech 1525-1529 i był sekretarzem kardynała Ghinucciego w Kurii Rzymskiej, proboszcz w Drohobyczu 1532, kanonik krakowski 1533 (prawdopodobnie wówczas przyjął święcenia) i przemyski 1542, zwolennik reform kościelnych, biskup kamieniecki 1545-1546 (nominacja papieska 16 VIII 1545), biskup chełmski 1546-1551 (przeniesiony 19 II 1546), biskup kujawsko-pomorski 1551-1557 (prekonizowany 25 II 1551, objął je 25 IX 1551), utrzymywał kontakty z A. Fryczem Modrzewskim – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 82; S. Kot, *Drohojowski Jan (ok. 1505-1557)*, w: PSB, t. 5 (1939), s. 380-382.

⁴ Andrzej Czarnkowski, h. Nałęcz (ok. 1507-9 VII 1562), studiował w Niemczech oraz Bolonii 1531-1533 i Padwie 1533-1538, notariusz Kurii Rzymskiej 1537-1541, gdzie reprezentował polskie interesy, sekretarz królewski 1541, proboszcz w Czarnkowie, Popowie, Korczynie, Wieliczce 1541, prepozyt u św. Floriana i Wszystkich Świętych w Krakowie, kanonik gnieźnieński 1531, poznański 1540, krakowski 1540, scholastyk włocławski 1541 i kustosz płocki 1545, biskup poznański 1553-1562 (prekonizowany 1 III 1563 z pominięciem wyboru kapituły, rządy objął 14 IV 1553), zaniedbał życie religijne i organizacyjne diecezji, umożliwiając rozwój protestantyzmu – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 63; J. Nowacki, *Czarnkowski Andrzej h. Nałęcz, biskup poznański (1507-1562)*, w: PSB, t. 4 (1938), s. 216-217; A. Strąkowski, *Czarnkowski Andrzej bp, ur. 1507 - zm. 9 VII 1562*, w: EK, t. 3 (1979), s. 758-759.

⁵ Andrzej Noskowski, h. Łada (1492-23 X 1567), studiował w Krakowie 1511, pracował w kancelarii książąt mazowieckich, kanonik płocki 1521, pułtuski 1534, warszawski 1539 i gnieźnieński 1545, proboszcz w Wąsosz 1521 i parafii Nawiedzenia NMP w Warszawie, biskup płocki 1546-1567 (wybrany przez kapitułę 16 VIII 1546, prowizję papieską otrzymał 8 X 1546, rządy w diecezji objął 6 V 1547), bliski współpracownik króla Zygmunta Augusta – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 309; M. Woźniakowa, *Noskowski Andrzej h. Łada (1492-1567)*, w: PSB, t. 23 (1978), s. 218-223; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 56, 73, 75-76, 78, 86.

⁶ Jakub Uchański, h. Radwan (1502-5 IV 1581), w młodości przebywał na dworach J. Tęczyńskiego i S. Branickiego, współpracownik królowej Bony, nie posiadał gruntowniejszych studiów teologicznych, kanonik chełmiński 1536, krakowski 1538, dziekan płocki 1548 i archidiacon warszawski 1549,

biskup chełmiński 1551-1561 (prekonizowany 18 XI 1551), biskup kujawsko-pomorski 1561-1562 (prekonizowany 2 VI 1561), arcybiskup gnieźnieński 1562-1581 (nominacja 31 VIII 1562), przyczynił się do zawarcia unii lubelskiej 1569, planował utworzenie Kościoła narodowego – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 461; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 189-191; *Encyklopedia kościelna*, t. 29, wyd. M. Nowodworski, Warszawa 1873, s. 421-424; T. Wierzbowski, *Jakub Uchański*, Warszawa 1895.

⁷ Jan Amor Tarnowski, h. Leliwa (1488-16 V 1561), dworzanin królewski 1502, kasztelan wojnicki 1522-1527, starosta sandomierski 1525-1552, hetman wielki koronny 1527-1561, wojewoda ruski 1527-1535, starosta żydaczowski 1528, stryjski 1528-1561, chmielnicki 1531-1535, wojewoda krakowski 1535-1536, kasztelan krakowski 1536-1561, tenutariusz myślenicki 1536-1561, starosta lubaczowski 1539-1561, doliński 1540-1549, tytuł hrabiowski otrzymał od cesarza Karola V w 1547 roku – U X (Urz. centr.), s. 42 (nr 121), s. 209; U IV/2 (Urz. krak.), s. 59 (nr 112), s. 106 (nr 401), s. 130 (nr 562), s. 264; U IV/3 (Urz. sand.), s. 117 (nr 893), s. 217; U III/1 (Urz. rus.), s. 160 (nr 1244), s. 398; Z. Spieralski, *Jan Tarnowski 1488-1561*, Warszawa 1977; W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski*, Warszawa 1985; tenże, *Genealogia*, Warszawa 1959, tabl. 95.

⁸ Janusz (Jan) Latański, h. Prawdzic (zm. 1557), starosta inowrocławski 1516-1557, kasztelan łędzki 1520-1529, wojewoda inowrocławski 1535-1538, wojewoda poznański 1538-1547, starosta człuchowski 1546 – U I/2 (Urz. wlkp.), s. 38 (nr 42), s. 96 (nr 578), s. 144 (nr 1000), s. 211; U VI/2 (Urz. kuj.), s. 108 (nr 819), s. 114 (nr 881), s. 245; I. Kaniewska, *Latański Janusz (Jan) h. Prawdzic (zm. 1557)*, w: PSB, t. 16 (1971), s. 563-565.

⁹ Stanisław Tęczyński, h. Topór (zm. 1561), starosta bełski 1546-1560, starosta lubelski 1547-1560, kasztelan lwowski 1552-1554, wojewoda sandomierski 1554-1555, starosta parczowski 1554-1561, starosta urzędowski 1554-1561, wojewoda krakowski 1555-1561 – U IV/3 (Urz. sand.), s. 123 (nr 950), s. 219; U IV/2 (Urz. krak.), s. 107 (nr 104), s. 266; U III/1 (Urz. rus.), s. 117 (nr 842), s. 399; U III/2 (Urz. beł.) s. 63 (nr 319), s. 271; U IV/4 (Urz. lub.), s. 51 (nr 313), s. 130.

¹⁰ Marcin Zborowski, h. Jastrzębiec (zm. 25 II 1565), cześnik koronny 1527-1538, kasztelan kaliski 1543-1550, wojewoda kaliski 1550-1558, wojewoda poznański 1558-1562, kasztelan krakowski 1562-1565, starosta będziński, odolanowski, stopnicki, szydlowski 1531-1564, tłumacki 1565 – U X (Urz. centr.), s. 33 (nr 65), s. 217; U I/2 (Urz. wlkp.), s. 52 (nr 176), s. 81 (nr 444), s. 144 (nr 1101), s. 238; U IV/2 (Urz. krak.), s. 60 (nr 114), s. 274.

¹¹ Janusz (Jan) Kościelecki, h. Ogończyk (ok. 1624-8 XII 1564), studiował w Wittenberdze 1536, kasztelan bydgoski 1543-1550, wojewoda brzeski 1550-1553, starosta generalny Wielkopolski 1552-1564 (nominacja 15 IV 1552), wojewoda sieradzki (łęczycki) 1533-1564 (nominacja 29 III 1553), starosta bydgoski 1545-1564, drahimski, nakielski 1545-1564 – U II/2 (Urz. łącz.), s. 98 (nr 620), s. 265, s. 176 (nr 1306), s. 265; U I/2 (Urz. wlkp.), s. 108 (nr 675), s. 164 (nr 1182), s. 208; U VI/2 (Urz. kuj.), s. 62 (nr 343), s. 77 (nr 492), s. 241; W. Dworzaczek, *Kościelecki Janusz h. Ogończyk (ok. 1524-1564)*, PSB, t. 14 (1968), s. 407-408; W. Dworzaczek, *Genealogia...*, tabl. 114.

¹² Jan Mielecki, h. Gryf (1501-13 III 1561), rotmistrz królewski 1526-1527, kasztelan czechowski 1535-1537, kasztelan wiślicki 1537-1547, wojewoda podolski 1547-1561, starosta chmielnicki 1538-1561, grodecki 1550-1561, samborski 1558-1561, marszałek wielki koronny 1555-1561 – U III/3 (Urz. pod.), s. 145 (nr 636), s. 220; K. Przyboś, *Urzędnicy województwa podolskiego w XV-XVIII wieku. Spisy*, Kraków 1994, s. 122 (nr 595), s. 197; U IV/3 (Urz. sand.), s. 36 (nr 113), s. 150 (nr 1210), s. 197; U X (Urz. centr.), s. 79 (nr 407), s. 185; Z. Spieralski, *Mielecki Jan h. Gryf (1501-1561)*, w: PSB, t. 20 (1975), s. 755-759.

¹³ Stanisław Ławski, h. Pomian (zm. 13 IV 1575), poborca ziemi łomżyńskiej i wiskiej 1530, chorąży warszawski 1530-1544, kasztelan wiski 1544-1554, wojewoda i wiceregens mazowiecki 1544-1575 (nominacja 20 VII 1554), domagał się zniesienia odrębności Mazowsza, w 1563 roku kupił kamienicę w Warszawie, odpowiedzialny za masowe przybycie w 1573 roku na elekcję szlachty mazowieckiej – H. Kowalska, *Ławski Stanisław ze Strzegomia h. Pomian (zm 1575)*, w: PSB, t. 18 (1973), s. 285-286.

¹⁴ Andrzej Sieprski (Sierpski) z Gulczewa, h. Prawdzic (1 I 1494-15 IV 1572), podkomorzy płocki 1518 (24 IV)-1536, kasztelan dobrzyński 1536 (13 IV)-1539, kasztelan płocki 1539 (7 X)-1542, wojewoda rawski 1542 (20 XII)-1572, starosta i wojewoda płocki 1554 (4 XI)-1572 (nominacja na województwo płockie została anulowana w 1555 roku), bliski współpracownik królowej Bony od 1535 roku, starosta pyzdrowski 1565-1572 – H.D. Wojtyńska, *Sieprski (Sierpski) Andrzej z Gulczewa (Gulczewski)*

h. Prawdzic (1494-1572), w: PSB, t. 37 (1996), s. 241-243; MK, ks. 70, k. 629v-642, ks. 85, k. 12v-13, ks. 86, k. 435v, ks. 87, k. 491v-492, ks. 90, k. 221, ks. 91, k. 627v; J. Piętka, *Mazowiecka elita feudalna późnego średniowiecza*, Warszawa 1975, s. 76-81 – rodzina ta pisała się z Gólczewa (Golczewa) w powiecie płockim, a później z Sierpca.

¹⁵ Stanisław Maciejowski, h. Ciołek (zm. 1563), pisarz ziemski sandomierski 1536-1543, ochmistrz królowej Bony 1538, kasztelan żarnowski 1543, starosta zawichojski 1543-1563, kasztelan radomski 1544-1549, kasztelan lubelski 1545-1550, starosta spiski (lubomelski) 1549-1563, kasztelan wojnicki 1550-1553, marszałek nadworny 1553-1563, kasztelan sandomierski 1555-1563 – U X (Urz. centr.), s. 87 (nr 450), s. 184; U IV/2 (Urz. krak.), s. 131 (nr 567), s. 241; U IV/3 (Urz. sand.), s. 70 (nr 438), s. 91 (nr 632), s. 99 (nr 714), s. 165 (nr 1371), s. 195; U IV/4 (Urz. lub.), s. 23 (nr 56), s. 118; H. Kowalska, *Maciejowski Stanisław h. Ciołek (zm. 1563)*, w: PSB, t. 19 (1974), s. 69-71.

¹⁶ Mikołaj Myszkowski z Mirowa i Spytkowic, h. Jastrzębiec (ok. 1511-17 IV 1557), stolnik krakowski 1535-1547, krajczy koronny 1547-1550 (nominacja 6 XII 1547), starosta oświęcimski i międzyrzeczki 1549-1557, kasztelan radomski 1550-1554, kasztelan wojnicki 1554-1557 – U X (Urz. centr.), s. 132 (nr 813), s. 188; U IV/2 (Urz. krak.), s. 102 (nr 367), s. 131 (nr 568), s. 157 (nr 759), s. 245; U IV/3 (Urz. sand.), s. 70 (nr 440), s. 199; H. Kowalska, *Myszkowski Mikołaj z Mirowa i Spytkowic h. Jastrzębiec (ok. 1511-1557)*, w: PSB, t. 22 (1977), s. 377-379.

¹⁷ Łukasz Górka, h. Łodzia (ok. 1533-23 I 1573), kasztelan brzeski 1544-1555, wojewoda brzeski 1555-1558, wojewoda łęczycki 1558-1562, wojewoda kaliski 1562-1565, wojewoda poznański 1565-1573, starosta buski – U I/2 (Urz. wlkp.), s. 81 (nr 446), s. 144 (nr 1003), s. 203; U II/2 (Urz. łącz.), s. 98 (nr 624), s. 256; U VI/2 (Urz. kuj.), s. 34 (nr 62), s. 62 (nr 345), s. 231; W. Dworzaczek, *Górka Łukasz h. Łodzia (ok. 1533-1573)*, w: PSB, t. 8 (1959-1960), s. 412-414.

¹⁸ Florian Kasper Zebrzydowski, h. Radwan (zm. 1566), dworzanin i referendarz królewski 1546, *praefectus aulicorum regionum* 1550, kasztelan oświęcimski 1552-1553, burgrabia krakowski 1552-1563, kasztelan lubelski 1553-1566, starosta sądecki 1561-1566, tyszowiecki 1562-1566 – U IV/4 (Urz. lub.), s. 23 (nr 59), s. 133; U IV/2 (Urz. krak.), s. 124 (nr 526), s. 139 (nr 628), s. 176 (nr 896), s. 274-275; S. Bodniak, *Hetman Florian Zebrzydowski o porządku żołnierskim*, „Przegląd Historyczno-Wojсковy”, t. 4 (1931), s. 295-299; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 10, Lipsk 1845, s. 146-148.

¹⁹ Jan Lutomirski, h. Jastrzębiec (zm. 1567), pisarz skarbu koronnego 1532, dworzanin królewski 1536, wojski większy sieradzki 1542, podkomorzy sieradzki 1543-1549, burgrabia krakowski 1545-1563, podskarbi nadworny 1548-1567, żupnik krakowski 1549-1552, starosta łęczycki 1550, kasztelan brzeziński 1551-1554, starosta radomski 1553-1567, kasztelan rawski 1554-1563, kasztelan sieradzki 1563 – U X (Urz. centr.), s. 129 (nr 783), s. 183; U IV/2 (Urz. krak.), s. 175 (nr 887), s. 239; U IV/3 (Urz. sand.), s. 78 (nr 514), s. 194; U II/2 (Urz. łącz.), s. 23 (nr 19), s. 92 (nr 572), s. 141 (nr 1001), s. 158 (nr 1150), s. 269; H. Kowalska, *Lutomirski Jan h. Jastrzębiec (zm. 1567)*, w: PSB, t. 18 (1973), s. 139-141.

²⁰ Spytek Wawrzyniec Jordan z Zakliczyna, h. Trąby (1518-11 III 1568), kasztelan sądecki 1549-1555, podskarbi wielki koronny 1550-1555, starosta przemyski 1553-1568, kamionacki 1553-1568, wojewoda sandomierski 1555-1560, wojewoda krakowski 1561-1565, starosta czchowski 1561-1568, kasztelan krakowski 1565-1568 – U X (Urz. centr.), s. 124 (nr 745), s. 172; U IV/2 (Urz. krak.), s. 107 (nr 405), s. 119 (nr 485), s. 230; U IV/3 (Urz. sand.), s. 123 (nr 951), s. 183; U III/1 (Urz. rus.), s. 238 (nr 2027), s. 344; A. Kamiński, *Jordan Spytek Wawrzyniec z Zakliczyna h. Trąby (1518-1568)*, w: PSB, t. 11 (1964-1965), s. 282-283.

²¹ Sebastian Mielecki, h. Gryf (zm. 3 XI 1574), kasztelan wiślicki 1547-1568 (nominacja 13 V 1547), dzierżawca Łopuchowej 1552-1574, starosta brzeski i myślenicki 1563-1574, kasztelan krakowski 1568-1574 (nominacja 20 XI 1568) – U IV/3 (Urz. sand.), s. 150 (nr 1211), s. 197; U IV/2 (Urz. krak.), s. 60 (nr 116), s. 242; H. Kowalska, *Mielecki Sebastian h. Gryf (zm. 1574)*, w: PSB, t. 20 (1975), s. 765-767.

²² Walenty Dembiński, h. Rawicz (ok. 1504-16 X 1584), sędzia grodzki krakowski 1535, podstarości krakowski 1539-1543, pisarz ziemski krakowski 1544, referendarz świecki koronny 1544-1551, burgrabia krakowski 1549-1559, kasztelan biecki 1550-1555, starosta chęciński 1550-1564, starosta czorsztyński 1553-1571, kasztelan sądecki 1555-1563, podskarbi wielki koronny 1561-1564, starosta lubomelski (spiski) 1563-1574, kanclerz koronny 1564-1576, kasztelan krakowski 1576-1584 – U X (Urz. centr.), s. 55 (nr 211), s. 124 (nr 747), s. 141 (nr 893), s. 165; U IV/2 (Urz. krak.), s. 44 (nr 15), s. 60 (nr 117), s. 72 (nr 189), s. 72 (nr 190), s. 119 (nr 486), s. 175 (nr 891), s. 221-222; U IV/3 (Urz. sand.), s. 31

(nr 62), s. 176; A. Dembińska, *Dembiński Walenty h. Rawicz (zm. 1585)*, w: PSB, t. 5 (1939), s. 78-79; A. Tomczak, *Walenty Dembiński kanclerz egzekucji, ok. 1504-1584*, Toruń 1963, s. 156-158.

²³ Piotr Boratyński, h. Korczak (1509-15 VI 1558), dworzanin królewski 1537, podstarości krakowski 1545, sekretarz królewski 1551, burgrabia krakowski 1551, kasztelan przemyski 1554-1556, starosta samborski 1555-1558, kasztelan bełski 1556-1558 – U III/1 (Urz. rus.), s. 202 (nr 1670), s. 311; W. Pocięcha, *Boratyński Piotr h. Korczak (1509-1558)*, w: PSB, t. 2 (1936), s. 310-311.

²⁴ Stanisław Wolski z Podhajec, h. Półkozic (zm. 1566), starosta lanckoroński 1548-1566, kasztelan brzeziński 1554-1563/4, starosta krzepicki 1558-1566, kasztelan rawski 1563/4-1565, marszałek nadworny koronny 1564-1566, kasztelan sandomierski 1565-1566, starosta warszawski 1566 – U X (Urz. centr.), s. 87 (nr 451), s. 214; U IV/3 (Urz. sand.), s. 91 (nr 634), s. 222; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 404.

²⁵ Jan Ocieski, h. Jastrzębiec (1501-12 V 1563), pisarz ziemski krakowski 1527-1543, dworzanin królewski 1531, podkomorzy krakowski 1543-1563, sekretarz królewski 1545, kasztelan zawichojski 1545, starosta sądecki 1547-1561, kasztelan biecki 1547-1550, burgrabia krakowski 1547-1554, ochmistrz królowej Bony 1548, podkanclerzy koronny 1550-1552, starosta olsztyński 1551-1563, kanclerz wielki koronny 1552-1563, starosta tarnogórski 1552-1563, starosta generalny krakowski 1553-1563, starosta dobczycki 1553-1563, oświęcimski 1557-1563, wojnicki 1558-1563, samborski 1561-1563 – U X (Urz. centr.), s. 55 (nr 210), s. 109 (nr 638), s. 189; U IV/2 (Urz. krak.), s. 44 (nr 14), s. 71 (nr 188), s. 79 (nr 233), s. 98 (nr 345), s. 124 (nr 525), s. 157 (nr 760), s. 175 (nr 889), s. 246-247; U IV/3 (Urz. sand.), s. 162 (nr 1330), s. 201; A. Sucheni-Grabowska, *Ocieski Jan h. Jastrzębiec (1501-1563)*, w: PSB, t. 22 (1978) s. 507-513; K. Hartleb, *Ociescy herbu Jastrzębiec*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 6 (1913).

²⁶ Jan Przerębski (Przerembski), h. Nowina (ok.1519-12 I 1562), studiował na Uniwersytecie Krakowskim 1530, następnie w Padwie 1542, sekretarz królewski 1545, kanonik kruszwicki i krakowski 1545, prepozyt poznański 1550 i administrator diecezji krakowskiej 1550-1551, sekretarz wielki koronny 1550-1552, podkanclerzy koronny 1552-1559, biskup chełmski 1557, arcybiskup gnieźnieński 1559-1562 (prekonizowany 4 XI 1558, rządy w diecezji objął 20 II 1559) – U X (Urz. centr.), s. 109 (nr 639), s. 146 (nr 930), s. 197; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 363; H. Kowalska, *Przerębski (Przerembski) Jan h. Nowina (ok. 1519-1562)*, w: PSB, t. 28 (1984), s. 748-757.

²⁷ Jerzy Podlódowski, h. Janina (zm. przed 19 VIII 1555), studiował na Akademii Krakowskiej 1531, kanonik krakowski 1545-1555, sekretarz królewski 1546, dziekan kolegiaty w Kielcach 1547, kanclerz Barbary Radziwiłłówny 1548-1551, prepozyt sandomierski 1551, referendarz duchowny koronny 1551-1555 (nominacja 16 VIII 1551), proboszcz w Gnieźnie 1553 (instalowany 23 IV 1553), proboszcz w Drohobyczu 1554 – U X (Urz. centr.), s. 136 (nr 854), s. 193; I. Kaniewska, *Podlódowski Jerzy h. Janina (zm. 1555)*, w: PSB, t. 27 (1982), s. 130-131.

²⁸ Jan Sierakowski z Bogusławic, h. Ogończyk (ok.1498-6 III 1589), wojski inowrocławski 1544-1555, referendarz świecki koronny 1552-1566, podkomorzy kaliski 1553-1555, kasztelan śremski 1555-1557, starosta przedecki 1556-1576, kasztelan łędzki 1557-1566, kasztelan kaliski 1566-1568, wojewoda łęczycki 1569-1589 – U X (Urz. centr.), s. 141 (nr 894), s. 203; U VI/2 (Urz. kuj.), s. 118 (nr 918), s. 266; U I/2 (Urz. wlkp.), s. 53 (nr 179), s. 67 (nr 307), s. 97 (nr 581), s. 230; U II/2 (Urz. łącz.), s. 98 (nr 626), s. 290; K. Chłapowski, *Sierakowski Jan h. Ogończyk (ok. 1498-1589)*, w: PSB, t. 37 (1996-1997), s. 259-266.

²⁹ Piotr Myszkowski, h. Jastrzębiec (ok.1510-5 IV 1591), studiował w Krakowie 1527, Padwie 1535-1541 i Rzymie 1542, w latach 1528-1535 kształcił się na dworze biskupa Piotra Tomickiego w Krakowie, kanonik i wikariusz generalny diecezji krakowskiej 1545, kanonik gnieźnieński 1549, sekretarz królewski, scholastyk krakowski 1555, proboszcz w Bieżanowie 1557, kanonik płocki 1557, sekretarz wielki koronny 1559-1563, prepozyt poznański 1560, podkanclerzy koronny 1562-1569, prepozyt płocki 1562, dziekan krakowski 1568, biskup koadiutor biskupa Andrzeja Noskowskiego w Płocku (prekonizowany 7 II 1556), biskup płocki 1570-1577 (rządy objął 17 III 1570), biskup krakowski 1577-1591 (przeniesiony 5 VII 1577) – U X (Urz. centr.), s. 109 (nr 641), s. 146 (nr 932), s. 188; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 304; L. Hajdukiewicz, H. Kowalska, *Myszkowski Piotr h. Jastrzębiec (ok. 1510-1591)*, w: PSB, t. 22 (1977), s. 382-390; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, s. 517-518.

³⁰ Filip Padniewski, h. Nowina (zm. 17 IV 1572), w latach 1527-1535 kształcił się na dworze biskupa Piotra Tomickiego w Krakowie, Padwie 1538-1541, Rzymie 1542 (doktor obojga praw), kanonik

krakowski 1538, proboszcz w Iłży 1543, kantor w kapitule krakowskiej 1546, kanonik gnieźnieński 1547, prepozyt łączycy 1552, archidiacon krakowski 1554, sekretarz wielki koronny 1557-1559, podkanclerzy koronny 1559-1562, biskup przemyski 1560 (prekonizowany 26 I 1560, rządy objął 19 III 1560), biskup krakowski 1560-1572 (przeniesiony 17 VII 1560) – U X (Urz. centr.), s. 109 (nr 640), s. 146 (nr 931), s. 193; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 330-331; L. Hajdukiewicz, H. Kowalska, *Padniewski Filip h. Nowina (zm. 1572)*, w: PSB, t. 25 (1980), s. 1-7; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, s. 516.

³¹ Marcin Kromer, h. własnego (11 XI 1512-23 III 1589), studiował w Krakowie 1528-1530, Padwie i Bolonii 1537-1539, skryba w kancelarii królewskiej, sekretarz królewski 1543-1558, po przyjęciu święceń 1542, proboszcz w Bieczu 1541-1542, kanonik kielecki i krakowski 1544, kustosz w Wiślicy i Sandomierzu, kanonik warmiński 1551, nobilitowany razem z braćmi 1552, poseł w Wiedniu 1558-1564, biskup koadiutor kardynała S. Hozjusza na Warmii 1570 (nominacja 2 VI 1570), biskup warmiński 1579-1589 (rządy objął 5 VIII 1579) – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 198; H. Barycz, *Kromer Marcin h. własnego (1512-1589)*, w: PSB, t. 15 (1970), s. 319-3215; H.E. Wyczawski, *Kromer (Cromerus) Marcin h. własnego (1512-1589)*, w: SPTK, t. 2, Warszawa 1982, s. 429-436; J. Misiurek, *Kromer Marcin bp*, w: EK, t. 9 (2002), s. 1305-1306; S. Achremczyk, R. Marchwiński, J. Przeracki, *Poczet biskupów warmińskich*, Olsztyn 1994, s. 113-119; *Słownik historyków polskich*, [koncepcja i oprac. red. M. Prosińska-Jackl; autor biogramów K. Baczkowski et al.], Warszawa 1994, s. 265-266; MK, ks. 82, k. 30-31v; R. Marchwiński, *Kromer Marcin (1512-1589)*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, Gdańsk 1994, s. 511-512; T. Ślawski, *Marcin Kromer w 400. rocznicę śmierci*, Biecz 1989.

³² Mikołaj Trzebuchowski h. Ogończyk (zm. 1563), pisarz królewski 1547, sekretarz królewski 1552, burgrabia krakowski 1552-1559, starosta brzeski kujawski 1553-1563, podkomorzy inowrocławski 1553-1556, podkomorzy koronny 1553-1563, wojski kruszewicki 1556-1558, podkomorzy dobrzyński 1558-1563, kasztelan gnieźnieński 1558-1563, starosta lelowski i bełski 1560-1563 – U X (Urz. centr.), s. 117 (nr 701), s. 211; U I/2 (Urz. wlkp.), s. 38 (nr 45), s. 234; U IV/2 (Urz. krak.), s. 176 (nr 894), s. 267; U VI/2 (Urz. kuj.), s. 56 (nr 287), s. 99 (nr 709), s. 146 (nr 1191), s. 187 (nr 1556), s. 274.

Na wieczną tej rzeczy pamiętkę i zachodzących przemian, My, to znaczy Zygmunt August z łaski bożej król polski, wielki książę litewski, jak też ziemi krakowskiej, sandomierskiej, sieradzkiej, łęczyckiej, kujawskiej, ruskiej, pruskiej, mazowieckiej, żmudzkiej, chełmińskiej, elbląskiej oraz pomorskiej, itd. również innych dóbr pan i dziedzic. Rozważyli to dokładnie najświetlejsi, najmądrzejsi, najznamienitsi i najbardziej poważani z naszych przodków i stwierdzili, że do utrzymania dobrej sławy każdego państwa i jego zacnego istnienia nie tylko wiele zależy od tego, co ludzie osiągną w zagrożeniu i pod presją surowych kar, które odstraszą ich od nieprawości, obciążeń i słabości oraz ostrzegą ich, lecz także za sprawą cnót i dobrze zasłużonych wyróżnień, które sprawiają, że ich wrodzony honor i uczciwość będzie wyniesiona i będzie obowiązywać, więc innymi słowy, przestrzegane są przez śmiertelników tym łatwiej najpiękniejsze postaci cnoty, z największym wyróżnieniem mocą panującego światłego władcy, zarówno dzięki obawie przed karą, jak i w nadziei wyróżnienia zasług.

Do tego służą nam, jako pierwszorzędny przykład, nasi wysoce godni pochwały przodkowie, co też dotychczas przekazywane było do rąk prawych skutecznie w swojej chwale, z naszą szczególnie wielką chęcią i przychylnością, w prawie wszystkich koniecznych sprawach, najbardziej zasłużenie jesteście zachęcani. Dotyczy to wzoru (jaki w tym wymiarze otrzymaliśmy, jak ze zgodnych doniesień naszych szczerych doradców dowiedzieliśmy się) wielbego, wielmożnego i pobożnego Lamperta Sleff, opata oliwskiego, u którego doceniliśmy celny umysł, zręczność w wielu ważnych obszarach nauki, cnotę, pobożność, lojalność i doskonałość, że postanowiliśmy, iż zostanie zasłużenie wyróżniony szczególną ozdobą za sprawą naszej królewskiej łaskawości, aby służyła mu po wsze czasy i jego całemu rodowi. Jakkolwiek wywodzi się z ojca szlachcica i matki pochodzącej ze szlachty rodowej, a także ze względu na jego dziadków i przodków z naturalnego pochodzenia klasy wolnej, z której krwi się wywodzi, nadaje się mu insygnia, jak przed wieloma laty uczyniono ze względu na dobre postępowanie wszystkich wymienionych, wierną służbę i chwalebne czyny i ozdobiono ich herbem i znakami rodowymi z ręki króla duńskiego. On jako ich potomek, także jest do tego zdolny i jest za to szanowany, a poza tym jego wysoko błyszcząca cnota sama przez się już się uszlachetniła.

Po to, aby takie cnoty zostały odznaczone z honorami i aby przez to też inni byli zachęceni do podobnego przestrzegania honoru i czci, postanowiliśmy tegoż Lamperta Sleff, jego osobę, jak też ze względu na niego jego trzech braci: Wigbolda, Jerzego i Jakuba, którzy swojemu bratu podobnie przynależą i są podobni i którym przypisujemy taką chwałę, wzbogacić ich ród szlachecki szczególnym wizerunkiem, docenić i nadać dla większego wzbogacenia herbu, insygniów i znaków rodowych, tarczę podzieloną na dwie równe części wychodzące od jej górnej części lub sama ona cała w niebieskim kolorze, a w polu wyznaczonym górnym jest połowa lwa o naturalnym kolorze na zielonym pagórku, z otwartą paszczą, z uniesionymi przednimi łapami i podniesionym do góry ogonem, wykonane w swoim naturalnym kolorze. Do tego głowa poganina u dołu, w dolnej części, zgodnie z nadanym jego przodkom

szlachectwem, w naszym dokumencie odzwierciedlona kunsztem i zdolnością malarza. Tą tarczą i herbem, jak na mocy tegoż dokumentu i pieczęci daliśmy im możliwość ozdoby ich budynków i wszelkich przedsięwzięć, podobnie do innych szlachciców naszego Królestwa, na świadectwo i pośród herbów, aby pieczętowali swoje listy i dysponowali wszystkimi takimi samymi swobodami, prawami i mieli względy u szlachty naszej Rzeczypospolitej, zostali odznaczeni i ozdobieni.

Chcemy też, żeby szanowali i doznawali wszystkich zaszczytów i godności, do których inni w naszym Królestwie mają wolny dostęp i które stoją otworem szlachcie, do tych oni mają być też dopuszczeni. Przeto ogłaszamy powyższe, każdemu i wszystkim w naszym Królestwie i wszystkim panom i poddanym, a w szczególności pochodzącym ze szlacheckiej krwi oraz innym czynnym w publicznych służbach, dygnitarzom i ludziom z godnościami i podajemy do wiadomości i chcemy, aby uznawano z polecenia naszej Wysokości, aby nikt wobec wymienionego tu Sleff z niesłusznej przyczyny nie czynił nic złego przeciw nam i jego ulepszonej tarczy i insygniom, ani nie interpretował ich źle, ani nie był nieżyczliwy, lecz uznawał naszym przykładem cnoty, które dokonano i szanował jego wysoce godne pochwały świadectwo. Tym samym ozdabiani są zasłużonym dokumentem i mamy nadzieję, że nikomu nic innego nie będzie się wydawać. My całkowicie to wspieramy i wierzymy, że nikt z niższych nieprawdziwych pobudek, nic innego nie przedsięwzięmie, nic przeciwko szanowaniu jego urzędu i że każdy będzie zgodny i zrozumie, że należy działać z dobrym imieniem, sprawiedliwym honorem na rzecz swojego szlachectwa i na pomnożenie swojej tarczy i herbu. Temu zaś, kto przeciw nam będzie chciał rzucić cień względem naszego edyktu i nadanych przywilejów w sposób tajny lub publiczny, na tego nakładamy za to karę 50 grzywien złota, z czego połowa przypada naszemu królewskiemu skarbowi, a druga połowa temu, który został obrażony. My, przeto ze szczególnej łaski królewskiej uznaliśmy jeszcze, że temu samemu opatowi Lampertowi będzie dopuszczone i darowane, tak jak my darujemy i dopuszczamy, aby używał we wszystkich swoich pismach i w zakresie swoich kompetencji czerwonego wosku do pieczętowania. Aby możliwie wielu uwierzyło i dając świadectwo wiarygodności, zawiesiliśmy do obecnego dokumentu naszą pieczęć. Został (on) dany na walnym sejmie Rzeczypospolitej w Piotrkowie w środę po święcie Bożego Ciała (19 VI) w następującym roku pańskim 1555, a w roku naszego panowania dwudziestym szóstym.

W obecności przewielebnego i wysokich w Chrystusie ojca, pana Mikołaja Dzierzgowskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, legat urodzony i prymas, Andrzej Zebrzydowski krakowski, Jan Drohojowski kujawski, Andrzej Czarnkowski poznański, Andrzej Noskowski płocki, Jakub Uchański chełmiński – biskup kościołów, a także wielmożny, urodzony i wielebny, Jan w Tarnowie hrabia, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, sandomierski, stryjski i lubaczowski, Janusz z Latalic poznański, inowrocławski i słuchowski, Stanisław Tęczyński hrabia, sandomierski, lubelski i bełski, Marcin Zborowski kaliski, szydłowski, odolanowski i stopnicki, Jan Kościelecki łączycki i bydgoski, Jan Mielecki podolski, chmielnicki i grodecki, Stanisław Ławski mazowiecki, Andrzej Sieprski (Sierpski) z Golczewa, rawski i płocki – wojewoda, Stanisław Maciejowski sandomierski, marszałek nasz nadworny, lubelski i zawichojski, Mikołaj Myszkowski z Mirowa, wojnicki, oświęcimski, zatorski i międzyrzecki, Łukasz z Górki brzeski, Florian Zebrzydowski lubelski, burgrabia krakowski, Jan

Lutomirski rawski, podskarbi nasz nadworny, radomski i łączycycki, Spytek Jordan z Zakliczyna sędziecki, podskarbi nasz koronny, przemyski i kamieński, Sebastian Mielecki wiślicki, Walenty Dembiński biecki, burgrabia krakowski i korczyński i samborski, Piotr Boratynski przemyski i samborski, Stanisław Wolski brzeziński – kasztelan, Jan Ocieski kanclerz nasz koronny, generalny krakowski, sędziecki i olsztyński starosta, a także podkomorzy ziemi krakowskiej, Jan Przerembski podkanclerzy nasz koronny, krakowski i u świętego Floriana prepozyt, Jerzy Podlodowski kanonik krakowski i Jan Sierakowski wojski inowrocławski, referendarz nasz nadworny, Piotr Myszkowski scholastyk, Filip Padniewski archidiakon, Marcin Kromer kanonik krakowski – nasz sekretarz, Mikołaj Trzebuchowski, nasz podkomorzy, burgrabia krakowski, kolski i brzeski starosta i inni, jak najliczniejsi dygnitarze i urzędnicy i nasi dworzanie, świadkowie godni zaufania przy powyższym. Dany na ręce wielmożny Jan Ocieski, kanclerz nasz koronny, generalny krakowski, sędziecki i olsztyński starosta, ziemi krakowskiej podkomorzy, szczerze nam oddany.

Jan Ocieski, kanclerz koronny podpisał.

Z mocy majestatu królewskiego Korony Polskiej i Szwedzkiej Naszego Wielmożnego Łaskawego króla i z Jego Serca Wysokości i za sprawą Jego władzy, podaje się do wiadomości i ogłasza za sprawą następującego dokumentu pergaminowego, z oryginalnych przywilejów zawartych wcześniej w języku łacińskim, sporządzonego za sprawą Zygmunta Augusta, z pieczęcią do nadanego początkowo herbu dla mieszczan Kalmaru i przetłumaczonego, aby ogłosili z woli Boga przywileje i podpisane przez Króla Władcę za zasługi rodziny Hansa i Lamperta, krewnych i potomków Schliefów, w celu honorowego prowadzenia w całej marchii – służy ten odpis imitativa od Wysokiego Notariusza, a zaczęto i sporządzono dokument w wielkim roku Pańskim 1620 i cztery 21 sierpnia w Gdańsku Rzeczy Królewskiej z ręki i pozycji urzędu kanclerskiego, przez pisarza publicznego Melchiora Kusłowica. Pisarz publiczny Melchior Kusłowic spisał, podpisał i opatrzył pieczęcią dla wiarygodności powyższego, z polecenia i na prośbę urzędu.

Władysław IV król polski, nadaje tytuł rycerzy złotych, szlachectwo, herb i nazwisko Sobolewscy, Jostowi i Stanisławowi Cyrusom-Sobolewskim, synom Sebastiana Cyrusa, wójta Sądu Najwyższego na Zamku Krakowskim, za poświęcenie się sztuce wojskowej i sprawom wojennym, z których Jost walczył pod dowództwem rotmistrza Henryka Rossena w czasie wyprawy moskiewskiej, gdzie wykazał się męstwem i poświęceniem, odnosząc ranę lewej ręki, podczas natarcia na mury Smoleńska (1611). Z kolei jego starszy brat Stanisław, walczył pod dowództwem rotmistrza Stanisława Stanisławskiego i odznaczył się przy obronie Chocimia (1621) obleganego przez Turków, gdzie zdobył nieśmiertelną sławę, co potwierdził książę Stanisław Lubomirski, podczaszy koronny i wojewoda ziem ruskich.

Or.: Oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Katowicach.

Kop.: AGAD w Warszawie, Metryka Koronna, ks. 180, k. 116-119v; AP w Krakowie, Krakowska grodzka relationum, ks. 61, s. 966-974 (oblata z 1637 roku); Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. IV/5581 (BN IV/5581), s. 621-628 (z Krak. gr. rel., ks. 61).

Wyd.: Nobilitacja Josta i Stanisława Cyrusów-Sobolewskich, wystawiona w Krakowie, 13 marca 1633 roku, wyd. J. Michta, w: Nobilitacje i indygenaty w Rzeczypospolitej 1434-1794, z. 9, Kielce 1993 (pisownia oryginału).

Vladislaus Quartus Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Mazoviae, Samogitiae Livoniaeque, nec non Suecorum, Gottorum Vandalorumque hereditarius rex, electus magnus dux Moschoviae. Significamus praesentibus litteris nostris, quorum interest universis et singulis. Fausta regum inaugurationio, ut primis se statim auspiciis in publicum applausum fructumque effundat, sinum beneficae Maiestatis meritis et virtuti civium solet aperire. Nempe auspicari felicius regios fasces, sacrare sanctius ultrices malorum secures, inaugurare auspicatius regale, quo inaugurantur ipsi, diadema nequeunt Reges, quam favore honoreque publico cumulatus virtuti impenso, in quam tum maxime prodigiam esse decet Regiam Maiestatem. Quin et dextram regalis non sceptri modo sed ensis etiam gestatricem testari tunc convenit, se istas secures non pro malis tantum, verum et bonis gestare ipsisque poenis et sanguini damatum ferrum praemii, etiam et honoris in manu regum esse instrumentum sed propter cives tantum dignos bonosque, quos aliter, quam hostes vel malos Regius ferit mucro, scilicet hos vindice illos honorario ictu, tanquam non satis esset, illos non mereri ultrix ferrum nisi mereantur munifex. Equidem nec nostra Maiestas, ceu beneficium sidus aliter terris effuisse potuit, quam ut ad publicam laetitiam populorumque plausus stringeret beneficae potestatis ferrum et in fausto inaugurationis nostrae triumpho clementia ac bonitate in cives proluderet et proscaenium tale totius inchoati imperii scaenae praestrueret, ex quo eminere liceret nostras fasces, secures aspernari, vel si utcumque Regalis poscit potestas, eas in manu nostra ad clementiam acui, ad serenitatem hebescere, ac ferrum ipsum in civium honores et praemia aurescere. Ac ita quidem postridie auspicatissimae coronationis nostrae in theatro fori Cracoviensis comparuimus, ut in publica laetitia benefica certaret Maiestas et fidem sic acciperet a principe urbium, ut redderet ipsa fiduciam ostenderetque malle se amari, quam

timeri, dum ferreum formidinis et supplicii gestamen ad terga civium placido ictu, ne timeretur, allideret ferrumque ferritate exueret. Decuit etiam, ut inter faustos inaugurationis nostrae plausus virtus inauguraretur honore et prima haec fructum regalis fortunae decerperet, quae reges coronat et in aliis ornata honorataque regale solium stabilis ornatque. Cum vero non pauci, tum ea sed sagata ornati comparerent, digni honore Regio feriri ictu, qui suum hostili sanguine imbuissent, tantum enim hi caeteris praestant meritis, quanto hoc ipsum Regnum fortitudine incolarum suis incunabulis dilatatum, omnibus aureo libertatum praefulget honore.

Inter quos nobiles Iostus et Stanislaus Cyri, filii olim nobilis et spectabilis Sebastiani Cyri, advocati iuris suppremi castris Cracoviensis, generis sui, quod ex aucta familiae stirpe et gentilitia domus suae in Germania nobilitate (ut constat ex authenticis testimoniis serenissimorum Romanorum Imperatorum), duxerunt suos degeneres, sed etiam in hoc Regno per avos et proavos de serenissimis olim antecessoribus nostris, tum et Reipublicae bene meriti totam iuvenilem virilemque aetatem arti militari reiue bellicae dedicaverunt. Ac primum quidem nobilis Iostus sub signis generosi olim Henrici Rossen, rothmagistri, in expeditione Moschovitica felicia tyrocinii deposuit primordia, ubi tantum contendit virtute ac meritis, ut in periculis subeundis primo semper se sisteret loco et qui tyro ad veteranorum militum componi debebat exemplum, hic agens audensque non semel profusus hostium cruore, inter expirantium inimicorum arma strenui militis caeteris suis commilitationibus praeluxit specimine. Et quidem in expugnatione Arcis Smolenscensis singularis fortitudinis dexteritatisque suae edidit argumenta, amor patriae se totum devovens suamque vitam pro ipsius incolumitate in descrimen toties adducens, quod acceptum tunc in sinistra manu ex ictu globi vulnus in ipso plane maeniorum adorsu abunde satis testatur. Accendit ea res animi iuvenilis ardorem, ut sanguinis effusi vindictam sumendo deinde serio in hostes grassaretur, id ipsum affectans, ut strenue pro patria occumbendo reliquum etiam deponeret. In obsidione et expugnatione metropolis Moschoviticae similiter sufferens eius gestorum extiti monumentum, ita quod a toto illo Moschoviticae expeditionis decursu, quo caeteri a bello, nonnulli a patria defecerunt, ille non solum nullis a caepto potuerit revocari adversa fortuna procellis, verum etiam sic contendit, ut infractus et invictus omni opera sua, singulari fortitudine et virtute cohonestata relinqueret.

Nec minoribus natu maiore frater Stanislaus in Regiam nostram domum et Rempublicam claruit meritis, ubi sub signis generosi Stanislai Stanislawski, rothmagistri, in expeditione Chocimensi contra communem totius Christianitatis hostem, Turcarum Imperatorem Osmanum, merebatur stipendia, eius exercitus generali praefecto et duce illustri et magnifico Stanislao comite in Wisnicz Lubomirski, pocillatore protunc Regni existente, qui illum apud nos summis cum laudibus non solum peruncti officii et fidelitatis praestitae testimonio, verum etiam rara generositatis animi dotibus publica commendatione extulit. Toto enim Chocimensis expeditionis tempore sic eum se gessisse praedicavit, quod prorsus nullam occasionem de Republica benemerendi non solum cum facultatum, sed etiam vitae suae dispendio unquam praetermiserit, qua non singulare aliquod specimen virtutis ferro iter immoriturum laudi sibi aperiret. Ac ob id hunc imprimis pro meritis fructum habere cepit, dum militarium sepimentorum et munitioum praefectus destinatus est et nominatus. Quod munus et onus non solum laudabiter administravit, sed etiam in dies strenue arcendo, cominus

acriter instando latos hostium cadavere operiendo campos nihil aliud agendum sibi constituit, quod non utilitati et commodo patriae voluerit esse impensum. Cumque sic ambo fratres se ipsos virtute reique bellicae gloria nobilitassent de serenissimo olim parente nostro de nobis et Reipublica meriti essent, ad intercessionem supradicti illustris et magnifici Stanislai Lubomirski, ad prius Terrarum Russiae palatini, aliorumque consiliariorum nostrorum totiusque collegii nobilitatis nobilitandos, nos quoque libertatibus ac immunitatibus nobilitatis insigniendos et ad equestris militiae praerogativam, uti viros optime de Republica meritos de more et consuetudine Regni in felicibus regum auspiciis admitti solitum est, aequum regiumque esse duximus. Proinde cum die septima mensis Februarii proxime elapsi in foro urbis nostrae Cracoviensis regalibus induti insignibus ad excipiendum de more magistratus eiusdem urbis iusiurandum sublime consedissemus, veteri instituto regum et publicae laetitiae recentisque inaugurationis nostrae faustitati obsecundando, inter alios vires, partim bellica, partim togata virtute claros, praefatos quoque nobiles Iostum et Stanislaum, fratres germanos, ante Maiestatis Nostrae thronum procumbentes ictu regalis gladii nobiles et equites creavimus, iure praerogativaque equestri donavimus et ex voto unanimi ordinum Regni in praesentibus felicis coronationis nostrae comitiis congregatorum in nobiles posterosque ipsorum utriusque sexus, iam natos et in posterum ex lumbis eorum legitime descendentes assumpsimus, hoc diplomate nostro Regio de consensu accepta sententia nostra edito munitos esse volumus, veros ac genuinos equites auratos atque nobiles praesentibus declaramus, decernimus omnique meliori modo ac forma creamus ac de more consuetudineque huius Regni a villa praenominatorum fratrum haereditaria Sobolow in palatinatu et districtu Cracoviensi sita, cognomen familia ipsorum posterisque eorum iam natis et ab eis postea legitime descendentibus Cyrus Sobolewski imponimus.

Quo autem commodius nobilitatem publicae profiteri ac eius in se nostrae beneficiae monumentum proferre cum suis successoribus possint, more et consuetudine maiorum insignia etiam nobilitatis suae certa antecessoribus suis per serenissimos olim divae memoriae Romanorum Imperatores, quos Cyrussorum familia habet, gratiose concessa et data in tali ferae eo modo prout hic depicta sunt continentur. Nos quoque eadem insignia dictis nobilibus Iosto et Stanislao Sobolewskim fratribus successoribusque eorum utriusque sexus, omnibus natis et in posterum ab illis legitime nascentibus praesentium litterarum nostrarum auctoritate danda et confirmanda esse duximus quemadmodum, quidem damus, tribuimus confirmamusque praesentibus, ut hisce insignibus ipsis familiaeque ipsorum in perpetuum eis a nobis collatis et concessis in omnibus et singulis honestis, domesticis et bellicis, causis, negotiis, praeliis, duellis, torneamentis, vexillis, tentoriis, scutis, tabulis, picturis, domorum, aedificorum ornamentis, signis, annulis, sepulturis, omnibus denique temporibus locis et actibus praeter arbitriis aliorumque nobilium more publice privatimque utantur ea ipsi gestare et ministris imponere ac ligare valeant, aliis etiam iuribus, privilegiis, immunitatibus libertatibusque, quae ordini equitum auratorum et nobilium de iure et consuetudine in Regno et ditionibus nostris competunt, ipsi quoque tanquam equites (eques) aurati nobiles cum sua posteritate gaudeant fruanturque. Quod ad notitiam omnium et singulorum, tum Regni incolarum, quam externorum deducentes, ab externis quidem benigne requirimus, subditis vero nostris serio mandamus, ut memoratos nobiles

Sobolewskie fratres omnesque legitime ab illis descendentes pro veris ac genuinis equitibus auratis ac nobiles recipiant habeantque, nobilitatem eorum nullo modo, dicto vel facto laedant violentque eorum benevolentia ac favore eos prosequantur et ad honores quoslibet, tam spirituales, quam seculares contententibus faveant omninoque alienae virtuti non invidentes, unde sua prosecuta sit testantur. Quod si quis existat, cuiuscunque gradus, conditionis, praeeminentiae ac dignitatis is fuerit, qui in contumeliam praefatorum nobilium Iosti et Stanislai Sobolewskich fratrum posterorumque eorum ac auctoritatis nostrae Regiae imminutionem nobilitati eorum detrudere dicto vel facto vel famam et existimationem denigrare praesumpserit, eum consuetis poenis in diffamatores nobilium sancitis parti laesae exolvendis subiacere volumus quam primum quotiesque praesenti hoc privilegio nostro, quo ad omnem probationem nobilitatis sufficere volumus, nobilitatem suam aut tenorem privilegii, si eius forte copiam non habuerint, aliis idoneis documentis in iure probaverint docuerintque. In quorum omnium fidem ac evidentius testimonium hasce manu nostra subscriptas sigillo Regni nostri communiri iussimus. Datum Cracoviae in comitiis felicis Coronationis nostrae, die XIII mensis Martii, anno Domini MDCXXXIII, regnorum nostrorum anno primo.

Praesentibus reverendissimo, reverendis, illustribus, magnificis et generosis, nobilibus Ioanne Wężyk¹, archiepiscopo Gnesnensi, legato nato Regni nostri, primate primoque principe, Matthia Łubiński² Vladislaviensi, Adamo Nowodworski³ Posnaniensi, Stanislao Łubiński⁴ Plocensi, Remigio Koniecpolski⁵ Chelmensi, Henrico Firley⁶ Premyslensi, Iacobo Zadzik⁷ Culmensi et Pomeraniae, supremo Regni cancellario, Boguslao Boxa Radoszewski⁸ Kiioviensi, Paulo Piasecki⁹ Camenecensi, episcopis. Stanislao a Koniecpole¹⁰, castellano Cracoviensi, exercituum Regni duce generali, Ioanne a Thenczyn¹¹ Cracoviensi, Nicolao Firley¹² in Dambrowica Sandomiriensi, Stanislao a Radzieiowice Radzieiewski¹³ Lanciensi, Iacobo Sczawinski¹⁴ Brestensi, Stanislao in Wisnicz Lubomirski¹⁵ Russiae terrarum, Raphaele a Leszno Leszczynski¹⁶ Belzensi, Stanislao de Warszycze¹⁷, generali Masoviae, Philippo Woluczki¹⁸ Ravensi, Nicolao de Ciehanowiec Kiszka¹⁹ Mscislaviensi, Ioachimo a Tarnow²⁰ Vendensi, Casparo Denhoff²¹ Derpatensi, palatinis. Nicolao Spitek²² de Bobrek Ligeza Sandomiriensi, Christophoro Korycinski²³ Woynicensi, Maximiliano in Przeremba²⁴ Siradiensi, Regni referendario, Andrea Kretkowski²⁵ Brzestensi, Cuiaviensi, Zbigneo a Sienno²⁶ Lublinski, Valentino Plichta²⁷ Ravensi, Stanislao Nimira²⁸ Podlachiae, Marco Boxa Radoszewski²⁹ Wielunensi, Ioanne Łowicki³⁰ Inowloclaviensi, Samuele Slupecki³¹ Radomiensi, Martino Zegoczki³² Praemetensi, Petro Zabicki³³ Livensi, Sebastiano Woluczki³⁴ Malogostensi, Alexandro Korycinski³⁵ Oswiecimensi, castellanis. Luca de Bnin Opalinski³⁶, supremo Regni marsalco, Alberto Stanislao Radziwil³⁷, duce Olicae, cancellario Magni Ducatus Lithuaniae, Thoma Zamoyski³⁸, vicecancellario Regni, Paulo Sapieha³⁹, vicecancellario Magni Ducatus Lithuaniae, Ioanne Danielowicz⁴⁰, thesaurario Regni, Stephano Pac⁴¹, thesaurario Magni Ducatus Lithuaniae, Stanislao Przyemski⁴², marsalco curiae Regni, Christophoro Wiesiolowski⁴³, marsalco curiae Magni Ducatus Lithuaniae, Nicolao Szyszkowski⁴⁴, secretario maiore, Ioanne Lipski⁴⁵, referendario Regni, Petro Gembicki⁴⁶, decano Cracoviensi, Iacobo Sobieski⁴⁷, incisore curiae Regni, Georgio de Tenczyn Ossolinski⁴⁸, thesaurario curiae Regni, Adamo Kazanowski⁴⁹, dapifero Regni, Ioanne Zebrzydowski⁵⁰, gladifero Regni, Christophoro

Chotkiewicz⁵¹, stabuli praefecto Magni Ducatus Lithuaniae, Maximiliano Iarzyna⁵², iudice Sochaczoviensi, Mathia Maniecki⁵³, succamerario Posnaniensi, Alexandro Zaleski⁵⁴, subiudice Siradiensi, Ioanne Węzyk⁵⁵, capitaneo Siradiensi, Ioanne Alexandro Madalenski⁵⁶, subiudice Wielunensi, Alexandro Trzebinski⁵⁷, succamerario Leopoliensi, Wladislao Dominico, duce in Ostrog et Zaslav⁵⁸ in Tarnow comite, Casparo Lipski⁵⁹, vexillifero Sochacoviensi, Nicolao Lanczewski⁶⁰, notario Terrae Ravensis, Mathia Lipski⁶¹, tribuno Ravensi, Mieczyslao Mleczko⁶², Stanislao Bronicki⁶³, secretariis nostris, Ioanne Manowski⁶⁴, Alexandro Madalenski⁶⁵, Mathia Cielecki⁶⁶, Thoma Krassowski⁶⁷, Ioanne Konopnicki⁶⁸, cancellariae nostrae notariis et aliis, quam plurimis Regni et terrarum officialibus et nuntiis fide dignis. Marcus Skibnicki⁶⁹ manu propria.

Vladislaus rex.

Napis na dokumencie:

Nobilitatio et equitatis auratio nobilibus Iosto et Stanislao Cyrem.

Pieczeni brak. Pozostała metalowa puszka, przywieszona do dokumentu jedwabnym sznurem w kolorze czerwonym.

Napis na odwrotnej stronie dokumentu:

Feria tertia intra octavas festi Sacratissimi Corporis Christi, anno Domini Millesimo Sexcentesimo Trigessimo septimo. Nobilis Alexandri Elzanowski nomini nobilis Iosti et Stanislai Cyrusow Sobolewskich. Privilegium Sacrae Regiae Maiestatis officio praesenti Cracoviensis et actorum obtulit eius privilegium officis praesens ab (...) officiae suscepit et in litteras inserere (...). Inserite et privilegium.

¹ Jan Węzyk, h. Wąż (1575-27 V 1638), studiował w Kaliszu, Krakowie i Rzymie, sekretarz królewski, archidiakon lubelski, prepozyt sandomierski, kanonik krakowski, opat komendatoryjny w Mogile 1613, archidiakon warszawski 1614, biskup przemyski 1620-1624 (wybrany przez kapitułę 2 I 1620, prowizję papieską otrzymał 17 II 1620, ingres do katedry odbył 24 IV 1620), biskup poznański 1624-1627 (przeniesiony 13 V 1624, rządy objął 1 VII 1624), arcybiskup gnieźnieński 1627-1638 (przeniesiony 22 III 1627), interrex po śmierci Zygmunta III Wazy – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 475; EK, t. 30, wyd. M. Nowodworski, Warszawa 1874, s. 525-529; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 285-287.

² Maciej Łubieński, h. Pomian (2 II 1573-28 VIII 1652), po studiach w Akademii Krakowskiej, w Niemczech i we Włoszech 1598, kanonik poznański 1597, gnieźnieński 1600, współpracownik biskupa Macieja Pstrokońskiego w Przemyślu 1601-1609, sekretarz Zygmunta III Wazy 1605-1615, prepozyt łączycy 1607, kanonik krakowski 1614, zarząd nad kustodią sandomierską 1614, komendatoryjny prepozyt bożogrobców w Miechowie od 1617 (złożył śluby zakonne), biskup chełmiński 1620-1627 (mianowany 11 XI 1620, zatwierdzenie papieża otrzymał 17 V 1621), biskup poznański 1627-1631 (przeniesiony 14 IV 1627), biskup kujawsko-pomorski 1631-1641 (przeniesiony 24 III 1631), arcybiskup gnieźnieński 1641-1652 (przeniesiony 27 XI 1641), ufundował kaplicę Matki Bożej na Jasnej Górze 1644 – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 267; W. Urban, *Łubieński Maciej h. Pomian (1572-1652)*, w: PSB, t. 18 (1973), s. 491-493; J. Walkusz, *Łubieński Maciej abp*, w: EK, t. 11 (2006), s. 577-578; M. Kosman, *Poczet prymasów Polski*, Gniezno 1997, s. 198-201; K.R. Prokop, *Arcybiskupi gnieźnieńscy w tysiącleciu*, Kraków 2000, s. 211-214; J. Dziegielewski, *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*, Warszawa 1990, s. 76-79.

³ Adam Nowodworski, h. Nałęcz (1572-20 VII 1634), kształcił się w Pułtusku, Rzymie 1597 i Bolonii 1600, przebywał na dworze arcybiskupa Stanisława Karnkowskiego, kanonik gnieźnieński 1600, uzyskał święcenia w 1601, sekretarz królewski 1610, opat komendatoryjny przemęcki 1611, biskup kamieniecki 1615-1627 (prekonizowany 26 I 1615), biskup przemyski 1627-1631 (przeniesiony 29 XI 1627, rządy objął 12 IV 1628), biskup poznański 1631-1634 (przeniesiony 7 IV 1631, rządy objął 12 IV 1631) – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 312; W. Czaplinski, *Nowodworski Adam h. Nałęcz (1572-1634)*, w: PSB, t. 23 (1978), s. 355-356.

⁴ Stanisław Łubieński, h. Pomian (12 III 1574-16 IV 1640), studiował w Grazu, Perugii 1603-1604 i Rzymie 1603, gdzie przyjął święcenia, sekretarz królewski 1591-1606, kanonik gnieźnieński 1599, krakowski 1613, opat komendatoryjny w Tyńcu 1618-1622, biskup łucki 1624-1627 (prekonizowany 26 II 1624, sakrę przyjął w Krakowie w VI 1624), podkanclerzy koronny 1625-1627, biskup płocki 1627-1640 (przeniesiony 30 VIII 1627, rządy objął 2 V 1628) – U X (Urz. centr.), s. 111 (nr 656), s. 183; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 268; E. Ozorowski, *Łubieński Stanisław h. Pomian (1574-1640)*, w: SPTK, t. 2, Warszawa 1982, s. 580-582; P. Gach, *Łubieński Stanisław bp, ur. 12 III 1574 - zm. 6 IV 1640*, w: EK, t. 11 (2006), s. 579-580.

⁵ Remigiusz (Remigian) Koniecpolski, h. Pobóg (zm. 26 X 1640), wojewódzic sieradzki, sekretarz królewski, opat w Jędrzejowie, biskup chełmski 1627-1640 (prekonizowany 17 V 1627), w 1620 r. wspólnie z bratem Krzysztofem sprzedał dobra Kruszyńskie Denhoffowi, a w 1621 r. Koźmice i Sroczyce Jordanowi, wybudował w Jędrzejowie nagrobek marmurowy Wincentemu Kadłubkowi – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 211; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 11, Warszawa 1907, s. 82; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 19, Poznań 1897, s. 35; W. Dworzaczek, *Genealogia...*, tabl. 138.

⁶ Henryk Firlej z Dąbrowicy, h. Lewart (11 II 1599-3 XII 1635), studiował w Ingolsztacie, sekretarz królewski, kanonik krakowski 1627, referendarz duchowny koronny 1625-1631, opat komendatoryjny tyński 1627, biskup przemyski 1631-1635 (prekonizowany 28 VII 1631, rządy objął 18 XI 1631), biskup poznański 1635 (przeniesiony 9 VII 1635, rządy objął 12 X 1635), współpracownik dynastii Wazów, w 1633 r. nie przyjął biskupstwa warmińskiego od Władysława IV – U X (Urz. centr.), s. 137 (nr 863), s. 167; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 100; J. Kwolek, *Firlej Henryk z Dąbrowicy h. Lewart, biskup przemyski, poznański (zm. 1635)*, w: PSB, t. 6 (1948), s. 478.

⁷ Jakub Zadzić, h. Korab (1582-17 III 1642), studiował w Krakowie 1597, Perugii i Rzymie 1604, gdzie przyjął święcenia, sekretarz królewski i regent kancelarii koronnej, kanonik gnieźnieński 1607, krakowski 1608, kustosz warszawski 1611, prepozyt wrocławski 1612, dziekan przemyski i sekretarz wielki koronny 1613-1627, prepozyt krakowski 1614, biskup chełmiński 1624-1635 (prekonizowany 2 XII 1624), administrator apostolski diecezji poznańskiej 1619, podkanclerzy koronny 1627-1628, kanclerz wielki koronny 1628-1635, biskup krakowski 1635-1642 (przeniesiony 17 IX 1635, ingres odbył 2 II 1536) – U X (Urz. centr.), s. 56 (nr 220), s. 147 (nr 941), s. 111 (nr 657), s. 215; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 504; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, s. 523; *Encyklopedia kościelna*, t. 32, pod red. M. Nowodworskiego, Płock 1913, s. 484-486.

⁸ Bogusław Boksa Radoszewski, h. Oksza (ok. 1577-1638), kształcił się w Kolegium Jezuickim w Kaliszu 1593, Frankfurcie nad Odrą 1598, Padwie 1599, sekretarz królewski, święcenia przyjął w 1607 roku w Krakowie, prepozyt kaliski 1607-1608, opat komendatoryjny świętokrzyski 1608 (założył w 1624 miasto Wierzbnik, a w 1627 uzyskał potwierdzenie wszystkich przywilejów opactwa), biskup kijowski 1618-1633 (prekonizowany 17 VI 1619), biskup łucki 1633-1638 (przeniesiony 6 VI 1633), jako pierwszy zaczął się tytułować biskupem kijowskim i czernihowskim – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 373; B. Kumor, *Radoszewski (Boksa Radoszewski) Bogusław h. Oksza (ok. 1575-1638)*, w: PSB, t. 29 (1986), s. 747-748; K.R. Prokop, *Biskupi obrządku łacińskiego XIV-XVIII. Szkice biograficzne*, Biały Dunajec-Ostróg 2003, s. 62-71; F. Sznarbachowski, *Początek i dzieje rzymskokatolickiej diecezji łucko-żytomierskiej, obecnie łuckiej w zarysie*, Warszawa 1926, s. 72-74.

⁹ Paweł Piasecki, h. Janina (17 X 1579-1 VIII 1649), studiował w Krakowie 1596, Rzymie 1598-1600, 1608-1611 (1610 r. doktorat obojga praw), Ołomuńcu 1605, Pradze 1606, Wiedniu 1607, po święceniach 1602 przebywał na dworze biskupa poznańskiego Wawrzyńca Goślickiego, kanonik poznański 1605, warszawski 1613, archidiakon warszawski 1616, kanonik łęczycki 1621, prepozyt kaliski 1622, prepozyt sandomierski 1623, opat komendatoryjny cystersów w Mogile 1624, administrował diecezją warmińską w imieniu małoletniego Jana Olbrachta Wazy 1623 oraz diecezją wrocławską po śmierci Karola Fryderyka Wazy 1626, biskup kamieniecki 1627-1641 (prekonizowany 20 XII 1627, sakrę biskupią przyjął 16 V 1628), biskup chełmski 1641-1644 (przeniesiony 27 XI 1641, ingres odbył 18 III 1642), biskup przemyski 1644-1649 (przeniesiony 28 XI 1644, diecezję objął w lutym 1646) – P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 341-342; W. Czapliński, *Piasecki Paweł (1579-1649), biskup kamieniecki, chełmski, potem przemyski*, w: PSB, t. 25 (1980), s. 787-789; E. Ozorowski, *Piasecki (Piasecius) Paweł h. Janina (1579-1649)*, w: SPTK, t. 3, Warszawa 1982, s. 355-356.

¹⁰ Stanisław z Koniecpolski h. Pobóg (ok. 1594-1 III 1646), starosta wieluński 1606-1627, żarnowiecki 1612-1624, podstoli koronny 1615-1618, starosta babimojski 1617, ploskirowski 1617-1646, hetman polny koronny 1618-1632, wojewoda sandomierski 1625-1633, starosta barski 1623-1646, kowelski 1624-1646, stryjski 1624, hetman wielki koronny 1632-1646, kasztelan krakowski 1533-1646, starosta perejasławski 1636-1637, starosta bytowski 1638-1640 – U X (Urz. centr.), s. 43 (nr 126), s. 46 (nr 146), s. 133 (nr 820), s. 175; U IV/2 (Urz. krak.), s. 61 (nr 122), s. 233; U IV/3 (Urz. sand.), s. 124 (nr 958), s. 188; W. Czapliński, *Koniecpolski Stanisław h. Pobóg (ok. 1594-1646)*, w: PSB, t. 13 (1967-68), s. 523-526.

¹¹ Jan Tęczyński, h. Topór (zm. 1637), podczaszy królowej 1618, cześnik koronny 1618, wojewoda krakowski 1620-1637, starosta płocki 1622-1633, starosta żarnowiecki 1631-1633 – U IV/2 (Urz. krak.), s. 108 (nr 413), s. 266; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 67.

¹² Mikołaj Firlej z Dąbrowicy, h. Lewart (1588-1536), starosta kazimierski 1596-1614 i 1631-1636, starosta lubelski 1614-1633, kasztelan biecki 1615-1618, kasztelan wojnicki 1618-1632, wojewoda sandomierski 1633-1636 – U IV/2 (Urz. krak.), s. 46 (nr 29), s. 132 (nr 579), s. 224; U IV/3 (Urz. sand.), s. 124 (nr 959), s. 178; U IV/4 (Urz. lub.), s. 51 (nr 317), s. 110; K. Lepszy, *Firlej Mikołaj (1588-1635)*, w: PSB, t. 7 (1948), s. 15.

¹³ Stanisław Radziejowski, h. Junosza (ok. 1575-XII 1637), studiował w Würzburgu 1590-1591, podstoli królowej 1596, dworzaniec Zygmunta III 1598, starosta sochaczewski 1599-1637, kasztelan rawski 1611-1618, wojewoda rawski 1618-1628, wojewoda łęczycki 1628-1637, starosta łomżyński 1636-1637 – U II/2 (Urz. łącz.), s. 99 (nr 629), s. 286; W. Kłaczewski, *Radziejowski Stanisław z Radziejowic h. Junosza (ok. 1575-1637)*, w: PSB, t. 30 (1987), s. 79-81.

¹⁴ Jakub Szczawiński z Ozorkowa, h. Prawdzic (zm. 5 II 1637), podkomorzy łęczycki 1610-1612, starosta łęczycki 1612-1626, wojewoda brzeski 1620-1637, starosta błoński i głąbiński – U II/2 (Urz.

łącz.), s. 80 (nr 478), s. 93 (nr 578), s. 295; U VI/2 (Urz. kuj.), s. 63 (nr 353), s. 271; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 8, Lipsk 1841, s. 309.

¹⁵ Stanisław Lubomirski h. Szreniawa (1583-16 VI 1649), starosta sądecki 1598, sekretarz królewski, starosta spiski 1605, dobczycki 1610, sandomierski 1614, krajczy koronny 1619-1620, podczaszy koronny 1620-1628, starosta lubelski i białocekerkiwski 1620, wojewoda ruski 1628-1638, starosta zatorski 1633, krzepicki 1634, niepołomicki 1635, grybowski 1638, krakowski 1638-1646, wojewoda krakowski 1638-1649 – U X (Urz. centr.), s. 64 (nr 294), s. 103 (nr 590), s. 182; U IV/2 (Urz. krak.), s. 99 (nr 354), s. 238; U III/1 (Urz. rus.), s. 161 (nr 1256), s. 359; W. Czaplński, *Lubomirski Stanisław h. Szreniawa (1583-1649)*, w: PSB, t. 18 (1973), s. 42-45.

¹⁶ Rafał Leszczyński, h. Wieniawa (1579-29 III 1636), studiował w Heidelbergu, Strasburgu, Bazylei od 1594-1598, Genewie, Paryżu, Padwie 1599-1603, poseł sandomierski 1605, starosta horodelski 1606-1619, kasztelan wiślicki 1612-1618, starosta wschowski 1614-1616, kasztelan kaliski 1618-1619, wojewoda bełski 1619-1636, starosta hrubieszowski 1633-1636 – U II/2 (Urz. bełs.), s. 72 (nr 387), s. 122 (nr 832), s. 241; U I/2 (Urz. wlkp.), s. 53 (nr 185), s. 187 (nr 1370), s. 212; U IV/3 (Urz. sand.), s. 151 (nr 1215), s. 191; M. Sipayłło, *Leszczyński Rafał h. Wieniawa (1579-1636)*, w: PSB, t. 17 (1972), s. 135-139.

¹⁷ Stanisław Warszycki, h. Abdank (zm. 1681), na Pilicy, Ogrodzieńcu, Łodygowicach, wojewoda mazowiecki 1632-1651, kasztelan krakowski 1651-1681, starosta piotrkowski i krzepicki – U IV/2 (Urz. krsk.), s. 61 (nr 125), s. 268; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 240-241.

¹⁸ Filip Wołucki, h. Rawicz (zm. 1642), chorąży rawski, kasztelan rawski 1619-1628, starosta radomski 1620-1642, starosta inowłodzki 1622-1642, wojewoda rawski 1628-1642 – U IV/3 (Urz. sand.), s. 79 (nr 520), s. 222; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 425-426.

¹⁹ Mikołaj Kiszka, h. Dąbrowa (ok.1588-31 III 1644), wojewoda dorpacki 1617-1626, starosta włkomirski 1615-1633 i 1636-1638, wojewoda mścisławski 1626-1636, starosta wołkowyski 1633-1636, ekonom mohylewski 1634-1644, kasztelan trocki 1636-1640, podskarbi wielki litewski 1640-1644, starosta gieranoński i lipnicki 1641 – U XI (Urz. WXL); U IX (Urz. infl.); T. Wasilewski, *Kiszka Mikołaj h. Dąbrowa (ok. 1588-1644)*, w: PSB, t. 12 (1966-67), s. 513-514.

²⁰ Joachim Tarnowski, h. Leliwa (zm. po 1641), wojewoda parnawski 1620-1627, wojewoda wendyjski 1627-1641, starosta krzepicki, starosta wendyjski 1624-1640, starosta żyźmorski, potem paulin w Częstochowie – U IX (Urz. infl.), s. 82 (nr 628), s. 113 (nr 1069), s. 210 (nr 2274), s. 278; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 48.

²¹ Kasper Denhoff, h. własnego (1588-4 VII 1645), starosta bolesławski 1615, lajski 1611-1645, wojewoda dorpacki 1627 (29 X)-1634, starosta radomszczański 1627, sobowidzki 1627-1629, klonowski 1628, wieluński 1629-1634, wojewoda sieradzki 1634-1645, starosta łęborski 1638, małoszycki 1640, sokalski 1645 – U IX (Urz. infl.), s. 54 (nr 208), s. 187 (nr 2016), s. 224; U II/2 (Urz. łącz.), s. 177 (nr 1311), s. 233 (nr 1784), s. 250; W. Czaplński, *Denhoff Kasper h. własnego (1588-1645)*, w: PSB, t. 5 (1939), s. 114.

²² Mikołaj Spytek z Bobrku, h. Półkozic (ok.1562-V 1637), kasztelan czechowski 1590-1609, starosta żydaczowski 1591-1603, biecki 1603-1637, kasztelan żarnowski 1612-1619, starosta ropczycki 1614-1637, kasztelan sandomierski 1619-1637 – U IV/2 (Urz. krak.), s. 50 (nr 57), s. 236; U IV/3 (Urz. sand.), s. 37 (nr 122), s. 91 (nr 639), s. 166 (nr 1382), s. 192; U III/1 (Urz. rus.), s. 184 (nr 1517), s. 358; A. Przyboś, *Ligęza Mikołaj z Bobrku h. Półkozic (ok. 1562-1637)*, w: PSB, t. 17 (1972), s. 319-321.

²³ Krzysztof Piotr Koryciński z Pilczy, h. Topór (7 IX 1577-29 VIII 1636), studiował w Würzburgu i Ołomuńcu 1593-1597, sekretarz królewski 1601-1613, burgrabia krakowski 1604-1619, starosta gniewkowski 1613, ojcowski 1619-1636, kasztelan sądecki 1628-1633, kasztelan wojnicki 1633-1636 – U IV/2 (Urz. krak.), s. 120 (nr 494), s. 132 (nr 580), s. 182 (nr 951), s. 233; S. Grzybowski, *Koryciński Krzysztof Piotr z Pilczy h. Topór (1577-1636)*, w: PSB, t. 14 (1968), s. 126-127.

²⁴ Maksymilian Przerębki (Przerembski), h. Nowina (ok.1577-26 I 1639), dworzanin i sekretarz królewski 1593-1598, starosta piotrkowski 1601-1621, kasztelan zawichojski 1612-1619, starosta wiski 1618-1619, kasztelan radomski 1619-1620, marszałek dworu królowej Konstancji 1619, kasztelan sieradzki 1620-1637, starosta medycki 1622-1628, referendarz świecki koronny 1624-1633, starosta śniatyński 1629-1633, lityński 1631-1638, wojewoda łęczycki 1637-1638, marszałek dworu królowej Cecylii Renaty 1637-1638 – U X (Urz. centr.), s. 142 (nr 901), s. 197; U IV/3 (Urz. sand.), s. 71 (nr 448), s. 207; U II/2 (Urz. łącz.), s. 99 (nr 630), s. 119 (nr 802), s. 142 (nr 1010), s. 283; J. Byliński, *Przerębki (Przerembski) Maksymilian h. Nowina (ok. 1577-1639)*, w: PSB, t. 28 (1984-1985), s. 758-762.

- ²⁵ Andrzej Kretkowski, h. Dołęga (zm. 17 VI 1643), studiował w Padwie 1601, Würzburgu 1601 i Bolonii 1603, działalność sejmową rozpoczął w 1618 r., podkomorzy brzeski 1623-1632, kasztelan brzeski 1632-1637, wojewoda brzeski 1637-1643 – U VI/2 (Urz. kuj.), s. 35 (nr 72), s. 47 (nr 190), s. 63 (nr 354), s. 242; L. Podhorodecki, *Kretkowski Andrzej h. Dołęga (zm. 1643)*, w: PSB, t. 15 (1970), s. 276.
- ²⁶ Zbigniew Sieniński z Sienna, h. Dębno (zm. przed 11 VI 1633), uczył się w Akademii Zamojskiej 1595, następnie w Dillingen 1598, Würzburgu 1600, Padwie 1601 i Bolonii 1603, chorąży lubelski 1618 (1 VIII)-1630, kasztelan lubelski 1630 (1 V)-1633 – U IV/4 (Urz. lub.), s. 18 (nr 10), s. 24 (nr 69), s. 125; H. Gmiterek, *Sieniński Zbigniew h. Dębno (zm. 1633)*, w: PSB, t. 37 (1996), s. 193-195.
- ²⁷ Walenty Plichta, h. Półkozic (zm. 29 I 1639), dziedzic Kaliska, Kołacina i Woli Łuktowskiej w ziemi rawskiej, wojski rawski 1618, podkomorzy rawski 1622, deputat do kwarty 1625, deputat do Trybunału Radomskiego 1626-1627, deputat do Trybunału Koronnego 1628, 1634, 1638, marszałek Trybunału 1634 i 1638, kasztelan rawski 1628-1639, marszałek dworów królewiczów: Jana Alberta i Karola Ferdynanda – J. Choińska-Mika i J. Dziegielewski, *Plichta Walenty h. Półkozic (zm. 1639)*, w: PSB, t. 26 (1981), s. 738; S. Okolski, *Orbis Polonus*, t. 2, Kraków 1643, s. 484.
- ²⁸ Stanisław Niemira (Niemierza), h. Gozdawa (zm. 1648), rotmistrz, wojski podlaski 1611-1613, chorąży mielnicki 1613-1617, kasztelan podlaski 1617-1634, wojewoda podlaski 1634-1648 – U VIII (Urz. podl.); J. Wiśniewski, *Niemira (Niemierza) Stanisław na Niemirowie h. Gozdawa (zm. między 1646 a 1648)*, w: PSB, t. 22 (1977), s. 802.
- ²⁹ Marek Boksa Radoszewski, h. Oksza (ok. 1577-28 XI 1641), uczył się w kolegium jezuickim w Kaliszu 1593, na uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą 1596-1599, dworzanin królewski 1599, poseł na sejm z ziemi wielunińskiej 1605, podkomorzy wieluniński 1618 (10 V)-1630, kasztelan wieluniński -1630 (25 III)-1641 – U II/2 (Urz. łącz.), s. 212 (nr 1603), s. 222 (nr 1684), s. 286; MK, ks. 159, k. 109-110, ks. 178, k. 38-38v; E. Janas, *Radoszewski (Radoszowski), Boksa-Radoszewski Marek h. Oksza (ok. 1577-1641)*, w: PSB, t. 29 (1986), s. 751-752.
- ³⁰ Jan Łowicki, h. Nałęcz (zm. 1640), kształcił się w Padwie 1604, Bolonii 1605, Rzymie 1606-1607 (uzyskał doktorat obojga praw), sekretarz królewski 1610, poseł sejmiku średzkiego na sejm 1610, sędzia brzeski 1618-1620, podkomorzy brzeski 1620-1623, starosta bobrownicki 1623, brzeski 1623-1630, rzekomy kasztelan nakielski 1625, kasztelan łędzki 1628-1633, starosta lipiński 1631, kasztelan inowrocławski 1633 (6 III)-1640, starosta głąbiński 1633 – U VI/2 (Urz. kuj.), s. 46 (nr 189), s. 52 (nr 243), s. 57 (nr 294), s. 89 (nr 611), s. 165 (nr 1357), s. 248; U I/2 (Urz. wlkp.), s. 97 (nr 589), s. 214; J. Seredyka, *Łowicki Jan h. Nałęcz (zm. 1640)*, w: PSB, t. 18 (1973), s. 443-445.
- ³¹ Samuel Grot Słupecki, h. Rawicz (zm. 6 XI 1640), studiował w Bazylei 1594, Fryburgu 1595-1596, ponownie w Bazylei 1601 i Padwie do 1605 r., starosta zawichojski 1615-1640, kasztelan radomski 1620 (13 XI)-1640 – U IV/3 (Urz. sand.), s. 71 (nr 449), s. 211; H. Gmiterek, *Słupecki Samuel h. Rawa (zm. 1640)*, w: PSB, t. 39 (1999), s. 113-115; S. Kot, *Słupeccy w ruchu reformacyjnym*, „Reformacja w Polsce”, t. 4 (1926), s. 180-187.
- ³² Marcin Żegocki, h. Jastrzębiec (zm. 1635), sędzia wschowski 1620 (30 III)-1631, marszałek izby poselskiej 1626 i 1632, kasztelan przemęcki 1631 (21 V)-1635 – U I/2 (Urz. wlkp.), s. 152 (nr 1070), s. 183 (nr 1339), s. 239; MK, ks. 166, k. 83v-84 (mylnie nazwany podsędkiem a nie sędzią wschowskim), ks. 178, k. 335v-337; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 10, Lipsk 1845, s. 149-150.
- ³³ Piotr Żabicki, h. Prawdzic (zm. po 1638), poseł na sejm 1626, podkomorzy liwski do 1633, kasztelan liwski 1633-1638, deputat na Trybunał Radomski, komisarz graniczny pruski – K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 10, Lipsk 1845, s. 7.
- ³⁴ Sebastian Wołucki, h. Rawicz (zm. a 21 VII 1653), starosta rawski 1622-1645, kasztelan małogoski 1633 (10 III)-1653 – U IV/3 (Urz. sand.), s. 41 (nr 159), s. 222; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 426-427.
- ³⁵ Aleksander Koryciński z Pilczy, h. Topór (zm. 1659), dziedzic Gowarczowa, kasztelan oświęcimski 1633 (po ojcu Janie, który zmarł na początku 1633 roku)-1634 (po nim Marcjan Przyłęcki – 4 IV 1634 – Krak. ziem., ks. 411, s. 283), chorąży krakowski 1642-1656, wojewoda rawski 1656-1659 – U IV/2 (Urz. krak.), s. 55 (nr 83), s. 233; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 11, s. 200.
- ³⁶ Łukasz Opaliński z Brnina, h. Łódzia (1581-11 IX 1554), studiował w Kolonii 1597, Moguncji 1598, Padwie 1599, dworzanin królewski 1602, starosta śremski 1607-1609, kasztelan poznański 1613-1620, marszałek nadworny koronny 1620-1630, starosta kolski 1622-1628, marszałek wielki koronny 1630-

-1650, starosta hrubieszowski 1638, losicki 1645, wojewoda rawski 1650-1654, starosta leżajski 1654 – U X (Urz. centr.), s. 80 (nr 414), s. 87 (nr 459), s. 191; U I/2 (Urz. wlkp.), s. 118 (nr 753), s. 221; W. Czapliński, *Opaliński Łukasz z Bnina h. Łódzia (1581-1654)*, w: PSB, t. 24 (1979), s. 90-93.

³⁷ Albrycht Stanisław Radziwiłł, h. Trąby (I VII 1593-12 XI 1656), historyk, uczył się w Akademii Wileńskiej 1598-1605, Würzburgu 1606, Lowanium 1609, Bolonii 1611, starosta Łucki 1619, gniewski 1619, podkanclerzy Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WXL) 1619-1623, starosta tucholski 1622, wieloński 1623, kanclerz WXL 1623-1656, starosta borysowski 1629 (z tego zrezygnował), daugowski 1630, piński 1631-1656, kowieński 1634 (bez jurysdykcji), bejsogolski 1636, ordynat ołycki – U XI (Urz. WXL), s. 53 (nr 220), s. 147 (nr 1132), s. 232; A. Przyboś, *Radziwiłł Albrycht Stanisław h. Trąby (1593-1656)*, w: PSB, t. 30 (1987), s. 143-148.

³⁸ Tomasz Zamoyski, h. Jelita (I IV 1594-8 I 1638), wojewoda podolski 1618-1619, wojewoda kijowski 1619-1628, podkanclerzy koronny 1628-1635, starosta krakowski 1628-1638, kasztelan krakowski 1631 (nie objął urzędu), starosta rabsztyński 1631-1638, sokalski 1631-1638, nowotarski 1634-1638, kanclerz wielki koronny 1635-1638, starosta goniądzki, kałuski, knyszyński 1636-1638 – U X (Urz. centr.), s. 56 (nr 221), s. 111 (nr 658), s. 216; U IV/2 (Urz. krak.), s. 61 (nr 121), s. 99 (nr 353), s. 273/4; U III/3 (Urz. pod.), s. 146/7 (nr 647), s. 241; A.A. Witusik, *Młodość Tomasza Zamoyskiego*, Lublin 1977.

³⁹ Paweł Stefan Bohdanowicz Sapieha, h. Lis (1565-19 VII 1635), uczył się w Akademii Wileńskiej, dworzanin pokojowy Stefana Batorego 1580, dworzanin gospodarski 1588, koniuszy litewski 1593 (nominacja 14 II 1593), starosta oszmiański przed 1602, homelski 1610, podkanclerzy WXL 1623-1635 (nominacja 14 II 1623), starosta kamieniecki i lipnicki 1631-1635 – U XI (Urz. WXL), s. 55 (nr 245), s. 147 (nr 1133), s. 239; M. Nagielski, *Sapieha Paweł Stefan h. Lis (1565-1635)*, w: PSB, t. 35 (1994), s. 133-138.

⁴⁰ Jan Mikołaj Daniłowicz, h. Sas (ok.1607-7 I 1650), starosta chełmski 1617, podstoli koronny 1620-1627, podskarbi nadworny 1627-1632, starosta kolski 1631, przemyski 1631-1650, podskarbi wielki koronny 1632-1650, starosta samborski 1632, drohobycki 1632, czerwonogrodzki 1632, błoński 1634, ratneński 1636, korsuński 1636, czehryński 1636, żupnik krakowski 1640-1642, starosta doliński 1645 – U X (Urz. centr.), s. 125 (nr 757), s. 129 (nr 789), s. 133 (nr 822), s. 164; U III/1 (Urz. rus.), s. 238 (nr 2032), s. 323; W. Hejnosz, *Daniłowicz Jan Mikołaj z Żurowa h. Sas (zm. 1649)*, w: PSB, t. 4 (1937), s. 415-416.

⁴¹ Stefan Pac, h. Gozdawa (1587-17 XI 1640), sekretarz królewski 1611, pisarz wielki litewski 1615-1630, referendarz świecki 1626-1630, podskarbi nadworny litewski 1630, podskarbi WXL 1630-1635, podkanclerzy WXL 1635-1640 (nominacja 6 XI 1635) – U XI (Urz. WXL), s. 136 (nr 1027), s. 148 (nr 1134), s. 157 (nr 1218), s. 161 (nr 1253), s. 173 (nr 1371), s. 228; W. Czapliński, *Pac Stefan h. Gozdawa (1587-1640)*, w: PSB, t. 24 (1979), s. 748-749.

⁴² Stanisław Przyjemski, h. Rawicz (zm.28 X 1642), dworzanin królewski, starosta koniński 1615, kruszewicki 1621-1622, wojewoda kaliski 1623-1624, wojewoda poznański 1624-1628, wojewoda inowrocławski 1628-1630, starosta generalny Wielkopolski 1628-1642, marszałek nadworny koronny 1630-1642 – U X (Urz. centr.), s. 88 (nr 460), s. 198; U I/2 (Urz. wlkp.), s. 82 (nr 453), s. 145 (nr 1008), s. 165 (nr 1188), s. 260; W. Dworzaczek, *Przyjemski Stanisław h. Rawicz (zm. 1642)*, w: PSB, t. 29 (1986), s. 185-187.

⁴³ Krzysztof Wiesiołowski, h. Ogończyk (zm. 19 IV 1637), podstoli litewski 1600, stolnik litewski 1604, krajczy litewski 1620, marszałek nadworny litewski 1623-1635, horodniczy grodzieński 1623, marszałek wielki litewski 1635-1637 – U XI (Urz. WXL), s. 59 (nr 279), s. 74 (nr 416), s. 77 (nr 445), s. 165 (nr 1290), s. 188 (nr 1504), s. 248; J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795*, Kraków 1885, s. 170, 180, 227, 301, 318.

⁴⁴ Mikołaj Szyszkowski, h. Ostoja (zm. 7 II 1643), kształcił się w Braniewie i Rzymie, sekretarz królewski, prepozyt pułtuski, kantor krakowski, kanonik płocki i opat komendatoryjny czerwiński, sekretarz wielki koronny 1625-1633, biskup warmiński 1632-1643 (prekonizowany 8 III 1633), pierwszy biskup warmiński noszący tytuł „biskupa warmińskiego i sambijskiego” – U X (Urz. centr.), s. 147 (nr 942), s. 298; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 436; *Encyklopedia kościelna*, t. 28, wyd. przez M. Nowodworskiego, Warszawa 1905, s. 137-138; *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i ziemi malborskiej*, od połowy XV do końca XVIII wieku, oprac. T. Oracki, t. 2, Olsztyn 1988, s. 178-179.

⁴⁵ Jan Lipski, h. Łada (1589-13 V 1641), sekretarz królewski 1616, regent kancelarii koronnej, posiadał liczne beneficja: we Włocławku 1618, Gnieźnie 1624, Łęczycy 1624, Krakowie 1627, opat

komendatoryjny w Wąchocku 1630, kanonik sandomierski przed 1630, referendarz koronny duchowny 1632-1635, prepozyt płocki 1635, biskup chełmski 1635-1638 (prekonizowany przez papieża 1 X 1623, konsekrowany 14 IX 1636, ingres odbył 12 X 1636), arcybiskup gnieźnieński 1638-1641 (prekonizowany 20 XII 1638, rządy objął 20 III 1639) – U X (Urz. centr.), s. 137 (nr 864), s. 180; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 251-252; H.E. Wyczawski, *Lipski Jan h. Łada (1589-1641)*, w: PSB, t. 17 (1972), s. 422-424.

⁴⁶ Piotr Gembicki h. Nałęcz (10 X 1585-14 VII 1657), studiował w Würzburgu, Bolonii i Rzymie, dziekan wrocławski 1612, święcenia kapłańskie przyjął w 1613 r., kanonik gnieźnieński i krakowski 1613, dziekan krakowski 1635-1633, tymczasowy administrator diecezji krakowskiej 1630, 1631-1632, regent kancelarii większej i sekretarz wielki koronny 1633-1635, kanonik warmiński 1633, opat komendatoryjny świętokrzyski 1634, podkanclerzy koronny 1635-1638, biskup przemyski 1635-1642 (prekonizowany 22 IX 1636, rządy objął w diecezji 5 XI 1636), prepozyt komendatoryjny miechowski 1635, kanclerz wielki koronny 1638-1643, opat komendatoryjny tyniecki 1641, biskup krakowski 1642-1657 (przeniesiony 10 XI 1642) – U X (Urz. centr.), s. 56 (nr 222), s. 111 (nr 659), s. 147 (nr 943), s. 168; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce...*, s. 113; A. Przyboś, *Gembicki Piotr h. Nałęcz (1585-1657)*, w: PSB, t. 7 (1948), s. 379-381; H. Borcz, *Gembicki Piotr biskup, ur. 10 X 1585 w Wielkopolsce, zm. 14 VII 1657 w Raciborzu*, w: EK, t. 5 (1989), s. 935; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, s. 524; H.E. Wyczawski, *Biskup Piotr Gembicki 1585-1657*, Kraków 1957.

⁴⁷ Jakub Sobieski, h. Janina (5 V 1590-23 VI 1646), studiował w Akademii Zamojskiej i na Uniwersytecie Krakowskim 1604-1606, Paryżu 1607-1610, dworzanin królewski 1624, starosta krasnostawski 1624-1644, trembowelski 1624, krączy nadworny koronny 1628-1636, starosta jaworowski 1633-1639, podcaży koronny 1636-1638, wojewoda bełski 1638-1641, wojewoda ruski 1641-1646, starosta krechowiecki 1641, kasztelan krakowski 1646 (nominacja 4 IV 1646) – U X (Urz. centr.), s. 65 (nr 296), s. 103 (nr 592), s. 203; U IV/2 (Urz. krak.), s. 61 (nr 123), s. 258; U III/1 (Urz. rus.), s. 99 (nr 679), s. 162 (nr 1258), s. 389; AGAD, oryg. perg., sygn. 8219; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 8, Lipsk 1841, s. 431-432; J. Długosz, *Sobieski Jakub h. Janina (1590-1646)*, w: PSB, t. 39 (1999-2000), s. 483-490; J. Długosz, *Jakub Sobieski 1590-1646. Parlamentarzysta, polityk i pamiętnikarz*, Wrocław 1889.

⁴⁸ Jerzy Ossoliński, h. Topór (1595-9 VIII 1650), dworzanin królewski, podstoli koronny 1628-1632, starosta radoszycki 1628, starosta adzielski 1630, podskarbi nadworny koronny 1632-1636, starosta pilzneński 1632-1633, rycki 1632-1650, bydgoski 1633-1644, wojewoda sandomierski 1636-1638, starosta lubaczowski 1637-1650, podkanclerzy koronny 1638-1643, starosta lubomelski 1639-1650, kanclerz wielki koronny 1643-1650, starosta brodnicki 1644-1650, bolemowski 1647, pucki 1647, bohusławski 1648-1650, lubelski 1649-1650, żydaczowski 1650 – U X (Urz. centr.), s. 56 (nr 223), s. 111 (nr 660), s. 133 (nr 824), s. 191; U III/1 (Urz. rus.), s. 184 (nr 1522), s. 373/4; U IV/3 (Urz. sand.), s. 124 (nr 960), s. 202; U VI/2 (Urz. kuj.), s. 78 (nr 499), s. 256; W. Czapliński, *Ossoliński Jerzy h. Topór (1595-1650)*, w: PSB, t. 24 (1979), s. 403-410.

⁴⁹ Adam Kazanowski, h. Grzymała (ok. 1599-25 XII 1649), podstoli koronny 1633, stolnik koronny 1633-1634, starosta solecki 1634-1649, podkomorzy koronny 1634-1649, kasztelan sandomierski 1637-1642, starosta bielski i nowotarski 1638-1649, marszałek nadworny koronny 1642-1649, żupnik wielicki 1642-1647, starosta warecki 1645-1649 – U X (Urz. centr.), s. 88 (nr 461), s. 118 (nr 710), s. 150 (nr 974), s. 173; U IV/3 (Urz. sand.), s. 91 (nr 640), s. 184; W. Czapliński, A. Przyboś, *Kazanowski Adam z Kazanowa h. Grzymała (ok. 1599-1649)*, w: PSB, t. 12 (1966-67), s. 250-252.

⁵⁰ Jan Zebrzydowski, h. Radwan (zm. 1641), starosta lanckoroński 1598-1635, miecznik koronny 1620-1641 (nominacja 17 XII 1620), pułkownik województwa krakowskiego 1624, 1632, starosta nowokorczyński 1634-1635 – U X (Urz. centr.), s. 90 (nr 483), s. 217; U IV/3 (Urz. sand.), s. 43 (nr 186), s. 224; MK, ks. 166, k. 401v-402v; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 10, Lipsk 1845, s. 147-148.

⁵¹ Krzysztof Chodkiewicz, h. Kościeszka (zm. 3 X 1652), chorąży wielki litewski 1611, koniuszy litewski 1623-1633, kasztelan trocki 1633-1636, kasztelan wileński 1636-1642, wojewoda wileński 1642-1652 – U XI (Urz. WXL), s. 28 (nr 11), s. 55 (nr 246), s. 203; R. Mienicki, *Chodkiewicz Krzysztof h. Gryf z mieczem (zm. 1652)*, w: PSB, t. 3 (1937), s. 369-370; W. Dworzaczek, *Genealogia...*, tabl. 166 (Chodkiewiczowie, h. Kościeszka).

⁵² Maksymilian Jarzyna, h. Trzaska czyli Biała (zm. przed 9 X 1657), dziedzic Wylezina, dobrodziej benedyktynów w Chojnatej, sędzia ziemski sochaczewski 1624-1639, poseł na sejm koronacyjny 1632,

pisarz grodzki i ziemski krakowski 1639-1650, podstarości krakowski 1639-1640, sędzia krakowski 1650-1657, podpisał z województwem krakowskim elekcję Jana Kazimierza 1648, marszałek Trybunału Koronnego 1654 – U IV/2 (Urz. krak.), s. 73 (nr 197), s. 94 (nr 317), s. 228; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 8, Warszawa 1905, s. 281.

⁵³ Maciej Maniecki z Pigłowic, h. Sokola (zm. przed 8 III 1638), wojski kaliski 1612-1613, podsędek kaliski 1613-1625 (nominacja 13 V 1613), podkomorzy poznański 1625-1638 (nominacja 19 IV 1625) – U I/2 (Urz. wlkp.), s. 69 (nr 332), s. 86 (nr 490), s. 130 (nr 873), s. 215/6; MK, ks. 172, k. 233-233v; W. Dworzaczek, *Maniecki Maciej z Pogłowic h. Sokola (zm. 1638)*, w: PSB, t. 19 (1974), s. 477-478.

⁵⁴ Aleksander Zaleski z Otoka, h. Dołęga (zm. VI 1651), podsędek sieradzki 1625-1646 (nominacja 12 IV 1625), referendarz świecki koronny 1646-1651 (nominacja ok. 22 VII 1646) – U X (Urz. centr.), s. 142 (nr 904), s. 215; U II/2 (Urz. łącz.), s. 162 (nr 1179), s. 307; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 10, Lipsk 1845, s. 39-40.

⁵⁵ Jan Wężyk, h. Wąż (zm. przed 16 II 1661), syn Piotra, łowczego sieradzkiego, dworzanin królewski, starosta sieradzki 1633-1661 (nominacja 12 II 1633), starosta warecki 1641-1661 – U II/2 (Urz. łącz.), s. 171 (nr 1261), s. 303.

⁵⁶ Jan Aleksander Madaliński, h. Laryssa (zm. 1654), poborca sieradzki 1616-1627, deputat na Trybunał Radomski 1629 i 1640, podsędek wieluński 1632-1634, sędzia ziemski wieluński 1634-1654 (nominacja 24 X 1634), komisarz do granic od Śląska z sejmów 1641 i 1652 r. – U II/2 (Urz. łącz.), s. 225 (nr 1707), s. 229 (nr 1749), s. 272; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 16, Warszawa 1913, s. 239.

⁵⁷ Aleksander Trzebiński (Trzebieński), h. Jastrzębiec (zm. 1636), pisarz lwowski 1614-1622 (nominacja 26 XII 1614), podkomorzy lwowski 1622-1636 (nominacja 26 VIII 1622) – U III/1 (Urz. rus.), s. 126 (nr 937), s. 133 (nr 1006), s. 399; MK, ks. 169, k. 86v-87 (26 VIII 1622); K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 135.

⁵⁸ Dominik Władysław Zasławski-Ostrogski, h. własnego (zm. 5 V 1656), koniuszy koronny 1636 (16 XI)-1645, starosta łucki 1639-1653, wojewoda sandomierski 1645 (8 III)-1649, wojewoda krakowski 1649 (14 VII)-1656, starosta ropczycki 1652-1656, przemyski 1653-1656, doliński – U X (Urz. centr.), s. 60 (nr 251), s. 217; U III/1 (Urz. rus.), s. 238/9 (nr 2034), s. 374; U IV/2 (Urz. krak.), s. 108 (nr 415), s. 248; U IV/3 (Urz. sand.), s. 125 (nr 962), s. 223; MK, ks. 182, k. 133v-134 (16 XI 1636), ks. 185, k. 261-262 (3 III 1645), ks. 191, k. 233v-235 (14 VII 1649); W. Dworzaczek, *Genealogia...*, tabl. 165 (ks. Ostrogscy i Zasławscy h. własnego); K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 10, Lipsk 1845, s. 97-98.

⁵⁹ Kasper Zygmunt Lipski, h. Łada (zm. 1656), dworzanin królewski, chorąży sochaczewski 1625-1639, kasztelan sochaczewski 1639-1643, kasztelan rawski 1643-1654, wojewoda rawski 1654-1656, elektor Władysława IV i Jana Kazimierza – MK, ks. 195, k. 130, ks. 346, k. 98; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 14, Warszawa 1911, s. 341-342.

⁶⁰ Mikołaj Łąjszczewski (Łaściszewski), h. Ślepowron (zm. 1655), z Łąjszczewa czyli Łaściszewa w ziemi sochaczewskiej (stanowili jedną rodzinę z Jaruzelskimi), podstarości sochaczewski 1627, pisarz ziemski rawski 1629-1633, sekretarz królewski 1633, sędzia ziemski rawski 1637, kasztelan sochaczewski 1644-1655, stały poseł na sejmy w latach 1627-1642, deputat na Trybunał Radomski, do kwarty rawskiej, lustrator Rusi i Wołynia, marszałek dworu prymasów, Wężyka i Łubieńskiego, starosta łowicki, elektor królów: Władysława IV 1632 i Jana Kazimierza 1648 – A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 15, Warszawa 1912, s. 186; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 9, Warszawa 1912, s. 246; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 6, Lipsk 1841, s. 224.

⁶¹ Maciej Jerzy Lipski, h. Łada (zm. po 1648), syn Wawrzyńca, wojski rawski 1622-1633, poseł na sejmy i deputat z sejmku na Trybunał Radomski 1629, 1631, 1632, 1633 i 1642 roku, elektor królów Władysława IV 1632 i Jana Kazimierza 1648, odznaczył się w wojnach, zmarł bezżenny – A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 14, Warszawa 1911, s. 341.

⁶² Mieczysław Młeczko ze Szkopów, h. Korczak (ok. 1604-26 VI 1646), uczył się w kolegium jezuickim w Lublinie, dworzanin królewski 1617 i sekretarz 1633, a także dworzanin pokojowy, miecznik, stolnik królewski, sędzia z województwa podlaskiego do Trybunału Koronnego 1626, sędzia ziemski drohicki 1633-1637 (nominacja 29 IV 1633), starosta mielnicki 1637-1646 (nominacja 25 IV 1637) – U VIII (Urz. podl.), s. 86 (nr 577), s. 124 (nr 1045), s. 179; MK, ks. 180, k. 184-184v (29 IV 1633), ks. 182, k. 247v-248v (25 IV 1637); J. Wiśniewski, *Młeczko Mieczysław ze Szkopów h. Korczak (ok. 1604-1646)*, w: PSB, t. 21 (1976), s. 398.

⁶³ Stanisław Bronicki, h. Ślepowron (zm. 1676), pisarz kancelarii koronnej i sekretarz królewski 1627-1633, pisarz grodzki korczyński i podstarości korczyński 1647-1659, wojski nowokorczyński 1659-1676, razem z bratem Andrzejem, dworzaninem pokojowym królewskim, podpisał elekcję Jana Kazimierza 1648, sędzia grodzki krakowski 1661 – U IV/3 (Urz. sand.), s. 45 (nr 203), s. 171; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 2, Warszawa 1900, s. 135-136.

⁶⁴ Jan Manowski, h. Prus III (zm. po 1674), pisarz kancelarii królewskiej 1632-1633, dziedzic wsi Many i Sucha Struga w ziemi warszawskiej, elektor w 1669 i 1674 roku z ziemi sandomierskiej – S. Uruski, *Rodzina...*, s. 203.

⁶⁵ Aleksander Madaliński, h. Laryssa (zm. przed 1658), sędzia wieluński, pisarz kancelarii królewskiej 1633, sekretarz królewski 1648, elektor Jana Kazimierza 1648 z wieluńskiego, podkomorzy wieluński 1651-1654 (nominacja 16 XI 1651), wyznaczony z sejmu 1652 r. do granic od Śląska, posiadał Lubole w sieradzkim – U II/2 (Urz. łącz.), s. 233 (nr 1687), s. 271; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 16, Warszawa 1913, s. 238.

⁶⁶ Maciej Cielecki, h. Zaremba (zm. po 1649), syn Łukasza Cieleckiego, podsędka poznańskiego 1622, pisarz kancelarii koronnej i sekretarz królewski 1633-1649, wspólnie z matką Katarzyną ze Stęgowskich układał się w 1649 roku z Chłapowskimi, otrzymał w 1649 r. Gołcin w województwie poznańskim, pisarz skarbowy 1649, podpisał z województwem poznańskim elekcję Jana Kazimierza 1648 – A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 183 (Rodowód Cieleckich h. Zaremba).

⁶⁷ Tomasz Krassowski, h. Ślepowron (zm. po 1633), pisarz kancelarii koronnej 1622-1633 – MK, ks. 166, k. 183; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 12, Warszawa 1908, s. 232.

⁶⁸ Jan Konopnicki h. Jastrzębiec (Oksza?), pisarz kancelarii koronnej 1633 – brak danych.

⁶⁹ Marek Skibnicki (Skibicki) h. Rola, pisarz, sekretarz kancelarii koronnej 1633 – brak danych.

5. Dyplom nobilitacji Josta i Stanisława Cyrusów-Sobolewskich, wystawiony w Krakowie 13 III 1633 roku

Władysław IV z bożej łaski król polski, wielki książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki, żmudzki, inflancki oraz dziedziczny król Szwedów, Gotów i Wandalów, wybrany wielki książę moskiewski. Oznajmiamy niniejszym naszym dokumentem wszystkim i pojedynczym, których to dotyczy. Szczęśliwy początek królowania zwykł otwierać serce dobroczynnego Majestatu dla zasług i cnót obywateli, aby natychmiast pierwszymi oznakami rozlało się ku publicznemu uznaniu i pożytkowi. Królowie bowiem nie mogą pomyślniej nałożyć królewskiej korony, którą inaugurują swoje panowanie, szczęśliwiej uświęcić królewskich różeg, świątobliwiej poświęcić toporów karzących zbrodniarzy, jak przez łaskę i publiczny zaszczyt dobitnie okazany cnotcie, dla której królewski Majestat powinien być szczególnie hojny. Godzi się, aby prawica dźrzyła nie tylko królewskie berło, ale także i miecz, skoro te topory gotuje nie tylko dla złych, lecz również dla dobrych, aby dla nich żelazo przeznaczone do krwawych kar było nagrodą przez zaszczytne uderzenie, jak gdyby nie wystarczało, że nie zasługują na karzące żelazo, lecz zasługują na szczodrobliwłość. Zaiste nasz Majestat podobnie, jak dobroczynna gwiazda nie mógł inaczej zabłysnąć nad ziemią, jak tylko chwytając żelazo dobroczynnej potęgi ku powszechnej radości i zadowoleniu ludów i w szczęśliwym tryumfie naszej inauguracji okazując łaskawość i dobroć obywatelom i gdy budujemy na wstępie przedsionek dla całości rozpoczętego panowania, niech zarówno żelazo grozi lekceważącemu nasze różgi i topory, które jak tego wymaga królewska władza będą ostrzone w naszej ręce stosownie do łaskawości, stępione stosownie do dostojności, a złocone dla zaszczytów i nagród dla obywateli. I tak właśnie następnego dnia po Naszej szczęśliwej koronacji pojawiliśmy się na rynku krakowskim, by w powszechnej radości działał dobroczynny Majestat i przyjął zapewnienie wierności od zwierzchnika miast, sam zaś odplacił zaufaniem i okazał, że woli, by go kochano, niż się obawiano, gdy żelaznym orężem grozy i kary łagodnym ciosem uderzy ramiona obywateli, by się nie bali, a żelazo pozbawił srogości. Wypadało również, by wśród szczęśliwej radości naszej inauguracji cnota została zaszczytnie wyróżniona i pierwsza zerwała owoc królewskiego szczęścia, które wieńczy królów, a ozdobiona i czczona u innych umacniała i ozdabiała tron królewski. Gdy zaś pojawiło się wielu ozdobionych cnotą odzianą w żołnierski płaszcz, godni są zaszczytu uderzenia królewskim żelazem, skoro swoje żelazo zbroczyli krwią nieprzyjaciół, o tyle bowiem przewyższają oni zasługami innych, o ile to królestwo przez męstwo mieszkańców rozszerzone z początkowej ojczyzny góruje nad wszystkimi złotym blaskiem wolności.

Wśród nich szlachetni Jost i Stanisław Cyrusowie, synowie zmarłego szlachetnego i dostojnego Sebastiana Cyrusa, wójta Sądu najwyższego na Zamku Krakowskim, wywiedli swoje pochodzenie z rodu, który jest z możnego rodzinnego pnia i odznacza się rodzinnym szlachectwem domu w Niemczech (jak wiadomo z autentycznych dokumentów Najjaśniejszych Cesarzy Rzymskich), lecz także w tym Królestwie dzięki przodkom i dziadom dobrze zasłużeni wobec Najjaśniejszych niegdyś poprzedników naszych i wobec Rzeczypospolitej, cały młodzieńczy i męski wiek poświęcili sztuce wojkowej i sprawom wojennym. Najpierw więc szlachetny Jost pod znakami niegdyś dostojnego Henryka Rossena, rotmistrza w wyprawie moskiewskiej odbył szczęśliwe

początki wojskowego zaciągu i tak silnie rywalizował w męstwie i zasługach, że narażając się na niebezpieczeństwo, zawsze stawał w pierwszym szeregu, choć świeżo zaciężny winien być porównywany z przykładem starych żołnierzy, on śmiało postępując, nieraz krew wrogów rozlewając i powalając ich na polu bitwy, świecił przykładem dzielnego żołnierza swym towarzyszom. Także przy zdobywaniu zamku smoleńskiego dał dowody swego szczególnego męstwa i zręczności, poświęcając się całkowicie miłości ojczyzny i po tylekroć dla jej całości narażając swoje życie na niebezpieczeństwo, o czym świadczy dostatecznie wtedy doznana rana lewej ręki od uderzenia kuli podczas samego natarcia na mury. To zdarzenie tak rozpałiło zapał młodzieńczego ducha, że biorąc odwet za przelaną krew zdecydowanie uderzał na wrogów, starając się tylko o to, by resztę krwi wylać dzielnie, ginąc za ojczyznę. Podobnie przy oblężeniu i zdobyciu stolicy moskiewskiej wystawił sobie pomnik swoich czynów, jako że przez cały czas owej wyprawy moskiewskiej, gdy jedni od wojny, a niektórzy od ojczyzny odstąpili, jego żadne niepomyślne losy nie odciągnęły od przedsięwzięcia, a z przeciwnościami tak walczył, że był niezłomny i niewyciężony, a wszystkie swoje czyny pozostawił uszlachetnione nadzwyczajną dzielnością i męstwem.

Starszy urodzeniem brat Stanisław zasłynął nie mniejszymi zasługami dla Naszego Królewskiego Domu i dla Rzeczypospolitej, gdy służył w wojsku pod znakami szlachetnego Stanisława Stanisławskiego, rotmistrza, w wyprawie chocimskiej przeciw wspólnemu wrogowi całego Chrześcijaństwa, cesarzowi tureckiemu Osmanowi. Naczelnym zwierzchnik i wódz tego wojska, dostojny i prześwietny książę Stanisław Lubomirski, hrabia na Wiśniczu, będący wówczas podczaszym koronnym, wysławiał go najwyższymi pochwałami, świadcząc nie tylko o wypełnieniu przez niego obowiązków i odznaczającej się wierności, lecz także publicznie polecił go dla zalet rzadkiej szlachetności ducha. Stwierdził, że przez cały czas wyprawy chocimskiej tak się sprawował, że zupełnie nigdy nie pominął żadnej sposobności dobrego zasłużenia się Rzeczypospolitej, z nakładem nie tylko zasobów, ale i swojego życia, przez co przykładem niezwykłego męstwa otworzył sobie mieczem drogę do nieśmiertelnej sławy. A owoc tych zasług zaczął szczególnie zbierać, gdy został wyznaczony i mianowany komendantem wojennych szanów i obwarowań, który to obowiązek nie tylko chwalebnie sprawował, lecz także co dzień mężnie się broniąc, śmiało z bliska nacierając, zaścielając trupem wrogów rozległe pola, postanowił nie czynić nic innego jak tylko to, co by pragnął, aby wychodziło na korzyść i pożytek ojczyzny. Skoro więc obaj bracia sami się uszlachetnili męstwem i sławą wojenną i zasłużyli się Najjaśniejszemu niegdyś Ojcu Naszemu, Nam i Rzeczypospolitej, uznaliśmy że za wstawnictwem wyżej wymienionego dostojnego i prześwietnego Stanisława Lubomirskiego, obecnie wojewody ziem ruskich, i innych naszych doradców oraz całego sejmu szlachty powinni otrzymać szlachectwo, a także, że należy ich odznaczyć wolnością i przywilejami szlacheckimi, jako że dopuszczenie do prerogatyw stanu rycerskiego mężów najlepiej zasłużonych dla Rzeczypospolitej należy do zwyczaju i obyczaju Królestwa w szczęśliwych początkach królowania, jako rzecz słuszna i królewska. Przeto, gdy w dniu siódmym miesiąca lutego ostatnio ubiegłego, zasiedliśmy wysoko na rynku naszego krakowskiego miasta, przybrani w królewskie insygnia dla przyjęcia wedle zwyczaju przysięgi urzędników tego miasta, czyniąc zadość starodawnemu ustanowieniu królów i publicznej radości oraz pomyślności naszej niedawnej inauguracji, uderzeniem

królewskiego miecza uczyniliśmy wśród innych mężów, wstawionych czy to cnotą wojenną, czy też cywilną, szlachcicami i rycerzami wspomnianych szlachetnych Josta i Stanisława, rodzonych braci przed Tronem Naszego Majestatu klęczących, i obdarzyliśmy ich prawem i prerogatywą rycerską i z jednomyślnej uchwały Stanów Królestwa zgromadzonych na obecnym sejmie z okazji naszej szczęśliwej koronacji, przyjęliśmy do szlachty, jak również ich potomków obojga płci już urodzonych oraz w przyszłości z ich lędźwi prawowicie pochodzących. Chcemy, by byli zabezpieczeni tym naszym królewskim dyplomem, wydanym zgodnie po przyjęciu naszego orzeczenia, i ogłaszamy ich na mocy obecnego dokumentu prawdziwymi i rzeczywistymi rycerzami i szlachcicami, ustanawiamy i w najlepszy sposób i w formie mianujemy i wedle obyczaju i zwyczaju tego Królestwa od dziedzicznej wsi wymienionych braci Sobolów, położonej w województwie i powiecie krakowskim, nadajemy im i ich potomkom już urodzonym oraz później od nich prawowicie pochodzącym nazwisko rodzinne Cyrus Sobolewski.

Aby zaś łatwiej mogli szlachectwo publicznie okazywać i wraz ze swymi potomkami przedstawiać pamiątkę naszego dobrodziejstwa, wedle obyczaju i zwyczaju przodków niech zachowają również niewzruszone oznaki swego szlachectwa, które posiada rodzina Cyrusów, ich przodkom łaskawie przyznane przez Najjaśniejszych świętej pamięci Cesarzy Rzymskich i nadane w takiej mniej więcej postaci i sposobie jak tu są namalowane. My również postanowiliśmy te same herby wymienionym szlachetnym braciom Jostowi i Stanisławowi Sobolewskim i ich potomstwu obojga płci, urodzonym i w przyszłości od nich prawowicie pochodzącym, nadać i potwierdzić stosownie do tego, jak powagą niniejszego naszego dokumentu dajemy, przyznajemy i potwierdzamy, że mogą tych herbów, nadanych i przyznanych im i ich rodzinie przez Nas, na wieczne czasy we wszystkich i poszczególnych godziwych, domowych i wojennych sprawach, działaniach, bitwach, pojedynkach, turniejach, chorągwiach, namiotach, tarczach, tablicach, malowidłach, ozdobach domów i budynków, pieczęciach, nagrobkach, wreszcie we wszystkich okolicznościach, miejscach i sprawach, a bez względu na opinie i przychylność innych szlachciców mogą te herby nosić sami i sługom je nakładać i przywiązywać, aby oni sami jako ozłoceni rycerze, szlachcice, ze swoim potomstwem cieszyli się i używali także innych praw, przywilejów, immunitetów i swobód, które przysługują stanowi rycerskiemu i szlacheckiemu z prawa i zwyczaju w Królestwie i naszych posiadłościach.

To podając do wiadomości wszystkich i poszczególnych mieszkańców Królestwa, jak również cudzoziemców, cudzoziemców uprzejmie prosimy, a poddanym naszym surowo polecamy, aby wspomnianych szlachciców, braci Sobolewskich i wszystkich od nich prawowicie pochodzących przyjęli jako prawdziwych i rzeczywistych rycerzy i ozłoczonych szlachciców i za takich uważali, a szlachectwa ich w żaden sposób słowem ani czynem nie obrażali i nie naruszali, by odnosili się do nich z życzliwością i przychylnością, by sprzyjali im, gdy będą się starać o jakiegokolwiek zaszczyty zarówno duchowne jak i świeckie, i aby w ogóle nie zazdrościli cudzej cnoty, lecz zaświadczyli skąd wywodzi się ich cnota. Przeto gdyby się ktoś znalazł, jakiegokolwiek byłby stopnia, stanu, godności i dostojenstwa, który by ku zniewadze wymienionych szlachciców Josta i Stanisława Sobolewskich, braci, i ich potomków i naszej królewskiej powagi, ośmielił się uwłaczać słowem lub czynem nietykalności ich szlachectwa,

albo sławę i dobre imię oczerniać, ten niech według naszej woli natychmiast podlega zwyczajnym karom, ustanowionym przeciw oszczercom szlachcica z odszkodowaniem dla strony obrażonej; chcemy, aby ten Nasz przywilej za każdym razem wystarczał wobec wszystkich jako dowód szlachectwa, a jeśli przypadkiem nie mają odpisu swojego szlachectwa lub treści przywileju, niech udowodnią i poinformują innymi właściwymi prawnymi dokumentami. Dla wiarygodności i widoczniejszego świadectwa podpisanego naszą ręką dokumentu, nakazaliśmy go utwierdzić pieczęcią Naszego Królestwa. Dano w Krakowie na sejmie naszej szczęśliwej Koronacji dnia 13 miesiąca marca Roku Pańskiego 1633, królowania naszego roku pierwszego.

W obecności przewielebnych, wielebnych, dostojnych, znamienitych, wielmożnych i szlachetnych Jana Wężyka, arcybiskupa gnieźnieńskiego, legata z urzędu, prymasa Naszego Królestwa i pierwszego księcia, biskupów: Macieja Łubieńskiego wrocławskiego, Adama Nowodworskiego poznańskiego, Stanisława Łubieńskiego płockiego, Remigiusza Koniecpolskiego chełmskiego, Henryka Firleja przemyskiego, Jakuba Zadzika chełmińskiego i pomorskiego, wielkiego kanclerza koronnego, Bogusława Boxy Radoszewskiego kijowskiego, Pawła Piaseckiego kamienieckiego, Stanisława z Koniecpola, kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego, wojewodów: Jana z Tęczyna krakowskiego, Mikołaja Firleja z Dąbrowicy sandomierskiego, Stanisława z Radziejowic Radziejowskiego łęczyckiego, Jakuba Szczawińskiego brzeskiego, Stanisława na Wiśnicz Lubomirskiego ziem ruskich, Rafała z Leszna Leszczyńskiego bełskiego, Stanisława z Warszyc całego Mazowsza, Filipa Wołuckiego rawskiego, Mikołaja z Ciechanowa Kiszki mścińskiego, Joachima z Tarnowa wendyjskiego, Kasprowa Denhoffa dorpackiego; kasztelanów: Mikołaja Spytka z Bobrka Ligęzy sandomierskiego, Krzysztofa Korycińskiego wojnickiego, Maksymiliana z Przeręby sieradzkiego, referendarza koronnego, Andrzeja Kretkowskiego brzesko-kujawskiego, Zbigniewa z Sienna lubelskiego, Walentego Plichty rawskiego, Stanisława Niemiry (Niemierzy) podlaskiego, Marka Boxy Radoszewskiego wieluńskiego, Jana Łowickiego inowrocławskiego, Samuela Słupeckiego radomskiego, Marcina Żegockiego przemęckiego, Piotra Żabickiego liwskiego, Sebastiana Wołuckiego małogoskiego, Aleksandra Korycińskiego oświęcimskiego, Łukasza z Bnina Opalińskiego, wielkiego marszałka koronnego, Alberta Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce, kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego, Tomasza Zamoyskiego, podkanclerzego koronnego, Pawła Sapiehy podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Jana Daniłowicza podskarbiego koronnego, Stefana Paca podskarbiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Stanisława Przyjemskiego, marszałka nadwornego koronnego, Krzysztofa Wiesiołowskiego, marszałka nadwornego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Mikołaja Szyskowskiego, wielkiego sekretarza, Jana Lipskiego, referendarza koronnego, Piotra Gembickiego, dziekana krakowskiego, Jakuba Sobieskiego, krajczego nadwornego koronnego, Jerzego z Tęczyna Ossolińskiego, podskarbiego nadwornego koronnego, Adama Kazanowskiego, stolnika koronnego, Jana Zebrzydowskiego, miecznika koronnego, Krzysztofa Chodkiewicza, koniuszego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Maksymiliana Jarzyny, sędziego sochaczewskiego, Macieja Manieckiego, podkomorzego poznańskiego, Aleksandra Zaleskiego, podsędka sieradzkiego, Jana Wężyka, starosty sieradzkiego, Jana Aleksandra Madalińskiego, podsędka wieluńskiego, Aleksandra Trzebińskiego, podkomorzego lwowskiego, Władysława Dominika, księcia na

Ostrogu i Zasławiu, hrabiego na Tarnowie, Kaspra Lipskiego, chorążego sochaczewskiego, Mikołaja Łajszczewskiego, pisarza ziemskiego rawskiego, Macieja Lipskiego, wojskiego rawskiego, sekretarzy naszych: Mieczysława Mleczki, Stanisława Bronickiego, pisarzy Naszej kancelarii: Jana Manowskiego, Aleksandra Madalińskiego, Macieja Cieleckiego, Tomasza Krassowskiego, Jana Konopnickiego i wielu innych urzędników koronnych i ziemskich i posłów godnych wiary. Marek Skibicki ręką własną.

Władysław król ręką własną

Jan Kazimierz, król polski, nadaje przywilej szlachectwa miastu Gdańskowi, za jego zasługi poniesione dla Rzeczypospolitej i wytrwałą wierność w stosunku do jej władców.

Or.: nobilitacji miasta Gdańska nieznaną.

Kop.: Fundacja XX. Czartoryskich w Krakowie, Teki Naruszewicza, rkps 150, nr 5, s. 11-14.

Privilegium nobilitatis civitati Gedanensi datum.¹

Iohannes Casimirus Dei gratia rex Poloniae etc. Significamus praesentibus litteris nostris, quorum interest universis et singulis, virtutem ipsam quidem sibi esse praetium suisque bonis et splendore divitem et conspicuam opimos ex se ipsa emolumentorum et gloriae census accipere, maiorum tamen nostrorum divorumque antecessorum perpetuo constantique et ab ipso nomine tracto more comparatum est, ut beneficentiam omnem Regiam Poloniamque adeo universam nil nisi benemeritorum patrimonium esse voluerint virtutisque ac rei praeclare gestae in regno suo nihil esset, quod non decora praemia sequerentur regique iudicii tanquam trophaeo ornaretur. His maiorum moribus utendum nobis iudicamus cum fidei civitate nostra Gedanensi, cuius non degenerem a maioribus dignamque imperii nostri gloria virtutem experimur. Iuvat nos intueri Gedanum non Baltico magis aequore, quam decumano Poloniae fluctu verberatum inconcussam constantiae rupem surdamque errori et illecebris fidei caute in sublime attolentem. Iuvat spectare civitatem non iam merce opibusque Regni nostri, sed animis ac indole Polona refertam, ausam videre bellum sibi iam prope uni incumbens, immo maria classibus, oram omnem iusto exercitu, montes ipsos aggeribus, plana quae eluvionibus armare, atque adversus praevalidum hostem non perpetuis modo hominum suorum dimicationibus, sed ipsis bellare elementis. Iuvat etiam nunc in eo versari spectaculo, quo capti hostes in quotidianum triumphum adducuntur, spolia opima e laboribus populorum recepta veniunt sub hasta Gedanensi et belli imperator, qui ipsum nomen suum tanquam machinam expugnandis urbibus ferebat, e civitatis littore terra marique captivus in scenam datur.

Hinc ita eminenti et suo ipsius splendore, nobilitate virtuti etsi condigna, quum primum per instituta Regni nostri commodum fuerit, praemia destinemus (sic), imprimis tamen eam quaesitam nobilibus erga nos et rempublicam universam meritis appellatione censuimus exornandam. Quapropter praesentibus litteris et diplomate nostro dandum id eiusdem civitatis nostrae Gedanensis ordinibus, nimirum magistratui, scabinis, centumviris iudicavimus, ut titulum spectabilem et famatorum, cae-

¹ Jego uzyskanie przez Gdańsk wpłynęło na powstanie urzędowego kopiarusza przywilejów nobilitacji i indygenatów, które mieszczanie tego miasta otrzymali w XV-XVII wieku od królów polskich i innych władców europejskich, zawierający kilkadziesiąt dokumentów. Obecnie jest on przechowywany w Bibliotece PAN w Gdańsku pod sygnaturą: Ms 616. Stanowi on podstawę do pracy nad nobilitacjami i indygenatami Gdańszczan.

teris in Regno nostro civitatibus communem a praedictis civitatis Gedanensis ordinibus amoveremus, atque in eius locum nobilium appellationem, ob nobilia et testatissima illorum in nos et Rempublicam merita fidemque constantissimam eis tribueremus et conferremus, prout quidem tribuimus et conferimus idque eo magis, quod satis compertum habeamus iam tum in illis dictis ordinibus, qui nobili origine tituloque gaudeant et censeantur, ita ut deinceps in quibusvis litteris praesertim vero nostris regiis, burgrabius, praeconsules, consules, magistratus, scabini, centumviri, adeoque civitas nostra Gedanensis non spectabiles ac famati verum nobiles appellentur, prout eos iam his ipsis litteris appellamus, volentes ut supradicto nobilium titulo, tam praesentes burgrabius, praeconsules, consules, scabini, centumviri, magistratus civitasque Gedanensis, quam eorum successores gaudeant fruanturque perpetuo et in aevum eoque titulo et praesentis virtutis suae recordationem conservent ad posteros et cum ipsis posteris ad partae nunc gloriae aemulationem acce[n]dantur.

Quod ad notitiam omnium dignitariorum, officialium, magistratum, praesertim vero cancellariis nostris ubilibet praefectorum notitiam deducentes, volumus, ut supradictis omnibus de praefato nobilium titulo respondeant et ab omnibus responderi curent pro gratia nostra. In cuius rei fidem praesentes manu nostra subscriptas sigillo Regni communiri iussimus. Datum Gedani die 5 mensis Februarii, anno Domini 1657. Regnorum nostrorum Poloniae et Suaeciae anno 9.

Ioannes Casimirus rex.

[Locus sigilli]

6. Herb Gdańska na stropie Sali Czerwonej w Ratuszu miejskim 1608/1609

Jan Kazimierz z Bożej łaski król Polski itd. Oznajmiamy na mocy tego naszego dokumentu, komu o tym wiedzieć należy, że odwaga, cenna i okazała, wprawdzie sama w sobie jest wartością i dzięki swoim dobrodziejstwom i splendorowi, obfite bogactwo korzyści i sławy czerpie z samej siebie. Odwiecznym jednak i niezmiennym oraz z samej nazwy zaczerpniętym zwyczajem naszych przodków i świętej pamięci poprzedników zostało ustanowione, tak jak chcieli, żeby wszelka łaskawość królewska i cała nawet Polska nie była niczym innym, jak ojcowizną dobrze zasłużonych. I we własnym królestwie nie byłoby dzielności, ani żadnego przesławnego uczynku, za którymi nie podążyłyby zaszczytne nagrody i które nie zostałyby ozdobione jak gdyby pomnikiem królewskiego osądu. Uznajemy, że z tych zwyczajów przodków powinniśmy skorzystać w stosunku do naszego wiernego miasta Gdańska, którego nie zepsutej od czasów przodków i zasługującej na uznanie naszego państwa waleczności doświadczamy. Sprawia nam przyjemność patrzeć na Gdańsk, jako na niewzruszoną, mocną skałę wytrzymałości, nękany nie bardziej Morzem Bałtyckim, niż koniecznością płacenia Polsce dziesięciny, głuchą na wątpliwości i podniety, wznoszącą się ku niebu opokę wiary. Przyjemnie jest patrzeć na miasto, może jeszcze nie napełnione towarami i bogactwami naszego Królestwa, lecz polskimi sercami i charakterami, przyjemnie jest widzieć, jak odważnie szykuje się na bliską wojnę, jemu jednemu zagrażającą, jak morze uzbraja okrętami, cały brzeg słusznym oddziałem wojska, pagórki wałami, równiny rozpadlinami z wodą i jak walczy przeciwko potężnemu wrogowi, nie ciągłymi swoich ludzi utarczkami, ale z pomocą owych żywiołów. Sprawia także teraz przyjemność przebywanie na tym widowisku, na którym schwytni wrogowie w pochodzie zwycięstwa są prowadzeni, obfite łupy z pracy ludzi pozyskane są publicznie licytowane w Gdańsku i wódz wojny, który samo swoje imię, tak jak machinę do zdobywanych miast niósł i od brzegu miasta jako jeniec (wiedziony) lądem i morzem, jest wystawiany na widok ludzki.

Tak przeto owemu miastu wyróżniającemu się swoją własną świetnością i szlachetnością odpowiednią do cnoty, kiedy rozporządzeniami naszego Królestwa zostanie to uznane za stosowne, przeznaczymy nagrody, natomiast ze względu na jego szlachetne wobec nas i całej Rzeczypospolitej zasługi postanowiliśmy ozdobić je tytułem. Dlatego właśnie na mocy tego niniejszego pisma i naszego dokumentu uznaliśmy, że należy go dać stanom tego naszego miasta Gdańska, mianowicie Radzie Miejskiej, ławnikom, stu mężom, aby tytuł dostojnych i sławetnych innym w naszym Królestwie miastom właściwy, od wymienionych stanów oddalić i w jego miejsce nazwę szlachetnych, ze względu na szlachetne i najbardziej niezaprzeczone ich wobec nas i Rzeczypospolitej zasługi i bardzo stałą wierność im przyznać i nadać, jako też właśnie przyznajemy i nadajemy i to tym bardziej, że mieliśmy wystarczające przekonanie już wtedy do tych właśnie wymienionych stanów, które szlacheckim pochodzeniem i tytułem cieszyły się i były za szlachetnych uważane tak, żeby na przyszłość w jakichkolwiek bądź pismach, zwłaszcza zaś naszych królewskich, burgrabia, burmistrzowie, rajcy, Rada Miejska, urzędnicy, ławnicy, stu mężów, a także nasze miasto Gdańsk, byli nazywani nie dostojnymi i sławetnymi, lecz szlachetnie urodzonymi, tak jak teraz ich w tym właśnie naszym dokumencie nazywamy, pragnąc, aby wyżej

wspomnianym tytułem szlachetnie urodzonych, tak obecni: burgrabia, burmistrzowie, rajcy, ławnicy, stu mężów, urzędnicy i miasto Gdańsk, jak ich następcy, cieszyli się i korzystali na zawsze i na wieki i tego tytułu obecnej swojej odwagi pamięć zachowali dla potomnych i aby z tymi właśnie potomkami dążyli do naśladowania zdobytej obecnie chwały. Kierując to do wiadomości wszystkich dostojników, oficjałów, urzędników, zwłaszcza zaś do przełożonych naszych kancelarii, gdziekolwiek się znajdujących, chcemy, aby wyżej wymienionym, wszystkim stosownie do wymienionego tytułu szlachetnie urodzonych odwzajemniali się i zgodnie z naszym przywilejem starali się, żeby wszyscy się odwzajemniali. Dla wiarygodności tej rzeczy niniejszy dokument naszą ręką podpisany, poleciliśmy potwierdzić pieczęcią Królestwa. Dano w Gdańsku dnia 5 miesiąca lutego roku Pańskiego 1657, panowania naszego w Polsce i Szwecji w 9 roku.

Jan Kazimierz król.

[Miejsce pieczęci]

Jan III Sobieski król polski, nadaje polskie szlachectwo i potwierdza herb Szachownica (Wczele) rodzinie Pretwitz (Pretwic) w osobach: Zygmunta, Maurycego, Jana-Wojciecha, braci oraz Leonardowi, Jarosławowi, Janowi-Maurycemu, ich bratankom, za zasługi przodków wobec Polski i wiary chrześcijańskiej okazanej w wyprawach wojennych, a także na polu nauki i poprzez cnoty szlachectwa. Ponadto potwierdza dokumenty nadane rodzinie Pretwitzów przez Zygmunta I, Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, królów Polski, obejmujące wykazy zasług wojennych Pretwitzów, darowizny dóbr prawem dziedzicznym i inne przywileje oraz wolności szlacheckie, przysługujące polskiej szlachcie.

Or.: Oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Łodzi.

Kop.: AP w Poznaniu, Kaliskie grodzkie, ks. 406, s. 2087-2089 (oblata z 1765 roku).

In nomine Domini amen. Ad perpetuam praesentis rei memoriam. Nos Ioannes III Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Livoniae, Volhyniae, Podoliae, Podlachiae, Smolensciae, Severiae Czernechoviaeque. Notum testatumque facimus universis et singulis moderni et futuri saeculi hominibus praesens diploma nostra visuris, lecturis et audituris. Veram gloriam mansuramque in saecula famam vehementius appetere, appetitam conservare, sublimis est spiritus generosae mentis documentum. Humilis et degener a contemplatione immortalitatis animus sensum eiusdem perpetuitatis non habet: nobilis virtutis est prima cura prosperae memoriae. Illam quaevis illecebrae et inania mundi postquam facile devicerint, in oblivione citius an in tumulo obruunt. Haec et nativo affixa solo et alium translata sub orbem, quaerit quod suum est, aeternitatem scilicet temporum et famam rerum, ut in animis hominum recte factis, heroicis gloriosisque vivat vigeatque progressibus. Vetustissimae in Regno nostro Pretvitziorum familiae, haec semper excelsae mentis inerat inestque magnitudo, ut quaesitam a maioribus suis nominis gloriam propriis conservaverint conserventque virtutibus, ita ut etsi e Polonia in Silesiam secesserint, caelum non animum mutaverint, dum ingenitum nobilitatis, generositatis et libertatis Poloniae retinuerint splendorem.

Patet id sat luculenter in generosis Sigismundo, Mauricio et Ioanne Alberto Pretvitzowie, fratribus germanis, et generoso olim Leonardo Pretwitz et Anna Kotulinska, procreatiis filiis, nec non in generosis Leonardo, Iaroslao et Ioanne Mauricio Pretvitzowie, suprascriptorum filiastris. Qui ultra avita maiorum suorum decora, in Rempublicam nostram et pro fide Christiana merita variis in expeditionibus bellicis generosi praestita, innato de eadem benemerendi studio, explorata fide, expedita in agendo dexteritate, forti simul et egregio animo, singulari rerum experientia, sacrae et profanae doctrinae scientia ac aliis genuinis nobilitatis decoribus, ut veros se antiquissimae et nobilis familiae profitentur nepotes, ita hunc nostrum et totius Reipublicae merentur respectum, quatenus ipsis praesenti diplomate nostro, uti vere et legitime de memorata vetustissima Pretvitziorum in Regno nostro descendentibus prosapia, ac indubitatis Regnorum nostrorum civibus, liberum quovis beneplacito tempore in patriam suam regressumque, reassumptionemque aviti incolatus permit-

tamus, prout defacto permittimus. Declarantes absentiam ipsorum extra patriam nihil quidquam natalibus familiae suae decoribus aut nobilitaribus praerogativis obfuisse, quinimo claritudinem eisdem per incrementa propagati extra Regnum nominis ipsos adfudisse.

Eadem proinde domus suae decora indultu serenissimorum antecessorum nostrorum praerogativasque nobilitares circa usum aviti stemmatis, Szachownica dicti, hic interlinealiter adiecti, in nominibus personis ac succedaneis ipsorum utriusque sexus perpetuo ac in aevum mansuras pronuntiamus, promulgamus atque verbo Regio ac plenitudine potestatis nostrae asserimus. Diplomata insuper a serenissimis olim praedecessoribus nostris, Sigismundo primo, Sigismundo Augusto et Stephano, regibus Poloniae, generosis Pretvitzom antecessoribus modernorum, pro illorum in se et Rempublicam meritis concessa, continentia in se descriptiones meritorum militarium, donationes bonorum iure haereditario, inscriptiones, gratias, honores, libertates, immunitates nobilitares, virtutum ac fortitudinum documenta, non secus acsi hic de verbo ad verbum descripta forent in omnibus punctis, clausis, articulis, conditionibus, nexibus et ligamentis approbamus, confirmamus et ratificamus.

Quod omnibus, quorum interest, praesertim vero dignitariis, officialibus ac universae nobilitati per Regna dominia provinciasque nostras ad notitiam deducentes mandamus, ut praedictos generosos Sigismundum, Mauricium et Ioannem Albertum, Leonardum, Iaroslauum et Ioannem Mauricium Pretvitzowie pro vero et genuino avitae Pretvitziorum familiae sanguine, successoribus, succedaneis, succedentibus sive descendentibus habeant et agnoscant ab aliisque haberi et agnosci curent pro gratia nostra. In quorum fidem praesens diploma manu nostra subscriptum sigillo maiestatis communiri iussimus. Datum Varsaviae in comitiis Regni generalibus die XVI mensis Iunii, anno Domini MDCLXXXV. Regni vero nostri XI anno. Praesentibus reverendis in Christo patribus, illustribus, magnificis, generosis, episcopis, senatoribus, dignitariis, officialibus Regni, nuntiis terrestribus, marchionibus, baronibus, comitibus, aulicis et secretariis nostris aliisque quam plurimis spiritualis ac saecularis status hominibus pro praesentibus comitiis congregatiis.

Ioannes rex

Confirmatio iurium Pretvitzow

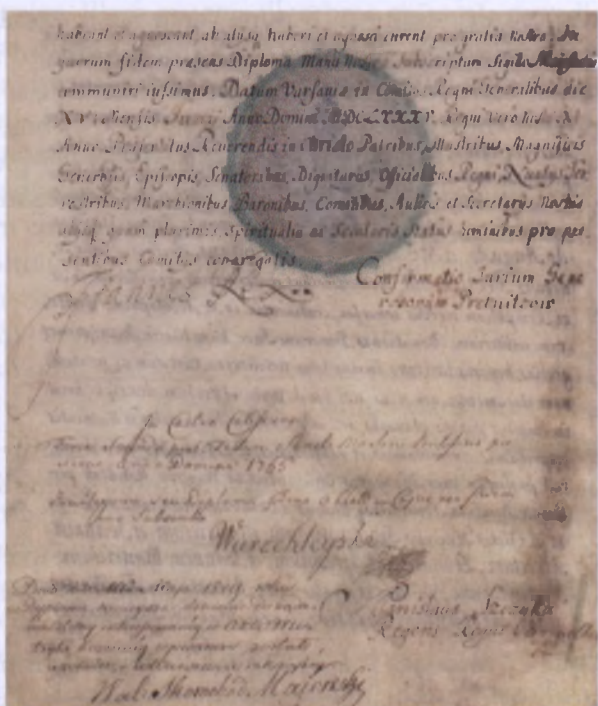
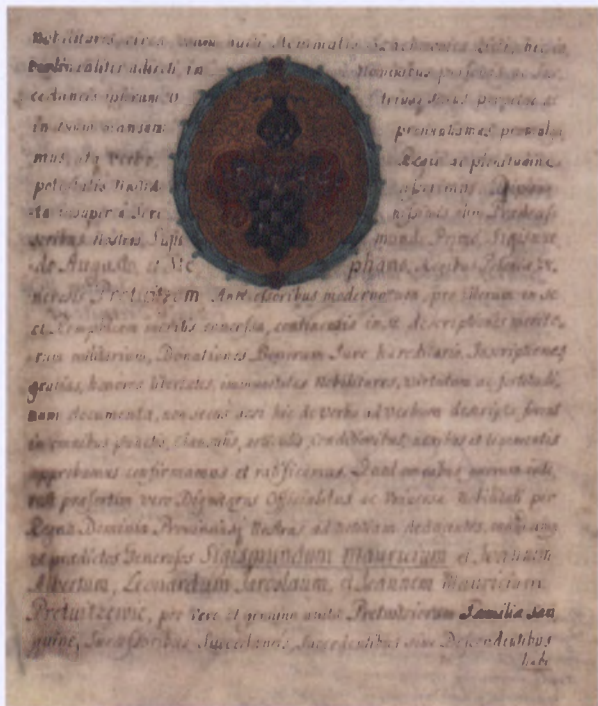
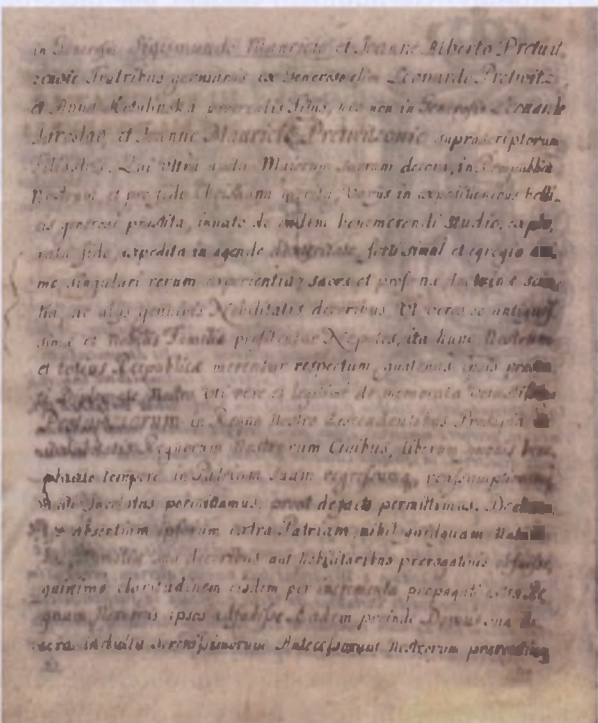
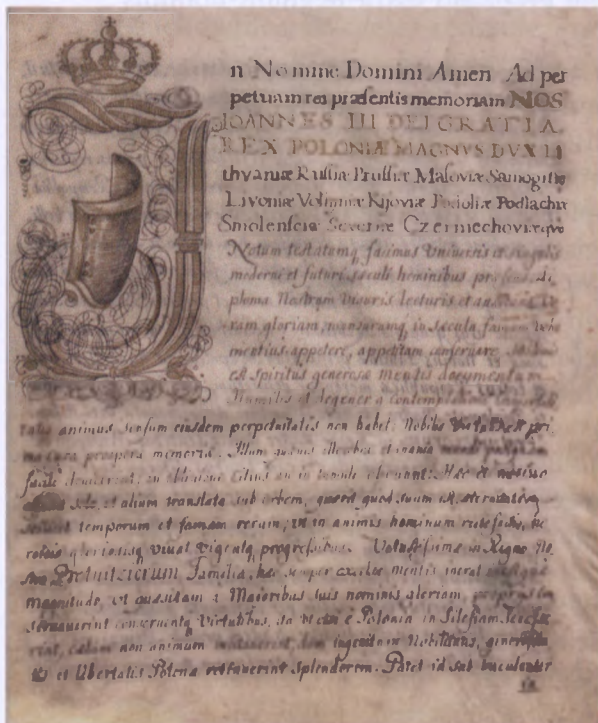
Stanislaus Szczuka, regens Regni
cancellariae manu propria

In castro Calissiensi, feria secunda post festum
Sancti Martini Pontificis proxima, anno Domini 1765

Peivilegium seu diploma praesens oblatum, in cuius
rei fidem subscribo Wierzchleyski manu propria

Dnia 22 miesiąca maja 1829 roku. Dyploma niniejsze
stosownie do żądania strony interesowanej w akta
Metryki Koronnej wpisanem zostało, świadczę
w Warszawie jak wyżej. Walenty Skorochoł Majewski

Do dokumentu została przywieszona na złoto-srebrnym, poskręcany jedwabnym sznurze, pięć większa koronna króla Jana III Sobieskiego, o średnicy 11,3 cm, wyciśnięta w czerwonym wosku, która została umieszczona w metalowej puszcze o średnicy 11,5 cm.

7. Dyplom nobilitacji rodziny Pretwitz (Pretwic): Zygmunt, Maurycy, Jan-Wojciech – bracia oraz Leonard, Jarosław, Jan-Maurycy – wnukowie, wystawiony w Warszawie 16 VI 1685 roku

W imię Pana amen. Na wieczną obecnej rzeczy pamiętkę. My Jan III z łaski Boga król Polski, wielki książę Litwy, Rusi, Prus, Mazowsza, Żmudzi, Inflant, Wołynia, Podola, Podlasia, ziemi smoleńskiej, siewierskiej i czernichowskiej. Wiadomym i poświadczonym czynimy, wszystkim i poszczególnym ludziom obecnego i przyszłego wieku, mającym oglądać, czytać i słuchać nasz obecny dokument. Prawdziwą chwałę i mającą pozostać na wieki sławę tym gorliwiej osiągnąć, a osiągniętą zachować, jest świadectwem wspaniałego ducha i szlachetnej myśli. Umysł przeciętny i pospolity, jeśli chodzi o rozważanie nieśmiertelności, nie posiada poczucia tejsze trwałości. Pierwszą troską szlachetnej cnoty jest troska o życzliwą pamięć. Skoro ją jakiegokolwiek podniety i nicość świata pokonają, tym szybciej w zapomnieniu czy w grobie ją zakopią. Ona utwierdzona w ojczyściej ziemi i przeniesiona w inne regiony poszukuje czegoś swojego, mianowicie nieśmiertelności czasów i sławy czynów, aby żyć i rozkwitać w umysłach ludzi słusznymi czynami, bohaterskimi i chwalebnyymi dokonaniem w przyszłości. W najstarszej w naszym Królestwie rodzinie Pretwitzów zawsze tkwiła i tkwi ta wielkość wzniosłej myśli, że zdobytą przez swoich przodków sławę imienia zachowali i zachowają dzięki własnym cnotom tak, że choć odeszli z Polski na Śląsk, niebo tylko zmienili nie duszę, podczas gdy przyrodzony blask szlachectwa, wielkoduszności i polskiej wolności zachowują.

Jest to dość jasno widoczne w urodzonych Zygmuncie, Maurycym i Janie-Wojciechu Pretwitzach, rodzonych braciach, synach zrodzonych z świętej pamięci Leonarda Pretwitza i Anny Kotulińskiej, a także w urodzonych Leonardzie, Jarosławie i Janie-Maurycym Pretwitzach, bratankach wyżej wymienionych. Oni oprócz zasług swych przodków dla naszego państwa i wiary chrześcijańskiej, okazanych w różnych wojennych wyprawach, zaświadczać o wrodzonej gorliwości do dobrego służenia, o niezawodnym zaufaniu, o nie znajdującej przeszkody zręczności w działaniu, o odważnym, a równocześnie wybitnym umyśle, o wyjątkowym doświadczeniu praktycznym, o znajomości świętej i świeckiej nauki i innych przyrodzonych cnotach szlachectwa, dali dowód, że uznają się za prawdziwych potomków najstarszej szlacheckiej rodziny, i w ten sposób zasługują na tę naszą i całego państwa cześć, tak by oni pochodzący ze wspomnianego najstarszego w naszym Królestwie rodu Pretwitzów, korzystali rzetelnie i zgodnie z prawem z obecnego naszego dokumentu, zaś jako niekwestionowanym obywatelom naszych Królestw pozwolimy im na wolny odtąd, w jakimkolwiek dogodnym czasie, powrót do ich ojczyzny i wznowienie odziedziczonego po przodkach zamieszkania, tak jak w istocie obiecujemy. Ogłaszamy, że ich nieobecność poza ojczyzną w niczym nie pozbawiła ich zaszczytów rodzinnych, należnych z racji urodzenia, ani przywilejów szlachectwa, a nawet, że oni przysporzyli sobie sławy poprzez rozślawienie swojego imienia poza granicami Królestwa.

Podobnie te same ozdoby ich domu, otrzymane z łaski naszych najjaśniejszych poprzedników i przywileje szlacheckie odnośnie posługiwania się rodowym herbem, zwanym Szachownica, tutaj pośrodku umieszczonym, ogłaszamy, jak również obwieszczamy, a także królewskim słowem i pełnią naszej władzy potwierdzamy, że ma-

ją pozostać na zawsze przy imionach, osobach i ich spadkobiercach obojga płci. Ponadto dokumenty przyznane przez najjaśniejszych świętej pamięci poprzedników naszych, Zygmunta I, Zygmunta Augusta i Stefana, królów Polski, urodzonym poprzednikom współczesnych Pretwitzów za ich zasługi dla siebie i dla państwa, obejmujące wykazy zasług wojennych, darowizny dóbr prawem dziedzicznym, zapisy dziękczynienia, szczyty, wolności, przywileje szlacheckie, dowody cnót i dzielności i nie inaczej, jak gdyby tu wiernie były opisane, we wszystkich punktach, klauzulach, artykułach, umowach, wekslach, zobowiązaniach, a probujemy, zatwierdzamy, ratyfikujemy.

To wszystkim, którym należy, polecamy, zwłaszcza zaś kierując do wiadomości dygnitarzom, urzędnikom i całej szlachcie, wzdłuż naszych posiadłości królewskich i prowincji, aby wymienionych, urodzonych, Zygmunta, Maurycego i Jana-Wojciecha, Leonarda, Jarosława i Jana-Maurycego Pretwitzów, za prawe i szlachetne potomstwo, od przodków dziedziczonej rodziny Pretwitzów, uważali i uznawali, jak również za spadkobierców i następców, czy to następujących, czy to zstępujących i aby troszczyli się, żeby przez innych byli uważani i uznawani stosownie do naszej łaski. Dla potwierdzenia tych rzeczy obecny dokument podpisany własnoręcznie, pieczęcią królewskiego Majestatu rozkazaliśmy potwierdzić. Dano w Warszawie na sejmie wielkim koronnym, dnia 16 miesiąca czerwca, roku pańskiego 1685, królowania zaś naszego w 11 roku. W obecności wielebnych w Chrystusie ojców, jaśnie wielmożnych, wielmożnych, urodzonych, biskupów, senatorów, dygnitarzy, urzędników Królestwa, posłów ziemskich, margrabiów, baronów, hrabiów, dworzan i sekretarzy naszych i innych, jak najliczniejszych ludzi duchownego i świeckiego stanu, zebranych na obecnym sejmie.

Król Jan

Zatwierdzenie praw szlacheckich Pretwitzów

Stanisław Szczuka, przełożony kancelarii
królewskiej ręką własną

W grodzie Kaliszu, w najbliższy po święcie
św. Marcina poniedziałek, roku pańskiego 1765

Przywilej czyli też obecny dokument, oblatowany
na poświadczenie tej rzeczy, przez siebie
własnoręcznie podpisuję, Wierzchlejski

W JMIĘ PANSKIE AMEN.

NA WIECZNA RZECZY PAMIĄTKĘ.

MY

STANISŁAW AUGUST

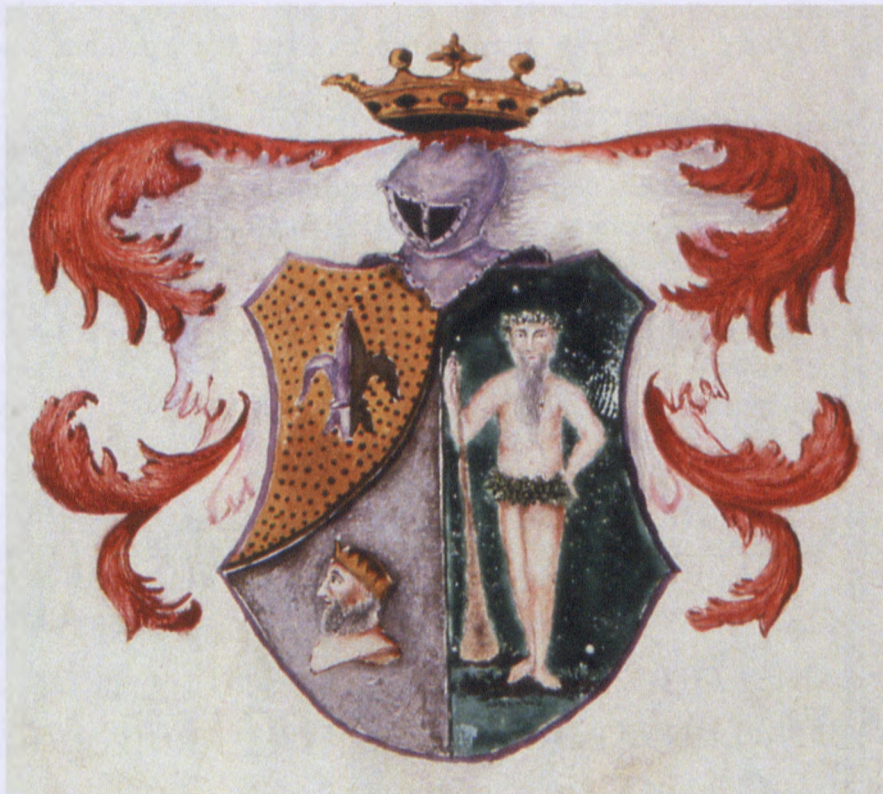
Z BOŻEY ŁASKI

KROL POLSKI

WIELKI XIAŻE LITEWSKI, RUSKI, PRUSKI,
MAZOWIECKI, ZMUDZKI, KYOWSKI, WOJNY
SKI, PODOLSKI, PODLASKI, INFANTSKI,
SMOLENSKI, SIEWIERSKI, Y CZERNIECHOWSKI.

Wiadomo czyniemy wszystkim terażniey
stego y przyszłego wieku Ludziom, ninieyszy
Przywiley Nasz Dyplomatyczny widzącym,
czytającym, lub o nim słyszającym.
Miedzy innemi Krolow własnościami, ta
jest nie poslednia, aby zasłużone Krolestwo
Osoby, równa, swym Cnotom odbierały nad
grode. Gdy więc miedzy innemi mieliśmy

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Antoniego Friese, wystawionego w Warszawie 11 VIII 1768 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Antoniego Friese z 1768 roku

HERALDRY OF THE ENNOBLED IN POLAND OF NOBLES' DEMOCRACY

(Abstract)

The study concerns heraldry, and its purpose is to analyse armorial bearings of the ennobled in Poland of the 15th-18th centuries. On the basis of letters patent of nobility, in which descriptions of arms and their images appear together, evolutions of certain phenomena in Polish heraldic iconography might be noticed. Heraldry, as a science dealing with coats of arms, must primarily refer to their graphic depictions since description (blazon) compared to iconography has always functioned as auxiliary.

The study covers period from the 15th to 18th centuries. The former denotes the moment when first known patents of nobility were conferred, such as ennoblement of Mikołaj from Lelów, issued on 4th March, 1434, in Nowe Miasto Korczyn, or earlier, 1419, controversial ennoblement of Szymon Szczecina, a burgher from Brześć Kujawski. The latter, whereas, stands for the last known patent of nobility conferred upon Henryk Prahł Gerion from Courland, issued in 1794 by King Stanisław August Poniatowski. With regard to territorial scope, the study has been limited to the territory of Poland. The study investigates neither 16th century Lithuanian ennoblements nor those granted by bishops of Kraków in the Duchy of Siewierz.

Among the total number of approximately 1,600 well-known ennoblements, over 950 patents of nobility have been collected including 635 in which coats of arms are described and depicted with crests attached. They constitute the essential material for considerations over the arms of the ennobled in Poland of 15th-18th century. Only these coats of arms (known from blazon or depiction) which constitute integral part of the whole patent of nobility have been analysed. That is they are arms known from iconography and description, as well as from description only.

The study consists of five chapters, the first of which has been titled *Ennoblement and Indygenat*.¹ The subsequent chapters concern particular elements of armorial bearings such as charge, crest, external ornaments (helmet, crown, mantling, panoplies, supporters) and tinctures. The first chapter discusses historical-legal problems which mean the history (divided in two periods) of legal institution that ennoblement used to be. The first period from 15th century to the year of 1600 when the king on the strength of his sovereign authority would grant nobility, and the second one when ennoblement was conferred by the Sejm (the lower chamber of the Polish parliament) till the end of Nobles' Democracy in Poland. During both periods a number of legal norms were established.

¹ Recognition of foreign status as a noble.

Then, various forms of conferring nobility have been discussed, among other things: adoption into an existing noble clan or adoption to personal king's coat of arms; and indygenat that is recognition of foreign noble status. The notion of indygenat had not appeared until the late 80s and early 90s of the 16th century. Therefore, all the patents of nobility issued by the royal chancellery until the reign of King Zygmunt III are ennoblements.

In this chapter, based on examples, auxiliary role of blazon in comparison with iconography of armorial achievements has been discussed. Particularly in the reign of King Stanisław August Poniatowski description was abandoned while iconographic representation of armorial bearings seemed to have priority. In letters patent of nobility iconography is either closely associated with heraldic description, or a large freedom is allowed in losing or adding elements of arms.

The second chapter concerns charges in coats of arms. Three groups of armorial bearings granted to the ennobled might be distinguished: Polish coats of arms acquired by adoption; "new images" originated in the royal chancellery; and foreign arms - recognitions of previous ennoblements issued mainly by imperial chancellery.

The analysis of the above mentioned groups allows to establish that in the reign of the Jagiellons in Poland, the ennobled were adopted to forty-eight coats of arms, to twenty-seven of which no more than twice. Among these forty-eight arms, in eight cases from five to eight adoptions to one coat of arms were made (Godziemba, Ciołek, Odrowąż, Topór, Dołęga, Korab, Ogończyk, Łabędź). Noble families' representatives, who occupied high secular and ecclesiastical positions in the first half of 16th century, frequently participated in adoptions which resulted in creation of the above group.

Taking active part in political and social life they left rich heraldic legacy. Its comparison to armorial bearings painted and blazoned in patents of nobility allows to determine changes which appeared in heraldic images granted to the ennobled. They resulted from expanding old Polish coats of arms conferred upon the ennobled by the king as a token of his favour. The entire white eagle or its half, an eagle's wing or wings, a crown, and a king's name initial are the most noticeable indications of such favour.

In the years 1574-1763 the ennobled were adopted to sixty-one already existing Polish arms. Among them in nine cases adoption to the same coat of arms (Jelita, Jastrzębiec, Poraj, Rawa, Gryf, Abdank, Rola, Junosza, Nałęcz) in five and more patents of nobility was accomplished. In this group there is not a single heraldic device which would appear before 1572. That is because after 1574 changes among the persons holding high ecclesiastical and secular positions occurred. Representatives of different noble clans enjoyed considerable influence and began adopting the ennobled to their families' arms. However, in the reign of King Stanisław August Poniatowski, mainly king's conferment of "old", already existing Polish arms occurred instead of adoption.

Afterwards, coats of arms described as "new images", among which the first one Pogonia, have been analysed. These representations, being totally new creation of royal chancellery, are combination of the arms adopted (conferred) with the arms

bearing earlier by an ennobled person; the arms adopted (conferred) and supplementary king's distinction; combination of family arms conferred by king with the national emblem; only elements of the national emblem, as well as arms modelled after already existing Polish coats of arms.

In the years 1764-1794 new armorial bearings were created by combining two different images in one divided vertically (per pale) shield. Then in the letters patent of nobility the name of arms appearing in the sinister field was mentioned as the name for the whole armorial bearing. It also concerned such patents of nobility which combined two "old" Polish arms. The most frequently combined elements are: crown, horseshoe, cross, star, moon, arrow, bow, sword, anchor, armoured arm, representatives of wildlife (lion and eagle), and griffin (gryphon) as a chimerical figure.

From 15th to 18th century inclusive, 132 coats of arms, approvals of already existing arms, are known. They originated mostly in imperial chancellery. Some of them were distinguished with the white eagle by Polish kings.

The crest in the coats of arms is divided into four groups, as follows: the first group comprises tautological crests which repeat the elements of heraldic charge; in the second group tautological crests with auxiliaries may be found; the third group is formed by the crests which resemble the name of armorial bearing – e.g. Lis (Fox), Topór (Battleaxe), Łabędź (Swan); to the fourth group belong the crests repeatedly occurring in different arms (including among other things ostrich feathers, peafowl feathers, arm with sword, eagle wings or antlers).

Thanks to the crests developed by 1572 it might be claimed that method of adopting coats of arms was not only applied to e.g. Nałęcz, but to particular coat of arms Nałęcz. Armorial bearing granted through adoption had always belonged to armigerous family or families. The crest was transmitted to an ennobled person together with the entire coat of arms of the original bearer. It happened that king enriched arms with additional elements.

After 1574 the significance of crest increased. It may be observed in transferring charge, which then in patents of nobility changes into a crest, onto a shield (escutcheon). However, only examples of adoption through crest raise no doubt that from the moment in which crest appears in coat of arms it receives equal status with charge, and in this particular case even more significant.

When laws of nobility were restored through adoption into existing noble clan, the arms of the original bearer (noble family) was placed on the shield of an ennobled person while his own arms used before the loss of nobility appeared in crest, often with additional distinctions granted by king.

Variety of iconographical representations in patents of nobility associated with the coat of arms Jelita raises no doubts that crest of the ennobled served as identification of individual families, and in many cases as a means of conveying information about its bearer's services for the king and homeland.

The most frequent helmet in coats of arms seems to be barred helmet with the visor opened (thrown back), placed *en face* above the escutcheon, with the edge of collar, and pendant necklace. The helmets colours diversify into natural (iron), silver and golden. The golden helmet was granted in token of "particular" king's

favour. Therefore, it was a consequence of privilege conferred by the king, not latitude in arms depicting. In patents of nobility such a type of helmet was called tournament (jousting) helmet, open-faced helmet (with the visor opened) or tournament that is open-faced helmet. The earliest use of the term "tournament helmet" appeared in 1515.

The other external ornament which appears above the shield is crown. Opened or closed crown symbolises monarchical authority associated with the king. Placing crown in the arms proves a king's favour. Only the information that helmet is covered with the royal crown increases the significance of adoption. The crown consists of golden band incrustated with pearls and precious stones, mainly with rubies or sapphires. On the upper edge it is provided with five clearly visible teeth, the two of which – the middle one and two external teeth are in the shape of leaf, while two others situated between them are decorated with pearls. In the 16th century so called hierarchical crown appeared which in contrast to helmet crown rested directly on the upper edge of the shield.

The next external ornament of armorial bearings placed outside the escutcheon is mantling (or *lambrequin*). In the 60s of the 16th century the mantle consisted of acanthus leaves seemed to be predominant. The shield was on both sides tightly embraced by mantle which also covered quite a big surface around escutcheon expanding it colouristically as well. The mantling was strongly curled and wrapped around the shield right down to the base.

In letters patent of nobility blazoning attempted to describe shapes of mantles or their location around the shield, helmet, and crest. Blazons say about ribbons which spiral down gently stretched, which also around the whole representation seem to be arranged, on the sides of the escutcheon curled, gently falling down, or spread at the sides blowing up in the wind.

Supporters belong to the only group of external ornaments which in 1764-1794 appeared together with mantling, panoplies and ornaments. Supporters are represented by three patterns (lion and eagle, eagle only, or a man-at-arms) which are repeated all through the reign of Stanisław August Poniatowski. Supporters appearing in the coats of arms during that time were also additional enrichment granted by king. Their presence in iconographic representations is the result of the monarch's interference.

Panoplies, called also *armatura* or *spolia hostium*, constitute another group. They also appear together with supporters and ornaments. A great number of military objects are included in panoplies. The essential ones occurring in each combination are banners (pennants) and cannons. Banners cover the greatest part on each side of the shield and are colouristic extensions to the arms replacing mantle. The final group of externals includes ornaments, in patents of nobility usually depicted as cartouch (also cartouche), palm, olive and laurel branches, wreaths and chains.

Tincture in patents of nobility was blazoned in Latin and Polish languages. Particular colouristic preferences influenced combining colours of the field with colours of the charge in armorial bearings. Tendency to use red (gules) and blue (azure) colours, as well as their combinations, was noticeable. This resulted from applying medieval rule of colour structure based on the contrast between blue and red colours.

Deliberations on coats of arms granted to the ennobled in Poland in 15th-18th centuries need to be provided with a short résumé. In this study, the analysis of blazoning demonstrates how the arms and its description changed. This refers to all the elements of armorial bearings such as charge, crest, external ornaments and tincture.

The pattern of the arms depiction placed in the letters patent of nobility altered through 15th-18th centuries in accordance with the fashion of the time in which European heraldry patterns were used. These patterns were obtained from patents of nobility recognised by emperor, or later-from indygenat. In such documents an original text was entirely inscribed in the new one; or a new patent was issued in which a coat of arms and its blazon were changed only when it was extended by new elements, in other words the arms was additionally enriched.

Blazoning of armorial bearings in patents of nobility in Poland depended on the number of elements appearing in the arms, and on the level of their arrangement complexity. In blazon foreign ready patterns were used to describe a coat of arms, and diversely modified. It is necessary to stress that in 15th-18th centuries in patents of nobility in Poland, all possible forms of blazoning coexisted, including lack of blazon.

There is no explicitly accepted heraldic language in descriptions of the arms. Most of blazons were created by a person who issued the patent. Ready patterns preserved in the texts of already existing letters patents of nobility were also used. Blazon, often too general, could not replace depiction.

In patents of nobility blazoning is closely associated with iconography or it is freely arranged in comparison with the representation of armorial bearings. In the second case elements of the arms are lost or added. Simplifying iconographic representations is visible by the example of helmet or crown which at that time together or separately served as crest.

From the beginning of the 15th century adoptions, "new images" and recognitions of already existing arms constitute three groups of arms granted to the ennobled. In letters patent of nobility there were also coats of arms received through members of existing noble clan; or only the names of arms were mentioned. It is highly possible that this method of denoting nobility resulted from lack of any alterations in iconographic representation of the arms compared to its "original" pattern. Images of these old Polish arms were well-known so description was not found necessary. They were subordinate to iconography and original concept of depicting a coat of arms and its meaning was lost or deformed over the course of time.

The analysis of the patents of arms justifies the conclusion that royal chancellery until 1764 had no rights of heraldic office. In the reign of King Stanisław August Poniatowski black and white depiction of arms and then colourful one began to appear in patents of arms which were then inscribed in registered books.

The book is extended version of the study which was published in 1986. However, it has not been printed until now because collecting graphic depictions of armorial bearings from such enormous and scattered iconographic material required long-standing efforts. Original letters of nobility conferred by the Polish kings in the 15th-18th centuries are located various archives, libraries, museums, private collections and among descendants from families granted with Polish ennoblements. Therefore, I would be grateful to any institutions and individuals who possess original letters patent for informations where such documents could be found to the address indicated: Jerzy Michta, ul. Zagórska 60, 25-359 Kielce, (Polska - Poland), PO box 515. This will allow the author to complete primary source materials for further studies.

NOBILITIERTENHERALDIK IN DER ADELSREPUBLIK POLEN

(Zusammenfassung)

Die vorliegende Abhandlung betrifft die Heraldik. Ihr Gegenstand ist eine eingehende Wappenanalyse in Polen in dem Zeitraum vom 15. bis zum 18. Jahrhundert. In Anlehnung an die Adelsbriefe und sonstige Nobilitierungsunterlagen, in denen die Wappenbeschreibung und deren Abbildung zusammen erscheinen, kann man wirklich gut die evolutionäre Abfolge mancher Erscheinungen innerhalb der Wappenikonographie in Polen befolgen. Die Heraldik beschäftigt sich mit dem Wappen an sich und muss daher in erster Linie dessen graphische Vorstellung erfassen sowie berücksichtigen, dann spielt eben die Beschreibung im Verhältnis zur Ikonenheraldik eine untergeordnete Hilfsrolle.

Die Zeiträume erfassen in der vorliegenden Arbeit den Zeitraum vom 15. bis zum 18. Jahrhundert und schließen damit ab. Die untere Zeitgrenze bestimmt die Tatsache, als die ersten bekannten Adelsprivilegien zustande gekommen sind und zwar sind hier unter anderem der Adelsbrief mitsamt Wappenprivilegien für Mikołaj (Nikolaus) von Lelow gemeint, der am 4. März 1434 in Nowe Miasto Korczyn (Neustadt Sandes) ausgestellt wurde oder aber der frühere problematische Adelsbrief vom Jahre 1419 für den Stadtbürger Szymon Szczecina von Brześć Kujawski – Brest-Kujawien bzw. Brest (Wartheland), heutzutage eine Stadt in der Woiwodschaft Kujawien-Pommern, Polen. Den zeitlichen Abschluss für die Forschung bestimmt der letzte geläufige Adelsbrief mit Wappenprivilegien für Henryk (Heinrich) Prahl Gerion, der aus Kurland stammte. Der Adelsbrief wurde im Jahre 1794 von dem König August Poniatowski - Stanislaus II. August Poniatowski, König von Polen ausgestellt. In territorialer Hinsicht beschränkt sich die Arbeit auf die Gebiete der polnischen Adelsrepublik. Es werden hierbei also die Adelsbriefe litauischer Herkunft vom 16. Jahrhundert behandelt, ausgestellt im Herzogtum Siewierz von Krakauer Bischöfen.

In Hinblick auf die bisher geläufige allgemeine Gesamtzahl von ungefähr 1600 bekannten Adelsbriefen wurden hier über 950 Adelsunterlagen versammelt und aufgefasst, wovon in den 635 Adelsbriefen sowohl die Beschreibungen als auch die graphisch entworfenen Wappen mit Kleinodien enthalten sind. Sie bestimmen eben den Grundstoff für Überlegungen sowie für die weitere Forschung an Nobilitiertenwappen in Polen im Zeitraum vom 15. bis hin zum 18. Jahrhundert. Der gründlichen Analyse wurden nur diejenigen Wappen unterzogen (bekannt von der Wappenabbildungsbeschreibung her), die einen integralen Teil des ganzen Adelsbriefs ausmachten. Es sind daher diejenigen Wappen, die von der Heraldik und von der Beschreibung her oder aber nur von der Beschreibung geläufig sind.

Die vorliegende Arbeit besteht aus fünf Kapiteln, von denen das erste „Adelung und Indigenat“ betitelt wurde. Die übrigen betreffen die einzelnen folgenden Wappenelemente: Wappen als Wahrzeichen, Wappenkleinod und die äußeren erkennbaren Zusatzornamente (Helm, Krone, Fahnen, Labren, Panoplia, Halter – Stützen) sowie Wappenfarben. Im ersten Kapitel werden Probleme geschichtlich-rechtlicher Natur besprochen, d. h. Geschichte der Rechtsinstitution, die im Grunde genommen die Adelung war, in der zwei Phasen bzw. zwei Perioden unterschieden werden: die erste, die vom Anfang des 15. Jahrhunderts bis um 1600 andauert, in der der König selbst kraft seiner souveränen Macht die Adelsprivilegien verliehen hat und die zweite, in der es der Sejm (damals polnisch: das Parlament) tat, also bis zum Ende der Adelsrepublik. In den beiden Zeitphasen kann man eine ganze Reihe von Rechtsnormen unterscheiden.

Dann werden die Formen der Adelung besprochen, unter anderem die folgenden: Adoption zum Adelswappenstamm oder Adoption zum persönlichen Wappen des Königs: Indigenat, also Zuerkennung und Anerkennung des Adelsstandes und des ausländischen Wappens. In dem zweiten Fall erscheint der Begriff des Indigenats erst in der zweiten Hälfte der achtziger und Anfang der neunziger Jahre des 16. Jahrhunderts. Daher sind alle Adelsprivilegien, die von der Königlichen Kanzlei bis in die Zeiten vom König Zygmunt III. Wasa (Sigismund III.) verliehen wurden, eigentlich eine Nobilitierung bzw. Standeserhebung.

Das Kapitel setzt sich auch in Anlehnung an zahlreiche Beispiele mit der Hilfsrolle der Wappenbeschreibung im Verhältnis zur Ikonenheraldik in den Wappen der Standeserhobenen auseinander. Insbesondere in den Herrschaftsjahren von Stanislaus II. August, eigentlich Stanisław August Poniatowski, verzichtete man überhaupt auf die Wappenbeschreibung und man teilte der ikonographischen Wappendarstellung den Vortritt zu. In den Adelserhebungsprivilegien ist die Wappenbilddarstellung entweder eng mit der Wappenbeschreibung verbunden oder man beschafft einen breiten Rand und es gibt viel Freiraum für jeweilige Interpretationen. In dem zweiten Fall stößt man auf Erfassung bzw. Hinfügung der einzelnen weiteren Wappenelemente.

Das zweite Kapitel betrifft die Wappenwahrzeichen in den Wappen der Standeserhobenen. Man kann dabei drei folgende Wappengruppen, die die Nobilitierten bekommen haben, unterscheiden: polnische Wappen infolge der Adoption, so genannte „neue Bildnisse“ also Wappen, die in der Königlichen Kanzlei entstanden und fremde Wappendarstellungen, die eine Art Bestätigung bzw. Zuerkennung der früheren Standesverleihung hauptsächlich von der Königlichen Kanzlei waren.

Die Analyse der einzelnen Gruppen lässt unter anderem festlegen, dass in der Herrschaftszeit der Jagielloner – der Jagiełło Königlichen Familie in Polen die Nobilitierten zu den 48 neuen Wappen und Adelsprivilegien erhoben worden sind, darunter die 27 nicht mehr als zweimal. Unter den achtundvierzig Wappen vollzog man in acht Fällen von fünf bis um acht Adoptionen zu einem Wappen (Godziemba, Ciołek, Odrowąż, Topór, Dołęga, Korab, Ogończyk, Łabędź). Die Entstehung einer solchen Gruppe kann einer häufigen Anteilnahme an den Adoptionen der Vertreter der heraldischen Wappenfamilienstämme zugeschrieben werden, die in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts hohe säkulare Ämter kleideten und wichtige geistliche Rollen pflegten.

Indem sie an dem politischen Geschehen und im gesellschaftlichen Leben beteiligt waren, hinterließen sie ein großes heraldisches Erbe. Dessen Vergleich mit den Wappen, die in den Adelsbriefen gezeichnet und beschrieben wurden, lässt sehr oft manche Änderungen feststellen, die in den Wappendarstellungen vorkamen, die den neuen Standeserhobenen zugeteilt wurden. Sie resultierten meistens daraus, dass der König die alten polnischen Wappen, welche die Nobilitierten infolge der Adoption erhalten haben, zusätzlich als Beweis seiner Gnade und im Zuge seiner Großzügigkeit bereichert hat. Die meist erkennbaren Zeichen für eine solche Gnade sind der ganze weiße Adler oder aber dessen Hälfte, ein Adlerflügel bzw. zwei, eine Krone, die Ziffer vom Königlichen Namen.

In den Jahren 1574-1763 wurden die Nobilitierten zu 61 altpolnischen Wappen durch Adoption erhoben und hinzugefügt. Darunter hat man in den neun Fällen eine Adoption und in den fünf oder sogar mehreren weiteren Privilegien eine Erhebung zu dem gleichen Wappen (Jelita, Jastrzębiec, Poraj, Rawa, Gryf, Abdank, Rola, Junosza, Nałęcz) vollzogen. In dieser Zusammenstellung erscheint keinerlei Wappen, das noch in derselben Gruppe vor dem Jahr 1572 vorgekommen sei. Im Jahre 1574 sind nämlich unter den Personen, die hohe geistige und weltliche Funktionen bzw. Ämter kleideten, viele Veränderungen aufgetreten. An die Macht sind Vertreter anderer Familien gekommen, sie hatten hiermit das Sagen und sie nahmen die Nobilitierten in ihren Stand sowie in ihr Wappen auf. In der Regierungszeit von Stanisław August Poniatowski dagegen ist an die Stelle von Adoption die Königliche Standeserhebung samt Zuweisung zu den „altpolnischen“ Wappen hinzugekommen.

Im weiteren Teil beschäftigt man sich mit Wappen, die als „neue Bildnisdarstellung“ bezeichnet werden, unter denen als erstes Wappen Pogonia vorkommt. Diese Vorstellungen sind als ganz neues Erzeugnis der Königlichen Kanzlei eine besondere Verbindung vom Wappen von der Adoption (Standeserhebungszuteilung) und dem früher von dem Standeserhobenen verwendeten eigenen Wappen; von der Adoption (Standeserhebungszuteilung) und einer zusätzlichen Königlichen Auszeichnung; eine Art Verbindung des Königlichen Familienwappens mit dem Staatswappen bzw. nur von Elementen des Staatswappens oder von Wappen, die zum Vorbild die schon früher bestehenden polnischen Wappen hatten.

In den Jahren 1764-1794 wurden neue Wappen durch die Verbindung von zwei Darstellungen auf einem Schildfeld, das in Reihen geteilt war, abgebildet. Damals hat man in dem Adelsbrieftext für die Herstellung des ganzheitlichen Wappennamens den Namen des Wappens auf der linken Feldseite wahrgenommen. Es trifft auch auf solche Privilegien zu, in denen zwei so genannte „altpolnische“ Wappen zusammenkombiniert wurden. Am meisten werden miteinander folgende Elemente zusammengefügt wie: Krone, Hufeisen, Kreuz, Stern, Mond, Pfeil, Bogen, Schwert, Anker, gerüsteter Arm, Vertreter der Tierwelt (Löwe und Adler) sowie eine Fabelfigur wie Greif.

Vom 15. bis zum 18. Jahrhundert miteinbegriffen kann man ungefähr 132 Wappen erwähnen, die eine Art Billigung der früher existierenden waren. Deren Herkunft kann man in ihrer größeren Zahl vor allem mit Wirken der Königlichen Kanzlei in Verbindung bringen. Manche von ihnen wurden von polnischen Königen mit Hilfe vom weißen Adler ausgezeichnet und hervorgehoben.

Das Kleinod in den Farben für die Standeserhobenen teilt man in vier Gruppen. So kann man eine gewisse Systematik schaffen. Sie würde folgendermaßen aussehen: die erste Gruppe sind tautologische Kleinodien, die eine Art Wiederholung von Elementen im Standeswappenwahrzeichen sind; die zweite Gruppe sind tautologische Kleinodien mit Zusätzen; die dritte Gruppe wird von Kleinodien gebildet, die dem Wappennamen entsprechen (zum Beispiel: Lis – Fuchs, Topór – Axt, Łabędź – Schwan); zu der vierten Gruppe, die übrigens die am meisten vertretene sei, zählt man die in den unterschiedlichen Wappen bereits auftretenden Kleinodien (unter anderem Straussfedern, Pfaufedern, gerüsteter Arm – Arm in Rüstung, Adlerflügel, Geweih).

Dank den bis um 1572 vorkommenden Kleinodien kann man unter anderem feststellen, dass auf dem Wege der Adoption nicht nur zu dem Wappen beispielsweise Nałęcz Hinnahmen und Erhebungen erfolgten, sondern zu einem bestimmten Wappen Nałęcz. Die Wappen, die im Zuge der Adoption verliehen wurden, waren immer die Wappen der bestimmten Adoptivfamilie bzw. der einzelnen Familien von der Adoption. Das Kleinod wurde dem Nobilitierten mitsamt dem ganzen Adoptivfamilienwappen zuerkannt. Es ist aber auch vorgekommen, dass der König es um zusätzliche Elemente bereichert hat.

Nach 1574 nimmt die Bedeutung des Kleinods zu. Es ist auch daran zu erkennen, dass das Wappenwahrzeichen über das Schildfeld übergeht. Es wird in den Adelsprivilegien zum Kleinod. Erst die Adoptionsbeispiele jedoch, die durch das Kleinod geschehen sind, lassen keinerlei Zweifel aufkommen, dass es mit dem Augenblick des Erscheinens im Wappen ein gleichrangiges Wappenwahrzeichenelement ist und in diesem Fall sogar viel wichtiger als dieses.

Im Falle der Wiederherstellung und Rückzuerkennung der Adelsrechte durch Adoption befand sich das Wappenwahrzeichen der Adoptivfamilie auf dem Wappenschild des Standeserhobenen und sein eigenes, das noch vor dem Verlust der Adelsrechte eingesetzt wurde, ist auf dem Kleinod zu sehen, sehr oft mit zusätzlicher Auszeichnung in Form von neuen Elementen von dem König versehen.

Eine breite und mannigfaltige Palette von graphischen Heraldikdarstellungen in den Adelsbriefen, die mit dem Wappen Jelita verbunden sind, lässt keinerlei Bedenken aufkommen, dass das Kleinod der Nobilitierten eine quasi Identifizierungsrolle für unterschiedliche einzelne Familienteile und Familien untereinander spielte. Es war zugleich sehr oft ein Informationsträger über Verdienste dessen Besitzers und Eigentümers zugunsten der Heimat und des Königs.

Der im Standeserhobenenwappen am häufigsten vorkommende Helm ist ein geöffneter Helm mit Gittern oder Stäben der Deckung. Er liegt auf dem Wappenschild en face mit einem Schlüsselbeinrand, einer Kette und einem Anhänger. Die Farbe des besprochenen Helmtyps unterliegt auch einer Graduierung, von natürlicher Farbe (wie Eisen) über silbern bis golden. Den goldenen Helm erhielt der Standeserhobene als Zeichen der „besonderen“ Königlichen Gnade. Daher ist er ein Ergebnis der Königlichen Standeserhebung sowie Zuteilung und keinesfalls der freien Wirkung und des künstlerischen Schaffens des Wappenzeichners. Er wurde in den Turniertexten den offenen Turnierhelm oder den Turnierhelm also offen

bzw. geöffnet genannt. Der Name „Turnierhelm“ erscheint als Bezeichnung für den Helm zum ersten Mal im Jahre 1515.

Ein anderes äußeres Ornament, das über das Wappenschild zu sehen war, ist die Krone. Die geöffnete oder geschlossene Krone ist das Symbol für Monarchiemacht, das eng mit der Person des Königs verbunden ist. Ihr Erscheinen im Wappen des Nobilitierten war ein Beweis für dessen Gnade. Selbst die einzige Information, dass der Helm mit der Königlichen Krone zugedeckt wird, weist auf die Veredelung der Adoption hin. Die Krone besteht aus dem goldenen Ring bzw. Reif, besetzt mit Perlen, reichen Edelsteinen, vorwiegend mit Rubinen und Saphiren. Am oberen Rand wird sie mit fünf sichtbaren Zacken, von denen die mittlere und die zwei äußeren eine Gestalt von einem Blatt einnehmen (Blumenkelch – Blumenverzierung, Fleuron). Die zwei anderen wiederum, die zwischen den oben genannten liegen, sind mit Perlen verziert. Im 16. Jahrhundert kommt eine so genannte Hierarchiekrone zum Vorschein, die im Gegensatz zu der Helmkrone direkt an den oberen Schildrand angebracht wird.

Das nächste äußere Schmuckelement des Standeserhobenenwappens, das außerhalb des Schildes eingesetzt wird, sind Labren. Das Muster hier, das in den sechziger Jahren des 16. Jahrhunderts vorwiegt, sind die Labren, die aus Akantenblättern bestehen und das Schild von dessen beiden Seiten dicht umringen, die auch eine große Fläche um das Schild herum einnehmen. Sie sind zugleich eine Art der farbigen Schildverlängerung, Schildvergrößerung. Die Labren sind um das Schild herum dicht zusammengebunden, gerollt, gewickelt, bis hin zu seinem Rand.

Mittels der Beschreibung in den Adelsbrieftexten hat man oft den Versuch gewagt, die Gestalt von Labren, deren Lage um das Schild, herum, bzw. den Helm und das Kleinod wiederzugeben, zu schildern. Es ist dort die Rede von Bändern, Streifen, die sich leicht verlängert hinrollen, sich schwingen, sich entfalten und um das ganze Bildnis herum fließen, gewölbt sind, am Schildrande zusammengerollt, leicht fließend von oben und an den Seiten frei gefaltet, hingeschmissen und wie vom Wind nach oben gehoben, schwebend.

Die Halter – Stützen sind die einzige Gruppe von Außenornamenten, die in den Jahren 1764-1794 mit Labren, Panoplien und Schmuck zusammen vorkommen. In ihrer Darbietung kann man drei grundlegende Muster unterscheiden (Löwe und Adler, selbst Adler, Mann in Rüstung), die sich während der Herrschaft von Stanislaus II. August Poniatowski ständig wiederholen. Die Halter – Stützen, die in den Nobilitiertenwappen jener Zeitperiode erscheinen, waren gerade die Erkennnissignale der Königlichen Zierde, eine zusätzliche Wappenverzierung seitens des Königs. Ihr Erscheinen in den Heraldikdarstellungen ist ein Ergebnis davon, dass dort eben der König eingegriffen hat, ein Ergebnis des Königlichen Willens.

Panoplia bilden eine Gruppe an sich, eine andere besondere Gruppe. Sie werden auch „Armaturen“ bzw. „Kriegszeichen“ genannt. Sie kommen bereits zusammen mit Stützen und anderem Schmuck zusammen. Sie bestehen aus einer großen Zahl an Kriegsgegenständen. Zu den grundlegenden Kriegselementen, die in jeder Zusammensetzung erscheinen, gehören Fahnen (Bahner) und Geschütze. Die Fahnen nehmen viel Raum, den größten Platz von den beiden Seiten des Schildes

her ein und sind eine farbige Vergrößerung des Schildes statt Labren. Die letzte Gruppe von äußeren Verzierungselementen ist Schmuck im Allgemeinen. Die Wappenzeichner stellen am häufigsten zusätzlich Kartuschen, Palmenzweige, Olivenzweige, Lauenzweige, Kränze sowie Ketten dar.

Die Farbe in den Adelsbriefen bzw. in übrigen Adelsunterlagen wurde jeweilig sowohl in der polnischen Sprache als auch im Latein beschrieben. Auf die Zusammenstellung von Farben (von den jeweiligen Farbschattierungen) im Schildhintergrund sowie im Wappenfeld hatte in den Nobilitiertenwappen unter anderem die Bevorzugung mancher Farben einen großen Einfluss. Deutlich werden das Vorziehen von Rot und Blau vor anderen Farben sowie der Hang zu Zusammenstellungen mit Verbindungen von den oben erwähnten Farben. Es sei ein Ergebnis davon, dass im Mittelalter die Regeln für die Farbenstruktur galten, die sich auf die kontrastive Aufstellung von Blau und Rot stützte.

Die Überlegungen über Nobilitiertenwappen in der Adelsrepublik im Zeitraum vom 15. bis zum 18. Jahrhundert bedürfen einer kurzen Zusammenfassung. In den vorliegenden Untersuchungen zeigt die Analyse der Beschreibung im Verhältnis zum Bild, dass selbst das Wappen und dessen Beschreibung einer Wandlung unterliegen. Das betrifft alle Wappenelemente wie die folgenden auch: Wappenwahrzeichen, Kleinod, äußere Ornamente, Farben.

Das Muster der Wappendarstellung, das in dem betreffenden Adelsbrief vorgeführt wird, ändert sich im Zeitraum vom 15. bis zum 18. Jahrhundert mit der wandelnden, geltenden Heraldikmode, die neue Muster der europäischen Heraldik nutzt. Solche Muster kommen von den Adelsbriefen mit der Kaiserlichen Erhebung, also später in Verbindung mit Indigenat. Damals hat man statt des neuen Dokuments entweder den früheren alten Text im Ganzen eingebracht oder einen ganz neuen ausgestellt und das Wappen mitsamt Beschreibung unterlag einer Änderung nur dann, wenn zu dem Wappen neue Elemente hinzukamen, also wenn das Wappen zusätzlich verziert und bereichert wurde.

Die Sprache der Wappenbeschreibungen in Adelsbriefen, also deren Blasonierung, war ganz unterschiedlich und gegensätzlich zu der allgemein anerkannten, d. h. so wie man es beispielsweise aus gerichtlichen Berichten kannte. Sie war abhängig von der Zahl der Wappenelemente, deren Einbringen im Wappen, ihrem Kompliziertheitsgrad und ihrer gegenseitigen Stellung zueinander. Bei der Wappenbeschreibung nutzte man auch offensichtlich fremde Muster, die auf dem polnischen Grundboden unterschiedlichen Veränderungen unterlagen. Es soll betont werden, dass in Polen in der Zeit vom 15. bis zum 18. Jahrhundert alle möglichen Wappenbeschreibungsarten in Adelsbriefen mitexistierten, in verschiedenen Unterlagen nebeneinander funktionierten, sogar war die Tatsache nicht ausgeschlossen, dass es dabei gar keine davon bestand. Der Mangel an einer jeweiligen Wappenbeschreibung war keine Seltenheit.

Es gab keine eindeutig anerkannte Heraldiksprache in den Adelsbriefen. Die meisten Beschreibungen entstanden in Anwesenheit oder von der Hand der Adelsbriefaussteller. Sie bezogen zugleich fertige Beschreibungsmuster für das Wappen, die in den Formularen der früher ausgestellten, zuerkannten Privileg-

schreiben vorhanden waren. Eine allzu allgemeine, sogar verallgemeinerte Wappenbeschreibung ohne manche Wappenelemente, die einfach im Beschreibungsvorgang weggelassen wurden, war nicht mehr im Stande, einen Wappenabbildentwurf zu ersetzen.

In den Adelsbriefen ist die Wappenbeschreibung entweder eng mit der graphischen Darstellung – mit Ikonographie verbunden oder es gibt einen großen Abweichungsbereich für die so genannte Darstellungsfreiheit in Bezug auf das Wappenendprodukt. In dem zweiten Fall kommen sowohl Abzug als auch Zugabe der Wappenelemente in Frage. Eine Vereinfachung der Heraldikgraphik sieht man deutlich am Beispiel des Helms, der in einer bestimmten Periode samt Krone bzw. selbst die Krone die Rolle eines Kleinods übernahmen.

Seit Beginn des 15. Jahrhunderts gibt es drei Wappengruppen, die die Veradelten bekamen, nämlich Adoption, *imagines novae* – neue Wappenbildmuster – neue Bildnisse und Zuerkennungsbeschlüsse der bereits vorhandenen Wappen, die eine Art Bestätigung für die schon früher verliehenen Privilegien waren. Erst in der Regierungszeit von Stanisław August Poniatowski war die Königliche Verleihung mit Weglassung der Adoption die häufigste, meist angewendete Wappenzuerkennungsform neben der Wappenbilligung und kaiserlicher Verleihung.

In den Adelsbriefen befinden sich auch solche Wappen, die Nobilitierten durch Vermittlung der Adoptivfamilienmitglieder erhielten und die man dort beispielsweise nur vom Namen bzw. beim Namen nennt. Die letzte genannte Form der Wappenbestimmung ist mit dem Mangel an jeweiligen Veränderungen im Wappen an sich und in dessen graphischer Darbietung im Vergleich zu dem „grundlegenden“ Muster, von dem das Wappen eben schöpft, gleichbedeutend. Die bildlichen Darbietungen der so genannten „alten“ polnischen Wappen waren übrigens fast allen bekannt, sie verlangten daher keinerlei Beschreibung. Sie waren streng der Ikonographie untergeordnet, aber man verlor sowieso bzw. entstellte sogar den ursprünglichen Sinn der Wappendarstellung sowie deren Bedeutung im Laufe der Zeit.

Die Analyse der geläufigen Adelsbriefen und Standeserhebungsunterlagen samt Privilegien erlaubt eine Schlussfolgerung, dass die Königliche Kanzlei seit 1764 keine Rechte bzw. Berechtigung auf Heroldien (auch Gilden der Herolde, Wappenbildung) hatte. Erst in der Herrschafts- und Regierungszeit des Königs Stanislaus II. August Poniatowski begann man damit, eine schwarz-weiße und ein bisschen später eine farbige Wappenabbildung in die Adelsbriefe, die zusätzlich in die Kanzlerbücher hineingesetzt wurden, einzubringen.

Das vorliegende Buch ist eine erweiterte Version der Abhandlung, die im Jahre 1986 verfasst wurde. Die Veröffentlichung kommt erst jetzt zustande, denn es bedurfte vieler Bestrebungen, bevor das gesamte ikonographische Material an so zahlreichen Abbildungen und überall verteilten Unterlagen zusammengebracht und aufgesammelt wurde. Die Originalprivilegien von Adelsbriefen, Adelserhebungen und Indigenatunterlagen, die von polnischen Königen vom 15. bis hin zum Abschluss des 18. Jahrhunderts, sind in Archiven, Bibliotheken, Museen, privaten Sammlungen sowie bei den Familienerben und -nachkommen verteilt, die eben den polnischen Adelstitel bekommen haben. Daher wende ich mich mit der Bitte an Einrichtungen und private Personen, die über solche Originale von Adelsbriefen verfügen, mir eine Information zu erteilen, wo sich welche davon befinden, unter folgende Adresse: Jerzy Michta - ul. Zagórska 60, 25-359 Kielce, (Polska - Polen), Postfach (skrzynka pocztowa) 515, mit dem Ziel, die Quellennabellen zur weiteren Arbeit an dem wichtigen Schwerpunkt zu ergänzen.

ГЕРАЛЬДИКА НОБИЛИТОВАННЫХ В ДВОРЯНСКОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

(Резюме)

Настоящая работа касается геральдики. Ее предметом является анализ гербов nobilitованных в Польше в XV-XVIII веках. Опираясь на документы получения дворянского звания, в которых описание герба и его графическое представление выступают вместе, можно проследить эволюцию некоторых явлений в геральдической польской иконографии. Занимаясь гербом, геральдика должна в первую очередь взять во внимание его графическое изображение, так как описание всегда выполняет вспомогательную роль.

Временные рамки настоящей книги охватывают XV-XVIII века. Нижний предел определяет время первых известных дворянских грамот, а именно получение дворянского звания Николаем из Лелова, выданного в Новом Городе Корчине 4 марта 1434 года, или более раннего, имеющего место в 1419 году проблематичного получения дворянского звания Шимоном Щечиной – мещанином из Куявской Брести. Верхний же предел составляет последняя дворянская привилегия Генриха Прагля Герiona, происходящего из Курляндии, выданная в 1794 году королем Станиславом Августом Понятовским. С точки зрения территории настоящая работа ограничивается землями Речи Посполитой. В ней не рассматриваются шестнадцативековые литовские привилегии получения дворянского звания, а также те, которые были выданы в Северском княжестве краковскими епископами.

Из общего количества около тысячи шестисот известных привилегий дворянства мы собрали свыше девяноста пятидесяти дворянских грамот, причем в шестистах тридцати пяти случаях были описаны и нарисованы гербы. Они являются основным материалом, служащим нашим рассуждениям на тему гербов nobilitованных в Польше в XV-XVIII веках. Анализу подверглись лишь гербы (известные по описанию и изображению), являющиеся интегральной частью всей привилегии. Итак, это были гербы известные по иконографии и описанию или лишь по описанию.

Настоящая книга состоит из пяти глав. Первая из них озаглавлена: „Нобилитация и индигенат”. Остальные касаются отдельных элементов герба: эмблемы, клейнода, внешних орнаментов – шлема, короны, развернутых лент (*labry*), тарбанов, пушек, ядер и т.п. (*panoplia*), фигур, которые поддерживают щит (*trzymacze*), цветов.

В первой главе обсуждаются историко-юридические проблемы, т.е. история юридических законов, связанных с пожалованием дворянства, в которой выделяются два периода. Первый, продлжающийся с XV века по 1600 год, когда король всилу своей власти признавал дворянское звание и второй, когда дворянское звание признавал сейм, т.е. до конца существования Речи Посполитой. В обоих периодах встречается ряд правовых норм.

В дальнейшем обсуждаются формы пожалования дворянства, между прочим такие как: адаптация к гербовому роду или личному гербу короля; присвоение дворянского звания иностранцам, значит, признание иностранного дворянства и герба. Во втором случае понятие присвоения дворянства иностранцам появляется лишь во II половине 80. годов и в начале девяностых XVI века, оттуда все привилегии, выданные королевской канцелярией во время правления короля Сигизмунда III, являются нобилитациями.

В первой главе рассматривается также, на основании примеров, вспомогательная роль описаний по отношению к иконографии в гербах тех, кому было присвоено дворянство. Особенно в годы власти короля Станислава Августа Понятовского отказывались от описаний. Первенство принадлежало представлению иконографии герба. В привилегиях нобилитации иконография или строго связана с описанием, или она во многом поизвольна. Во втором случае видим или добавление, или лишение герба некоторых элементов.

Глава вторая касается эмблем в гербах тех, кто получил дворянское звание. Можно выделить три следующие группы гербов, полученных дворянами: польские гербы, полученные путем адаптации; „новые изображения”, т.е. гербы, созданные в королевской канцелярии; чужие гербы, являющиеся утверждением более ранних присвоений, особенно в императорской канцелярии.

Анализ этих групп позволяет, между прочим, установить, что во время власти Ягеллонов в Польше было принято до сорока восьми гербов, присвоенных дворянству, в том числе до двадцати семи не больше, чем двоекратно. При этом, среди сорока восьми гербов в восьми случаях произошло от пяти до восьми адопций одного герба (Годземба, Целек, Одровонж, Топор, Доленга, Кораб, Огончик и Лабендз). Возникновение этой группы можно приписать частому присутствию в адопциях представителей геральдических родов, занимающих высокие светские и духовные посты в первой половине XVI века.

Принимая участие в политической и общественной жизни, они оставляли довольно богатое геральдическое наследие. Его сравнение с гербами, написанными и описываемыми в дворянских документах, часто позволяет установить изменения в изображениях, какие получали имеющие дворянское звание. Их источником был факт, что король добавочно обогатил старые польские гербы, которые дворяне получали путем адопции в доказательство королевской милости. Самыми видными признаками этой милости были: весь белый орел или его половина, орлиное крыло или крылья, корона, инициалы королевского имени.

В годы 1574-1763 путем адопции был принят шестьдесят один польский герб. Среди них в девяти случаях была проведена адопция пяти и больше привилегий

по отношению к тому же гербу (Элита, Ястжембец, Порей, Рава, Гриф, Абданк, Роля, Юноша и Наленч). В этом сочетании нет ни одного герба, который появился бы до 1572 года. Это объясняется тем, что после 1574 года произошли изменения среди лиц, занимавших в Польше высокие духовные и светские должности. Значение приобрели тогда представители других родов, и именно они стали принимать получивших дворянское звание к своим гербам. Зато во время царствования короля Станислава Августа Понятовского вместо адопции появились главным образом королевские пожалования „старинных” польских гербов.

В дальнейшем рассматриваются гербы, которые считались „новыми изображениями, среди них первое место занимает Погоня. Эти изображения, первое творение королевской канцелярии, представляют собой соединение герба по адопции и личного собственного герба; по адопции и добавочному королевскому отличию; соединение фамильного королевского герба с государственным гербом; только элементов государственного герба, а также гербов, образцом которых послужили существующие раньше польские гербы.

В годы 1764-1794 новые гербы создаются также путем соединения двух разных изображений на щите, разделенном по вертикали. В этом случае в тексте диплома приводится название герба по левой стороне поля как определение всего герба. Это касается также тех привилегий, в которых соединяются два „старинных” польских герба. Чаще всего соединяются друг с другом такие элементы как: корона, подкова, крест, звезда, луна, стрела, дуга, меч, якорь, вооруженная рука, представители животного мира (лев и орел), а также фантастическая фигура грифон.

С XV по XVIII век включительно нам известны также сто тридцать два герба, которые являются утверждением уже существующих. Их происхождение в большинстве случаев можно связать с деятельностью кесарской канцелярии. Некоторые из них польские короля отличили белым орлом.

Клейноды в гербах тех, кому присвоено было звание дворянина, разделяются нами на четыре группы. В книге создается следующая систематика клейнодов. Первая группа – это тавтологические клейноды, являющиеся повторением элементов гербового символа. Вторая – тавтологические клейноды с прибавлениями. Третью группу составляют клейноды, которые соответствуют конвенции герба (например Лиса, Топор, Лабендз). К четвертой группе, самой многочисленной, причисляем клейноды, которые многократно выступают в различных гербах (сюда принадлежат, между прочим, страусиновые перья, павлиновые перья, вооруженная рука, орлиные крылья и рога).

Благодаря клейнодам, появляющимся до 1572 года, можем утверждать, между прочим, что путем адопции принимали не столько к гербу, например, Наленч, но к определенному гербу Наленч. Получаемые в результате адопции гербы всегда были фамильными гербами или гербами адоптирующих семей. Случалось, что король обогащал герб добавочными элементами.

После 1574 года возрастает значение клейнода. Это видно даже в том, что эмблема находится выше щита; в привилегии получения дворянского звания

она становится клейнодом. Однако лишь примеры адопции путем получения клейнода убедительно доказывают, что с момента его появления в гербе он становится равноправной деталью эмблемы и в этом случае даже более важной.

В случае возведения в дворянство путем адопции герб адоптирующей семьи обычно находился на щите нобилитованного, а его собственный, которым он пользовался еще до потери дворянских прав, помещен в клейноде, часто с добавочным отличием королем новыми элементами.

Разнообразие иконографических изображений в привилегиях нобилитации, связанных с гербом Елита, доказывает, что клейнод нобилитованных несет функцию идентификации отдельных семей. Одновременно во многих случаях он содержал информацию о заслугах его обладателя для короля и родины.

Чаще всего в гербах нобилитованных выступает открытый шлем с решеткой или с брусами завесы, лежащий на щите *en face*, с краем ворота панциря, с ожерельем с подвеской. Разнообразны тоже цвета рассматриваемых шлемов. Имеются шлемы естественного цвета (железные), серебряного и золотого цветов. Золотой шлем нобилитованный получал в знак „особой” королевской милости. Поэтому он и является результатом королевского присвоения, а не произвольной деятельности пишущего герб. В текстах привилегии его называли турнирным, открытым или турнирным, значит, открытым. Название „турнирный” для обозначения шлема впервые появилось в 1515 году.

Другим внешним орнаментом, выступающим над шлемом, является корона. Открытая или закрытая корона – это символ власти монарха, связанный с лицом короля. Ее появление в гербе нобилитованного является доказательством королевской милости. Уже одна информация, что шлем прикрыт королевской короной, показывает достоинство адопции. Корона состоит из золотой обручи, украшенной жемчугом и драгоценными камнями, в основном рубинами и сапфирами. На верхнем краю она снабжена пятью заметными зубьями. Средний и два внешних имеют форму листа (розетка), в то время как два остальных, находящихся между ними, украшены жемчугом. В XVI веке появляется так называемая иерархическая корона, в отличие от шлемовой, она помещается непосредственно на верхнем краю щита.

Очередным орнаментом герба нобилитованных, помещенным вне щита, являются развернутые ленты. В 60. годы XVI века начинает преобладать следующий образец: составленные из листьев акантуса ленты тесно обнимают щит с обеих сторон и занимают также большую поверхность вокруг него. Одновременно они расширяют его цветовой фон. Они сильно свернуты и скручены вокруг щита, даже до его основы.

Путем описаний в текстах привилегий нобилитации часто предпринимались попытки передачи формы таких лент или их положения вокруг щита, шлема, а также клейнода. В них идет речь о лентах, которые выются, мягко растянутые вдоль, выступают в виде свода вокруг всего изображения, свернутые по бокам щита, мягко стекающие сверху или разбросаны по бокам и словно ветром приподнятые вверх. Фигуры, поддерживающие щиты, – это единственная группа внешних орнаментов, которая в годы 1764-1794 выступает вместе с лентами,

добавочными элементами и украшениями. В их изображениях можно заметить три образца (лев и орел, только орел, вооруженный муж), которые повторяются во все время правления Станислава Августа Понятовского. Эти фигуры, выступающие в гербах нобилитованных, были также добавочным обогащением герба королем. Их появление в иконографических изображениях является результатом вмешательства монарха.

Другая группа – это добавочные элементы, определяемые как „арматуры” или „военные знаки”. Они выступают совместно с фигурами, поддерживающими щит, и украшениями. В составе первых находилось большое количество военных предметов. К основным, выступающим в каждом составе, принадлежали знамена и пушки. Знамена занимали самую большую поверхность с обеих сторон щита и являлись расширением колоритности герба, заменяющим ленты. Последняя группа внешних орнаментов – это украшения. Пишущими гербы в документах нобилитации обычно изображался картуш, пальмовые, оливковые, лавровые ветки, венки, а также цепи.

Цвет в документах нобилитации был описан на польском языке и на латыни. Большое влияние на соединение цветов поля щита и эмблемы в гербах нобилитованных имели предпочтения некоторых цветов. Итак, видно особое пристрастие к красному и голубому цветам, а также их соединениям. Это результат появления в средневековье принципа цветовой структуры, опирающейся на контраст синий – красный цвета.

Рассуждения на тему гербов нобилитованных в Речи Посполитой в XV-XVIII веках нуждаются в коротком резюме. В этих исследованиях анализ описаний к иконографии показывает изменения как самого герба, так его описания. Это касается всех элементов герба таких, как: эмблема, клейнод, внешние орнаменты или цвет.

Образец изображения герба, помещенного в документе нобилитации, изменяется в XV-XVIII веках согласно с обязывающей геральдической модой, использующей образцы европейской геральдики. Эти образцы предоставлялись также нобилитациями, связанными с утверждением присвоения императором звания или, в последующее время, индигената. В этом случае в текст имеющегося уже документа был вписан целиком в более ранний документ или был выдан совершенно новый. Герб и его описание изменялись лишь тогда, когда к гербу были добавлены новые элементы, т.е. он добавочно обогащался.

Язык описания герба в привилегиях нобилитации в Польше зависел от количества элементов, выступающих в гербе, и степени осложнения расположения по отношению друг к другу. При описании герба использовались разные чужие готовые образцы, которые на польской почве подвергались различным модификациям. Уместно подчеркнуть, что в веках от XV-XVIII в привилегиях нобилитации в Польше сосуществуют все возможные формы описания герба вплоть до его отсутствия.

В описаниях гербов нобилитованных нет однозначно принятого геральдического языка. Большинство описаний было создано тем, кто выдал данный документ. Он пользовался также готовыми образцами, сохраненными в фор-

мулярах более ранних привилегий. Слишком общее, пропускавшее некоторые элементы герба, описание не было в состоянии заменить его изображение.

В привилегиях нобилитации описание или тесно связано с иконографией, или выступает большая произвольность в отношении изображения герба. Во втором случае происходит отказ от некоторых элементов герба или добавление других. Упрощение иконографии видно на примере шлема, который в один период вместе с короной или лишь сама корона выполняли роль клейнода.

С начала XV века адопции, „новые изображения” и изображения уже существующих гербов, являющихся утверждением более ранних привилегий, составляют три группы гербов, получаемых нобилитованными. В дипломах дворянства находятся также гербы, полученные нобилитованными посредством членом адоптирующих семей или только перечисляются их названия. Вполне возможно, что эта последняя форма определения герба равнозначна отсутствию каких-либо изменений в иконографическом изображении герба по отношению к „основному” образцу, из которого он был почерпнут. Изображения этих старинных польских гербов всем были известны, потому они не нуждались в описании. Они были подчинены иконографии, а изначальный смысл изображений гербов и их значений искажался или терялся с течением времени.

Анализ известных привилегий нобилитации приводит также к выводу, что королевская канцелярия до 1764 года не имела права на геральдию. Лишь во время правления Станислава Августа Понятовского стали помещать черно-белое, а в дальнейшем цветное изображение герба в текстах привилегии нобилитации, вписываемых в канцелярские книги.

Настоящая книга является расширенным вариантом труда, который возник в 1986 году. Она лишь теперь появляется в печати, так как очень трудно было найти надлежащие иллюстрации разбросанного и огромного иконографического материала. Это стоило многих хлопот. Подлинные привилегии нобилитации и индигенатов разбросаны по архивам, библиотекам, музеям, частным коллекциям, а также коллекциям потомков семей, получивших польское дворянство. Потому я обращаюсь с большой просьбой к учреждениям и частным лицам, которые обладают подлинниками таких документов за информацией об их местонахождении. Очень прошу присылать такие информации по адресу: Jerzy Michta, ul. Zagórska 60, 25-359 Kielce (Polska – Польша) почтовый ящик 515. Я намерен в дальнейшем работать над этой темой. В связи с этим необходимо пополнение материала, основанного на источниках.

W IMIĘ PANSKIE AMEN

MY STANISŁAW
AUGUST
Z BOŻEY ŁASKI
KROLE POLSKI

WIELKI XIĄŻE LITEWSKI RUSKKI PRUSKI
MAZOWIECKI ZMUDZKI KIJOWSKI WOŁYN
SKI PODOLSKI PODLASKI INFLANTSKI SMO
LENSKI SIEWIERSKI Y CZERNIECHOWSKI

WIADOMO czynimy wszystkim
terazniejszego y przyszłego
Wiedza Ludziom niniejszy Przywilej Nasz

Diplomatyca
1773

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Jana Majewskiego, wystawionego w Warszawie
10 XII 1768 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Jana Majewskiego z 1768 roku

INDEKS OSÓB

- Abramowicz (Abrahamowicz) Grzegorz 122, 278
Abramowicz-Łyżyński Franciszek 102, 104, 196
Abramowicz-Łyżyński Ludwik 102, 104, 196
Abstagen (Abtshagen) Jakub 184, 185, 238, 242
Abstagen (Abtshagen) Jan 184, 185, 238, 242
Abstagenowie (Abtshagenowie) 184
Achremczyk Stanisław 302
Aichler Jan 234, 238
Alantsee Mikołaj 233, 237
Albrecht I Habsburg (Albert I), książę Austrii i Styrii, król Niemiec 27
Albrecht Jakub Stanisław 160, 272
Áldásy Antal (Antoni) 21
Aleksander Jagiellończyk, wielki książę litewski, król Polski 37, 167, 180
Aleksander z Halicza 47
Alexwange Jakub 238
Alfons X Mądry, król Kastylji i Leónu 39
Amandus (Amando) Jerzy 238, 239
Andrychewicz (Andrychiewicz) Franciszek 107, 273
Andrychiewicz Franciszek zob. Andrychewicz Franciszek
Andrzej z Tęczyzna zob. Tęczyński Andrzej
Andrzej, św. 97, 122, 219, 262
Anna Habsburżanka, królowa Polski i Szwecji 262
Anna, św. 78
Antonowicz Włodzimierz 186
Antony Jan 281
Arndt August Wilhelm 226, 276
Aster Chrystian August 160
August II Mocny, król Polski i wielki książę litewski 64, 193
August III Sas (jako Fryderyk August II elektor saski), król Polski i wielki książę litewski 52
Aukt z Paniewa 169
Awak Jan zob. Wakowski (Awak) Jan
Bacciarelli Marcello 10, 52, 152, 153, 156, 225
Baczkowski Krzysztof 302
Baczyński Stanisław Kostka-Marcin 160
Bahr (Bar) Szymon 97, 98, 187, 188, 252, 253
Bair Andrzej 164
Bakałowicz Jan 284
Bakałowicz Mikołaj 53, 284
Balzer Oswald 27, 31
Bałaban Aleksander 76, 77
Baranowski Franciszek 68, 69, 225
Baranowski Mikołaj 235
Baranowski Wojciech, arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski, podkanclerzy koronny 151
Barącz Sadok 19, 206
Barbara Radziwiłłówna, królowa polska, wielka księżna litewska 301
Barrwy Simon 168
Barscy zob. Kokler-Barscy
Bartolon Stanisław 96
Bartosiewicz Antoni 67
Bartoszewicz, nobilitowany w 1765 r. 273
Barycz Henryk 14, 302
Bascapè Giacomo Carlo 218
Bastian Henryk 277
Batory Andrzej, książę Siedmiogrodu, biskup warmiński, kardynał 32
Batory Baltazar, bratanek króla Stefana Batorego 32
Batory, dynastia 86, 173
Baytel Jan 70, 181, 200, 213, 231, 232, 238, 241
Bazylik Cyprian 225, 238
Bąkałowicz Jan 136
Behem Piotr 238
Beke Joachim de 11, 23, 43, 44, 179, 212
Belgram Daniel 157, 159, 219, 273
Bełza Erazm 18, 151
Bendoński Szymon Simonides zob. Szymonowicz (Symonowicz) Szymon
Bensa Jakub 207
Bensa Jan Franciszek 207, 209

- Bensa Józef 207
 Bensa Stanisław 207
 Bensowie 207
 Berens Jan 193, 219
 Bergonzoni Michał 198, 199, 282
 Bernatowicz Jakub 158, 159, 273
 Bernatowicz Wawrzyniec 158, 159, 273
 Bernatowicz, właśc. Bernacki Bernard Krzysztof 16, 38, 39, 135, 193, 194
 Berneaux de Picardi Klemens 268, 269
 Berzewiczowie, rodzina 62, 102
 Biderman Jerzy 78, 117, 118
 Bielecki Emil 21
 Bieliński Hawryło 153
 Bielowski August 173
 Bieniak Janusz 11
 Bieniaszewski Adam 7
 Blocke Willem van den 253
 Bobrowicz Jan Nepomucen 18
 Bochnak Adam 13
 Bodniak Stanisław 22, 137, 300
 Bogorajscy 211
 Bogorajski Antoni 209
 Bogorajski Ignacy 209, 210
 Bogorajski Jan 209, 210
 Bogorajski Jędrzej 211
 Boksa Radoszewski Bogusław zob. Radoszewski Bogusław Boksa (Boxa)
 Boksa Radoszewski Marek zob. Radoszewski (Radoszowski) Marek Boksa
 Bolesław Chrobry, król Polski 205
 Bona (właśc. Bona Sforza d'Aragona), królowa Polski i wielka księżna litewska 298–301
 Boncompagni, rodzina 174
 Boniecki Adam 311, 314, 317, 318
 Bontani Kazimierz 124
 Bontani Michał 124
 Bontaniowie 12, 125
 Bora Jean-René 17, 65, 226
 Borakowscy 12
 Boratyni Tytus Liwiusz zob. Burattini Tytus Liwiusz
 Boratyński (Boratynski) Piotr 301
 Borcz Henryk 316
 Borek Jan 170
 Borek Wojciech 170
 Borman Chrystian August 26, 275
 Bracha Krzysztof 39
 Branicki Sebastian, biskup poznański, kamieniecki i chełmski 298
 Brant Achacy 237
 Brant Michał 237
 Brant Oswald 237
 Bronicki Andrzej 318
 Bronicki Stanisław, sekretarz królewski 318, 323
 Brunet Ludwik 129, 271
 Brunschwig Dawid 154
 Brunschwig Jędrzej 154
 Brunschwig Szymon 154, 236
 Brunschwigkowie 34, 154
 Brutti Bartłomiej 32
 Bryczyński Antoni 128, 160
 Brzeźnicki Stanisław 112, 176
 Brzeźnicki Maciej 74, 200–202, 206, 214, 238, 240–242
 Buczacki Jakub, biskup kamieniecki 161
 Budzanowski Zachariasz 113, 148
 Bugnerowicz Wojciech 143
 Burattini (Boratyni, Burattini) Tytus Liwiusz 33
 Burkard Jakub 151, 198, 219, 221, 222, 271
 Burkat Mikołaj z Brzezinki 186, 238
 Bużeńscy 170, 171
 Bużeński Jan 171
 Bużeński Stanisław 171
 Bye (de Bije) Mikołaj 76, 253
 Bykowski Jan 79, 82
 Bykowski Kazimierz 79, 82
 Byliński Janusz 313
 Bysińscy z Byczyny, zw. Jakeli, bracia 191, 206
 Bysiński z Byczyny, zw. Jakeli Wojciech 253
 Campioni Filip Antoni 281, 282
 Caraglio Jan Jakub 214
 Casanova (Kazanowa) Scipio z Ferrary 165
 Cechi (Czeki) Jan Chrzyciel 205, 249, 250, 256, 259, 260
 Cecylia Renata Habsburżanka, królowa Polski 313
 Celichowski Zygmunt 111
 Cellary Andrzej 131
 Cellary Paweł 131
 Cennini Cennino 233, 267
 Cercha Mieczysław 111
 Cercha Stanisław 111
 Cerner Franciszek 151, 152, 273
 Chaiński Wojciech 74

- Chay Stefan 58, 153
 Chęcki Jan 17, 79
 Chłapowscy 318
 Chłapowski Krzysztof 8, 301
 Chodkiewicz Krzysztof, koniuszy wielki li-
 tewski 316, 322
 Chodkiewiczowie 316
 Choińska-Mika Jolanta 314
 Chöne (Köhne) Andrzej 101, 250
 Chöne (Köhne) Izrael 101, 250
 Chroniewski Michał 158
 Chrościewski (Chrościeski) Jan 91
 Chudziński Wojciech 156
 Cichocki Andrzej Franciszek 78
 Cichocki Jan Augustyn 103, 104
 Ciechoński Jakub 52
 Cieleccy 318
 Cielecka Katarzyna ze Stęgowskich 318
 Cielecki Łukasz 318
 Cielecki Maciej, pisarz królewski 318, 323
 Cimerman Dorota 71, 94, 169, 180, 182, 183,
 212, 230, 235, 240, 241
 Cimerman Maciej 90, 94, 167–169, 180, 182,
 212, 240, 241
 Cipser Stanisław zob. Czipser (Cipser, Gip-
 ser) Stanisław
 Coio (Kojo, Koie) Benedykt 18, 203, 204, 219,
 253
 Coio, rodzina 203
 Conrad Jerzy zob. Cunrad (Conrad) Jerzy
 Cribellus Sebastian 76
 Csese László 28
 Csese Péter 28
 Cubrzyńska-Leonarczyk Maria 13, 110
 Cunrad (Conrad) Jerzy 118, 206
 Cynarski Stanisław 8
 Cyrus zob. Cyrus-Sobolewski
 Cyrusowie-Sobolewscy 306, 321
 Cyrus-Sobolewski Jost 37, 38, 85, 86, 306, 319,
 321
 Cyrus-Sobolewski Sebastian 306, 319
 Cyrus-Sobolewski Stanisław 37, 38, 85, 86, 306,
 319–321
 Czacki Tadeusz 20
 Czapliński Władysław 311–313, 315, 316
 Czarnecki Andrzej 49, 140–142, 166, 190, 253
 Czarnecki Franciszek 145, 146
 Czarnkowski Andrzej, biskup poznański 298,
 304
 Czarnocki Jan 73, 74, 153, 154, 213
 Czarny Niger Chrościeski Stanisław 59, 91
 Czartoryscy 6, 17, 18, 20, 132, 161, 324
 Czeczotka Erazm 169, 170
 Czekałowski Jan 156
 Czekałowski Teodor 156
 Czeki zob. Cechi (Czeki) Jan
 Czerkiewicz Julian 160
 Czerkiewicz Mikołaj 68, 69, 160, 273
 Czerniecki Stanisław 64, 114
 Czernieńczy 71
 Czipser (Cipser, Gipser) Stanisław 148, 149, 186,
 203, 234
 Czisiński Stanisław zob. Czyżyński (Czyszyń-
 ski, Czisiński) Stanisław
 Czołowski Aleksander 18
 Czyszyński Stanisław zob. Czyżyński (Czy-
 szyński, Czisiński) Stanisław
 Czyżyński (Czyszyński, Czisiński) Stanisław
 102, 149, 219, 249, 250, 259, 260
 Ćwikliński Ludwik 91
 d'Escuyer (Ecuyer) Mikołaj 199
 Dachnowski Jan Karol 13
 Dangel Tomasz Mikołaj 277, 278
 Daniłowicz Jan Mikołaj z Żurowa, podskarbi
 wielki koronny 315, 322
 Dąbrowski Sebastian 76, 163
 Decjusz Jostus Ludwik, mieszczanin krakow-
 ski 18, 92
 Dekiert Antoni 120
 Dekiert Filip 120, 208
 Del Piazzo Marcello 218
 Delary (de Lary) Jan 244, 250
 Dembińska Anna 301
 Dembiński Walenty 300, 301, 305
 Demuth Wawrzyniec Ludwik 190, 246–248,
 255, 257
 Denhoff Kasper, właśc. Kasper Dönhoff, ksią-
 żę, wojewoda dorpacki 311, 313, 322
 Deniger Joachim 63, 114, 254
 Dersymonowicz Szymon Szymonowicz zob.
 Szymonowicz Szymon
 Dewitz Johann Heinrich (Jan Henryk) 18, 187,
 190, 252, 253
 Deym Antoni 69, 208
 Deym Karol 208
 Deym Krzysztof 69

- Deym Walenty 208
 Deymowie 69
 Długosz Jan 22, 93, 110, 111, 180, 233, 240
 Długosz Józef 316
 Dmoszyńscy 88
 Dmoszyński Kasper 88
 Dmoszyński Mateusz 88
 Dmoszyński Wieńczysław 88
 Dobrowolski Kazimierz 102
 Dobrzański Stanisław 298
 Dobrzyński Antoni 53
 Dobrzyński Franciszek 53
 Dobrzyński Maciej 53
 Domagalicz Jan 190, 206, 218, 249, 250, 258, 265
 Drohojowski Jan, biskup chełmski, kamie-
 niecki, kujawsko-pomorski 298, 304
 Drzewiccy 90
 Drzewicki Maciej, arcybiskup gnieźnieński
 i prymas Polski, kanclerz wielki koron-
 ny, podkanclerzy koronny 83, 89
 Dubas-Urwanowicz Ewa 8
 Dubiński Piotr 45
 Dudziński Jan 119
 Duhamel (Du Hamel) Jakub 146, 207
 Duhamel (Du Hamel) Józef, ojciec 122, 146,
 207
 Duhamel (Du Hamel) Józef, syn 146, 207
 Duhamel (Du Hamel) Karol 146, 207
 Dulfus Jan Feliks 34, 65–67, 196, 272
 Dumbianka Bogdan 140
 Dumiński Ichnat Szułha 85, 163, 218
 Duniewicz Antoni 107, 222, 223
 Duracz Walenty 188, 204, 259
 Dworzaczek Włodzimierz 37, 180, 299, 300,
 311, 315–317
 Dworzański Jan 68, 69
 Dymitraszek-Rayca Dymitr zob. Rayca Dy-
 mitr Dymitraszek
 Dziećmiarowski Jan 96
 Dzierzgowski Mikołaj, arcybiskup gnieźnień-
 ski, prymas Polski 298, 304
 Dziecioł-Picus zob. Zawadzki Stanisław
 Dzięgielewski Jan 311, 314
 Dziokowski Andrzej 68, 273
 Dziokowski Stefan 68
 Dziokowski Szymon 68
 Ecuyer Mikołaj zob. d'Escuyer (Ecuyer) Mi-
 kołaj
 Eggerd (ab Eggerd) Reinhold 150, 206, 254
 Egiersdorff Waclaw 273
 Embden (vom Emden) Jakub Jacobson von,
 zw. Gehema 117, 148, 252, 258
 Emde Leonard vom 36
 Enden Jan, zw. Koniecki 252
 Endersch Jan Fryderyk 252
 Erazm z Biecza 237
 Falck Jan 113, 162
 Falniowska-Gradowska Alicja 8
 Fanelli Piotr 239
 Fanelli Zygmunt 239
 Fanelli, rodzina 238, 239
 Faruchowicz Wojciech 210, 211
 Feckowicz Ostafi 30, 135
 Fejérpataky László (Władysław) 21, 27
 Feliks z Trynczy 185, 238
 Feliński Marek 174, 175
 Felsztyński Ignacy 197
 Ferber Eberhard 46, 55, 75, 93, 149, 181, 182,
 202, 203, 213, 236, 241, 289, 292–294
 Ferber Gertruda 46, 93, 161, 162, 181, 182,
 200, 213, 241
 Ferberowie 255, 292
 Ferdynand I Habsburg, cesarz Świętego Cesar-
 stwa Rzymskiego 13, 14, 32, 34, 234
 Fiala Michał 21
 Figenaw Michał 22, 136
 Filip IV Piękny, król Francji i Nawarry 27
 Firlej Henryk z Dąbrowicy, biskup poznański,
 przemyski, tyniecki 311, 322
 Firlej Mikołaj z Dąbrowicy, wojewoda sando-
 mierski 312, 322
 Firlej Piotr z Dąbrowicy 32
 Flik Józef 203
 Florian, św. 298, 305
 Fogelweder Stanisław 128
 Folkungowie, dynastia 114
 Fontana Jakub 196, 270
 Fontana Jan Kanty 196
 Franciszek I Lotaryński, cesarz Świętego Ce-
 sarstwa Rzymskiego i Narodu Niemiec-
 kiego 131, 132
 Franco Giacomo 172
 Frank Karl (Karol) Friedrich (Fryderyk) von
 7, 16, 21
 Fribes Franciszek Marcin 273
 Friedberg Marian 22, 93, 110, 111, 180, 240

- Friese Antoni 195, 272
 Friese Jan 197, 273
 Fryderycy Jan 130, 146, 272
 Fryderyk I Hohenzollern (Pruski), król pruski 278
 Furnier Jerzy 223, 270
 Fursth Jan 93, 94, 161, 162, 186, 242

 Gach Piotr 311
 Gagatkiewicz Maciej Walenty 131
 Gajewski Jan 156, 157, 159, 198, 273, 281
 Galbreath Donald Lindsay 156, 212
 Gardani Bonawentura 17, 236
 Gastell Józef 160, 273
 Gąsiorowski Antoni 7, 8
 Gembicki Piotr, dziekan krakowski, biskup krakowski i przemyski 316, 322
 Genderich Erazm 136, 183, 237
 Geppert Antoni 107
 Gerlach Walenty 36
 Geschawowie 238
 Ghinucci Hieronim de, kardynał 298
 Gibicki Stanisław Konstanty 63
 Giedroyc Franciszek 19, 96, 106, 131
 Giese Tideman 212
 Giesek Andrzej 204, 253, 258
 Gipser Stanisław zob. Czipser (Cipser, Gipser) Stanisław
 Girka Henryk 32
 Girka Jan 32
 Giżycki Andrzej 143
 Giżycki Józef 143
 Glinka Jan 270
 Głuchowski Feliks 184, 213
 Gmiterek Henryk 7, 314
 Gniewiewski Kasper 112, 255
 Godziszław Jakub z Gorzyc 191
 Godziszław Mikołaj z Gorzyc 191
 Godziszław z Gorzyc 136
 Golicka Izabella 13
 Gomoliński Stanisław 172
 Gorłowski Szymon 176
 Gosiewski Antoni Marcin 106, 273
 Goślicki Wawrzyniec 312
 Gotartowic Jan 167, 168
 Górka Łukasz (Łukasz z Górki) 300, 305
 Górski Ignacy 53, 123
 Górski Józef 53, 123
 Górski Karol 233
 Górski Zbigniew 8
 Górzyński Sławomir 16
 Grabowska Anna zob. Sucheni-Grabowska Anna
 Gradowska Alicja zob. Falniowska-Gradowska Alicja
 Gradowski Michał 205
 Graff Jan 162
 Graff Katarzyna 161
 Gretczsch Andrzej 257, 266
 Gretczsch Jan 257, 266
 Gretczschowie, bracia 249, 250
 Grochalski Paweł 120, 121, 158, 271–273
 Grocholski Stanisław, zw. Chcykowiczem 62, 113, 216
 Groffi Jakub Wincenty z Felsztyna 186, 202
 Grunwalth Michał 59, 72, 87
 Grusiewicz Jan 123, 160
 Gryniewicz Sylwester 198, 276
 Grzebień Ludwik 298
 Grzybowski Stanisław 313
 Gulińska Dorota 76
 Guliński Kasper 76
 Gumowski Marian 203
 Gutteter Achacy 236, 238
 Gutteterowie 34, 36, 236
 Guzkowscy 105
 Guzkowski Jakub 103, 147
 Guzkowski Mateusz 103, 147
 Gwagnin Aleksander 59, 238

 Habsburgowie, dynastia 13, 14, 16, 289
 Hagenaw á Moraunen Jan 187, 246, 257
 Haisig Marian 22
 Hajdukiewicz Leszek 301, 302
 Hamersen Jan Krzysztof 52
 Hamersen Paweł Jan 52
 Hanel Michał 92
 Hankiewicz Stefan 118, 148, 253
 Hartleb Kazimierz 301
 Harwot Jerzy 76
 Hauman Antoni 124
 Hauman Filip Wacław 124, 144
 Hayn Jan 71, 186, 215, 233
 Hayn Piotr 87, 214
 Heckier (Hekier) Jan 219, 254
 Heidenstein Konrada 260
 Heidenstein Reinhold 260, 261
 Heinke Aleksander 191–193

- Heisler (Haysler) Jan Dawid 54, 123
 Hejnosz Wojciech 315
 Hekel Jerzy 282
 Helcel Antoni Zygmunt 7, 20, 37, 108
 Hendrykowski Henryk 58
 Henryk VII Luksemburski, król Niemiec, ce-
 sarz 27
 Heraklides Jakob 225
 Herborski Baltazar 64
 Herburdt Jan Feliks 162
 Herman z Przeworska 238, 239
 Heryng Bernard 70, 280
 Heydepoil Asferus 97
 Heymowski Adam 20, 22, 65, 118, 183, 199
 Hilchen Dawid 47, 162
 Hilchen Jan 162
 Hilchen Tomasz 162
 Hindinberg Henryk 254
 Hipler Franz 234
 Hoffman Antoni 119
 Hoffman Henryk 161
 Hoffman Ignacy 122, 160
 Hoffman Jan 122
 Hoffman Józef 122, 160
 Hoffman Piotr 161
 Hofner (Hefner) Jakub 47, 99, 100, 101, 184,
 201, 214, 233
 Holarek z Trzilwora 182, 200, 213
 Hoppe Izrael 63, 254
 Hoss (Hossius) Ulryk 234
 Hozjusz Stanisław, kardynał, biskup warmiń-
 ski 302
 Hübner Mateusz 16
 Hübner Mikołaj 16
 Huhn Jan 271, 272
 Husarzewski Łukasz 118, 139, 140, 220, 221,
 247, 249, 258
 Husing (Huzing) Grzegorz 249, 250
 Hybner Mikołaj 42, 45
 Hyż, rodzeństwo 65, 79

 Idziński Jakub 106, 197, 276
 Iersai, rodzina 28
 Ilmanowski Krzysztof 102, 216, 253
 Iskrzycki Bazyli 76
 Iskrzycki Kiryło 76
 Iwańczak Wojciech 39
 Izdbieński Benedykt, biskup 73
 Izdbieński Jakub 73

 Izdbieński Marcin 73
 Izdbieński Michał 73
 Izdbieński Stanisław 73

 Jabłoński Sebastian Kazimierz 268, 277
 Jackl Maria zob. Prosińska-Jackl Maria
 Jacobson Wilhelm Krystian 178, 222, 223
 Jagiellonowie, dynastia 12, 23, 88, 120, 136, 145,
 245, 249, 278
 Jakub z Buczacza zob. Buczacki Jakub
 Jakub z Gorzyc 136
 Jakub z Milicz (Milicze) 87
 Jakub z Szadka 236
 Jakub z Szydłowca 92
 Jakubowscy, bracia 221
 Jakubowski Wojciech 67, 196, 220, 274
 Jan Albert, królewicz polski zob. Waza Jan Ol-
 bracht
 Jan II Kazimierz Waza, król Polski 17, 48, 57, 63,
 112, 118, 131, 163, 317, 318, 324–326
 Jan III Sobieski, król Polski i wielki książę
 litewski, hetman wielki koronny 39, 47,
 49, 52, 56, 112, 114, 327, 329, 330
 Jan z Czarnkowa 162
 Jan z Grabowa 88, 147, 170
 Jan z Nowego Miasta 200, 232
 Jan z Pacanowa 161
 Jan z Sącza 169, 180, 183, 185
 Jan z Tarnowa zob. Tarnowski Jan Amor
 Jan z Tęczyna Tęczyński 83, 91
 Jan z Tęczyna zob. Tęczyński Jan
 Janas Eugeniusz 7, 314
 Janczewscy, bracia 162
 Janczewski Błażej 161
 Janczewski Jakub 161
 Janczewski Mikołaj 161
 Janusz z Latalic zob. Latański Janusz
 Januszewicz Jerzy 12
 Januszewski Jan 204
 Januszowski Jan 29, 114, 249, 250
 Jaruzelscy 317
 Jarzębowski Józef 143
 Jarzyna Maksymilian, sędzia sochaczewski
 316, 322
 Jasiński-Witnikowicz Andrzej 19
 Jasiński-Witnikowicz Wojciech 19
 Jaworski Franciszek 45
 Jedlicki Jerzy 22
 Jedynak Zdzisław 76

- Jerzy Hubaty z Pieszczyń 47
 Jerzy z Bab 73, 94, 232
 Jerzy z Kladorubów 238
 Jerzy z Warzyc 72
 Jeżewscy 15
 Jeżewski Jan 15
 Jeżewski Kasper 15
 Jeżewski Mateusz 15
 Jeżewski Stanisław 15
 Jeżewski Wojciech 15
 Joachim z Tarnowa zob. Tarnowski Joachim
 Jones Evan John 27
 Jordan Spytek Wawrzyniec z Zakliczyna 300, 305
 Jordan, właściciel Koźmic i Sroczyń od 1621 r. 311
 Józef II Habsburg, cesarz rzymsko-niemiecki 34, 66
 Juchnowski Łukasz 254
 Juda Maria 65
 Jurgiewicz Jan 154, 155, 204, 254
 Justimonti Wawrzyniec 101, 246, 247, 256
 Juzwikiewicz Dyzma 146, 210, 211
 Juzwikiewicz Maciej 146, 210
 Juzwikiewicz Mikołaj 211

 Kabaciński Ryszard 8
 Kadłubek Wincenty 311
 Kalicki Bernard 21
 Kalinowski Franciszek 145
 Kamień Erazm 110
 Kamiński Adam 73, 153, 300
 Kania Wojciech 235
 Kaniewska Irena 299, 301
 Kaniewski Rafał 62, 63, 254
 Kapella Antoni 273
 Kapostas Andrzej 105, 272
 Karczewski Jan 87
 Karczewski Szczudlik Maciej 171, 187, 215, 216, 218
 Karnkowscy 202
 Karnkowski Stanisław, arcybiskup 311
 Karol Ferdynand, król polski zob. Waza Karol Ferdynand
 Karol IV Luksemburski, król i cesarz rzymsko-niemiecki 27, 40
 Karol Robert Andegaweński, król Węgier 27
 Karol V Habsburg, cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego 40, 41, 202, 203, 234, 299

 Kartak z Trzilwora 182, 200, 213
 Karyszewski Iwan Arnalt 78, 220
 Karyszewski Malisz 78, 187
 Kaulbers Fryderyk 224
 Kaulfus Teofil Krystian 157
 Kazanowski Adam, stolnik koronny 316, 322
 Kazimierski Felicjan 123
 Kazimierz Jagiellończyk, wielki książę litewski, król Polski 179
 Keckowa Antonina 32
 Kempieński Jan 124, 125, 279
 Khittel (Kittel) Eustachy Hieronim 157, 158, 275
 Kierekiesz Jan 63
 Kirstein Jan 189, 218, 259, 260
 Kirstein Samuel 189, 218, 259, 260
 Kisling Andrzej 36
 Kisling Jakub 36
 Kisling Jan 34, 36, 135
 Kisling Mateusz 36
 Kiszka Mikołaj (Mikołaj z Ciechanowa Kiszka), wojewoda mściłowski 313, 322
 Kittel Eustachy Hieronim zob. Khittel (Kittel) Eustachy Hieronim
 Kiwalski Jan 128
 Klermont Jan 277, 280
 Kleszcz Hanka zob. Żerek-Kleszcz Hanka
 Klobar Marcin 19, 23
 Kluczewscy 280
 Kluczewski Ignacy 195, 280
 Kluczewski Józef 195, 280
 Kluczewski Melchior 195, 280
 Klug Jan 107, 223
 Kłaczewski Witold 8, 312
 Kłodnicki Aleksander 85, 163
 Koch Józef 209, 210
 Kochanowski Jan Karol 11
 Kochler-Barscy 155, 156
 Kochler-Barski Andrzej 155, 156
 Kochler-Barski Jan 155, 156
 Kochler-Barski Maciej 155, 156
 Köhne Andrzej zob. Chöne Andrzej
 Köhne Izrael zob. Chöne Izrael
 Koie Kacper 203, 204
 Kończko Jan 61, 91
 Kończko Piotr 61, 91
 Kończko Tomasz 61, 91
 Kończkowski Julian 67
 Kołyszko Jan zob. Stanowski-Kołyszko Jan

- Kołyшко Maciej zob. Stanowski-Kołyшко Maciej
- Komjáty, rodzina 57
- Konieczpolski Krzysztof 311
- Konieczpolski Remigiusz (Remigian), opat jędrzejowski, biskup chełmski 311, 322
- Konieczpolski Stanisław (Stanisław z Konieczpola), hetman wielki koronny, starosta krakowski 312, 322
- Konopka Jan 111
- Konopnicki Jan, pisarz królewski 318, 323
- Konrady Fryderyk 130
- Konstancja, królowa Polski i Szwecji, wielka księżna Litwy 313
- Kopera Feliks 111
- Kopernik Mikołaj 23
- Kortum Ernest 147, 148, 273, 278
- Koryciński Aleksander z Pilczy, kasztelan oświęcimski 314, 322
- Koryciński Jan 314
- Koryciński Krzysztof Piotr z Pilczy, kasztelan wojnicki 313, 322
- Kosman Marcei 311
- Koss z Tragurio 238
- Kosta Franciszek 145
- Köszegi, rodzina 57
- Kościelecki Janusz (Jan) 299, 304
- Kośla Andrzej 111
- Kośla Mikołaj 16, 183, 184, 201
- Kot Stanisław 298, 314
- Kotulińska Anna 329
- Kowalczyk Maria 238
- Kowska Halina 299–302
- Kowalski Szymon 124, 125, 272
- Kozłowski Antoni 273, 274
- Kozłowski Łukasz 207
- Kozłowski Konstantyn 186
- Koźlińscy, bracia 159
- Koźliński Antoni 159
- Koźliński Ignacy 159
- Krakau Jerzy 20, 148
- Krakau Reinold 20, 148
- Krasińscy 20
- Krasnowojski Szymon 121
- Krassowski Stefan zob. Nestorowicz-Krassowski Stefan
- Krassowski Tomasz, pisarz królewski 318, 323
- Kraszewski Józef Ignacy 160
- Krejčik Tomáš 21
- Kremer Jan, zw. Koczan 216, 253, 266
- Kretkowski Andrzej, kasztelan brzesko-kujański 314, 322
- Kromer Bartłomiej 14
- Kromer Marcin, kanonik kielecki i krakowski, biskup warmiński 12–15, 59, 230, 302, 305
- Kromer Mikołaj 14
- Królikowski Jan 151
- Krügel Karol Gotlieb (Gotlib) 219, 276
- Krüger Andrzej 49, 193, 253, 258
- Krukowski Henryk 143, 144
- Krupek, rodzina 180, 185, 215
- Krynicky Jan 191
- Krzepicki Walenty 170, 206
- Krzesław, podsędek ziemski krakowski 93
- Krzycki Andrzej, biskup 298
- Krzysztof III Bawarski, król Danii, Szwecji, Norwegii 295
- Krzyżaniakowa Jadwiga 23
- Krzyżanowski Piotr zob. Polak-Krzyżanowski Piotr
- Kubiccy, bracia 153
- Kubicki Jakub 129, 153
- Kubicki Maciej 129, 153
- Kuchowicz Kazimierz Władysław 193
- Kuczyński Stefan Krzysztof 19, 173
- Kulakovskij Piotr 19
- Kulikowscy, bracia 249
- Kulikowski Baltazar 118, 137, 247
- Kulikowski Jakub 118, 137, 247
- Kumor Bolesław Stanisław 298, 301, 302, 312, 316
- Kunicki Stefan 85, 163
- Kuraś Irena zob. Sułkowska-Kuraś Irena
- Kuraś Stanisław 8
- Kurcysz Fryderyk 126, 197
- Kusłowicz Melchior 305
- Kutrzeba Stanisław 28
- Kwieciński Józef 163, 164
- Kwileński Krzysztof 86
- Kwolek Jan 311
- Kwothor Kasper 154, 254
- Kwothor Maciej 154, 254
- La Fontaine Jean de 67
- Laberschek Jacek 23, 108
- Lalewicz Walenty 160, 273
- Lampert Elert z Demuth 156, 219, 246

- Lasocki Krzysztof 73
 Lasocki Michał 89
 Latański Janusz (Janusz z Latalic) (Jan) 299, 304
 Lelewel Joachim 22
 Lemański Józef 124
 Lenczewski Tomasz 206
 Leonarczyk Maria zob. Cubrzyńska-Leonarczyk Maria
 Leopold I Habsburg, cesarz rzymsko-niemiecki 64, 193
 Lepszy Kazimierz 312
 Lerchenfeld Fryderyk von 49, 114, 115, 254
 Leszczyński Rafał z Leszna, kasztelan wiślicki, wojewoda bełski 313, 322
 Lichocki Karol 127, 144, 223
 Lichtemberg Stanisław 247, 262, 264
 Lichtfuss Jerzy 238
 Liczbiński Jan 265
 Liczbiński Michał 265
 Liczbiński Paweł 265
 Ligęza Andrzej z Byszewic 71, 90, 93, 167–169, 230, 231, 232
 Ligęza Mikołaj Spytek z Bobrku, kasztelan sandomierski 313, 322
 Linde Mikołaj 185, 237, 243
 Lindsay Jan Aleksander 270
 Lippis et Bucellis Prosper de 20
 Lipski Jan, arcybiskup gnieźnieński, referendarz koronny 315, 316, 322
 Lipski Kasper Zygmunt, chorąży sochaczewski 317, 323
 Lipski Maciej Jerzy, wojski rawski 317, 323
 Lipski Wawrzyniec 317
 Litawer Maciej 255
 Litawer Mikołaj 117, 253
 Lorenz Stanisław 201
 Lottich Daniel 105, 209, 210
 Lubomirscy, ród książęcy 174
 Lubomirski Józef, książę 145
 Lubomirski Stanisław, książę 306, 313, 320, 322
 Lubrański Jan, biskup poznański 83, 169
 Lubrański Mikołaj 83, 169
 Ludwik IV Bawarski (Ludwik IV Wittelsbach), król Niemiec, cesarz 27
 Ludwik XIV Wielki, Król Słońce, król Francji i Nawarry 49
 Lulewicz Henryk 8
 Lupsiański Andrzej 91
 Lupsiański Walenty 91
 Lutomirski Jan 300, 305
 Łabędziowie, ród 91
 Łajszczewski (Łaściszewski) Mikołaj z Łajszczewa (Łaściszewa), pisarz ziemski rawski 317, 323
 Łapczyński Walenty 95, 176, 216
 Łascy 90
 Łaski Jan, arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski, kanclerz wielki koronny 67, 83, 90, 167–169
 Łaski Jarosław 83, 90, 167–169
 Łaski Mikołaj 83
 Łaski Olbracht 225
 Łaściszewski Mikołaj z Łajszczewa zob. Łajszczewski (Łaściszewski) Mikołaj z Łajszczewa (Łaściszewa)
 Ławski Stanisław 299, 304
 Łączyński Mikołaj 96
 Łęcki Łukasz 73
 Łopaciński Henryk 6, 17, 113, 114, 262
 Łowicki Jan, kasztelan inowrocławski i lędzki 314, 322
 Łubieński Maciej, arcybiskup gnieźnieński, prymas Polski 311, 317, 322
 Łubieński Stanisław, biskup płocki, podkanclerzy koronny 311, 322
 Łukasiewicz Teodor zob. Łukaszewicz (Łukasiewicz) Teodor
 Łukasz z Ciechanowa 94
 Łukasz z Górki zob. Górka Łukasz
 Łukaszewicz (Łukasiewicz) Teodor 119, 144, 145
 Łuszczyński Bogdan Henryk 17, 18, 85
 Macewicz Jan 128, 197
 Macherzyński Michał 118
 Maciej z Drzewicy zob. Drzewicki Maciej
 Maciej z Jezowa 89
 Maciej, mieszczanin ze Lwowa 32, 59, 72
 Maciejowscy 90
 Maciejowski Bernard 83, 89
 Maciejowski Mikołaj 83
 Maciejowski Samuel 89
 Maciejowski Stanisław 83, 300, 304
 Madaliński Aleksander, pisarz królewski 318, 323
 Madaliński Jan Aleksander, podsędek wieluński 317, 322

- Madżarski Leon 121, 146
 Majerhoffer Franciszek 222
 Majewski Jan 69, 209, 273
 Makowiecki Jan 88
 Makowski Andrzej 71
 Maksymilian I Habsburg, cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego 55, 181, 182, 203, 213, 236, 241, 289, 292
 Maksymilian II Habsburg, cesarz rzymsko-niemiecki 117, 262
 Maksymilian III Habsburg, arcyksiążę austriacki 112, 113
 Maksymilian z Przeręby zob. Przerębski (Przerembski) Maksymilian
 Malicki Andrzej 96, 97
 Malinowski Mikołaj 225
 Mandziuk Józef 298
 Mănescu Jean H. 27
 Maniecki Maciej z Pigłowic, podkomorzy poznański 317, 322
 Manikowski Teodor 76, 176
 Manikowski Zachariasz 76, 176
 Manowski Jan 318, 323
 Manugiewicz Ignacy 130
 Marchwiński Roman 302
 Marcin z Bielska (mieszczanin z Bielska) 32, 88
 Marcin, św. 330
 Marek Ambroży z Nysy 110
 Masalski Jan 95
 Masalski Stefan zob. Maszalski Stefan
 Maszalski (Masalski) Stefan 175
 Matuszewski Jacek Stefan 36
 Meisner (Meysner) Jan 70, 104
 Mentzel Ludwik 126
 Meysner Jan zob. Meisner (Meysner) Jan
 Mędrzecki Adam Mikołaj 151, 152
 Mianowski Antoni Wincenty 104, 160, 272
 Miączyński Atanazy 39
 Micanus Stefan zob. Mikanus (Micanus) Stefan
 Michalski Jan 68, 224
 Michalski Karol 69, 70
 Michał Korybut Wiśniowiecki, król Polski, wielki książę Litwy 49, 118, 193
 Michałowski Jan 53, 158
 Michta Jerzy 3, 17, 306
 Mielecki Jan 299, 304
 Mielecki Mikołaj 165
 Mielecki Sebastian 300, 305
 Mienicki Ryszard 316
 Mika Jolanta zob. Choińska-Mika Jolanta
 Mikanus (Micanus) Stefan 220
 Mikołaj á Ziten 219, 247, 257, 258, 265
 Mikołaj Spytek z Bobrku zob. Ligęza Mikołaj Spytek z Bobrku
 Mikołaj z Ciechanowa Kiszka zob. Kiszka Mikołaj
 Mikołaj z Lelowa 11, 23, 108, 136, 179, 200, 212, 238, 240
 Mikucki Sylwiusz 95, 231, 234, 243
 Mikuć Karol 220, 275, 279
 Mikulski Krzysztof 8
 Milewska Teresa Danuta 252
 Minor Aleksander 101
 Miodońska Barbara 201, 241
 Mirski Jakub 172
 Mirzewski Jan 169
 Mirzewski Sebastian 169
 Mirzewski Stanisław 169, 170, 214
 Misiurek Jerzy 302
 Miskiewicz Jan 106
 Mleczek Mieczysław ze Szkopów, sekretarz królewski 317, 323
 Modrzewski Frycz Andrzej 298
 Mokin Jakub 271
 Mokin Jan 121, 158, 271, 272
 Montresor Stanisław zob. Montrezor (Montresor) Stanisław
 Montrezor (Montresor) Stanisław 273
 Morozewicz Mateusz 157
 Morsztyn Jerzy 180
 Moryno Franciszek 282
 Mroczkiewicz Stanisław Kostka 69, 209, 210, 273
 Muczkowski Józef 78
 Mülheim Jan 16, 233
 Müller Jan 151, 152
 Müller Karel 21
 Münckenbeck Henryk 157, 273
 Myszkowski Mikołaj z Mirowa i Spytkowic 300, 304
 Myszkowski Piotr 301, 305
 Nadram Zygmunt de 253
 Nagielski Mirosław 315
 Nagymihály, ród 168
 Nankowski Jan 188, 225
 Nankowski Sebastian 188, 225

- Narębski Jan 148
 Naruszewicz Adam Stanisław 17, 20, 89
 Natalis Tomasz 95, 216
 Nataniel á Paulitz 196, 279
 Nawrowski Jan Kanty 269
 Necz Jakub zob. Nycz (Necz) Jakub
 Necz Sebastian zob. Nycz (Necz) Sebastian
 Necz Stanisław zob. Nycz (Necz) Stanisław
 Nenkei, rodzina 57
 Neodicus a Röber (Röbern, Roeber) Jan 149, 189, 253, 259, 260
 Nestorowicz-Krassowski Stefan 64, 218
 Neuman Jan 198
 Neuman Krystian 198, 276, 282
 Neumanowie 198
 Neyman Mateusz 79
 Niemierza Stanisław zob. Niemira (Niemierza) Stanisław
 Niemira (Niemierza) Stanisław, kasztelan podlaski 314, 322
 Niesiecki Kacper 18, 22, 55, 203, 261, 299–301, 311–314, 316, 317
 Niewęglowski Grzegorz 142
 Niewierawski Andrzej Marcin 50, 127, 193, 195, 219, 278
 Niewodniczański Tomasz 17, 123
 Nitecki Piotr 298, 299, 301, 302, 311, 312, 315, 316
 Noskowski Andrzej, biskup płocki 298, 301, 304
 Nowacki Józef 298
 Nowaczewski Paweł 145
 Nowakowski Franciszek Mateusz 158
 Nowakowski Henryk 21
 Nowicki Andrzej 103
 Nowicki Józef 158
 Nowicki Stanisław 158
 Nowodworski Adam 311
 Nowodworski Michał, biskup kamieniecki, przemyski, poznański 299, 311, 312, 315, 322
 Nowosielski Piotr 164
 Nycz (Necz) Jakub 162
 Nycz (Necz) Sebastian 62, 162, 190
 Nycz (Necz) Stanisław 162

 Ociescy 301
 Ocieski Jan, kanclerz wielki koronny 169, 301, 305
 Odlanicki (Odlanyski) Mikołaj 112
 Odlanicki Jan Władysław zob. Poczobut-Odlanicki Jan Władysław
 Odlanyski Mikołaj zob. Odlanicki (Odlanyski) Mikołaj
 Ohryzko Jozafat 20
 Okolski Szymon 18, 73, 92, 314
 Opaliński Edward 7
 Opaliński Łukasz z Bnina, marszałek wielki koronny 314, 315, 322
 Oracki Tadeusz 315
 Orgelbrand Samuel 14
 Orgewal Ludwik de 96
 Orłowski Antoni 158
 Osiecimski Michał 102, 104, 196
 Osman, cesarz turecki 320
 Ossolińscy 17
 Ossoliński Jerzy, podskarbi nadworny koronny 316, 322
 Ossowska Joanna 148
 Ossowska Justyna 148
 Ossowska Petronela 148
 Ossowski Kajetan Dominik 148, 149
 Ostrogscy, ród książęcy 317
 Ostrowski Juliusz 21, 92
 Ozorowski Edward 311, 312

 Pac Stefan, podskarbi wielki litewski 315, 322
 Pachołowiecki Stanisław 163, 165, 172, 173, 235, 250
 Paczko Jan 60, 186, 234, 238
 Padniewski Filip 301, 305
 Papara Jerzy 55, 56
 Paparówna Teodozja 55
 Papini de Gambusio Mariot 109, 231
 Papini de Gambusio Oliwier 109, 231
 Papini De Gambusio Ryszard 231
 Paprocki Bartosz 18, 22, 54, 75, 94, 95, 108, 143, 156, 163, 165, 166, 172, 175, 214, 250
 Papuskowski Stanisław 96
 Paschalis Jakub (Jakubowicz) 148, 149, 198, 277
 Pastoureau Michel 73, 90, 212
 Pawiński Adolf 19, 176
 Pawlicki Michał 63
 Pernet Jakub 107
 Pernus Paweł 18–20
 Pernusowie 34
 Peroth Michał 140
 Perron Bartłomiej 52
 Pertek Jerzy 136

- Perzanowski Zbigniew 11
 Piasecki Paweł, biskup kamieniecki, chełmski, przemyski 312, 322
 Piastowie, dynastia 23
 Piazzo Marcello del 218
 Pichelstein Stanisław de 199, 200
 Piekosiński Franciszek 18, 20, 22, 89, 93, 111, 235
 Piętka Jan 300
 Pinocci Hieronim 131
 Pipan Andrzej 86
 Pipan Jerzy 86
 Płaskowski Franciszek 57, 58, 154, 155
 Płaskowski Kazimierz 193
 Plichta Walenty, kasztelan rawski 314, 322
 Pliniusz Starszy 233
 Płodziński, nobilitowany w 1592 r. 254
 Płuszczewski Mikołaj 113, 262, 263
 Pociecha Władysław 298, 301
 Poczobut-Odlanicki Jan Władysław 112
 Podchocimski Kleofas 117, 156
 Podgórski Marcin 88
 Podgórski Sebastian 165, 166
 Podhorodecki Leszek 314
 Podlodowski Jerzy 301, 305
 Pol Jan 163
 Polackówna Helena 12, 19, 40
 Polak-Krzyżanowski Piotr 18
 Połoniecki Eustachy 250, 251
 Połotyński Walenty zob. Wąsowicz Walenty
 Porembiński Stanisław 76, 97
 Poths Jerzy 120
 Potoccy 142, 143, 191
 Powsińscy 253
 Powsiński Bartłomiej 19
 Powsiński Walenty 19
 Prahł Gerion Henryk 12
 Preis a Springenburg Panonius Krzysztof 117, 188, 249, 250
 Pretwic zob. Pretwitz
 Pretwitz (Pretwic) Jan-Maurycy 45, 47, 329, 330
 Pretwitz (Pretwic) Jan-Wojciech 45, 47, 327, 329, 330
 Pretwitz (Pretwic) Jarosław 45, 47, 329, 330
 Pretwitz (Pretwic) Leonard 45, 47, 329, 330
 Pretwitz (Pretwic) Maurycy 45, 47, 327, 329, 330
 Pretwitz (Pretwic) Zygmunt 45, 47, 327, 329, 330
 Pretwitzowie (Pretwicowie) 47, 135, 327, 329, 330
 Prewancjusz-Władysławski Gabriel 13, 48, 78, 116, 117, 189, 216, 266
 Proboszczowski Jan 261
 Prochaska Antoni 19
 Proenen Arnold 61, 202
 Proenen Gerhard 61, 202
 Prokop Krzysztof Rafał 311, 312
 Prosińska-Jackł Maria 302
 Prowan Prosper 54, 55
 Prowan Trojan 54, 55
 Przepiórczyński Maksym 78, 189
 Przeracki Jerzy 302
 Przerębski zob. Przerębski
 Przerębski (Przerębski) Jan 301, 305
 Przerębski (Przerębski) Maksymilian (Maksymilian z Przeręby), referendarz wielki koronny, kasztelan sieradzki 313, 322
 Przewłocki Andrzej 159
 Przyboś Adam 313, 315, 316
 Przyboś Kazimierz 7, 299
 Przyjemski Adam Olbracht 15
 Przyjemski Stanisław, marszałek nadworny koronny 315, 322
 Przyłęcki Marcján 314
 Przytkowscy 17, 130
 Pstrokoński Maciej, biskup 311
 Pytko Jakub 167, 168
 Rachuba Andrzej 8, 112
 Raczkowski Franciszek 134, 143
 Radański Władysław 73, 109, 110, 230
 Radoszewski (Radoszowski) Marek Boksa, kasztelan wieluński 314, 322
 Radoszewski Bogusław Boksa (Boxa), biskup kijowski i łucki 312, 314, 322
 Radoszowski Marek Boksa zob. Radoszewski (Radoszowski) Marek Boksa
 Radziejowski Stanisław z Radziejowic, wojewoda łęczycki 312, 322
 Radzikowski Piotr 39
 Radziwiński Adam 88, 147, 170
 Radziwiłł Albrycht (Albrecht, Albert) Stanisław, kanclerz wielki litewski 42, 45, 315, 322
 Radziwiłł Mikołaj Krzysztof zw. Czarnym, książę, marszałek wielki litewski 40
 Radziwiłłowie 40, 41
 Rafalski Krzysztof 20
 Rafalski Walenty 20

- Rappen Dymitr de 232
 Rarog Walenty 112, 142, 166
 Ratajewicz Jacek 67, 68, 124, 125
 Rayca Dymitr Dymitraszek (Dymitraszek-Rayca) Dymitr 85, 163
 Rayca Marek 163
 Rąga Michał 221, 222
 Regulski Jan 183
 Remer Bartłomiej 237
 Reverdil Marek Ludwik 51, 65, 211, 226, 273
 Reyman Jan 195, 207, 273
 Reynberger Franciszek 120, 145
 Reynberger Jan 120
 Ringdemuth Jan 188, 249, 250
 Röber Jan zob. Sprengler a Röber Jan
 Röberowie 102
 Romer Bartłomiej 71
 Romerowie 74
 Ronenberg Ernest 186, 243
 Ronenberg Szymon 186, 243
 Ronenbergowie 186
 Rosiński Tomasz 97
 Rossen Henryk 306, 319
 Rościszewscy 89
 Rościszewski Wojciech 89
 Rotermund Jerzy 249, 250
 Rousseau Piotr Józef 128, 275
 Roziński Jerzy 97
 Rudiger August 137, 185
 Rudiger Daniel 34
 Rudiger Jakub 137
 Rudiger Kacper 48, 75, 137, 183–185, 202, 214, 231, 232, 242
 Rudiger Maciej 137
 Rudiger, bracia 123, 214
 Rudnicki Jan 155, 156
 Rudolf II Habsburg, król Węgier i Czech, cesarz rzymski narodu niemieckiego 36, 188, 191
 Russel Maciej 86
 Rybczyński Sebastian 76, 117, 156
 Rybotycki Waclaw 14, 15
 Rycz Wilhelm 228
 Ryx Franciszek (młodszy) 127, 146
 Ryx Franciszek 126, 127, 146
 Ryxowie 126
 Rzepińska Maria 49, 187, 205, 229, 273
 Rzepkowski Wojciech 214
 Saba Antoni de 208
 Salomon Mikołaj 16
 Salomon Stanisław 16
 Sambor Andrzej 164, 188, 255
 Samek Jan 13
 Samostrzelnik Stanisław 241
 Sapięha Paweł Stefan Bohdanowicz, podkanclerzy litewski 315, 322
 Saxoferrato Bartolus de, właśc. Bartolo da Sasoferrato 27
 Schilkra-Trzebiński Jan 48, 206, 253, 262
 Schillingowie 36, 238
 Schlemer de Ehrenrang Jan 151, 152, 270
 Schlichting Achacy 153, 238
 Schlichting Ambroży 186
 Schlichting Filip 153, 186, 238
 Schlichtingowie 154, 186
 Schlieff zob. Schlieff
 Schlieff (Schlieff, Selff, Sleff) Hans 295, 303, 305
 Schlieff (Schlieff, Selff, Sleff) Jakub 295, 303
 Schlieff (Schlieff, Selff, Sleff) Jerzy 295, 303
 Schlieff (Schlieff, Selff, Sleff) Lampert 35, 36, 295, 303–305
 Schlieff (Schlieff, Selff, Sleff) Wigbold 295, 303
 Schlieffowie (Schlieffowie) 34, 305
 Schrapffer Chrystian 188, 254
 Schulc Kacper 237
 Schulc Mikołaj 97
 Schultz Baltazar 73
 Schultz Dominik 73
 Schultz et in Stein Jan de 193, 253, 256
 Schultz Karol 208
 Schultz Kasper 73
 Schwarc Jerzy zob. Schwarcz (Schwarc, Szwarc) Jerzy
 Schwarcz (Schwarc, Szwarc) Jerzy 110, 180, 240
 Sebastian ze Żnina 73, 186
 Secygniowski Dionizy 71
 Seeloff Jan Leon 272
 Seffler Stanisław 112, 167
 Selff zob. Schlieff
 Semkowicz Władysław 19
 Sereďyka Jan 314
 Sernik z Trzilwora 182, 201, 213
 Serny Bartłomiej 95, 175
 Serny Łukasz 95, 175
 Sesing Krystian 158, 159
 Śędziwój Michał 190, 259

- Sędziwój z Czarnkowa 162
 Sienicki Jan Niemstyn 175
 Sienieński Zbigniew z Sienna (Zbigniew z Sienna), kasztelan lubelski 314, 322
 Sieprski (Sierpski) Andrzej z Gulczewa (Gulczewa) (Gulczewski) 299, 304
 Sierakowski Jan z Bogusławic 301, 305
 Sieroszewski Adam 76, 162
 Sierpski Andrzej z Gulczewa zob. Sieprski (Sierpski) Andrzej z Gulczewa
 Sipayłło Maria 101, 313
 Skibicki Marek zob. Skibnicki Marek
 Skibnicki (Skibicki) Marek 318, 323
 Skoczowski Jan 214, 238, 242, 243
 Skowroński Daniel 122
 Skrzetuski Wincenty 37
 Sleff zob. Schlieff
 Słowieński Wojciech Wnuk z Solca zob. Wnuk-Słowieński Wojciech
 Słupeccy 314
 Słupecki Samuel Grot, kasztelan radomski 314, 322
 Słuszka Jan z Mirowa 23, 136, 179, 215, 230
 Smett Aleksander de 127
 Sobieski Jakub, krajczy nadworny koronny 316, 322
 Sobieszczański Franciszek Maksymilian 67
 Sobolewscy zob. Cyrusowie-Sobolewscy
 Solikowski Dymitr, arcybiskup 76
 Somkereki Erdélyi Antal 57
 Speyman Jan 253
 Spieralski Zdzisław 299
 Spiring Abraham 49, 80, 190, 246, 256
 Sprengel a Röber Jan, burmistrz Elbląga, burgrabia królewski 62, 102, 189, 203, 218, 258
 Srzeńscy z Sokołowa 83, 87
 Srzeński Feliks 32, 83, 88
 Srzeński Filip 83, 87, 88, 147
 Stanek Wojciech 8
 Stanisław August Poniatowski, król Polski 11, 12, 22, 34, 49, 66, 102, 113, 118, 128, 131, 144, 146, 153, 154, 208, 211, 221, 268, 270, 271, 278, 280, 285, 286
 Stanisław z Czarnkowa 162
 Stanisław z Koniecpola zob. Koniecpolski Stanisław
 Stanisław z Warszyc zob. Warszycy Stanisław
 Stanisław, podstarości grodecki 238
 Stanisławski Stanisław 306, 320
 Stankar Franciszek 18
 Stanowski-Kołyuszko Jan 122, 161
 Stanowski-Kołyuszko Maciej 122, 161
 Starozrzebski Wojciech 89
 Stefan Batory, książę siedmiogrodzki, król Polski i wielki książę litewski 18–21, 34, 48, 62, 75, 112, 113, 117, 154, 165, 167, 172, 186, 187, 203, 204, 206, 216, 235, 236, 255, 260, 315, 327, 330
 Stefan ze Żdźzar 109, 136, 237
 Stefanek Franciszek 59
 Stefanyk Wasyl 17, 223
 Stephanescu Michail G. 27
 Stosch Zygmunt 18, 108
 Stoss Mikołaj 108
 Straube Antoni 122, 123, 273
 Strąkowski Andrzej 298
 Strobicz Maciej 91, 92, 238
 Stroński Jakub 73
 Stroński Leonard 73
 Stroński Tomasz 73
 Strudziński Jan 104
 Strusiowie 151
 Struś Jerzy 151
 Stuliński Antoni 121
 Sucheni-Grabowska Anna 301
 Suliski Maciej zob. Szuleski (Suliski) Maciej z Szulcz
 Sułkowska-Kuraś Irena 8
 Sułkowski Antoni 219
 Sułkowski Apolinary 219
 Suscy 73, 153
 Suski Andrzej 156, 254
 Suski Kasper 73, 153
 Swinarski Michał 121
 Sygietyńska Hanna 13
 Synowiec Jakub 167, 168
 Szhernich (Zszhernich) Jan 130, 221, 222
 Szczawiński Jakub z Ozorkowa, wojewoda brzesko-kujawski 312, 322
 Szczeblewski Stefan 298
 Szczecina Szymon 11
 Szczęski Walenty 163, 164
 Szczudlik Maciej zob. Karczewski Szczudlik Maciej
 Szczuka Stanisław 330
 Szczycińscy 162
 Szczygieł Ryszard 7

- Szedziński Erazm 235
 Szedziński Stanisław 101, 235
 Szele Szentbalázi, rodzina 28
 Szeliga Jan 63, 142
 Sznarbachowski Feliks 312
 Szott Jakub 160, 164
 Szreński Feliks 170
 Szterbercher Jan Bogumił 273
 Sztettner Jan Fryderyk 279
 Szubalski Jakub Józef 147
 Szulc Tadeusz 23, 37
 Szuleski (Suliski) Maciej z Szulcz 163, 188
 Swarc Erazm 111
 Swarc Jerzy zob. Schwarcz Jerzy
 Szydłowiec 83, 161, 181, 200, 241, 242
 Szydłowiecki Jakub 83
 Szydłowiecki Krzysztof 83, 161
 Szydłowski Krzysztof Bernard 165, 166
 Szydłowski Mikołaj 83, 161
 Szyłchra-Trzebińscy z Trzebini (Schilkra, Szyłkra) 206
 Szymaniecki Maciej 222, 223
 Szymaniecki Stanisław 222, 223
 Szymański Józef 11, 22, 23, 28, 32, 37, 135
 Szymczakowa Alicja 19, 23
 Szymon Kulawy z Byczyny 47, 89, 231, 232
 Szymonowicz Szymon (Szymon Simonides Bendoński) 19, 173
 Szymonowicz (Symonowic) Szymon (Szymon Szymonowicz Dersymonowicz) 131, 132, 196, 274
 Szyszkowski Mikołaj, sekretarz wielki koronny, biskup warmiński 315, 322

 Ślawski Tadeusz 14, 302
 Śliwicki Jan 176
 Święcicki Mikołaj Stanisław 96
 Święcicki Stanisław, biskup chełmski 96

 Tarło Gabriel 83, 91, 148, 170
 Tarło Mikołaj 83, 148, 170
 Tarłowie 170
 Tarnowscy (Leliwici Tarnowscy) 131, 180
 Tarnowski Jan Amor h. Leliwa (Jan z Tarnowa), hetman Polski, hetman wielki koronny 299, 304
 Tarnowski Jan h. Rola, podkanclerzy koronny 156
 Tarnowski Joachim (Joachim z Tarnowa), wojewoda wendyjski 313, 322

 Tatkiewicz Władysław 49
 Tchokai, rodzina 57
 Tehlowski Antoni Franciszek 207
 Tehlowski Jan 207
 Telowski Antoni zob. Thelowski (Telowski) Antoni
 Telowski Jan zob. Thelowski (Telowski) Jan
 Tepfer Karol Daniel zob. Toepfer (Tepfer) Karol Daniel
 Terło Paweł 129, 269, 270
 Teudenkusowie 203
 Tęczyńscy 92
 Tęczyński Andrzej 83
 Tęczyński Jan (Jan z Tęczyna) 298, 312, 322
 Tęczyński Stanisław 299, 304
 Thelowski (Telowski) Antoni 130
 Thelowski (Telowski) Jan 130
 Thorhaken Frowin 190, 250
 Tiepolo Jan 217, 218
 Tilly a Tilow Jan Józef 66, 196, 273, 274
 Toepfer (Tepfer) Karol Daniel 105
 Tomczak Andrzej 301
 Tomicki Piotr, biskup 301
 Tomkiewicz Teodozy 49, 137, 138, 140
 Topolska Maria Barbara 298
 Toporczykowie 91
 Torri (de Torry) August 268
 Trelińska Barbara 21, 23
 Trepka Walerian Nekanda 37
 Tresler Jan 22, 238
 Treter Bernard 174
 Treter Jan Henryk 174
 Treter Jan Julian 174
 Treter Maciej Kazimierz 174
 Treter Maria Julia 174
 Treter Szymon 174
 Treter Wanda Józefa Maria 174
 Treter Zofia Amelia 174
 Treterowie 174
 Tretko 219, 254
 Tretko Krzysztof 189
 Trojanowski Antoni 123
 Troskoleński Tadeusz 298
 Trubłajewicz, nobilitowany w 1769 r. 273
 Trzebieński Aleksander zob. Trzebiński (Trzebieński) Aleksander
 Trzebiński (Trzebieński) Aleksander, pisarz i podkomorzy lwowski 317, 322
 Trzebiński Jan zob. Schilkra-Trzebiński Jan

- Trzebuchowski Mikołaj 302, 305
 Turowski Kazimierz Józef 18
 Tylli de Kubin Tomasz 122, 123, 273
 Tyman Adam 127, 144
 Uchański Jakub, biskup chełmiński, kujawsko-pomorski 298, 299, 304
 Ulanowski Bolesław 7, 136
 Uliński Jan 18, 148, 149
 Umieccy, rodzina 86
 Urban Waclaw 8, 311
 Urbankowski Walenty 223
 Uruski Seweryn 318
 Urwanowicz Ewa zob. Dubas-Urwanowicz Ewa
 Utratowski Maciej 101
 Vic August 124, 147, 148, 272
 Wahl Jan 231
 Wajs Anna 45
 Wakowski (Awak) Jan 206
 Walbach Melchior 32, 34, 202, 238
 Walkusz Jan 311
 Warmuntowicz Wawrzyniec 99
 Warpęski Tomasz z Krakowa 73
 Warszzycki Stanisław (Stanisław z Warszyc), wojewoda mazowiecki, kasztelan krakowski 313, 322
 Wasilewski Józef 106
 Wasilewski Tadeusz 313
 Wawrzyniec Ludwik a Demuth zob. Demuth Wawrzyniec Ludwik
 Wawrzyniec z Kazimierza 148, 170
 Waxman Jan 18, 19, 24, 112, 113, 205, 219
 Waza Jan Olbracht (Jan Albert Waza), król polski, biskup warmiński i krakowski, kardynał 312, 314
 Waza Karol Ferdynand, król polski, biskup wrocławski 314
 Waza Karol Fryderyk 312
 Wazowie, dynastia 86, 114, 117, 156, 311
 Wągleński Grzegorz 169
 Wągleński Jakub 169
 Wągleński Jan 169
 Wągleński Mikołaj 169
 Wąsowicz Walenty, właśc. Połotyński Walenty 75, 166
 Wdowiszewski Zygmunt 12, 17, 20, 21, 32, 149, 156
 Wehr Witold 114
 Weidemann Agnieszka 206
 Wejnert Aleksander 37
 Wend Grzegorz zob. Wendt (Wend) Grzegorz
 Wend Walenty zob. Wendt (Wend) Walenty
 Wendt (Wend) Grzegorz 117, 142, 188
 Wendt (Wend) Walenty 142, 188
 Wenturelli Paweł 70, 124, 125, 273
 Wenturellichowie 124
 Werden Jan de 93, 162, 185
 Weselini Franciszek 32
 Wędrychowski Jan 106, 273
 Węgier Jan 16
 Węgrzecki Michał 103, 104
 Wężyk Jan, arcybiskup gnieźnieński, prymas Polski 311, 317, 322
 Wężyk Jan, starosta sieradzki i warecki 317, 322
 Wężyk Piotr 317
 Wielądko Wojciech 104
 Wielkołucki Kasper zob. Wieloch-Wielkołucki (Wielech) Kasper
 Wieloch-Wielkołucki (Wielech) Kasper 94, 166, 175, 176, 254
 Wielogórski Stanisław 273, 277
 Wierzbicki Jan 75, 174
 Wierziński Maciej 99
 Wierzbowski Teodor 7, 19, 299
 Wierzchlejski, z kancelarii królewskiej 330
 Wiesiołowski Krzysztof, marszałek nadworny litewski 315, 322
 Wilczek Dominik Jacek 196, 220, 273
 Winkler Dominik 64, 254
 Winkler Dominik Ignacy 64
 Winkler Jan 64, 254
 Winkler Józef 64
 Winkler Wojciech A. 254
 Winklerowa Katarzyna z Lubienieckich 64
 Winklerowie 254
 Wiśniewski Jerzy 314, 317
 Wiśniewski Stanisław Abrek 213
 Witkowski Ignacy 121
 Witnikowicz Andrzej zob. Jasiński-Witnikowicz Andrzej
 Witnikowicz Wojciech zob. Jasiński-Witnikowicz Wojciech
 Wittyg Wiktor 110, 150, 175
 Witusik Adam Andrzej 315
 Władysław II Jagiełło, wielki książę litewski, król Polski 11, 23, 108

- Władysław III Warneńczyk, król Polski, Węgier 110
- Władysław IV Waza, król Polski 34, 48, 63, 112, 142, 217, 218, 262, 306, 311, 317, 319, 323
- Władysławski Gabriel zob. Prewancjusz-Władysławski Gabriel
- Włocki Franciszek 75, 95, 174
- Włocki Jan 174
- Wnuk-Słowieński Wojciech 95, 150, 172
- Wojciech z Czarnkowa 162
- Wojciech z Urzędowa 161, 185
- Wojtyska Henryk Damian 299
- Wolff Józef 315
- Wolski Mikołaj 101
- Wolski Stanisław 91, 301, 305
- Wołucki Filip, ksztelan rawski 313, 322
- Wołucki Sebastian, kasztelan małogoski 314, 322
- Wonson (Wunszam) Jan 109, 110, 112, 238
- Wonson Sebastian 109, 238
- Woynowski Franciszek 171
- Woźniakowa Maria 298
- Wrzesiński Józef 119, 273
- Wunszam Jan zob. Wonson (Wunszam) Jan
- Wyczawski Henryk Eugeniusz 298, 302, 316
- Wykisiały Wacław 106, 273
- Zadzik Jakub, biskup krakowski, chełmiński, kanclerz wielki koronny 312, 322
- Zaierski Kazimierz 150, 254
- Zakrzewski Wincenty 234
- Zalaszowski Jerzy 185
- Zalaszowski Stanisław 185
- Zaleski Aleksander z Otoka, podsędek siedradzki 317, 322
- Zalewny Fryderyk Seegebarth 23
- Zamoyscy 162, 172
- Zamoyski Jan Sariusz (Zamojski Jan), hetman i kanclerz wielki koronny 75, 85, 95, 102, 172-176
- Zamoyski Marcin, podskarbi wielki koronny 172
- Zamoyski Tomasz, podkanclerzy koronny, kanclerz wielki koronny 315, 322
- Zander Mikołaj 149, 150, 255
- Zasławscy, ród książęcy 317
- Zasławski-Ostrogski Dominik Władysław, książę, ordynat ostrogski 317, 322
- Zawadzki Stanisław, zw. Dzieciół-Picus 186, 225, 241
- Zbigniew z Sienna zob. Sienieński Zbigniew z Sienna
- Zborowski Marcin 299, 304
- Zebrzydowski Andrzej, biskup kamieniecki, krakowski 298, 304
- Zebrzydowski Florian Kasper, sekretarz i referendarz królewski, hetman nadworny 300, 305
- Zebrzydowski Jan, miecznik koronny 316, 322
- Zeugner Gerhard 288
- Ziten zob. Mikołaj a Ziten
- Złotorowicz Michał Jan 142, 156, 191
- Zszhernich Jan zob. Szchernich (Zszhernich) Jan
- Zugehoer Karol Jonatan 280
- Zwierzyński Jarosław 229
- Zygmunt I Stary, król Polski i wielki książę litewski 39, 167, 181, 182, 201, 298, 327, 330
- Zygmunt II August, wielki książę litewski, król Polski 13, 15, 36, 45, 48, 54, 62, 91, 255, 295, 295, 298, 303, 305, 327, 330
- Zygmunt III Waza, król Polski 32, 48, 53, 62, 112, 165, 179, 186, 190, 191, 216, 261, 311, 312
- Zygmunt Luksemburski, cesarz rzymsko-niemiecki, król Czech 36, 57
- Zygmunt z Czarnkowa 162
- Zynowicz Waśko 111
- Żabicki Piotr, kasztelan liwski 314, 322
- Żalski Andrzej 76, 142, 259
- Żebrowski Tadeusz 298
- Żegocki Marcin, kasztelan przemęcki 314, 322
- Żerek-Kleszcz Hanka 7
- Żychliński Teodor 311
- Życiński Petrycy Jan Stanisław 254
- Żyło Józef 105, 272

Na wieczną rzecz pamiątkę.

MY STANISŁAW AUGUST

z Bożej Łaski KROL Polski, Wielki Xiążę Litewski, Ruski, Pru-
ski, Mazowiecki, Żmudzki, Kijowski, Wołyński, Podolski, Podlański,
Inflancki, Smoleński, Siewierski, y Czerniechowski.

Wszystkim naszymy i prz.
Ludom niniejszy List przysłał

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Paschalisa Jakubowicza wystawionego w Warszawie
5 III 1791 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Paschalisa Jakubowicza z 1791 roku

SPIS ILUSTRACJI

WSTĘP

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Marcellego Bacciarellego, wystawionego w Warszawie 29 X 1771 r. – MN w Warszawie, sygn. 734	9
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Marcellego Bacciarellego z 1771 roku – MN w Warszawie, sygn. 734	10
3. Herb własny Joachima de Beke, nobilitowanego w Gdańsku 27 V 1457 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82, nr 55	11
4. Herb własny Marcina Kromera, nobilitowanego w Piotrkowie 14 III 1552 roku, z superekslibrisu (1561 r.) – BUW (Hosius Stanislaus: <i>Confessio catholicae fidei christiana... editio Viennensis tertia... Vienna Austriae: excudebat Mich. Zimmerman</i> , 1561, sygnatura: Sd 612. 520)	13
5. Herb własny Marcina Kromera, nobilitowanego w 1552 roku, z superekslibrisu (1561 r.) – BUW (przerys) – druk, w: M. Cubrzyńska-Leonarczyk, <i>Polskie superekslibrisy XVI-XVIII wieku. Centuria Druga</i> , Warszawa 2001, tabl. 16	13
6. Herb własny Marcina Kromera, nobilitowanego w 1552 roku, z superekslibrisu (1561 r.) – BUW (przerys) – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk)	14
7. Herb własny Marcina Kromera, który otrzymał w Wiedniu 12 IV 1564 roku od Habsburgów – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv	14
8. Herb własny Marcina Kromera w 1584 roku – B. Paprocki, <i>Herby rycerstwa polskiego</i> , Kraków 1584, s. 586 (drzeworyt)	15
9. Herb własny Marcina Kromera jak na obrazie Wacława Rybotyckiego (kopia) w kościele parafialnym w Bieczu – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk (podstawa: drzeworyt B. Paprockiego, <i>Herby...</i> , s. 586)	15
10. Herb własny Jana Węgra z Poznania, z 28 IV 1544 roku (potwierdzenie w Krakowie w 1545 roku) – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk)	16
11. Herb własny Jana Mülheima, nobilitowanego w Lublinie 8 VIII 1569 roku przez Zygmunta Augusta, z potwierdzenia dla jego potomków, wystawionego w Wiedniu w 1640 roku – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv	16
12. Herb Suchekomnaty Bernarda Krzysztofa Bernatowicza, wykonany w Wiedniu 10 VI 1788 roku (<i>kopia imitativa</i>), z wystawionego w Krakowie między 2 II-14 III 1676 roku przez Jana III Sobieskiego dyplomu nobilitacji – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv	16
13. Herb własny Mikołaja i Stanisława Salomonów, który otrzymali w Barcelonie 16 V 1535 roku (potwierdzenie w Krakowie 16 IV 1543 roku) – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk)	16
14. Herb własny (Spyrn alias Kippenhan) Pawła Pernusa, nobilitowanego w Warszawie 15 IV 1589 roku (barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk) – podstawa: dyplom Jana Waxmana z 1589 roku; S. Okolski, <i>Orbis Polonus</i> , t. 3, Cracoviae 1645, s. 211 (drzeworyt)	18

15. Herb własny (Spyrn alias Kippenhan) Pawła Pernusa, nobilitowanego w 1589 roku (drzeworyt) – S. Okolski, <i>Orbis...</i> , t. 3, s. 211	19
16. Herb Zbrojny Mąż Jana Waxmana, który otrzymał w Warszawie 15 IV 1589 roku – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk) – podstawa: oryginał pergaminowy w PAU//PAN w Krakowie, sygn. 183	19
17. Herb Zbrojny Mąż Jana Waxmana, nobilitowanego w 1589 roku (drzeworyt) – S. Okolski, <i>Orbis...</i> , t. 3, s. 350	19
18. Herb Połowo Fryderyka Seegebartha Zalewnego, który otrzymał w Warszawie 23 XII 1791 roku – BUW, sygn. rkps nr 256	23
19. Herb Prus Marcina Klobara, nobilitowanego w Krakowie 15 IV 1540 roku – Sieradz. gr., ks. 18, k. 93 (s. 201)	23
20. Dyplom nobilitacji Jana Waxmana, wystawiony w Warszawie 15 IV 1589 roku – PAU/PAN w Krakowie, sygn. 183	24

ROZDZIAŁ I

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Chrystiana Augusta Bormana, wystawionego w Warszawie 26 IV 1769 roku – Biblioteka Muzeum Historycznego m. Stołecznego Warszawy, sygn. A/I/227 (fot. Z. Rajska)	25
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Chrystiana Augusta Bormana z 1769 roku – Biblioteka Muzeum Historycznego m. Stołecznego Warszawy, sygn. A/I/227	26
3. Herb László i Pétera Csese z Dansa i Keresztú, który otrzymali w Konstancji 29 III 1418 roku – <i>Magyar Czimeres Emlékek (Monumenta Hungariae Heraldica)</i> , Füzet I, közli Fejérpataky László, Budapest 1901, tabl. X	28
4. Herb rodzin: Iersaich oraz Szele Szentbalázsich, który otrzymali w Feldkirchen 2 X 1431 roku – <i>Magyar Czimeres Emlékek (Monumenta Hungariae Heraldica)</i> , Füzet II, közli Fejérpataky László, Budapest 1902 tabl. XIII (XXXVII)	28
5. Dyplom nobilitacji Jana Januszowskiego, wystawiony w Warszawie 24 I 1588 roku – MN w Warszawie, sygn. 1793	29
6. Dyplom nobilitacji Ostafiego Feckowicza, wystawiony w Warszawie 30 V 1659 roku – Muzeum m. Lwowa, bez sygnatury, ekspozycja stała	30
7. Dyplom indygenatu Tytusa Liwiusza Boratyniego, wystawiony w Warszawie 30 VIII 1658 roku – Zakład NPH UJ w Krakowie, ul. Studencka 3, bez sygnatury ..	33
8. Płaskorzeźba Melchiora Walbacha w kościele w Karczewie, 1595 rok	34
9. Dyplom nobilitacji Lamperta Schlieffa i jego braci, wystawiony w Gdańsku 21 VIII 1624 roku w języku niemieckim, przez notariusza publicznego Melchiora Kusloviusa, z oryginalnego przywileju nobilitacji Zygmunta Augusta, wystawionego w Piotrkowie 19 VI 1555 roku (<i>kopia imitativa</i>) – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82/344	35
10. Herb Lamperta Schlieffa, z dyplomu sporządzonego w 1624 roku, z oryginału nobilitacji Zygmunta Augusta z 1555 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82/344 ..	36
11. Herb Lamperta Schlieffa i jego braci, sporządzony w Gdańsku 9 IV 1608 roku, z oryginału przywileju Zygmunta Augusta, wystawionego w Piotrkowie 19 VI 1555 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82/343	36
12. Dyplom nobilitacji Jana Kislinga i jego braci, wystawiony w Warszawie 28 II 1642 roku – AP w Toruniu, sygn. 3057 b	36

13. Dyplom nobilitacji Josta i Stanisława Cyrusów-Sobolewskich, wystawiony w Krakowie 13 III 1633 roku – oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Katowicach	38
14. Dyplom nobilitacji Bernarda Krzysztofa Bernatowicza-Bernackiego, wystawiony w Krakowie, między 2 II a 14 III 1676 roku – AGAD, sygn. 6154	39
15. Dokument wystawiony w Krakowie 11 III 1535 roku, nadający profesorom Uniwersytetu Krakowskiego szlachectwo po 20. latach pracy – Arch. UJ, sygn. 450 ...	40
16. Dokument cesarza Karola V z 1547 roku dla Radziwiłłów, nadający im tytuł księżęcy i prawo nobilitowania w ich dobrach – AGAD, sygn. 1438	41
17. Herb Radziwiłłów z dokumentu cesarza Karola V z 1547 roku – AGAD, sygn. 1438 .	41
18. Dyplom nadania herbu Mikołajowi Hybnerowi przez Albrychta Radziwiłła, wystawiony w Klecku 29 V 1615 roku – AGAD, sygn. 8116	42
19. Herb Mikołaja Hybnera z dyplomu Albrychta Radziwiłła z 1615 roku – AGAD, sygn. 8116	42
20. Dyplom nobilitacji Joachima de Beke, wystawiony w Gdańsku 27 V 1457 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82, 55	43
21. Dyplom nobilitacji Joachima de Beke, wystawiony w Krakowie 22 VI 1608 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82, 55a	44
22. Dyplom nobilitacji rodziny Pretwitz (Pretwic): Zygmunt, Maurycy, Jan-Wojciech – bracia oraz Leonard, Jarosław, Jan-Maurycy – wnukowie, wystawiony w Warszawie 16 VI 1685 roku – oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Łodzi	45
23. Dyplom nobilitacji dla Gertrudy i Eberharda Ferberów oraz ich dzieci, wystawiony w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82, 230b	46
24. Herb Prawdzic Jakuba Hofnera (Hefnera), nobilitowanego w Piotrkowie 11 I 1563 roku – AP w Gdańsku, sygn. 368/V/4	47
25. Herb Jelita Dawida Hilchena i jego braci, nobilitowanych w Warszawie 2 I 1591 roku – Łotewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Rydze, sygn. LWA, fonds 5561, apraks 1, nr 357	47
26. Herb Jana Schilkry-Trzebińskiego, nobilitowanego w Krakowie 18 III 1595 roku – Bibl. Jagiell., sygn. 366	48
27. Herb Gabriela Prewancjusza-Władysławskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 II 1609 roku – Arch. UJ w Krakowie, sygn. 607	48
28. Herb Andrzeja Czarneckiego, nobilitowanego na zamku w Smoleńsku 25 VI 1611 roku – Fund. XX. Czart., sygn. 1063	49
29. Herb Abrahama Spiringa, nobilitowanego w Warszawie 12 V 1638 roku – AP w Gdańsku, sygn. 368/V/12	49
30. Herb Belina Teodozego Tomkiewicza, nobilitowanego w Warszawie 26 VII 1658 roku – Bibl. Ossol., sygn. 855	49
31. Herb Fryderyka Lerchenfelda, nobilitowanego w Krakowie 7 IV 1676 roku – AP w Gdańsku, sygn. 2365	49
32. Herb Jastrzębiec Andrzeja Krügera, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1724 roku – Bibl. Ossol., sygn. 241	49
33. Dyplom nobilitacji Marcina Niewierawskiego, wystawiony w Warszawie 2 III 1765 roku – Zakład NPH UJ w Krakowie, bez sygnatury	50

34. Dyplom nobilitacji Marka Reverdila, wystawiony w Warszawie 7 IX 1769 roku – oryginał pergaminowy w zbiorach Jeana-Rene Bory Le Port w Coppet (Szwajcaria)	51
35. Herb Marcellego Bacciarellego, nobilitowanego w Warszawie 29 X 1771 roku – MN w Warszawie, sygn. 734	52
36. Dyplom nobilitacji Mikołaja Bakałowicza, wystawiony w Warszawie 22 IX 1775 roku – Fund. XX. Czart., sygn. 1312	53
37. Herb Szyna Jana Dawida Heislera, nobilitowanego w Warszawie 16 III 1791 roku – oryginał pergaminowy w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego w Bittburgu, sygn. D 37 (obecnie Zamek Królewski w Warszawie – dar Tomasza Niewodniczańskiego)	54
38. Herb Szyna Jana Dawida Heislera, nobilitowanego w Warszawie w 1791 roku – AGAD, Kancl., ks. 100, s. 94	54
39. Dyplom nobilitacji Eberharda Ferbera, wystawiony przez cesarza Maksymiliana I w Wiedniu 20 VII 1515 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82, 230a	55
40. Herb Prospera i Trojana Prowanów, nobilitowanych w Warszawie 1 I 1557 roku – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 471 (drzeworyt – herb przed polską nobilitacją)	55
41. Herb Prospera i Trojana Prowanów, nobilitowanych w Warszawie 1 I 1557 roku – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 472 (drzeworyt – herb z polskiej nobilitacji)	55
42. Herb Antala Erdélyiego Somkereki, nadany w Konstancji 26 I 1415 roku – <i>Magyar Czimeres Emlékek (Monumenta Hungariae Heraldica)</i> , Füzet I, közli Fejérpataky László, Budapest 1901, tabl. III	57
43. Herb nadany rodzinom: Köszegich, Komjáty, Nenkeich i Tchokaich w Konstancji 27 III 1415 roku – <i>Magyar Czimeres Emlékek (Monumenta Hungariae Heraldica)</i> , Füzet I, közli Fejérpataky László, Budapest 1901, tabl. IV	57
44. Herb Druck Franciszka Płaskowskiego, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1673 roku – AGAD, sygn. 1479	58
45. Dyplom nadania szlachectwa z herbem Brochwicz (brak herbu) Henryka Hendrykowskiego, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1673 roku – Bibl. Ossol., sygn. 91 ..	58
46. Herb Aleksandra Gwagnina, nobilitowanego w Warszawie 16 VII 1571 roku – <i>Polonia Typographica saeculi sedecimi</i> , z. 11, <i>Maciej i Paweł Wierzbietowie</i> , Kraków 1557/7-1609, Wrocław-Warszawa-Kraków 1981, tabl. 556 (drzeworyt – 422)	59
47. Herb Stanisława Nigra, nobilitowanego w Lublinie 10 VIII 1566 roku – <i>Libellus de humoribus Authore Stanislao Chroscasio Nigro Illustrium Comitum a Górka medico phisico</i> , Cracoviae. In Officina Andreae Perticouij, kart 29, małe 8-vo. Na karcie tytułowej brak daty. Przedmowa podpisana: <i>Datum Posnaniae A.D. 1570</i> (drzeworyt); ewentualnie barwna rekonstrukcja z opisu herbu (Robert Kaleta)	59
48. Herb Arnolda Proenena, nobilitowanego w Brugii 19 X 1527 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 9v (s. 10)	61
49. Herb Gerharda Proenena, który otrzymał indygenat w Warszawie 25 VIII 1658 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 61 (s. 110)	61
50. Herb Izraela Hoppe, nobilitowanego w Warszawie 23 II 1637 roku – AP w Gdańsku, rkps, sygn. III/255, nr 313, s. 217 (J.H. Dewitz)	63
51. Herb Dominika i Jana Winklerów, nobilitowanych w Warszawie 11 I 1701 roku (herb z nadania Leopolda I, Wiedeń 22 XII 1694 r.) – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv	64

52. Herb własny Marka Reverdila, nobilitowanego w Warszawie 7 IX 1769 roku – oryginał pergaminowy w zbiorach pana Jeana-Rene Bory Le Port w Coppet (Szwajcaria)	65
53. Portret Marka Reverdila (XIX-wieczna kopia)	65
54. Herb Jana Feliksa Dulfusa, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1768 roku – Kancl., ks. 41, s. 74	66
55. Herb własny Jana Feliksa Dulfusa, nadany w Wiedniu 27 VII 1766 roku – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv	66
56. Herb Jana Józefa Tilly á Tilowa, nobilitowanego w Warszawie 30 V 1768 roku – MK, ks. 278, k. 338	66
57. Herb Jana Feliksa Dulfusa, nobilitowanego w 1768 roku – Fund. XX. Czart. rkps 964, s. 305	67
58. Herb Jacka Ratajewicza, nobilitowanego w Warszawie 20 I 1769 roku – AP w Lublinie, RMO, <i>Acta caesarea regni terrestria Lublinensia</i> , ks. 8, k. 335	67
59. Herb Szymona Dziokowskiego, nobilitowanego w Warszawie 5 III 1765 roku – Kancl., ks. 45/46, k. 32v	68
60. Herb Łodzia Jana Michalskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 I 1769 roku – Krak. ziem. nowe, ks. 79, s. 121	68
61. Herb Mikołaja Czerkiewicza, nobilitowanego w Warszawie 8 II 1781 roku – Kancl., ks. 100, s. 4	69
62. Herb Jana Dworzańskiego, nobilitowanego w Warszawie 3 VI 1769 roku – Kancl., ks. 41, s. 148	69
63. Herb Runo Franciszka Baranowskiego, nobilitowanego w Warszawie 6 IV 1769 roku – Kancl., ks. 41, s. 142	69
64. Herb Sulima Antoniego i Krzysztofa Deymów, nobilitowanych w Warszawie, b. d. i m. 1768 roku – AGAD, sygn. 1467	69
65. Herb Sulima Antoniego i Krzysztofa Deymów, nobilitowanych w 1768 roku – Kancl., 41, s. 90	69
66. Herb Korczak Karola Michalskiego, nobilitowanego w Warszawie 3 VII 1781 roku – Kancl., ks. 42a, s. 351	70
67. Herb Wodanowski Bernarda Herynga, nobilitowanego w Warszawie 19 XII 1791 roku – ML, ks. 220, s. 439	70
68. Herb Lubicz Jana Meisnera, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 168	70
69. Herb Pawła Wenturellego, nobilitowanego w Warszawie 12 III 1792 roku – Kancl., ks. 100, s. 216	70
70. 12 wzorów rozwoju ikonograficznego herbu nobilitowanych – rysunki wzorów (Robert Kaleta)	72
71. Herb Dołęga Michała Grunwaltha, nobilitowanego w Krakowie 11 III 1540 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 26 (s. 39)	72
72. Herb Szaszor (Orla) Jana Czarnockiego, nobilitowanego w Lublinie 4 VII 1569 roku – AP w Krakowie, Krak. gr. rel., ks. 62, k. 978	73
73. Herb Szaszor (Orla) Jana Czarnockiego, nobilitowanego w 1569 roku – BN IV/5581, k. 53	74
74. Herb Eberharda Ferbera, nobilitowanego w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82, 230b	75
75. Herb Kacpra Rudigera, nobilitowanego w Knyszynie 16 XI 1569 roku – AP w Toruniu, sygn. 3013a	75

76. Dyplom nobilitacji Aleksandra Bałabana, nobilitowanego w Krakowie, b. d. i m. 1676 roku – Archiwum m. Przemyśla, sygn. 104	77
77. Herb Przerowa Aleksandra Bałabana, nobilitowanego w Krakowie w 1676 roku – Archiwum m. Przemyśla, sygn. 104	77
78. Herb Jana Bidermana, nobilitowanego w Warszawie 12 IV 1598 roku – BN IV 5581, k. 21v	78
79. Herb Sława Mateusza Neymana, nobilitowanego w Warszawie 16 III 1776 roku – AP w Krakowie, Oddz. I, Wawel, oryg. perg., bez sygnatury	79
80. Herb Pióra Jana Chęckiego, nobilitowanego w Warszawie 28 IX 1768 roku – oryginał pergaminowy w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego w Bittburgu, sygn. D 29 (obecnie w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie – dar Tomasza Niewodniczańskiego)	79
81. Herb Gryf Biały Jana i Kazimierza Bykowskich, nobilitowanych w Warszawie 6 V 1776 roku – AP w Łodzi, sygn. T. 101	79
82. Dyplom nobilitacji Abrahama Spiringa, wystawiony w Warszawie 12 V 1638 roku – AP w Gdańsku, sygn. 368/V/12	80

ROZDZIAŁ II

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Jana i Kazimierza Bykowskich, wystawionego w Warszawie 6 V 1776 roku – AP w Łodzi, sygn. T. 101	81
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Jana i Kazimierza Bykowskich z 1776 roku – AP w Łodzi, sygn. T. 101	82
3. Herb Odrowąż (XVI w.) – Bibli. Ossol., rkps, sygn. 451 O/III. k. 385v	84
4. Herb Godziemba (XVI w.) – Bibli. Ossol., sygn. 4510/111, k. 383	84
5. Herb Topór (XVI w.) – Bibli. Ossol., sygn. 4510/III, k. 100	84
6. Herb Ciołek (XVI w.) – Bibli. Ossol., sygn. 451 O/III, k. 466	84
7. Herb Dołęga (XVI w.) – Bibli. Ossol., sygn. 451 O/III, k. 363	84
8. Herb Jelita (XVI w.) – Bibli. Ossol. sygn. 451 O/III, k. 338v	84
9. Herb Josta i Stanisława Cyrusów-Sobolewskich, nobilitowanych w Krakowie 13 III 1633 roku – oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Katowicach	85
10. Herb Josta i Stanisława Cyrusów-Sobolewskich, nobilitowanych w 1633 roku – Krak. gr. rel., ks. 61, s. 966	86
11. Herb Josta i Stanisława Cyrusów-Sobolewskich, nobilitowanych w 1633 roku – BN IV/5581, k. 362	86
12. Herb Lis (XVI w.) – Bibli. Ossol. sygn. 4510/111, k. 164v	86
13. Herb Jasińczyk Piotra Hayna, nobilitowanego w Lublinie 20 V 1569 roku – Biblioteka PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 23v (s. 31)	87
14. Herb Dołęga Michała Grunwaltha, nobilitowanego w Krakowie 11 III 1540 roku – Bibli. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 26 (s. 39)	87
15. Herb Dołęga Wojciecha Rościszewskiego, nobilitowanego w Piotrkowie 22 II 1565 roku – MK, ks. 99, k. 180	89
16. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w Gdańsku 30 V 1504 roku – Bibli. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 20 (s. 27)	90
17. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w 1504 roku (kopia z 1623 r.) – AP w Gdańsku, sygn. rkps 300, R/Uu, 18	90

18. Herb Korab Andrzeja Ligęzy z Byszewic, nobilitowanego w Piotrkowie 31 I 1511 roku – Bibl. Ossol., sygn. 874	90
19. Herb Łabędź (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 451 O/III, k. 256	91
20. Herb Stanisława Nigra, nobilitowanego w Lublinie 10 VIII 1566 roku – barwna rekonstrukcja (R. Kaleta); drzeworyt z Włocławka?	91
21. Herb Macieja Strobicza, nobilitowanego w Piotrkowie 24 II 1563 roku – barwna rekonstrukcja (R. Kaleta)	92
22. Herb Odrowąż Michała Hanela ze Lwowa, nobilitowanego w Lublinie 14 II 1506 roku – MK, ks. 21, k. 344	92
23. Herb Odrowąż Jana Furstha, nobilitowanego w Gdańsku 19 VII 1526 roku – MK, ks. 42, k. 106	93
24. Herb Odrowąż Gertrudy Ferber, nobilitowanej w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82, 230b	93
25. Herb Godziemba Doroty Cimerman, nobilitowanej w Radomiu 18 V 1505 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 18v (s. 24)	94
26. Herb Kaspra Wielocha (Wielecha), nobilitowanego w obozie pod Wielkimi Łukami, b. d. i m. 1580 roku – B. Paprocki, <i>Herby rycerstwa polskiego</i> , Kraków 1584, s. 214 (drzeworyt)	94
27. Herb Łukasza Sernego, nobilitowanego w Warszawie 22 II 1581 roku – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 206 (drzeworyt)	95
28. Herb Nałęcz (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 451 O/III, k. 151 v	96
29. Herb Rawicz Szymona Bahra, nobilitowanego w Warszawie 10 VI 1593 roku – AGAD, sygn. 7171	97
30. Herb Gryf (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 4510/III, k. 242	97
31. Dyplom nobilitacji Szymona Bahra, wystawiony w Warszawie 10 VI 1593 roku – AGAD, sygn. 7171	98
32. Herb Habdank (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 451 O/III, k. 233	99
33. Herb Prus (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 451 O/III, k. 394v	99
34. Herb Prawdzic Jakuba Hofnera (Hefnera), nobilitowanego w Piotrkowie 11 I 1563 roku – AP w Gdańsku, sygn. 368/V/4	99
35. Dyplom nobilitacji Jakuba Hofnera (Hefnera), wystawiony w Piotrkowie 1 I 1563 roku – AP w Gdańsku, sygn. 268/V/4	100
36. Herb Prawdzic Jakuba Hofnera, nobilitowanego w 1563 roku – AP w Gdańsku, sygn. rkps III/255, nr 313, s. 193 (J.H. Dewitz, F. Endersch – XVIII w.)	101
37. Herb Prawdzic Stanisława Szedzińskiego, nobilitowanego w Gdańsku 15 VIII 1552 roku – M. Sipayłło, <i>Polskie superexlibrisy XVI-XVIII wieku</i> , Warszawa 1988, tabl. 16 (superekslibris: BN sygn. Sd 602. 191)	101
38. Herb Andrzeja i Izraela Chöne (Köhne), zwanych Jaski, nobilitowanych w Warszawie 7 V 1630 roku – MK, ks. 178, k. 79 (obca ręka na marginesie)	101
39. Herb Lubicz Michała Węgrzeckiego, nobilitowanego w Warszawie 21 III 1775 roku – Kancl., ks. 41, s. 275	103
40. Herb Lubicz Michała Węgrzeckiego, nobilitowanego w 1775 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 325	103
41. Herb Lubicz Jana Augustyna Cichockiego, nobilitowanego w Warszawie 30 XII 1790 roku – Kancl., ks. 100, s. 48	104
42. Herb Lubicz Jana Meisnera, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 168	104

43. Herb Lubicz Jana Strudzińskiego, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku – AGAD, Materiały genealogiczne Wojciecha Wielądki, sygn. 56, s. 85	104
44. Herb Odrowąż Andrzeja Kapostasa, nobilitowanego w Warszawie 17 XII 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 159	105
45. Herb Podbiał Daniela Lotticha, nobilitowanego w Warszawie 10 XI 1791 roku – AP w Krakowie, sygn. 1009	105
46. Herb Sas Karola Daniela Toepfera, nobilitowanego w Warszawie 27 II 1792 roku – Kancl., ks. 100, s. 206	105
47. Herb Ślepowron Jakuba Idzińskiego, nobilitowanego w Warszawie 11 V 1776 roku – AGAD, sygn. 2278	106
48. Herb Ślepowron Jana Wędrychowskiego, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku – oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Krakowie	106
49. Herb Kotwica Antoniego Gepperta, nobilitowanego w Warszawie 2 V 1783 roku – AGAD, sygn. 1494	107
50. Herb Kotwica Antoniego Duniewicza, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku – AGAD, sygn. 1489	107
51. Herb Kotwica Antoniego Duniewicza, nobilitowanego w 1791 roku – ML, ks. 220, s. 446	107
52. Herb Łekna Zygmunta Stoscha, nobilitowanego w Piotrkowie 17 XII 1484 roku – B. Paprocki, <i>Zrčcadlo Slavneho Margkrabstwy Morawskeho</i> , Olomutii 1593, s. CCCCXIII (s. 413) – drzeworyt	108
53. Herb Łekna Mikołaja Stossa, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku – wzór herbu (drzeworyt): B. Paprocki, <i>Zrčcadlo...</i> , s. CCCCX (s. 410)	108
54. Herb Pogonia Polska Mikołaja z Lelowa, nobilitowanego w N. M. Korczynie 4 III 1434 roku – B. Paprocki, <i>Gniazdo cnoty</i> , Kraków 1578, s. 1138 (drzeworyt)	108
55. Herb Zdarzbóg Sebastiana Wonsona, nobilitowanego w Krakowie 21 V 1543 roku i Krakowie 2 XII 1550 roku, z superekslibrisu (1557 r.) – BUW (<i>Concilia Conciliorum omnium. tam generalium, quam particularium... nunc in tres...tomos...divisa...</i> [ed. Petrus Crabbe]. Coloniae Agrippinae: ex off. Jo. Quentell, 1551. 2°, sygnatura: Sd 612. 293 (t. 2))	109
56. Herb Zdarzbóg Sebastiana Wonsona, nobilitowanego w 1543 i 1550 roku, z superekslibrisu (1557 r.) – BUW (przerys) – druk, w: M. Cubrzyńska-Leonarczyk, <i>Polskie superekslibrisy XVI-XVIII wieku. Centuria Druga</i> , Warszawa 2001, tabl. 13	109
57. Herb Zdarzbóg Sebastiana Wonsona, nobilitowanego w 1543 i 1550 roku, z superekslibrisu (1557 r.) – BUW (przerys) – Barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk)	109
58. Herb Pogonia Polska (połowa XVI w.) – Marek Ambroży z Nysy, <i>Arma Regni 8 Poloniae</i> , Antwerpia 1561 (drzeworyt, s. 76 – własna paginacja)	110
59. Herb Bożezdarz Erazma Szwarca (XVI w.), w kościele N.M. Panny w Krakowie	111
60. Herb Bożezdarz, na nagrobku Andrzeja Kośli (zm. 1589 r.), w kościele parafialnym w Kraśniku	111
61. Herb Zbrojny Mąż Jana Waxmana, nobilitowanego w Warszawie 15 IV 1589 roku – Bibl. PAU/PAN w Krakowie, sygn. 183	113
62. Herb Zbrojny Mąż Jana Waxmana, nobilitowanego w 1589 roku – AP w Krakowie, Krak. gr. rel., ks. 218, s. 1499	113
63. Herb Zbrojny Mąż Jana Waxmana, nobilitowanego w 1589 roku – S. Okolski, <i>Orbis...</i> , t. 3, s. 350 (drzeworyt)	113

64. Herb Mikołaja Płuszczewskiego, nobilitowanego w Warszawie 9 IV 1673 roku – Bibl. Publ. im. H. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. 2016	114
65. Herb Kłóśnik Jana Januszowskiego, nobilitowanego w Krakowie 24 I 1588 roku – MN w Warszawie, sygn. 1793	114
66. Portret Jana Januszowskiego namalowany w przywileju nobilitacji z 1588 r.) – MN w Warszawie, sygn. 1793	114
67. Dyplom nobilitacji Fryderyka Lerchenfelda, wystawiony w Krakowie 7 IV 1676 roku – AP w Gdańsku, sygn. 2365	115
68. Dyplom nobilitacji Gabriela Prewancjusza-Władysławskiego, wystawiony w Warszawie 20 II 1609 roku – Arch. UJ w Krakowie, sygn. 607	116
69. Herb Jakuba Jacobsona von Embden, zwanego Gehema, nobilitowanego w Warszawie 20 III 1624 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 90 (s. 157)	117
70. Herb Prawdzic (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 4510/III, k. 337v	117
71. Herb Jerzego Bidermana, nobilitowanego w Warszawie 12 IV 1598 roku – BN IV/5581, k. 21	118
72. Herb Newlin Stefana Hankiewicza, nobilitowanego w Warszawie 12 IV 1673 roku – MK, ks. 201, k. 127v (nobilitacja szwedzka Jana Kazimierza z 1655 roku)	118
73. Herb Newlin Stefana Hankiewicza, nobilitowanego w 1673 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 234 (nobilitacja szwedzka Jana Kazimierza 1655 r. – z MK 201) ..	120
74. Herb Krzyżoróż Antoniego Hoffmana, nobilitowanego w Warszawie 24 XII 1791 roku – AGAD, sygn. 1485	119
75. Herb Krzyżoróż Antoniego Hoffmana, nobilitowanego w 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 175	119
76. Herb Skarbmierz Jana Dudzińskiego, nobilitowanego w Warszawie 19 II 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 71	119
77. Herb Trójstrzał Antoniego Dekierta, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku – AGAD, sygn. 1472	120
78. Herb Trójstrzał Filipa Dekierta, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1791 roku – AGAD, sygn. 1471	120
79. Herb Podkowa Pawła Grochalskiego, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1791 roku – Bibl. Jagiell., sygn. Akcesja. Przybytki 768/75	121
80. Herb Podkowa Jana Mokina, nobilitowanego w Warszawie 4 I 1792 roku – AGAD, sygn. 3264	121
81. Herb Michała Swinarskiego, nobilitowanego w Warszawie 6 IV 1776 roku – Kancl., ks. 41, s. 420	121
82. Herb Strzała Grzegorza Abramowicza, nobilitowanego w Warszawie 14 XI 1791 roku – ML, ks. 220, s. 409	122
83. Herb Kołyszka Jana i Macieja Stanowskich-Kołyszko, nobilitowanych w Warszawie 15 III 1776 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 373	122
84. Herb Tomasza Tylli de Kubina, nobilitowanego w Warszawie 2 I 1778 roku – Kancl., ks. 45/46, k. 92v (99v)	123
85. Herb Antoniego Straube, nobilitowanego w Warszawie 19 XI 1788 roku – Kancl., ks. 100, s. 18	123
86. Herb Bronisz Antoniego Haumana, nobilitowanego w Warszawie 24 XI 1791 roku – AGAD, Oddz. III, Mała Wieś. sygn. 112	124
87. Herb Bronisz Filipa Waclawa Haumana, nobilitowanego 21 II 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 75	124

88. Herb Bukowczyk Józefa Lemańskiego, nobilitowanego w Warszawie 29 III 1794 roku – Kancl., ks. 107, s. 34	124
89. Herb Jana Kempnińskiego, nobilitowanego w Warszawie 8 X 1776 roku – AGAD, sygn. 1498	125
90. Herb Sławicz Szymona Kowalskiego, nobilitowanego w Warszawie 29 V 1792 roku – Kancl., ks, 100, s. 230	125
91. Herb Pawła Wenturellego, nobilitowanego w Warszawie 12 III 1792 roku – Kancl., ks. 100. s. 216	125
92. Herb Jacka Ratajewicza, nobilitowanego w Warszawie 20 I 1769 roku – AP w Lublinie, Lubelskie ziemskie. RMO (Acta caes. reg. terr. Lublinensia), ks. 8 (20781), s. 357	125
93. Herb Jacka Ratajewicza, nobilitowanego w 1769 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 337	125
94. Herb Trójgwiazd Ludwika Metzela, nobilitowanego w Warszawie 4 I 1792 roku – Kancl., ks. 98, s. 198	126
95. Herb Fryderyka Kurcyusza, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1781 roku – AGAD, sygn. 1465	126
96. Herb Pierścień Franciszka Ryxa, nobilitowanego w Warszawie 13 V 1768 roku – Kancl., ks. 41, s. 31	127
97. Herb Pierścień Franciszka Ryxa (młodszeo), nobilitowanego w Warszawie 27 VI 1791 roku – Kancl., ks. 98, s. 7	127
98. Herb Aleksandra de Smett, nobilitowanego w Warszawie 19 V 1768 roku – Kancl., ks. 42, s. 14	127
99. Herb Niebodar Piotra Józefa Rousseau, nobilitowanego w Warszawie 15 XI 1791 roku – ML, ks. 220, s. 414	128
100. Herb Gwiazdnicz Antoniego Brykczyńskiego, nobilitowanego w Warszawie 24 XII 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 171	129
101. Herb Terlica Pawła Terło, nobilitowanego w Warszawie 6 I 1792 roku – Arch. Zam. Król. w Warszawie, sygn. R 1/86	129
102. Herb Królodar Ludwika Bruneta, nobilitowanego w Warszawie 9 XII 1791 roku – ML, ks. 220, s. 421	129
103. Herb Kolumna Skrzydlata Macieja Kubickiego, nobilitowanego w Warszawie 12 III 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 90	129
104. Herb Kolumna Skrzydlata Jakuba Kubickiego, nobilitowanego w Warszawie 8 III 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 103	129
105. Herb Wiernik Ignacego Manugiewicza, nobilitowanego w Warszawie 13 VII 1792 roku – Arch. Zam. Król. w Warszawie, sygn. D 1/316	130
106. Herb Wiernik Ignacego Manugiewicza, nobilitowanego w 1792 roku – Kancl., ks. 98, s. 313	130
107. Herb Spadokół Fryderyka Konradego, nobilitowanego w Warszawie 4 VIII 1769 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 360	130
108. Herb Hieronima Pinocciego, który uzyskał indygenat w Warszawie 20 II 1662 roku – Bibl. Jagiell., sygn. 152 (z nadania cesarskiego z 1649 r.)	131
109. Herb Szymona Szymonowica, nobilitowanego w Warszawie 1 II 1774 roku – AGAD, sygn. 1492	132
110. Herb Szymona Szymonowica, nobilitowanego w 1774 roku – Kancl., ks. 41, s. 217 (z dyplomu cesarskiego z 1763 roku)	132

111. Herb Szymona Szymonowica, nobilitowanego w 1774 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 319 (z Kancl., ks. 41, s. 217)	132
--	-----

ROZDZIAŁ III

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Franciszka Raczkowskiego, wystawionego w Warszawie 16 XII 1791 roku – Muzeum im. ks. Józefa Jarzębskiego w Licheniu Starym, oryg. perg., bez sygnatury	133
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Franciszka Raczkowskiego z 1791 roku – Muzeum im. ks. Józefa Jarzębskiego w Licheniu Starym, oryg. perg., bez sygnatury ..	134
3. Herb Jana Kislinga i jego braci, nobilitowanych w Warszawie 28 II 1642 roku – AP w Toruniu, sygn. 3057b (barwione rogi w klejnocie)	135
4. Herb Wczele (Szachownica) rodziny Pretwitz (Pretwic): Zygmunt, Maurycy, Jan-Wojciech – bracia oraz Leonard, Jan-Maurycy – wnukowie, nobilitowanej w Warszawie 16 VI 1685 roku – oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Łodzi	135
5. Herb Ostafiego Feckowicza, nobilitowanego w Warszawie 30 V 1659 roku – Muzeum m. Lwowa, bez sygnatury, ekspozycja stała	135
6. Herb Suchekownaty Bernarda Krzysztofa Bernatowicza-Bernackiego, nobilito- wanego w Krakowie, między 2 II-14 III 1676 roku – AGAD, sygn. 6154	135
7. Herb Jana Bąkałowicza, nobilitowanego w Warszawie 22 IX 1775 roku – Fund. XX Czart., sygn. 1312	136
8. Herb Pogonia Polska, nadawany z nobilitacją w XV-XVI wieku – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk) – podstawa: B. Paprocki, <i>Gniazdo cnoty</i> , Kraków 1578, s. 1134 (drzeworyt)	136
9. Herb Kacpra Rudigera, nobilitowanego w Knyszynie 16 XI 1569 roku – AP w Toruniu, sygn. 3013a	137
10. Herb Augusta, Jakuba, Macieja Rudigerów, nobilitowanych w Warszawie 11 XII 1570 roku – Biblioteka PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 24v (s. 36)	137
11. Herb Belina Teodozego Tomkiewicza, nobilitowanego w Warszawie 26 VII 1658 roku – Bibl. Ossol., sygn. 855	137
12. Dyplom nobilitacji Teodozego Tomkiewicza, wystawiony w Warszawie 26 VII 1658 roku – Bibl. Ossol., sygn. 855	138
13. Dyplom nobilitacji Łukasza Husarzewskiego, wystawiony w Krakowie 15 IV 1667 roku – Bibl. Ossol., sygn. 1768	139
14. Herb Prus i Sas Łukasza Husarzewskiego, nobilitowanego w Krakowie 15 IV 1676 roku – Bibl. Ossol., sygn. 1768	140
15. Herb Andrzeja Czarneckiego, nobilitowanego na zamku w Smoleńsku 25 VI 1611 roku – Fund. XX. Czart., sygn. 1063	140
16. Dyplom nobilitacji Andrzeja Czarneckiego, wystawiony na zamku w Smo- leńsku 25 VI 1611 roku – Fun. XX. Czart., sygn. 1063	141
17. Herb Grzegorza Wenda (Wenda), nobilitowanego w Warszawie 10 VI 1590 roku – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk) – podstawa: MK, ks. 139, k. 87 (herb na marginesie)	142
18. Herb Pomian – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 425 (drzeworyt)	143

19. Herb Pomian Franciszka Raczkowskiego, nobilitowanego w Warszawie 16 XII 1791 roku – Muzeum im. ks. Józefa Jarzębskiego w Licheniu Starym, oryg. perg., bez sygnatury	143
20. Herb Henryka Krukowskiego, nobilitowanego w Warszawie 3 III 1792 roku – Kancl., ks. 100, s. 211	144
21. Herb Potęga Adama Tymana, nobilitowanego w Warszawie 13 V 1780 roku – Kancl. ks. 45/46, k. 94v (101v)	144
22. Herb Bronisz Filipa Haumana, nobilitowanego w Warszawie 21 II 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 75	144
23. Herb Trójstrzał Teodora Łukasiewicza, nobilitowanego w Warszawie 30 V 1791 roku – Kancl., ks. 98, s. 3	145
24. Herb Franciszka Czarneckiego, nobilitowanego w Warszawie 29 IV 1777 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 377	146
25. Herb Dyzmy i Macieja Juzwikiewiczów, nobilitowanych w Warszawie 20 II 1777 roku – Kancl., ks. 41, s. 502	146
26. Herb Lubicz Mateusza i Jakuba Guzkowskich, nobilitowanych w Warszawie 9 IV 1776 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 374	147
27. Herb Augusta Vica, nobilitowanego w Warszawie 14 VIII 1778 roku – Kancl., ks. 41, s. 519	147
28. Herb Augusta Vica, nobilitowanego w 1778 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 343	147
29. Herb Ernesta Kortuma, nobilitowanego w Warszawie, b.d. i m. 1778 roku – AGAD, sygn. 1473	148
30. Herb Paschalisa Jakubowicza, nobilitowanego w Warszawie 5 III 1791 roku – MN w Warszawie, sygn. 2015	148
31. Herb Kajetana Dominika Ossowskiego i jego rodzeństwa, nobilitowanych w Warszawie 20 V 1775 roku – Kancl., ks. 45/46, k. 66v (73v)	149
32. Herb Dołęga Jana Ulińskiego, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1791 roku – BN IW5581, k. 395v (oryginał pergaminowy)	149
33. Herb Paschalisa Jakubowicza, nobilitowanego w 1791 roku – ML, ks. 220, s. 388	149
34. Herb Stanisława Czipsera, nobilitowanego w Krakowie 12 I 1532 roku (z nadania cesarza z 1531 r.) – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv (barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk)	149
35. Herb Mikołaja Zandera, nobilitowanego w Warszawie 23 II 1637 roku – Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, sygn. R III/1	150
36. Herb Jelita Wojciecha Wnuka-Słowieńskiego, nobilitowanego w Warszawie 12 I 1591 roku – BN IV/5581, k. 357	150
37. Herb Jana Schlemmera de Ehrenranga, nobilitowanego w Warszawie 15 XI 1775 roku – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv (<i>kopia imitativa</i> przywileju Stanisława Augusta Poniatowskiego)	152
38. Herb Jana Schlemmera de Ehrenranga z 1802 roku – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv	152
39. Herb Gniewosz Franciszka Cernera, nobilitowanego w Warszawie 23 VIII 1793 roku – AP w Krakowie, Krak. ziem. nowe, ks. 77, s. 363	152
40. Herb Gniewosz Franciszka Cernerna, nobilitowanego w 1793 roku – BN IV/5581, k. 46	152

41. Herb Piórosław Adama Mędrzeckiego, nobilitowanego w Warszawie 19 VI 1792 roku – MN w Warszawie, sygn. 2296	152
42. Herb Piórosław Adama Mędrzeckiego, nobilitowanego w 1792 roku – BN IV/5581, k. 233	152
43. Herb Żuraw Jana Müllera, nobilitowanego w Warszawie 31 III 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 107	152
44. Herb Marcellego Bacciarellego, nobilitowanego w Warszawie 29 X 1771 roku – MN w Warszawie, sygn. 734	152
45. Herb Marcellego Bacciarellego, nobilitowanego w 1771 roku – Kancl., ks. 41, s. 169	153
46. Herb Marcellego Bacciarellego, nobilitowanego w 1771 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 317	153
47. Herb Szaszor (Orla) Jana Czarnockiego, nobilitowanego w Lublinie 4 VII 1569 roku – AP w Krakowie, Krak. gr. rel., ks. 62, k. 978	154
48. Herb Szaszor (Orla) Jana Czarnockiego, nobilitowanego w 1569 roku – BN IV/5581, k. 53	154
49. Herb Szymona, Jędrzeja i Dawida Brunschwiggów, nobilitowanych w Warszawie 1 VII 1570 roku – BN IV/5581, k. 30	154
50. Herb Druck Franciszka Płaskowskiego, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1673 roku – AGAD, sygn. 1479	155
51. Herb Napiwonie Jana Jurgiewicza, nobilitowanego w obozie pod Wielkimi Łukami 17 IX 1580 roku – AGAD, sygn. 6159	155
52. Herb Lubicz – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 334 (drzeworyt)	155
53. Herb Ostoja – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 283 (drzeworyt)	155
54. Herb Strzemię – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 230 (drzeworyt)	155
55. Herb Rola – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 260 (drzeworyt)	155
56. Herb Rola Jana, Macieja, Andrzeja Kokler-Barskich, nobilitowanych w Warszawie 10 I 1591 roku – AP w Poznaniu, sygn. Śrem I, 29	155
57. Herb Strzemię Jana Rudnickiego, nobilitowanego w Warszawie 13 III 1601 roku – BN IV//5581, k. 327	155
58. Herb Teofila Kaulfusa, nobilitowanego w Warszawie 20 V 1780 roku – Kancl., ks. 42, s. 233	157
59. Herb Henryka Münckenbecka, nobilitowanego w Warszawie 10 XII 1791 roku – Kancl., ks. 98, s. 87	157
60. Herb Białopiór Eustachego Hieronima Khittela, nobilitowanego w Warszawie 24 X 1791 roku – AP w Krakowie, Krak. ziem. nowe, ks. 66, s. 763	158
61. Herb Białopiór Eustachego Hieronima Khittela, nobilitowanego w 1791 roku – Kancl., ks. 98, s. 54	158
62. Herb Białopiór Eustachego Hieronima Khittela, nobilitowanego w 1791 roku – BN IV/5581, k. 173	158
63. Herb Daniela Belgrama, nobilitowanego w Warszawie 14 IV 1768 roku – Kancl., ks. 41, s. 21	159
64. Herb Złotokłós Jana Gajewskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 XII 1791 roku – Kancl., ks. 98, s. 130	159
65. Herb Karola Krystiana Sesinga, nobilitowanego w Warszawie 17 VII 1792 roku – Kancl., ks. 100, s. 249	159
66. Herb Wierność Jakuba i Wawrzyńca Bernatowiczów, nobilitowanych w Warszawie 8 IV 1768 roku – Kancl., ks. 41, s. 8	159

67. Herb Bodziec Ignacego i Antoniego Koźlińskich, nobilitowanych w Warszawie 16 XI 1765 roku i Andrzeja Przewłockiego, nobilitowanego w Warszawie 13 III 1767 roku – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk)	159
68. Herb Janina (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 4510/111, k. 163v	161
69. Herb Odrowąż Gertrudy Ferber, nobilitowanej w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82, 230b	161
70. Herb Odrowąż Jana Furstha, nobilitowanego w Gdańsku 19 VII 1526 roku – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk) – podstawa: herb Odrowąż Szydłowieckich	161
71. Herb Herburt (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 4510/III, k. 538	162
72. Herb Pskowczyk Stanisława Pachołowieckiego, nobilitowanego pod Pskowem 10 IX 1581 roku – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , Kraków 1584, s. 211 (drzeworyt)	163
73. Herb Sas Stefana Kunickiego, nobilitowanego w Warszawie 25 II 1673 roku – MK, ks. 209, k. 637v	163
74. Herb Szeliga Józefa Kwiecińskiego, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1765 roku – AGAD, sygn. 7081	164
75. Herb Szeliga Walentego Szczęskiego, nobilitowanego w Warszawie 15 VII 1792 roku – Kancl., ks. 100, s. 244	164
76. Herb Leliwa Jakuba Szota, nobilitowanego w Warszawie 21 XI 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 151	164
77. Herb Leliwa Andrzeja Baira, nobilitowanego w Warszawie, b.d. i m. 1673 roku – Bibl. Ossol., sygn. 2988	164
78. Herb Pskowczyk Stanisława Pachołowieckiego, nobilitowanego pod Pskowem 10 IX 1581 roku – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk) – podstawa: B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 211	165
79. Herb Połota Walentego Wąsowicza-Połotyńskiego, nobilitowanego w Warszawie 1 I 1580 roku – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 693 (drzeworyt) – (ewentualnie barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk)	166
80. Herb Kaspra Wielocha (Wielecha), nobilitowanego w Warszawie 1 I 1580 roku – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 214 (drzeworyt) – (ewentualnie barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk)	166
81. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w Gdańsku 30 V 1504 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300, R/Uu, 18 (XVII w.)	167
82. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w 1504 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 20 (s. 27)	167
83. Herb Korab Andrzeja Ligęzy z Byszewic, nobilitowanego w Piotrkowie 31 I 1511 roku – Bibl. Ossol., sygn. 874	167
84. Herb Simona Barrwy'iego i jego braci, który otrzymali w Konstancji 20 V 1417 roku – <i>Magyar Czimeres Emlékek (Monumenta Hungariae Heraldica)</i> , Füzet I, közli Fejérpataky László, Budapest 1901, tabl. V	168
85. Herb rodu Nagymihályich, który otrzymali w Konstancji 29 III 1418 roku – <i>Magyar Czimeres Emlékek (Monumenta Hungariae Heraldica)</i> , Füzet I, közli Fejérpataky László, Budapest 1901, tabl. IX	168
86. Herb Godziemba Doroty Cimerman, nobilitowanej w Radomiu 19 IX 1505 roku – Bibl. PAN w Gdańsku. Ms 616, k. 18v (s. 24) – (ewent. barwna rekon- strukcja – T. Ż.)	169
87. Herb Jastrzębiec Stanisława Mirzewskiego, nobilitowanego w Krakowie 22 II 1551 roku – MK, ks. 79, k. 396 (rysunek Jastrzębca w tekście)	170

88. Herb Jastrzębiec Erazma Czeczotki, nobilitowanego w Piotrkowie 17 III 1552 roku – BNIV/5581, k. 57	170
89. Herb Poraj (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 4510/111, k. 79	170
90. Herb Poraj Macieja Szczudlika-Karczewskiego, nobilitowanego na zamku w Połocku 14 IX 1579 roku – Sieradz. gr., ks. 80, k. 128v. – (ewentualnie barwna rekonstrukcja T. Ż.)	171
91. Herb Jelita – B. Paprocki, <i>Herby rycerstwa...</i> , Kraków 1584, s. 191	172
92. Portret Jana Zamoyskiego, miedzioryt, przed 1620 r., Giacomo Franco – Gabinet Rycin BUW	172
93. Herb Jelita Wojciecha Wnuka-Słowieńskiego, nobilitowanego w 1591 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk (podstawa: Hilchen 1591 r.)	172
94. Herb Pskowczyk Stanisława Pacholowieckiego, nobilitowanego w 1581 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk (podstawa: B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 211)	173
95. Herb Pskowczyk Stanisława Pacholowieckiego, nobilitowanego w 1581 roku – barwna rekonstrukcja z opisu herbu w przywileju nobilitacji – T. Żołnierczyk	173
96. Herb Szreniawa III Jana Henryka Tretera, z 21 I 1902 roku (dyplom potwier- dzenia szlachectwa), potomka nobilitowanego w Krakowie 28 IV 1676 roku Maciej Kazimierza, Bernarda i Szymona Treterów – w rękach prywatnych we Wrocławiu (barwna rekonstrukcja R. Kaleta)	174
97. Herb Szreniawa III Jana Juliana Tretera, z potwierdzenia szlachectwa wysta- wionego we Lwowie 14 III 1902 roku – w rękach prywatnych we Wrocławiu	174
98. Herb Szreniawa III Zofii Amelii, Wandy Józefy Marii, Marii Julii Treter, z potwierdzenia szlachectwa wystawionego we Lwowie 14 III 1902 roku – w rękach prywatnych we Wrocławiu	174
99. Herb Jelita Łukasza Sernego, nobilitowanego w Warszawie 22 II 1581 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk (podstawa: B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 205)	175
100. Herb Jelita Jana Niemstyna Siennickiego, nobilitowanego w Warszawie 1 III 1581 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk (podstawa: B. Paprocki, <i>Herby...</i> , Jelita (s. 191), Połota (s. 693))	175
101. Herb Jelita Stefana Maszalskiego (Masalskiego), nobilitowanego w Warszawie 1 III 1581 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk (podstawa: B. Paprocki, <i>Herby...</i> , Jelita (s. 191), Połota (s. 693))	176
102. Herb Jelita Teodora i Zachariasza Manikowskich, nobilitowanych w Warszawie 8 VI 1593 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk (podstawa: oryginał Szymona Bara)	176

ROZDZIAŁ IV

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Wilhelma Krystiana Jacobsena, wysta- wionego w Warszawie 6 I 1792 roku – Narod. Bibl. Nauk Ukrainy we Lwowie im. W. Stefanyka. Dokumenty pergaminowe, F. 5, op. 3, T. 1, sygn. 124	177
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Wilhelma Krystiana Jacobsena z 1792 roku – Narod. Bibl. Nauk Ukrainy we Lwowie im. W. Stefanyka. Dokumenty pergaminowe, F. 5, op. 3, T. 1, sygn. 124	178

3. Herb Joachima de Beke, nobilitowanego w Gdańsku 27 V 1457 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82, 55	179
4. Herb Joachima de Beke, z potwierdzenia nobilitacji Zygmunta III, wystawio- nego w Krakowie 22 VI 1608 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300 D/82, 55a	179
5. Herb Joachima de Beke, nobilitowanego w Gdańsku 27 V 1457 roku (XVII- -wieczny odpis z oryginału) – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 8 (s. 3)	179
6. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w Gdańsku 30 V 1504 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 20 (s. 27) – może barwna rekonstrukcja T.Ż.? .	180
7. Herb Korab Macieja Cimermana, nobilitowanego w 1504 roku (kopia z 1628 roku) – AP w Gdańsku, sygn. 300, R/Uu, 18 – może barwna rekonstrukcja T.Ż.? .	180
8. Herb Godziemba Doroty Cimerman, nobilitowanej w Radomiu 18 V 1505 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 18 (s. 24) – może barwna rekonstrukcja T.Ż.? .	181
9. Herb Sulima Jana Baytela, nobilitowanego w Wilnie 15 V 1506 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 95v (s. 176)	181
10. Herb Eberharda Ferbera, nobilitowanego w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300D/82, nr 230b	181
11. Herb Odrowąż Gertrudy Ferber, nobilitowanej w Pożoniu (Bratysławie) 18 V 1515 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300D/82, nr 230b	181
12. Herb Eberharda Ferbera, który otrzymał od cesarza Maksymiliana I w Wiedniu 20 VII 1515 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300D/82, nr 230a	181
13. Herb Kartaka, Holarka, Sernika, braci z Trzilwora, nobilitowanych w Wiedniu 28 VII 1515 roku – MK, ks. 30, k. 34v	182
14. Herb Nowina Mikołaja Kośli, nobilitowanego w Wilnie 30 VI 1560 roku – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv	184
15. Herb Kacpra Rudigera, nobilitowanego w Knyszynie 16 XI 1569 roku – AP w Toruniu, sygn. 3013a	184
16. Herb Prawdzic Jakuba Hofnera (Hefnera), nobilitowanego w Piotrkowie 11 I 1563 roku – AP w Gdańsku, sygn. 368/V/4	184
17. Herb Jakuba i Jana Abstagenów (Abtshagen), nobilitowanych w Krakowie 13 V 1527 roku – Petersburski Oddział Instytutu Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt-Petersburgu. Archiwum, sygn. Zachodnioeuropejski Oddział, Zbiór 29, karton 427, jednostka 1	184
18. Herb Jakuba i Jana Abstagenów (Abtshagenów), nobilitowanych w 1527 roku – AP w Gdańsku, Ms 616, k. 9v (s. 6)	185
19. Herb Sulima Feliksa z Trynczy, nobilitowanego w Krakowie 24 III 1540 roku – MK, ks. 61, k. 246	185
20. Herb Półkozic Jerzego i Stanisława Zalaszkowskich, nobilitowanych w Piotrkowie 10 VI 1555 roku – AP w Krakowie, Oświęć, gr., ks. 239, k. 629	185
21. Herb Malisza Karyszewskiego, nobilitowanego w Warszawie 24 III 1597 roku – CHAPU w Kijowie, F. 37, op. 1, Kamień. ziem., ks. 25, k. 77(76) – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk)	187
22. Herb Jana Sprengela a Röber, nobilitowanego w Toruniu 27 XI 1576 roku – AP w Gdańsku, rkps III/255, nr 313, s. 389	189
23. Herb Maksyma Przepiórczyńskiego, nobilitowanego w Warszawie 24 III 1597 roku – CHAPUw Kijowie, F. 37, op. 1, Kamień. ziem., ks. 25, k. 75(74) – barwna rekonstrukcja (T. Żołnierczyk)	189

24. Herb Michała Sędziwoja, nobilitowanego w Warszawie 8 II 1600 roku – B. Paprocki, <i>Ogród królewski</i> , cz. 3, Praga 1599 (przed tekstem drzeworyt herbu Sędziwoja)	190
25. Herb Michała Sędziwoja, nobilitowanego w 1600 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk (podstwa: B. Paprockiego, <i>Ogród królewski</i> , cz. 3 – drzeworyt) ..	190
26. Herb Korab Jana Krynickiego, nobilitowanego w obozie pod Smoleńskiem 17 VIII 1610 roku – BN IV/5581, k. 191	191
27. Herb Nałęcz Aleksandra Heinke, nobilitowanego w Krakowie 25 III 1676 roku – Bibl. Ossol., sygn. 92	191
28. Dyplom nobilitacji Aleksandra Heinke, wystawiony w Krakowie 25 III 1676 roku	192
29. Herb Jana Schultza de et in Stein, nobilitowanego w Warszawie 14 III 1731 roku – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv	193
30. Dyplom nobilitacji Bernarda Krzysztofa Bernatowicza-Bernackiego, wystawiony w Krakowie, między 2 II a 14 III 1676 roku	194
31. Herb Marcina Niewierawskiego, nobilitowanego w Warszawie 2 III 1765 roku – Zakład NPH UJ w Krakowie, bez sygnatury	195
32. Herb Jana Reymana, nobilitowanego w Warszawie 4 III 1765 roku – MK, ks. 271, k. 34	195
33. Herb Ozdoba Ignacego Kluczewskiego, nobilitowanego w Warszawie 10 XII 1768 roku – Kancl., ks. 41, s. 124	195
34. Herb Antoniego Friese, nobilitowanego w Warszawie 11 VIII 1768 roku – Bibl. Muz. Hist. m. Stołecznego Warszawy, sygn. A/I/1923 (fot. Z. Rajska)	195
35. Herb Jana Feliksa Dulfusa, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1768 roku – Kancl., ks. 41, s. 74	196
36. Herb Dominika Jacka Wilczka, nobilitowanego w Warszawie 13 IX 1769 roku – AGAD, Kancl., ks. 42, s. 115	196
37. Herb Jana Friese, nobilitowanego w Warszawie 9 X 1785 roku – Fund. XX. Czart., sygn. 964, s. 392	197
38. Herb Nałęcz Ignacego Felsztyńskiego, nobilitowanego w Warszawie 15 V 1780 roku – Kancl., ks. 45/46, k. 33v (39v)	197
39. Herb Nowicz Krystiana Neumana, nobilitowanego w Warszawie 11 II 1791 roku – AGAD, sygn. 1496	198
40. Herb Nowicz Krystiana Neumana, nobilitowanego w Warszawie w 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 59	198
41. Herb Michała Bergonzoniego, nobilitowanego w Warszawie 25 II 1791 roku – MN w Warszawie, sygn. 2298	198
42. Herb Michała Bergonzoniego, nobilitowanego w 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 83	199
43. Herb Porwik Mikołaja d'Escuyera, nobilitowanego w Warszawie 12 XI 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 144	199
44. Herb Kapus Stanisława Pilchelsteina, nobilitowanego w Warszawie 6 VI 1792 roku – Kancl., ks. 100, s. 235	199
45. Herb Arnolda Proenena, nobilitowanego w Brugii 1 XI 1527 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 11v (s. 10)	202
46. Benedykt Coio, portret z 2. połowy XVI wieku – Muzeum Okręgowe w Toruniu, nr inw. S/29/MPT	203

47. Herb Benedykta Coio, nobilitowanego w Bygdoszczy 11 II 1577 roku – AP w Toruniu, sygn. Kat. XII, 4 (karta tytułowa – Genealogia Kojenów, 1630 r.)	203
48. Herb Kacpra Coio z portretu z 1572 roku Muzeum Okręgowe w Toruniu, nr inw. S/25MPT (barwna rekonstrukcja – T. Żoźnierczyk)	204
49. Herb Benedykta Coio z 1577 roku, z nobilitacji Stefana Batorego – Wiedeń Österreichisches Staatsarchiv (barwna rekonstrukcja – T. Żoźnierczyk)	204
50. Herb Benedykta Coio z potwierdzenia cesarskiego (1577 r.) – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv (barwna rekonstrukcja – T. Żoźnierczyk)	204
51. Herb Doliwa Andrzeja Gieska, nobilitowanego w Krakowie 15 III 1595 roku – Bibl. Ossol., sygn. 2686	204
52. Korona koronacyjna królów polskich, tzw. korona Bolesława Chrobrego – rekonstrukcja Adama Orzechowskiego z Nowego Sącza (2003 r.)	205
53. Herb Jana Schilkry-Trzebińskiego, nobilitowanego w Krakowie 18 III 1595 roku – Bibl. Jagiell., sygn. 366	206
54. Herb Józefa, Jakuba i Stanisława Bensów, nobilitowanych w Warszawie, b. d. III 1768 roku – AGAD, sygn. 1464	207
55. Herb Karola Schultza, nobilitowanego w Warszawie 23 XII 1791 roku – AGAD, sygn. 1470	208
56. Herb Antoniego i Karola Deymów, nobilitowanych w Warszawie, b. d. i m. 1768 roku – AGAD, sygn. 1467	208
57. Herb Dziób Jana Majewskiego, nobilitowanego w Warszawie 10 XII 1768 roku – AGAD, sygn. 1497	209
58. Herb Dziób Jana Majewskiego, nobilitowanego w 1768 roku – AP w Krakowie, Krak. ziem. nowe, ks. 79, s. 933	209
59. Herb Dziób Jana Majewskiego, nobilitowanego w 1768 roku – Kancl., ks. 41, s. 128	209
60. Herb Dziób Jana Majewskiego, nobilitowanego w 1768 roku – BN IV/5581, k. 220	209
61. Herb Lilie Józefa Kocha, nobilitowanego w Warszawie 16 IV 1792 roku – AP w Krakowie, Krak. ziem. nowe, ks. 79, s. 858	210
62. Herb Lilie Józefa Kocha, nobilitowanego w 1792 roku – AGAD, Kancl., 98, s. 267	210
63. Herb Lilie Józefa Kocha, nobilitowanego w 1792 roku – BN IV/5581, k. 180	210
64. Herb Podbiał Daniela Lotticha, nobilitowanego w Warszawie 10 XI 1791 roku – AP w Krakowie, sygn. 1009	210
65. Herb Dyzmy i Mikołaja Juzwikiewiczów, nobilitowanych w Warszawie 25 II 1777 roku – Kancl., ks. 41, s. 502	210
66. Herb Bekesz Stanisława Kostki Mroczkiewicza, nobilitowanego w Warszawie 23 II 1775 roku – Fund. XX. Czart., rkps 964, s. 324	210
67. Herb Ostoja Jana i Ignacego Bogorajskich, nobilitowanych w Warszawie 20 V 1775 roku – Kancl., ks. 45/46, k. 28v (33v)	210
68. Herb Wojciecha Faruchowicza, nobilitowanego w Warszawie 1 II 1777 roku – Kancl., ks. 41, s. 493	210
69. Herb Tiedemana Giessego i jego rodziny, nobilitowanej w Piotrkowie 24 II 1519 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żoźnierczyk (podstawa: oryginał nobilitacji z 1519 r. – E. Oelsnitz, <i>Das Wappen der Giese</i> , <i>Altpreussische Geschlechterkunde</i> , Jg. 6: 1932 – zdjęcie)	212
70. Herb Doliwa Feliksa Głuchowskiego, nobilitowanego w Piotrkowie 26 VII 1550 roku – AGAD, Sieradz. gr., ks. 57/111, k. 411	213

71. Herb Doliwa Feliksa Głuchowskiego, nobilitowanego w 1550 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk (podstawa: Sieradz. gr., ks. 57/111)	213
72. Herb Jasińczyk Piotra Hayna, nobilitowanego w Lublinie 20 V 1569 roku – Bibl. PAN w Gdańsku, Ms 616, k. 23v (s. 31)	214
73. Herb Dęboróg Jana Hayna, nobilitowanego w Warszawie 5 IV 1564 roku – BN IV/5581, k. 134	215
74. Herb Poraj Macieja Szczudlika-Karczewskiego, nobilitowanego na zamku w Połocku 14 IX 1579 roku – AGAD, Sieradz. gr., ks. 80, k. 128v (barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk)	215
75. Dyplom otrzymania tytułu barona od króla Władysława IV, w Warszawie 20 V 1647 roku, przez Jana Tiepolo z Wenecji – Archivioli Stato w Wenecji, w: Arch. Tiepolo, II consegno, 19	217
76. Herb Jana Tiepolo z 1647 roku – Archivioli Stato w Wenecji, w: Arch. Tiepolo, II consegno, 19	218
77. Herb Jana i Samuela Kirsteinów, nobilitowanych w Warszawie 14 II 1578 roku – BN IV/5581, k. 81	218
78. Herb Sulima Antoniego i Apolinarego Sułkowskich, nobilitowanych w Warszawie 10 I 1778 roku – Kancl., ks. 45/46, k. 86v (93v)	219
79. Herb Chwalne Stefana Mikanusa, nobilitowanego w Piotrkowie 12 VIII 1556 roku – barwna rekonstrukcja (R. Kaleta)	220
80. Herb (Zadora) Iwana Arnalta Karyszewskiego, nobilitowanego w Warszawie 24 III 1597 roku – CHAPU w Kijowie, F. 37, op. 1. Kamień. ziem., ks. 25, k. 79 (78v) – (barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk)	220
81. Herb Prus i Sas Łukasza Husarzewskiego, nobilitowanego w Krakowie 15 IV 1676 roku – Bibl. Ossol., sygn. 1768	221
82. Herb Zaremba Michała Rągi, nobilitowanego w Warszawie 6 III 1791 roku – AGAD, sygn. 1476	222
83. Herb Strzała Skrzydlata Jana Szchernicha, nobilitowanego w Warszawie 20 IV 1791 roku – Muzeum Przyppkowskich w Jędrzejowie, bez sygnatury	222
84. Herb Kotwica Antoniego Duniewicza, nobilitowanego w Warszawie 22 XII 1791 roku – AGAD, sygn. 1489	222
85. Herb Strzała Skrzydlata Jana Szchernicha, nobilitowanego w 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 120	222
86. Herb Janina Macieja i Stanisława Szymanieckich, nobilitowanych w Warszawie 12 XII 1781 roku – Kancl., ks. 42a, s. 355	222
87. Herb Jedlina Wilhelma Krystiana Jacobsona, nobilitowanego w Warszawie 6 I 1792 roku – Narod. Bibl. Akad. Nauk Ukrainy we Lwowie im. W. Stefanyka. Dokumenty pergaminowe, F. 5, op. 3, T. 1, sygn. 124	222
88. Herb Franciszka Majerhoffera, nobilitowanego w Warszawie 3 VI 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 131	222
89. Herb Jakuba Burkarda, nobilitowanego w Warszawie 11 X 1791 roku – Fund. XX. Czart., sygn., MNK 549a	222
90. Herb Bronisz Karola Lichockiego, nobilitowanego w Warszawie 24 XII 1791 roku – Bibl. Ossol., sygn. 171	223
91. Herb Jazgarek Fryderyka Kaulbersa, nobilitowanego w Warszawie 17 II 1791 roku – Arch. Zam. Król. w Warszawie, sygn. D 1/218	224
92. Herb Jazgarek Fryderyka Kaulbersa, nobilitowanego w 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 67	224

93. Herb Łódzia Jana Michalskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 I 1769 roku – AP w Krakowie, Krak. ziem. nowe, ks. 79, s. 121	224
94. Herb Marcellego Bacciarellego, nobilitowanego w Warszawie 29 X 1771 roku – MN w Warszawie, sygn. 734	225
95. Herb Herkules Stanisława Zawadzkiego, zwanego Dzięciołem, nobilitowanego w Warszawie 24 IV 1572 roku – B. Paprocki, <i>Herby...</i> , s. 520 (drzeworyt)	225
96. Herb Marka Reverdila, nobilitowanego w Warszawie 7 IX 1769 roku – oryginał pergaminowy w zbiorach pana Jeana-Rene Bory Le Port w Coppet (Szwajcaria)	226
97. Herb Puchacz Augusta Wilhelma Arndta, nobilitowanego w Warszawie 23 XII 1791 roku – ML, ks. 220, s. 457	226

ROZDZIAŁ V

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Wilhelma Rycza, wystawionego w Warszawie 29 V 1775 r. – Fund. XX. Czart., sygn. 1159, vol. VIII, nr 22	227
2. Herb własny Wilhelma Rycza, nobilitowanego w 1775 roku – Fund. XX. Czart., sygn. 1159, vol. VIII, nr 22	228
3. Herb Półkozic (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 451 O/III, k. 136v	229
4. Herb Gozdawa (XVI w.) – Bibl. Ossol., sygn. 4510/III, k. 384	230
5. Herb Pogoni Polska Ryszarda, Oliwera i Mariota Papini de Gambusio, nobilitowanych w Trokach 20 XI 1481 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żoł- nierczyk (podstawa: B. Paprocki, <i>Gniazdo cnoty...</i> , s. 1134 – drzeworyt)	231
6. Herb Ciołek Szymona Kulawego z Byczyny, nobilitowanego w Krakowie 15 XI 1504 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk	232
7. Herb Prawdzic Jakuba Homera (Hefnera), nobilitowanego w Piotrkowie 11 I 1563 roku – AP w Gdańsku, sygn. 368/V/4	233
8. Herb Stanisława Czipsera, nobilitowanego w Krakowie 12 I 1532 roku (z nadania cesarza z 1531 roku) – Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv (barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk)	233
9. Herb Rawicz Wojciecha Kani z Górki, nobilitowanego w Krakowie 12 III 1508 roku – barwna rekonstrukcja T. Żołnierczyk	235
10. Herb Bonawentury Gardaniego, nobilitowanego w Krakowie 1 XII 1550 roku, – oryginał pergaminowy w zbiorach T. Niewodniczańskiego w Bittburgu, sygn. D 3 (przekazany do Zam. Król. w Warszawie – dar T. Niewodniczańskiego)	236
11. Herb Achacego Guttetera (1577 r.) – Bibl. Jagiell., Album Amicorum 24, k. 100	236
12. Połączenie 2. barw (kolorów) do 1572 roku: (białej z czerwoną; błękitnej z czerwoną)	236
13. Połączenie 2. barw (kolorów) do 1572 roku: (złotej z błękitną; czerwonej z żółtą; czarnej z białą)	237
14. Połączenie 2. barw (kolorów) do 1572 roku: (białej z błękitną; złotej z czarną; czarnej z szarą; czerwonej z zieloną; błękitnej z zieloną)	238
15. Herb Pogonia Polska (XV-XVI w.) – barwna rekonstrukcja T. Żołnierczyka (podstawa: B. Paprocki, <i>Gniazdo cnoty...</i> , s. 1134 – drzeworyt)	239
16. Herb Jerzego Amandusa (Amando), nobilitowanego w Krakowie 13 II 1566 roku – BNIV/5581, k. 4v	239

17. Połączenie 3. barw (kolorów) do 1572 roku: (błękitno-biało-złotej; czerwono-czarno-złotej; czerwono-czarno-błękitnej; biało-czerwono-zielonej; czarno-biało-złotej; błękitno-złoto-zielonej)	239
18. Herb Piotra i Zygmunta Fanelli, nobilitowanych w Krakowie 20 V 1545 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyk (podstawa: oryginał Bonawentury Gardaniego z 1550 roku)	239
19. Połączenie barw (kolorów) w herbie Hermana z Przeworska, nobilitowanego w latach 1442-1444 (Orzeł czarny w białej przepasce, przechodzącej przez złoty pierścień, stoi na zielonej górze. Całość na błękitnej tarczy)	239
20. Herb Pogonia Polska (XV-XVI w.) – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta) ...	240
21. Herb Bożezdarz Jerzego Szwarca, nobilitowanego w Budzie w 1442 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	240
22. Herb Macieja Brzeżeckiego, nobilitowanego w Piotrkowie 7 XII 1521 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	241
23. Herb Odrowąż Jana Furstha, nobilitowanego w Gdańsku 19 VII 1526 roku – barwna rekonstrukcja – T. Żołnierczyka (podstawa: herb Odrowąż Szydłowieckich)	242
24. Herb Jakuba i Jana Abstagenów, nobilitowanych w Krakowie 13 V 1527 roku – Petersburski Oddział Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt-Petersburgu. Archiwum, sygn. Zachodnioeuropejski Oddział. Zbiór 29, karton 427, jednostka 1	242
25. Herb Jana Skoczowskiego, nobilitowanego w Krakowie 12 IX 1553 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	243
26. Herb Szymona i Ernesta Ronnenbergów, nobilitowanych w Warszawie 24 IV 1572 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	243
27. Połączenie 2. barw (kolorów) w latach 1574-1763: (czerwono-błękitne; czerwono-białe; czerwono-złote; złoto-czerwone; czarno-żółte; biało-czarne; błękitno-złote; błękitno-srebrne (białe); czerwono-czarne)	244
28. Połączenie 3. barw (kolorów) w latach 1574-1763: (czerwono-czarno-złote; błękitno-czerwono-żółte; złoto-błękitno-żółte; żółto-błękitno-czerwone; zielono-czerwono-białe; czerwono-biało-żółte; złoto-czerwono-białe; czarno-złoto-błękitne)	244
29. Połączenie barw (kolorów) w herbie Jana Delary, nobilitowanego w Warszawie 20 II 1662 roku – barwna rekonstrukcja (R. Kaleta)	244
30. Połączenie barw (kolorów) w herbie Wawrzyńca Justimontiego, nobilitowanego w Warszawie 15 IV 1589 roku – barwna rekonstrukcja (R. Kaleta)	247
31. Herb Ludwika Wawrzyńca Demutha, nobilitowanego w Warszawie 20 XII 1657 roku – ADWO, sygn. AB. Eg.54	247
32. Połączenie barw (kolorów) w herbie Stanisława Lichtembergka, nobilitowanego w Warszawie 13 III 1601 roku – barwna rekonstrukcja (R. Kaleta)	247
33. Dyplom nobilitacji Ludwika Wawrzyńca Demutha, wystawiony w Warszawie 3 III 1657 roku – ADWO, sygn. AB. Eg.54	258
34. Połączenia 4. barw (kolorów) w latach 1574-1763: (czarno-czerwono-żółto-zielone (Domagalicz 1643); biało-cisawo(szaro)-żółto-zielone (Husing 1597); błękitno-złoto-czerwono-czarne Rotermund 1591); czerwono-biało-zielono-złote (Januszowski 1588); błękitno-zielono-żółto-czerwone (Preis a Sprinden-burg 1578); błękitno-czerwono-zielono-białe (Czyszyński 1580); biało-	

-czarno-błękitno-złote (Czeki 1590); biało-czerwono-żółto-czarne (Gretczsch 1580)	249
35. Herb Eustachego Połonieckiego, nobilitowanego w Warszawie 30 III 1658 roku – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, sygn. PK 2 – 17	250
36. Połączenia 3. barw (kolorów) w latach 1574-1763 – połączenie: biało-czerwono-złote w herbie Stanisława Pachołowieckiego, nobilitowanego w 1581 roku – barwna rekonstrukcja (R. Kaleta)	250
37. Dyplom nobilitacji Eustachego Połonieckiego, wystawiony w Warszawie 30 III 1658 roku – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, sygn. PK 2-17	252
38. Herb Jana von Embden, zwanego Koniecki, nobilitowanego w Warszawie 18 IV 1590 roku – AP w Gdańsku, sygn. 300, R/Uu, 4, s. 29	252
39. Herb Rawicz Szymona Bahra, nobilitowanego w Warszawie 10 VI 1593 roku – AGAD, sygn. 7171	252
40. Szymon Bahr z herbem Rawicz, nobilitowany w 1593 roku – pomnik nagrobkowy w kościele NMP w Gdańsku (1620 r.), ufundowany przez jego zięcia Jana Speymana i wyrzeźbiony przez W. van den Błocka	253
41. Herb Rawicz Szymona Bahra, nobilitowanego w 1593 roku – AP w Gdańsku, sygn. rkps III/255, nr 313, s. 93 (J.H. Dewitz)	253
42. Połączenia 2. barw (kolorów) w latach 1574-1763: (czerwono-białe; złoto-czerwone; błękitno-złote)	253
43. Herb Andrzeja Sambora, nobilitowanego w Warszawie 10 VI 1593 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta) – por. Ronnenberg (identyczne labry)	255
44. Herb Mikołaja Zandera, nobilitowanego w Warszawie 23 II 1637 roku – Arch. Zam. Król. w Warszawie, sygn. R/III/1	255
45. Herb Wawrzyńca Justimontiego, nobilitowanego w Warszawie 15 IV 1589 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	256
46. Herb Hagenawa a Moraunen, nobilitowanego w obozie pod Połockiem 24 VIII 1579 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	257
47. Herb Jana i Andrzeja Gretczschów, nobilitowanych w Warszawie 12 I 1580 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	257
48. Herb Mikołaja a Zitena, nobilitowanego w Warszawie 16 II 1581 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	257
49. Herb Jana Sprengela a Röber, nobilitowanego w Toruniu 27 XI 1576 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	258
50. Herb Jana Domagalicza, nobilitowanego w Warszawie 10 VIII 1643 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	258
51. Herb Jakuba Jacobsona von Embden, zwanego Gehema, nobilitowanego w Warszawie 12 III 1624 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	258
52. Herb Michała Sędziwoja, nobilitowanego w Warszawie 8 III 1600 roku – barwna rekonstrukcja labrów (R. Kaleta)	259
53. Herb Jana Neodicusa a Robern, nobilitowanego w Malborku 18 IX 1577 roku – barwna rekonstrukcja skrzydeł orła (R. Kaleta)	259
54. Herb Stanisława Czyżyńskiego (Czyszyńskiego), nobilitowanego w Warszawie 12 II 1580 roku – barwna rekonstrukcja skrzydeł orła (R. Kaleta)	260
55. Herb Jana i Samuela Kirsteinów, nobilitowanych w Warszawie 14 II 1578 roku – barwna rekonstrukcja skrzydeł orła (R. Kaleta)	260
56. Herb Jana Chrzyciela Czekiego, nobilitowanego w Warszawie 17 IV 1590 roku – AP w Krakowie, Krak. gr. rel., ks. 17, s. 103	260

57. Herb Reinholda Heidensteina, nobilitowanego w 1585 roku – barwna rekonstrukcja piór strusia (R. Kaleta)	261
58. Herb Reinholda Heidensteina, nobilitowanego w 1585 roku – barwna rekonstrukcja piór strusia z herbu R. Heindesteina (zm. 1620 r.) – nagrobek w klasztorze cystersów w Oliwie (R. Kaleta)	261
59. Herb Rola Jana Proboszczowskiego, nobilitowanego w Warszawie 14 VI 1593 roku – barwna rekonstrukcja piór strusia (R. Kaleta)	261
60. Herb Jana Schilkry-Trzebińskiego, nobilitowanego w Krakowie 18 III 1595 roku – Bibl. Jagiell., sygn. 366	262
61. Herb Mikołaja Płuszczewskiego, nobilitowanego w Warszawie 9 IV 1673 roku – Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. 2016	262
62. Dyplom Mikołaja Płuszczewskiego, wydany w Warszawie 9 IV 1673 roku – Bibl. Publ. im. H. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. 2016	263
63. Herb Stanisława Lichtembergka, nobilitowanego w Warszawie 13 III 1601 roku – barwna rekonstrukcja piór strusia (R. Kaleta)	264
64. Herb Jerzego Rotermunda, nobilitowanego w Warszawie 12 I 1591 roku – barwna rekonstrukcja piór strusia (R. Kaleta)	264
65. Herb Jana Domagalicza, nobilitowanego w Warszawie 10 VIII 1643 roku – barwna rekonstrukcja barwionych rogów (R. Kaleta)	265
66. Herb Mikołaja a Zitena, nobilitowanego w Warszawie 16 II 1581 roku – barwna rekonstrukcja barwionych rogów (R. Kaleta)	265
67. Herb Abdank Michała Liczbińskiego, nobilitowanego w Warszawie 7 IV 1590 roku – barwna rekonstrukcja barwionych rogów (R. Kaleta)	265
68. Herb Jana Kremera, zwanego Koczaniem, nobilitowanego w Warszawie 16 IV 1590 roku – barwna rekonstrukcja barwionych rogów (R. Kaleta)	266
69. Herb Andrzeja i Jana Gretczschów, nobilitowanych w Warszawie 12 I 1580 roku – barwna rekonstrukcja barwionych rogów (R. Kaleta)	266
70. Herb Gabriela Prewancjusza-Władysławskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 II 1609 roku – barwna rekonstrukcja barwionych rogów (R. Kaleta)	266
71. Herb Obrona Augusta Torri (de Torry), nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1792 roku – AGAD, sygn. 1474	268
72. Herb Sennik Sebastiana Kazimierza Jabłońskiego, nobilitowanego w Warszawie 12 VIII 1768 roku – Fund. XX. Czart., sygn. 1186	269
73. Herb (Picardi) Klemensa Berneaux de Picardi, nobilitowanego w Warszawie 3 VII 1792 roku – Kancl., ks. 98, s. 308	269
74. Herb Skarbicz Jana Kantego Nawrowskiego, nobilitowanego w Warszawie 2 III 1791 roku – AP w Krakowie, Krak. gr. rel., ks. 222, s. 921	269
75. Herb Skarbicz Jana Kantego Nawrowskiego, nobilitowanego w 1791 roku – BN IV/5581, k. 260	269
76. Herb Terlica Pawła Terło, nobilitowanego w Warszawie 6 I 1792 roku – Arch. Zam. Król. w Warszawie, sygn. R 1/86	270
77. Herb Królodar Ludwika Bruneta, nobilitowanego w Warszawie 9 XII 1791 roku – ML, ks. 220, s. 421	271
78. Połączenia 4. barw (kolorów) w latach 1764-1794: (żółto-czarno-czerwono- -białe; złoto-czerwono-błękitno-czarne; czarno-złoto-błękitno-białe; biało- -czerwono-zielono-złote; złoto-czerwono-błękitno-zielone)	272
79. Herb Jana Huhna, nobilitowanego w Warszawie 23 XII 1791 roku – barwna rekonstrukcja połączenia 3. barw (kolorów) – R. Kaleta	272

80. Herb Jana Mokina, nobilitowanego w Warszawie 4 I 1792 roku – barwna rekonstrukcja 3. barw (kolorów) – R. Kaleta	272
81. Herb Stanisława Montrezora (Montresor), nobilitowanego w Warszawie 20 V 1781 roku – ML, ks. 220, s. 215	273
82. Herb Waclawa Egiersdorffa, nobilitowanego w Warszawie 31 I 1791 roku – AGAD, sygn. 1495	273
83. Połączenia 2. barw (kolorów) w latach 1764-1794: (błękitno-złote; czerwono-białe; czerwono-żółte; błękitno-czerwone; błękitno-białe; złoto-zielone; czarno-złote; błękitno-zielone; biało-złote)	274
84. Herb Jastrzębiec Antoniego Kozłowskiego, nobilitowanego w Warszawie 25 VI 1788 roku – Kancl., ks. 100, s. 20	274
85. Herb Karola Mikucia, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1791 roku – ML, ks. 220, s. 396	275
86. Herb Chrystiana Augusta Bormana, nobilitowanego w Warszawie 26 IV 1769 roku – Biblioteka Muzeum Historycznego m. Stołecznego Warszawy, sygn. A/I/227 (fot. Z. Rajska)	275
87. Herb Odsiecz Sylwestra Gryniwicza, nobilitowanego w Warszawie, b. d. i m. 1791 roku – AGAD, sygn. 8919	276
88. Herb Henryka Bastiana, nobilitowanego w Warszawie 23 XII 1791 roku – ML, ks. 220, s. 452	277
89. Herb Złotorzek Jana Klermonta, nobilitowanego w Warszawie 16 IV 1792 roku – Bibl. Jagiell., sygn. rkps 5208, s. 31	277
90. Herb Grabie Stanisława Wielogórskiego, nobilitowanego w Warszawie 10 XII 1791 roku – ML, ks. 220, s. 427	277
91. Herb Dangel Tomasza Dangela, nobilitowanego w Warszawie 19 VI 1792 roku – oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Warszawie	278
92. Herb Dangel z dokumentu Heroldii Królestwa Polskiego (XIX w.) – oryginał w rękach prywatnych w Warszawie	278
93. Herb Dangel z dyplomu Fryderyka Pruskiego, wystawionego w Berlinie 17 VI 1798 roku, nadającego Tomaszowi Dangłowi tytuł barona – oryginał w rękach prywatnych w Warszawie	278
94. Herb Jana Fryderyka Sztettnera, nobilitowanego w Warszawie 4 IX 1768 roku – Arch. Zam. Król. w Warszawie, sygn. D 1/272	279
95. Herb Karola Mikucia, nobilitowanego w Warszawie 13 IV 1791 roku – ML, ks. 220, s. 396	279
96. Herb Karola Zugehoera, nobilitowanego w Warszawie 11 IV 1794 roku – Kancl., ks. 42a, s. 346	280
97. Herb Wodanowski Bernarda Herynga, nobilitowanego w Warszawie 19 XII 1791 roku – ML, ks. 220, s. 439	280
98. Herb Złotowłos Jana Gajewskiego, nobilitowanego w Warszawie 20 XII 1791 roku – ML, ks. 220, s. 130	281
99. Herb Filipa Antoniego Campioni, nobilitowanego w Warszawie 21 XII 1791 roku – AGAD, sygn. 6401	281
100. Herb Filipa Antoniego Campioni, nobilitowanego w 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 164	281
101. Herb Jerzego Hekela, nobilitowanego w Warszawie 28 VI 1791 roku – Kancl., ks. 100, s. 138	282

102. Herb Mora Franciszka Moryno, nobilitowanego w Warszawie 16 XII 1791 roku – ML, ks. 220, s. 433	282
---	-----

ZAKOŃCZENIE

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Jana Bakałowicza, wystawionego w Warszawie 22 IX 1775 roku – Fund. XX. Czart., sygn. 1312	283
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Jana Bakałowicza z 1775 roku – Fund. XX. Czart., sygn. 1312	284

ANEKS

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Karola Gotliba Krügela, wystawionego w Warszawie 18 III 1791 roku – MN w Krakowie, sygn. 549	289
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Karola Gotliba Krügela z 1791 roku – MN w Krakowie, sygn. 549	290
3. Dyplom nobilitacji Eberharda Ferbera, wystawiony przez cesarza Maksymiliana I w Wiedniu 20 VII 1515 roku – AP Gdańsk, sygn. 300D/82, nr 230a	294
4. Dyplom nobilitacji Lamperta Schlieffa i jego braci, sporządzony w Gdańsku 21 VIII 1624 roku, z oryginału Zygmunta Augusta wystawionego w Piotrkowie 19 VI 1555 roku – AP Gdańsk, sygn. 300D/82/344	306
5. Dyplom nobilitacji Josta i Stanisława Cyrusów-Sobolewskich, wystawiony w Krakowie 13 III 1633 roku – oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Katowicach	323
6. Szymon Herle, Herb Gdańska na stropie Sali Czerwonej w Ratuszu miejskim 1608/1609	331
7. Dyplom nobilitacji rodziny Pretwitz (Pretwic): Zygmunt, Maurycy, Jan-Wojciech – bracia oraz Leonard, Jarosław, Jan-Maurycy – wnukowie, wystawiony w Warszawie 16 VI 1685 roku – oryginał pergaminowy w rękach prywatnych w Łodzi	336

STRESZCZENIA

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Antoniego Friese, wystawionego w Warszawie 11 VIII 1768 roku – Muz. Hist. m. St. Warszawy, sygn. A/I/1923 (fot. Z. Rajska)	339
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Antoniego Friese z 1768 roku – Muz. Hist. m. St. Warszawy, sygn. A/I/1923 (fot. Z. Rajska)	340

INDEKS OSÓB

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Jana Majewskiego, wystawionego w Warszawie 10 XII 1768 roku – AGAD, sygn. 1497	361
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Jana Majewskiego z 1768 roku – AGAD, sygn. 1497	362

SPIS ILUSTRACJI

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Paschalisa Jakubowicza, wystawionego w Warszawie 5 III 1791 roku – Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 2015	381
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Paschalisa Jakubowicza z 1791 roku – Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 2015	382

BIBLIOGRAFIA

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Szymona Szymonowica, wystawionego w Warszawie 1 II 1774 roku – AGAD, sygn. 1492	409
2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Szymona Szymonowica z 1774 roku – AGAD, sygn. 1492	410

W JEDYPANSKIE AMEN

NA WIECZNĄ RZECZY PAMIĄTKĘ.

ANY STANISŁAW AUGUST
z BOŻEY ŁASKI KROL Polski, Wielki Xiążę
Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki,
Kiiowski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Inflant-
ski, Smoleński, Siewierski y Czerniechowski.

Wiedomo czyniemy wszystkim teraznie-
szego y przyszłego wieku ludziom, ni-
niejszy List Przywiley Nasz Dyplomaty-
czny widzącym, czytającym, lub o nim sły-
szącym. Zwyczajną jest rządzących Naro-
dami Monarchow maxymą, sławic Panowanie
swoie, nie tylko Sprawiedliwoscia, ale tez łaskami y dobrodziej-
stwem Ludowi Rządow swoim od BOGA powierzonomu. Podo-
bnym trybem y My sobie postępując: sławę y ukontentowa-
nie Nasze w tym zakładamy sprawiedliwie podług Praw,

Po-

1. Strona tytułowa dyplomu nobilitacyjnego Szymona Szymonowicza, wystawionego w Warszawie
1 II 1774 roku

2. Herb z dyplomu nobilitacyjnego Szymona Szymonowicza z 1774 roku

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

- GDAŃSK, Biblioteka PAN; Ms 616, kopiariusz urzędowy z XVII wieku.
- GDAŃSK, Archiwum Państwowe w Gdańsku: rkps III/255, nr 313, J. H. Dewitz, *Armarium Elbingense oder Elbingsches Wappenbuch*; rkps 492/517; rkps 300, R/Uu, 4; rkps 300, R/Uu, 18; rkps 492/518; rkps 300, R/Bb, 46; dokumenty pergaminowe, sygn. 300 D/82 nr 230a, 300 D/82, nr 230b, 368/V/4, 368/V/12, 2365; 300 D/82, 55, 300 D/82, 55a, 300 D/82, nr 343 i 344; rkps sygn. 300, R/Uu, 4.
- JĘDRZEJÓW, Państwowe Muzeum im. Przyppkowskich w Jędrzejowie, dokumenty pergaminowe, bez sygnatury (Jan Szchernich z 1791 roku).
- KIJÓW, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, Fond 37, Kamienieckie księgi ziemskie, ks. 22, 44; Fond 484, op. 3, nr 270.
- KRAKÓW, Archiwum Państwowe w Krakowie: Krakowskie księgi grodzkie, ks. 15, 16, 17, 19, 25, 31, 35, 61, 62, 74, 90, 99, 118, 119, 123, 216, 218, 223, 1447; Krakowskie księgi ziemskie, ks. 49, 77, 133, 135; Krakowskie księgi ziemskie nowe, ks. 23, 66, 77, 79; Krakowskie księgi grodzkie, ks. 85, 93; Oświęcimskie księgi grodzkie, ks. 239; Sądeckie księgi grodzkie, ks. 138; dokumenty pergaminowe, sygn. 1009; Oddział na Wawelu, Archiwum Tarnowskich z Dzikowa, dokument nr 102, rkps, sygn. Fragmenty 79, dokument pergaminowy – bez sygnatury (Mateusz Neyman h. Spława z 1776 roku).
- KRAKÓW, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego: dokumenty pergaminowe, sygn. 450, sygn. 607.
- KRAKÓW, Biblioteka Jagiellońska: dokumenty pergaminowe, sygn. 152, 366, 420, Akcesja, Przyb. 768/75; rkps 5208; rkps 6067 II.
- KRAKÓW Biblioteka PAU/PAN: dokumenty pergaminowe, sygn. 183.
- KRAKÓW, Fundacja XX Czartoryskich: rkps 3759, Spis przywilejów szlachectwa (z archiwum akt grodzkich i ziemskich województwa krakowskiego do roku 1856); rkps 964; rkps 1663; Teki Naruszewicza, t. 53; dokumenty pergaminowe, sygn. 1063, sygn. 1186, sygn. 1312.
- KRAKÓW Muzeum Narodowe: dokumenty pergaminowe, sygn. MNK 549a, MNK 549b,
- KRAKÓW, Zakład Nauk Pomocniczych Historii i Archiwistyki UJ: dokumenty pergaminowe: bez sygnatury – Marcin Andrzej Niewierawski); bez sygnatury – Tytus Liwiusz Boratyni.
- LICHEŃ, Muzeum im. ks. Józefa Jarzębowskiego w Licheniu Starym: dokumenty pergaminowe, bez sygnatury (Franciszek Raczkowski z 1776 roku).
- LUBLIN, Archiwum Państwowe w Lublinie: Lubelskie księgi ziemskie, RMO, ks. 8 (20781), zespół nr 35/1/0; Lubelskie księgi grodzkie, RMO, ks. 30, 94.
- LUBLIN, Biblioteka im. H. Łopacińskiego: dokumenty pergaminowe, sygn. 2016.

- Lwów, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, Fond 13, Przemyskie księgi grodzkie, ks. 297; Fond 9, Lwowskie księgi grodzkie, ks. 346, 408; Fond 2, Bełskie księgi ziemskie, ks. 2.
- Lwów, Muzeum Historyczne Miasta Lwowa, dokumenty pergaminowe: bez sygnatury – ekspozycja stała (Ostafi Feckowicz z 1659 r.).
- Lwów, Narodowa Biblioteka Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie im. W. Stefanyka, dokumenty pergaminowe, sygn. Fond 5, op 3, nr 124; sygn. Fond 5 op. 3, t. 1, nr 972 (kopia dyplomu nobilitacji Hilchenów z 1591 roku, sporządzona w 1877 roku).
- ŁÓDŹ, Archiwum Państwowe w Łodzi, dokumenty pergaminowe, sygn. T. 101.
- MOSKWA, Rosyjskie Państwowe Archiwum Dawnych Akt w Moskwie, Fond 389, *Metryka Litewska*, ks. 130, 246.
- OLSZTYN, Archiwum Diecezjalne: dokumenty pergaminowe, sygn. ADWO AB Eg 54.
- POZNAŃ, Archiwum Państwowe w Poznaniu: Poznańskie księgi grodzkie, ks. 124, 660, 672, 682, 693, 751, 1175; Dokumenty pergaminowe, nr Śrem. I, 29.
- PRZEMYŚL, Archiwum Państwowe w Przemyślu: dokumenty pergaminowe, sygn. 104 (Akta miasta Przemyśla).
- RYGA, Łotewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Rydze: dokumenty pergaminowe, sygn. LVVA, fonds 5561, apraksts 1, nr 357.
- SANKT-PETERSBURG, Oddział Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt-Petersburgu. Archiwum, dokumenty pergaminowe, sygn. Zachodnioeuropejski Oddział, zbiór 29, karton 472, jednostka przechowywania 1.
- TORUŃ, Archiwum Państwowe w Toruniu: dokumenty pergaminowe, sygn. 3013a, 3057b, sygn. Kat. XII, 4 – D. Preuss, *Genealogie oder Stammes Register des uralten geschlechtes der Koyen* (Genealogia Koyenów).
- TORUŃ, Muzeum Okręgowe: nr inw. S/25/MPT, S/29/MPT.
- WARSZAWA, Archiwum Zamku Królewskiego: dokumenty pergaminowe, sygn. R I/86, R III/1, D/I/316, D/I/218, D/I/272.
- WARSZAWA, Archiwum PAN: rkps III/ 232, papiery po Z. Wdowiszewskim (tu: Z. Wdowiszewski, *Regesty nobilitacji w Rzeczypospolitej w XV-XVIII wieku* – rękopis).
- WARSZAWA, Muzeum Historyczne Miasta Starej Warszawy: dokumenty pergaminowe, sygn. A/I/227, A/I/1923.
- WARSZAWA, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, dokumenty pergaminowe: sygn. Gabinet Rycin BUW, rkps 256.
- WARSZAWA, Muzeum Narodowe: dokumenty pergaminowe, sygn. 734, 1793, 2015, 2296.
- WARSZAWA, Biblioteka Narodowa: rkps IV/5581, B. H. Łuszczzyński, *Kodex heraldyczny*.
- WARSZAWA, Archiwum Główne Akt Dawnych: *Metryka Koronna*, ks. 11, 12, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 37, 38, 40, 42, 44, 46, 47, 48, 51, 53, 55, 57, 58, 64, 54, 65, 71, 77, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 91, 93, 95, 97, 99, 101, 105, 107, 108, 109, 115, 118, 119, 120, 123, 125, 129, 131, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 153, 156, 157, 160, 166, 170, 172, 173, 177, 178, 180, 181, 185, 187, 189, 201, 202, 203, 206, 209, 213, 215, 219, 224, 227, 234, 235, 236, 256, 257, 258, 260, 271, 278, 279, 280, 289, 292, 364, 365, 367, 369, 371, 374, 393, 392; Księgi Kanclerskie, ks. 24, 41, 42, 42a, 45/46, 63, 98, 100, 88, 107; Księgi *Metryki Litewskiej*, ks. 220; Księgi *tak zwanej Metryki Litewskiej*, nr 4 (dawna księga *Metryki Koronnej*, ks. 205); Księgi sumariów *Metryki Litew-*

- skiej, t. 9; Płockie księgi grodzkie, ks. 60; Sieradzkie księgi grodzkie, ks. 80; ks. 57/III; Warszawskie księgi grodzkie i ziemskie, ks. 99; dokumenty pergaminowe, sygn. 945, 1438, 1464, 1465, 1467, 1470, 1471, 1472, 1473, 1476, 1479, 1485, 1489, 1492, 1495, 1496, 1474, 1497, 1498, 2278, 3264, 1494, 6159, 6401, 7171, 8116, 8919; Materiały genealogiczne Wojciecha Wielądki, sygn. 56; Kopicjana, nr 7; Oddz. III, Mała Wieś, nr 112.
- WENECJA, Archivio Di Stato Di Venezia: dokumenty pergaminowe, sygn. Archivio privato Tiepolo, secondo consegna, b. 8, reg. 19.
- WIEDŃ, Österreichisches Staatsarchiv Allgemeines Verwaltungsarchiv Finaz – Und Hofkammerarchiv, sygn. w: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806*, Band 1-5, von Karl Friedrich von Frank, Schloss Senftenegg 1967-1974 – dokumenty szlachectwa: Bernatowicz, Czipser, Dulfus, Hübner, Kośła, Koyen, Kromer, Müllheim, Salomon, Schlemmer de Ehrenrang, Węgier, Winkler.
- WILNO, Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, dokumenty pergaminowe, sygn. PK 2-17.
- WROCŁAW, Biblioteka Ossolineum: rkps II/55; rkps II/148, rkps II/168; dokumenty pergaminowe: sygn. 91, 92, 171, 241, 855, 874, 1768, 2686, 2988.
- ZBIORY PRYWATNE, dokumenty papierowe i pergaminowe: Jean Bory Le Port w Coppet – Marek Ludwik Reverdill z 1769 r.; Tomasz Niewodniczański w Bitburgu – sygn. D 3 (Bonawentura Gardani – 1550 r.), D 29 (Jan Chęcki – 1768 r.), D. 31 (Karol Lasopolski de Boscamp – 1776 r.), D 36 (Dawid Heisler – 1791 r.), obecnie Zamek Królewski w Warszawie; Pretwitzowie (1685 r.) – w rękach prywatnych w Łodzi; Tomasz Michał Dandel (1792 r.) – w rękach prywatnych w Warszawie; Jan Wędrychowski (1791 r.) – w rękach prywatnych w Krakowie; Cyrus i Jost Sobolewscy (1633 r.) – w rękach prywatnych w Katowicach; Treterowie (1902 r. – legitymacja szlachectwa) – w rękach prywatnych we Wrocławiu.

Wydawnictwa źródłowe i opracowania

- ACHREMCZYK S., MARCHWIŃSKI R., PRZERACKI J., *Poczet biskupów warmińskich*, Olsztyn 1994.
- AKTA grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. 1, Lwów 1868.
- AKTA sejmikowe województwa krakowskiego, t. 1 (1572-1620), wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932.
- AKTA sejmikowe województwa poznańskiego, t. 1, cz. 2 (1616-1632), wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1962.
- ALBUM armorum nobilium Regni Poloniae XV-XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV-XVIII w., wstęp i oprac. B. Trelińska, Lublin 2001.
- ANTONOWICZ W., Kozłowski K., *Gramoty wielikich kniaziej litowskich s. 1396 do 1569*, Kijew 1868.
- BALZER O., *Skartabelat w ustroju szlachectwa polskiego*, Kraków 1913.
- BARĄCZ S., *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856.
- BARYCZ H., *Kromer Marcin h. własnego (1512-1589)*, w: PSB, t. 15 (1970).

- BASCAPÈ G.C., DEL PIAZZO M., *Insegne e simboli*, Roma 1983.
- BIBLIOTEKA Warszawska, t. 3: 1851.
- BIELECKI E., *W sprawie polskiego działu w wiedeńskiej Gratialregistratur*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 10: 1931.
- BIEŁOWSKI A., *Szymon Symonowic*, w: *Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały filologiczny i historyczno-filozoficzny*, t. 2, Kraków 1875.
- BODNIAK S., *Hetman Florian Zebrzydowski o porządku żołnierskim*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. 4 (1931).
- BODNIAK S., *Nobilitacja kapitanów straży morskiej na sejmie unii*, „Rocznik Gdański”, t. 6: 1932.
- BONIECKI A., *Herbarz polski*, t. 1-16, Warszawa 1899-1911.
- BORAWSKA D., *Tiedeman Giese (1480-1550)*, Olsztyn 1984.
- BORCZ H., *Gembicki Piotr biskup, ur. 10 X 1585 w Wielkopolsce, zm. 14 VII 1657 w Raciborzu*, w: EK, t. 5 (1989).
- BUDKA W., *Architypograf Zygmunta III (Jan Łazarowic Januszowski)*, „Silva Rerum”, t. 3 (1927).
- BYLIŃSKI J., *Przerębski (Przerembski) Maksymilian h. Nowina (ok. 1577-1639)*, w: PSB, t. 28 (1984-1985).
- CENNINI C., *Rzecz o malarstwie*, Wrocław 1955.
- CHŁAPOWSKI K., *Sierakowski Jan h. Ogończyk (ok. 1498-1589)*, w: PSB, t. 37 (1996-1997).
- CHOIŃSKA-MIKA J., DZIĘGIELEWSKI J., *Plichta Walenty h. Półkozic (zm. 1639)*, w: PSB, t. 26 (1981).
- CODEX diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis, pars IV, ab anno 1507 usque ad annum 1548, Cracoviae 1864.
- CUBRZYŃSKA-Leonarczyk M., *Polskie supereklibrisy XVI-XVIII wieku. Centuria druga*, Warszawa 2001.
- CZACKI T., *O litewskich i polskich prawach*, t. 1, Warszawa 1800.
- CZAPLIŃSKI W., *Denhoff Kasper h. własnego (1588-1645)*, w: PSB, t. 5 (1939).
- CZAPLIŃSKI W., Przyboś A., *Kazanowski Adam z Kazanowa h. Grzymała (ok. 1599-1649)*, w: PSB, t. 12 (1966-67).
- CZAPLIŃSKI W., *Konieczpolski Stanisław h. Pobóg (ok. 1594-1646)*, w: PSB, t. 13 (1967-1968).
- CZAPLIŃSKI W., *Lubomirski Stanisław h. Szreniawa (1583-1649)*, w: PSB, t. 18 (1973).
- CZAPLIŃSKI W., *Nowodworski Adam h. Natęcz (1572-1634)*, w: PSB, t. 23 (1978).
- CZAPLIŃSKI W., *Pac Stefan h. Gozdawa (1587-1640)*, w: PSB, t. 24 (1979).
- CZAPLIŃSKI W., *Opaliński Łukasz z Bnina h. Łodzia (1581-1654)*, w: PSB, t. 24 (1979).
- CZAPLIŃSKI W., *Ossoliński Jerzy h. Topór (1595-1650)*, w: PSB, t. 24 (1979).
- CZAPLIŃSKI W., *Piasecki Paweł (1579-1649), biskup kamieniecki, chełmski, potem przemyski*, w: PSB, t. 25 (1980).
- ĆWIKLIŃSKI L., *Żywot i pisma Stanisława Nigra Chrościelskiego*, w: *Księga pamiątkowa Uniwersytetu Lwowskiego ku uczczeniu Uniwersytetu Krakowskiego*, t. 1, Lwów 1900.
- DEMBIŃSKA A., *Dembiński Walenty h. Rawicz (zm. 1585)*, w: PSB, t. 5 (1939).
- DŁUGOSZ J., *Jakub Sobieski 1590-1646. Parlamentarzystą, polityk i pamiętnikarz*, Wrocław 1889.
- DŁUGOSZ J., *Banderia Prutenorum*, wyd. K. Górski, Warszawa 1958.

- DŁUGOSZ J., *Sobieski Jakub h. Janina (1590-1646)*, w: PSB, t. 39 (1999-2000).
- DOBROWOLSKI T., *Ptaki Europy. Przewodnik terenowy*, Warszawa 1982.
- DOBRZANOWSKI S., *Zebrzydowski Andrzej h. Radwan (1496-1560)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, pod red. H.E. Wyczawskiego, L. Grzebienia i J. Mandziuka, t. 4, Warszawa 1983.
- DUBIŃSKI P., *Zbiór praw i przywilejów miasta stoł. W.K.L. Wilnu nadanych*, Wilno 1788.
- DWORZACZEK W., *Genealogia*, Warszawa 1959.
- DWORZACZEK W., *Górka Łukasz h. Łódzia (ok. 1533-1573)*, w: PSB, t. (1959-1960).
- DWORZACZEK W., *Kościelni Janusz h. Ogończyk (ok. 1524-1564)*, PSB, t. 14 (1968).
- DWORZACZEK W., *Leliwici Tarnowscy*, Warszawa 1971.
- DWORZACZEK W., *Maniecki Maciej z Pogłowic h. Sokola (zm. 1638)*, w: PSB, t. 19 (1974).
- DWORZACZEK W., *Hetman Jan Tarnowski*, Warszawa 1985.
- DWORZACZEK W., *Przyjemski Stanisław h. Rawicz (zm. 1642)*, w: PSB, t. 29 (1986).
- DZIĘGIELEWSKI J., *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*, Warszawa 1990.
- ENCYKLOPEDIA kościelna, t. 29, wyd. M. Nowodworski, Warszawa 1873.
- ENCYKLOPEDIA powszechna S. Orgelbranda, t. 16, Warszawa 1864.
- ERBOVINI listiny Archivu Národního Muzea, „Documenta Pragensia Monographia”, vol. 13, ed. M. Fiala, T. Krejčík, Praha 2001.
- FLIK J., *Toruńskie portrety mieszczańskie drugiej połowy XVI wieku z Muzeum w Toruniu*, Toruń 1982.
- FRIEDBERG M., *Klejnoty Długoszowe*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 10: 1930, Kraków 1931.
- GACH P., *Łubiński Stanisław bp, ur. 12 III 1574-zm. 6 IV 1640*, w: EK, t. 11 (2006).
- GALBREATH D.L., *Manuel du Mason*, Lausanne 1977.
- GIEDROYĆ F., *Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce*, Warszawa 1911.
- GIEYSZTOR A., „*Non habemus caesarem nisi regem*”. *Korona zamknięta królów polskich w końcu XV w. i w wieku XVI*, w: *Muzeum i Twórca. Studia z historii sztuki i kultury ku czci prof. dr. Stanisława Lorentza*, Warszawa 1969.
- GMITEREK H., *Sienieński Zbigniew h. Dębno (zm. 1633)*, w: PSB, t. 37 (1996).
- GMITEREK H., *Słupecki Samuel h. Rawa (zm. 1640)*, w: PSB, t. 39 (1999).
- GÓRZYŃSKI S., *Nobilitacje w Galicji w latach 1772-1918*, Warszawa 1997.
- GRADOWSKI M., *Dawne złotnictwo, technika i terminologia*, Warszawa 1984.
- GRAMOTY wielkich kniaziów litowskich, wyd. W. Antoniewicz, W. Kozłowski, Kijew 1868.
- Grzybowski S., *Koryciński Krzysztof Piotr z Pilczy h. Topór (1577-1636)*, w: PSB, t. 14 (1968).
- GUMOWSKI M., *Herbarz patrycjatu toruńskiego*, Toruń 1970.
- HAJDUKIEWICZ L., KOWALSKA H., *Myszkowski Piotr h. Jastrzębiec (ok. 1510-1591)*, w: PSB, t. 22 (1977).
- HAJDUKIEWICZ L., KOWALSKA H., *Padniewski Filip h. Nowina (zm. 1572)*, w: PSB, t. 25 (1980).
- HARTLEB K., *Ociescy herbu Jastrzębiec*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 6 (1913).
- HARWOT J., Jedynak Z., *Przemyskie sobieszciana*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, t. 3 (1986).
- HEJNOSZ W., *Daniłowicz Jan Mikołaj z Żurowa h. Sas (zm. 1649)*, w: PSB, t. 4 (1937).

- HELCEL A.Z., *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 2, Kraków 1870.
- HELCEL A.Z., *Dawne prawo prywatne polskie*, Warszawa 1874.
- HEYMOWSKI A., „Swedish” nobility created by John II Casimir, the last Polish King of the Vasa dynasty. *Genealogica et Heraldica*, Helsinki 1984.
- HEYMOWSKI A., *Les armoiries etrangeres augmentees en Pologne*, w: *Tiré á part du re-cueil du 11e Congres International des Sciences Genealogique et Heraldique*, Liege 1972.
- HEYMOWSKI A., *Les cimiers medieviaux des blasons Polonais*, w: *Recueil du IX Congres International des Sciences Genealogique et Heraldique*, Berne 1968.
- HEYMOWSKI A., *Lettres de noblesse accordées á des suisses par des rois de Pologne*, „Archives heraldiques suisses Annuaire” 1974.
- JANAS E., *Radoszewski (Radoszowski)*, *Boksa-Radoszewski Marek h. Oksza (ok. 1577-1641)*, w: PSB, t. 29 (1986).
- JAWORSKI F., *Nobilitacja miasta Lwowa*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, t. 2: 1909.
- JEDLICKI J., *Klejnot i bariery społeczne*, Warszawa 1968.
- JONES E.J., *Medieval heraldry*, Cardiff 1943.
- JUDA M., *Nobilitacja Marka Ludwika Reverdila bibliotekarza królewskiego*, „Roczniki Biblioteczne”, R. 33 (1989).
- KALICKI B., *Nobilitacja króla Stefana na wyprawie moskiewskiej 1579-1581*, w: H. Nowakowski, *Album lwowskie*, Lwów 1862.
- KAMIŃSKI A., *Suscy h. Szaszor (Orla) w XVI i XVII w.*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 14: 1935.
- KAMIŃSKI A., *Jordan Spytek Wawrzyniec z Zakliczyna h. Trąby (1518-1568)*, w: PSB, t. 11 (1964-1965).
- KANIEWSKA I., *Podlodowski Jerzy h. Janina (zm. 1555)*, w: PSB, t. 27 (1982).
- KANIEWSKA Z., *Latalski Janusz (Jan) h. Prawdzic (zm. 1557)*, w: PSB, t. 16 (1971).
- KATALOG dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu, Kraków 2004.
- KATALOG zabytków sztuki w Polsce, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 2: *Kościóły i klasztory śródmieścia*, Warszawa 1971; t. 10: *Województwo warszawskie*, z. 5: *Powiat grójecki*, Warszawa 1971.
- KECKOWA A., *Melchior Walbach*, Warszawa 1955.
- KŁACZEWSKI W., *Radziejowski Stanisław z Radziejowic h. Junosza (ok. 1575-1637)*, w: PSB, t. 30 (1987).
- KOCHANOWSKI J.K., *Imć pan Szymon Szczecina i król Władysław Jagiełło*, w: *Tegoż, Szkice i drobiazgi historyczne*, Warszawa 1904.
- KOCHANOWSKI J.K., *Księgi sądowe brzesko-kujawskie*, Warszawa 1905.
- KOCOWSKI B., *Heidensteinowie*, w: *Prace historyczne w 30-lecie S. Zakrzewskiego*, Lwów 1934.
- KOŁACZKOWSKI J., *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888.
- KONOPKA J., *O polskich herbach złożonych*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 4: 1911.
- KOSMAN M., *Poczet prymasów Polski*, Gniezno 1997.
- KOT S., *Słupeccy w ruchu reformacyjnym*, „Reformacja w Polsce”, t. 4 (1926).
- KOT S., *Drohojowski Jan (ok. 1505-1557)*, w: PSB, t. 5 (1939).
- KOWALCZYK M., *Przywilej nobilitacji dla doktora medycyny Hermana z Przeworska*, „Studia Mediewistyczne”, t. 28 (1992).

- KOWALSKA H., *Lutomirski Jan h. Jastrzębiec* (zm. 1567), w: PSB, t. 18 (1973).
- KOWALSKA H., *Ławski Stanisław ze Strzegomia h. Pomian* (zm 1575), w: PSB, t. 18 (1973).
- KOWALSKA H., *Maciejowski Stanisław h. Ciołek* (zm. 1563), w: PSB, t. 19 (1974).
- KOWALSKA H., *Mielecki Sebastian h. Gryf* (zm. 1574), w: PSB, t. 20 (1975).
- KOWALSKA H., *Myszkowski Mikołaj z Mirowa i Spytkowic h. Jastrzębiec* (ok. 1511-1557), w: PSB, t. 22 (1977).
- KOWALSKA H., *Przerębski (Przerembski) Jan h. Nowina* (ok. 1519-1562), w: PSB, t. 28 (1984).
- KUCZYŃSKI S.K., *Nobilitacja Szymona Szymonowica*, „Rocznik Lubelski”, R. 25: 1983-1984.
- KUMOR B., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1, Kraków 1988.
- KWOLEK J., *Firlej Henryk z Dąbrowicy h. Lewart, biskup przemyski, poznański* (zm. 1635), w: PSB, t. 6 (1948).
- LABERSCHEK J., *Najstarsze nobilitacje w Polsce na przykładzie Mikołaja wójta lelewskiego i Jana Służki z Mirowa*, w: *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów*, Poznań 1997.
- LABUDA G., *O nobilitacji Jana Szultza-Szuleckiego historiografa króla Jana Sobieskiego w roku 1695*, „Rocznik Gdański”, t. 33, z. 2 (1973).
- LACHS J., *Kronika lekarzy krakowskich do końca XVI wieku*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, t. 12, Kraków 1910.
- LENCZEWSKI T., Weidemann A., *Szylchra Trzebińscy z Trzebini herbu Abdank odmienny. Szkic genealogiczny rodziny*, Warszawa 2007.
- LEPSZY K., *Firlej Mikołaj (1588-1635)*, w: PSB, t. 7 (1948).
- MAGYAR *czimeres emlekek (Monumenta Hungariae Heraldica)*, Fuzet 1-3, Budapest 1901-1926.
- MALINOWSKI M., *Jakób Heraklides i Olbracht Łaski. Ustęp z dziejów polskich XVI wieku*, „Teki Wileńska”, nr 3, Wilno 1858.
- MANESCU J.H., STEPHANESCU M.G., *Enluminures l'Academie Roumaine*, w: „Revue Roumaine d'Histoire de l'Art”, serie Beaux-Arts, Tome 17, 1980.
- MARCHWIŃSKI R., *Kromer Marcin (1512-1589)*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, Gdańsk 1994.
- MARCUS Ambrosius (Marek Ambroży), *Arma Regni Poloniae*, Kraków 1882.
- MATRICULARUM Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, t. 1-5/1, Warszawa 1905-1919.
- MATRICULARUM Regni Poloniae Summaria*, wyd. J. Płocha, A. Rybarski, J. Sułkowska, t. 5/2, Warszawa 1961.
- MATUSZEWSKI J.S., *Nagana szlachectwa w Polsce XV-XVI wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne”, seria 1, z. 77, Łódź 1971.
- MICHTA J., *Klejnot w herbach w średniowieczu i okresie nowożytnym*, w: *Venerabilis, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej*, Toruń 1997.
- MICHTA J., *Nobilitacja a indygenat w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, w: „Discernere vera ac falsa. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F. Historia, vol. 45, Lublin 1990.
- MICHTA J., *Orzeł Biały w herbach nobilitacji i indygenatów*, w: *Orzeł Biały. Herb państwa polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27-28 czerwca 1995 roku na Zamku Królewskim w Warszawie*, pod red. S.K. Kuczyńskiego, Warszawa 1996.
- MIENICKI R., *Chodkiewicz Krzysztof h. Gryf z mieczem* (zm. 1652), w: PSB, t. 3 (1937).

- MIKUCKI S., *Barwa w heraldyce średniowiecznej*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, t. 9: 1928-1929, Kraków 1930.
- MILEWSKA T. D., *Armarium Elbingense albo elbląska księga herbowa – Jana Henryka Dewitza*, „Zeszyty naukowe wydziału humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, historia, nr 3: 1974.
- MINCER F., *Działalność polityczna Andrzeja Köene-Jaskiego*, „Rocznik Olsztyński”, t. 7, Olszyn 1968.
- MIODOŃSKA B., *Korona zamknięta w przekazach ikonograficznych z czasów Zygmunta I*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 32:1970, nr 1.
- MIODOŃSKA B., *Miniatury Stanisława Samostrzelnika*, Warszawa 1983.
- MISIUREK J., *Kromer Marcin bp*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, Lublin 2002.
- MUCZKOWSKI J., *Krwawy burmistrz (Erazm Czeczotka). Kartka z dziejów mieszczaństwa krakowskiego w XVI wieku*, Kraków 1935. Biblioteka Krakowska, nr 86.
- MUCZKOWSKI J., *Programma popisów publicznych liceum krakowskiego św. Anny z roku szkolnego 1848/1849*, Kraków 1849.
- MÜLLER K., *Erbovni listiny v archivech Slezka a severni Moravy*, Opava 2001.
- NAGIELSKI M., *Sapieha Paweł Stefan h. Lis (1565-1635)*, w: PSB, t. 35 (1994).
- NEUSS E., *Geschichte des Geschlechtes v. Wilmowsky*, Halle 1938.
- NIESIECKI K., *Herbarz polski*, t. 1-10, Lipsk 1839-1846.
- NITECKI P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000.
- NOBILITACJE i indygenaty w Rzeczypospolitej 1434-1794, wyd. J. Michta, z.1-30, Kielce 1991-1997; z. 31-36 (w druku).
- NOWACKI J., *Czarnkowski Andrzej h. Nałęcz, biskup poznański (1507-1562)*, w: PSB, t. 4 (1938).
- OELSNTZ E., *Das Wappen der Giese*, Altpreussische Geschlechterkunde, Jg. 6 (1932).
- OKOLSKI S., *Orbis Polonus*, t. 1-3, Kraków 1641-1645.
- OSTROWSKI J., *Księga herbowa rodów polskich*, zeszyty 1-19, Warszawa 1897-1906.
- OZOROWSKI E., *Łubieński Stanisław h. Pomian (1574-1640)*, w: SPTK, t. 2, Warszawa 1982.
- OZOROWSKI E., *Piasecki (Piasecius) Paweł h. Janina (1579-1649)*, w: SPTK, t. 3, Warszawa 1982.
- PAPARÓWNA T., *Błędy w herbarzu K. Niesieckiego*, Lwów 1870.
- PAPROCKI B., *Gniazdo cnoty*, Kraków 1578.
- PAPROCKI B., *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1584.
- PAPROCKI B., *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858.
- PAPROCKI B., *Ogród królewski*, cz. 3, Praga 1599.
- PAPROCKI B., *Zrčdadlo slavněho Margkrabstwy Morawskeho, Olomutii 1593*.
- PASTOUREAU M., *Traite d'Heraldique*, Paris 1979.
- PAWIŃSKI A., *Akta Metryki Koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego 1576-1586, Źródła dziejowe*, t. 11, Warszawa 1882.
- PIEKOSIŃSKI F., *Rycerstwo polskie wieków średnich*, t. 1, Kraków 1896.
- PIEKOSIŃSKI F., *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków 1899.
- PIĘTKA J., *Mazowiecka elita feudalna późnego średniowiecza*, Warszawa 1975.
- POCIECHA W., *Boratyński Piotr h. Korczak (1509-1558)*, w: PSB, t. 2 (1936).
- POCIECHA W., *Arcybiskup gnieźnieński Mikołaj Dzierzgowski, prymas Polski około 1490-1559*, „Nasza Przeszłość”, t. 2 (1947).

- POCIECHA W., *Mikołaj Dzierzgowski arcybiskup gnieźnieński*, Kraków 1947.
- POCIECHA W., *Dzierzgowski Mikołaj h. Jastrzębiec (ok. 1490-1559)*, w: PSB, t. 6 (1948).
- POCZOBUT-Odlanicki J.W., *Pamiętnik (1640-1648)*, wyd. A. Rachuba, Warszawa 1987.
- PODHORODECKI L., *Kretkowski Andrzej h. Dołęga (zm. 1643)*, w: PSB, t. 15 (1970).
- POLACZKÓWNA H., *Nobilitacja Bartłomieja i Walentego Powsińskich z roku 1592*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 12: 1933.
- POLACZKÓWNA H., *Szlachta na Siewierzu biskupim w latach 1442 -1790*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, t. 4: 1913, Lwów 1913.
- POMNIKI Krakowa, *Mieczysława i Stanisława Cerchów z tekstem F. Kopery*, t. 2, Kraków-Warszawa 1904.
- PROCHASKA A., *Utrata i odzyskanie szlachectwa*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, R. 5 (1920), Kraków 1921.
- PROKOP K.R., *Arcybiskupi gnieźnieńscy w tysiącleciu*, Kraków 2000.
- PROKOP K.R., *Biskupi obrządku łacińskiego XIV-XVIII. Szkice biograficzne*, Biały Dunajec-Ostróg 2003.
- „PRZEGLĄD Polski”, z. 6 (grudzień), Kraków 1872.
- PRZYBOŚ A., *Gembicki Piotr h. Nałęcz (1585-1657)*, w: PSB, t. 7 (1948).
- PRZYBOŚ A., *Ligęza Mikołaj z Bobrku h. Półkoźic (ok. 1562-1637)*, w: PSB, t. 17 (1972).
- PRZYBOŚ A., *Radziwiłł Albrycht Stanisław h. Trąby (1593-1656)*, w: PSB, t. 30 (1987).
- PRZYBOŚ K., *Urzednicy województwa podolskiego w XV-XVIII wieku. Spisy*, Kraków 1994.
- RADZIKOWSKI P., *U źródeł współczesnego uniwersytetu. Pierwszy humanista hiszpański król Alfons X i jego ustawodawstwo szkolne*, w: *Nauczanie w dawnych wiekach. Edukacja w średniowieczu u progu ery nowożytnej. Polska na tle Europy*, pod red. W. Iwańczaka i K. Brachy, Kielce 1997.
- RUSKA (wolinska) *metrica. Kniga za 1652-1673 rr.*, wyd. P. Kulakowskij, w: *Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia, fontes XV-XVII saec.*, vol. V, Ostrog-Warszawa-Moskwa 1999.
- RZEPIŃSKA M., *Historia koloru w dziejach malarstwa europejskiego*, Kraków 1983.
- RZEPIŃSKA M., *Studia z teorii i historii koloru*, Kraków 1966.
- SEMKOWICZ W., *Wywody szlachectwa w Polsce XIV-XVII w.*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, t. 3, 1911- 1912, Lwów 1913.
- SEREDYKA J., *Łowicki Jan h. Nałęcz (zm. 1640)*, w: PSB, t. 18 (1973).
- SIEBMACHER, *Grosses und allgemeines Vappenbuch*, Bd 3, Abt. 11, Reihe: 1,1-1,2, Nurnberg 1898-1901.
- SIPAYŁO M., *Leszczyński Rafał h. Wieniawa (1579-1636)*, w: PSB, t. 17 (1972).
- SIPAYŁO M., *Polskie superexlibrisy XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1988.
- SKRZETUSKI W., *Prawo polityczne narodu polskiego*, Warszawa 1787.
- SŁOWNIK biograficzny *Warmii, Prus Książęcych i ziemi malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, oprac. T. Oracki, t. 2, Olsztyn 1988.
- Słownik historyków polskich*, [koncepcja i oprac. red. M. Prosińska-Jacki; autor biogramów K. Baczkowski et al.], Warszawa 1994.
- SŁOWNIK terminologiczny *sztuk pięknych*, Warszawa 1976.
- SZNARBACHOWSKI F., *Początki i dzieje rzymskokatolickiej diecezji łucko-żytomierskiej, obecnie łuckiej w zarysie*, Warszawa 1926.
- SPIERAŁSKI Z., *Mielecki Jan h. Gryf (1501-1561)*, w: PSB, t. 20 (1975).

- SPIERAŁSKI Z., *Jan Tarnowski 1488-1561*, Warszawa 1977;
- STANDESERHEBUNGEN und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 Bd 1-5, K.F. von Frank, Schloss Senftenegg 1967-1974.
- STRAUB E., *Nyulassi Öt évszád cimeri. A magyar Országos Levéltár cimereslevelein*, Budapest 1987.
- STRĄKOWSKI A., *Czarnkowski Andrzej bp, ur. 1507 – zm. 9 VII 1562*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979.
- SUCHENI-GRABOWSKA A., *Ocieski Jan h. Jastrzębiec (1501-1563)*, w: PSB, t. 22 (1978).
- SZCZEBLEWSKI S., *Dzierzgowski Mikołaj abp, ur. ok. 1480, zm. 18 I 1559*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1983.
- SZULC T., *Eques auratus w dawnej Rzeczypospolitej*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica, t. 38 (1988).
- SZYMAŃSKI J., *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, Warszawa 2001.
- SZYMAŃSKI J., *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1984 (mps).
- SZYMAŃSKI J., *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993.
- SZYMAŃSKI J., *Indygenat czy nobilitacja*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia. Nauki pomocnicze historii”, t. 26 (1992).
- SZYMAŃSKI J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983.
- SZYMCZAKOWA A., *Marcin Klobar kuźnik-szlachcicem*, w: *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej*, Toruń 1997.
- ŚLAWSKI T., *Marcin Kromer w 400. rocznicę śmierci*, Biecz 1989.
- THE ENCYCLOPEDIA Britannica*, „Heraldry”.
- TOMCZAK A., *Walenty Dembiński kanclerz egzekucji, ok. 1504-1584*, Toruń 1963.
- TOPOLSKA M.B., *Dzierzgowski Mikołaj h. Jastrzębiec (zm. 1559)*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa 1981.
- TRELIŃSKA B., *Nobilitacja Joachima de Beke*, w: *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów Polski średniowiecznej*, Toruń 1997.
- TRELIŃSKA B., *Nobilitacje duchowieństwa w Polsce XVI wieku*, w: *Polska heraldyka kościelna*, Warszawa 2004.
- TRELIŃSKA B., *Pogonia – herb wprowadzony przez Władysława Jagiełłę*, w: *Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, Poznań 2000.
- TREPKA W.N., *Liber generationis plebeanorum „Liber Chamorum”*, cz. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.
- TROSKOŁAŃSKI T., *Andrzej Radwan Zebrzydowski biskup wrocławski i krakowski (1496-1560)*, Lwów 1907.
- ULANOWSKI B., *Inscriptiones clenodiales, Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 7, Kraków 1885.
- ULANOWSKI B., *Materiały do historii, prawa i heraldyki polskiej*, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 3, Kraków 1886.
- URBAN W., *Łubieński Maciej h. Pomian (1572-1652)*, w: PSB, t. 18 (1973).
- URUSKI S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 10, Warszawa 1913.
- URZĘDNICY centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 11, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1994, s. 157 (nr 1220).

- URZĘDNICY centralni i nadworni XIV-XVIII wieku. Spisy, oprac. K. Chłapowski [i in.], w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 10, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1992.
- URZĘDNICY inflanccy XVI-XVIII wieku. Spisy, oprac. K. Mikulski i A. Rachuba, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 9, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1994, s. 54 (nr 207).
- URZĘDNICY kujawscy i dobrzyńscy XVI-XVIII wieku. Spisy, oprac. K. Mikulsk [i in.], w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 6, z. 2, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1990.
- URZĘDNICY podlascy XIV-XVIII wieku. Spisy, oprac. E. Dubas-Urwanowicz [i in.], w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 8, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1994, s. 101 (nr 749), s. 136 (nr 1190), s. 154 (nr 1395), s. 156 (nr 1413).
- URZĘDNICY podolscy XIV-XVIII wieku. Spisy, oprac. E. Janas [i in.], w *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 3, z. 3, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1958.
- URZĘDNICY wielkopolscy XVI-XVIII wieku. Spisy, oprac. A. Bieniaszewski, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 1, z. 2, pod red. A. Gąsiorowskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.
- URZĘDNICY województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI-XVIII wieku. Spisy, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 2, z. 2, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1993.
- URZĘDNICY województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku. Spisy, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 3, z. 2, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1992.
- URZĘDNICY województwa krakowskiego XVI-XVIII wieku. Spisy, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 4, z. 2, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1992.
- URZĘDNICY województwa lubelskiego XVI-VIII wieku. Spisy, oprac. W. Kłaczewski, W. Urban, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 4, z. 4, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1991.
- URZĘDNICY województwa ruskiego XIV-XVIII wieku. Spisy, oprac. K. Przyboś, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. III, z. 1, pod red. A. Gąsiorowskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.
- URZĘDNICY województwa sandomierskiego XVI-XVIII wieku. Spisy, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, w: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, t. 4, z. 3, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1993.
- VOLUMINA legum, t. 1-9, wyd. S. Ohryzko, Petersburg 1859-1889.
- WAJS A., *Dyplom Jana Albrychta Radziwiłła dla geometry Mikołaja Hybnera z 1615 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 11 (2000).
- WALKUSZ J., *Łubieński Maciej abp*, w: EK, t. 11 (2006).
- WASILEWSKI T., *Kiszka Mikołaj h. Dąbrowa (ok. 1588-1644)*, w: PSB, t. 12 (1966-67).
- WAPPENFIBEL. *Handbuch der heraldik*, Neustadt an der Aisch 1967.
- WDOWISZEWSKI Z., *Regesty nobilitacji w Polsce (1404-1794)*, do dr. przyg. A. Heymowski, w: *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 9, Buenos Aires-Sztokholm 1987.

- WDOWISZEWSKI Z., *Regesty nobilitacji w Rzeczypospolitej w XVXVIII wieku* (mps).
- WDOWISZEWSKI Z., *Regesty przywilejów indygenatu w Polsce (1519 -1793), Materiały do biografii genealogii i heraldyki polskiej*, t. 5, Buenos Aires-Paryż 1971.
- WDOWISZEWSKI Z., *Wiadomość o gdańskim kopiariuszu urzędowym z XVII wieku i o zawartych w nim nobilitacjach i indygenatach*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 15:1936.
- WEHR W., *Polskie pamiątki heraldyczne w Rzymie*, w: *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 3, Buenos Aires-Paryż 1966.
- WEJNERT A., *Kawalerowie złotej ostrogi w Polsce do XIX w.*, Warszawa 1879.
- WIERZBOWSKI T., *Jakub Uchański*, Warszawa 1895.
- WIERZBOWSKI T., *Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich*, t. 1-2, Warszawa 1900-1904.
- WINKLER W., *Winklerowie. Historia jednego indygenatu*, San Francisco 1989.
- WIŚNIEWSKI J., *Mleczek Mieczysław ze Szkopów h. Korczak (ok. 1604-1646)*, w: PSB, t. 21 (1976).
- WIŚNIEWSKI J., *Niemira (Niemiera) Stanisław na Niemirowie h. Gozdawa (zm. między 1646 a 1648)*, w: PSB, t. 22 (1977).
- WITTYG W., *Nieznana szlachta polska i jej herby*, Kraków 1908.
- WITUSIK A.A., *Młodość Tomasza Zamoyskiego*, Lublin 1977.
- WOJTYSKA H.D., *Sieprski (Sierpski) Andrzej z Gulczewa (Gulczewski) h. Prawdzic (1494-1572)*, w: PSB, t. 37 (1996).
- WOLFF J., *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795*, Kraków 1885.
- WOŹNIAKOWA M., *Noskowski Andrzej h. Łada (1492-1567)*, w: PSB, t. 23 (1978).
- WYCZAWSKI H.E., *Biskup Piotr Gembicki 1585-1657*, Kraków 1957.
- WYCZAWSKI H.E., *Lipski Jan h. Łada (1589-1641)*, w: PSB, t. 17 (1972).
- WYCZAWSKI H.E., *Kromer (Cromerus) Marcin h. własnego (1512-1589)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, Warszawa 1982.
- ZBIÓR *dokumentów małopolskich*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, cz. 7, *Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418-1434*, Wrocław 1975.
- ŻEBROWSKI T., *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976.

IN NOMINE DOMINI AMEN.

PERPETUAM REI MEMORIAM

ISBN 978-83-937741-6-6